

श्रीः ।

शास्त्रमुक्तावली—४८:

शतदूषणी ।

श्री कवितार्किक सिंहेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीमद्वेदान्ताचार्येण विरचिता.

वाधूलकुलतिलक श्रीमहाचार्यविरचितया

चण्डमारुताख्यया व्याख्यया सह

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करअनन्ताचार्येणपरिशोधिता

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशाळायां

अमुद्रित ।

।पुटः—षट्षष्टितमस्कन्धान्तः ।

श्रीकाञ्ची ।

इदानीं भेत्तन्मूल्यम् ३—१२—०

श्रीरस्तु । ।

श्रीहयमीवाय नमः ।

शास्त्रसुक्तावली

शतदूषणी ।

एकचत्वारिंशो वादः ।

अविद्याख्यावद्यं फलमपि तदीयं भगवतो
विदूरे यस्येति श्रुतिशिरसि जोद्युष्यत इदम् ।
यदज्ञानाद्बन्धो भवति न तु यद्वैभवविदां
स मे देवः श्रीमांश्छमयतु सदा चेतसि तमः ॥

यः पुनरयं स्वप्रकाशचिन्मात्रैकरसस्य ब्रह्मणो विश्वभ्रमहेतु
रविद्याख्यो दोषः, स किं परमार्थः, उतापरमार्थः ? आद्येपि ब्रह्मणो
भिक्षोऽभिक्षोवा ? भिक्षत्वे परमार्थद्वित्वमसङ्गः । अभिन्नत्वे च
ब्रह्मण एव विश्वभ्रमहेतुदोषत्वमुक्तं स्यात् । तथाच ब्रह्मणो नित्य-

चण्डमारुतः ।

सानाङ्कुरशिवङ्कराः कलिमलप्रोह्लाससर्वङ्कपाः

काणादप्रमुष्णप्रकल्पितकथाकूलङ्कपाः पशुपाः ।

व्याकुर्वन् मतिभूपतेरिह कृतीरुर्भावयन्मादशा

नाकल्पं करुणालयो विजयतां भीभीनिवायो गुरुः ॥

य पुन रिति । स्वप्रकाशपदेन स्वविषयाविद्याभयत्वे ध्याघातः प्र-
दर्शते । स्वप्रकाशत्वेपि अलण्डानन्दत्यादेरप्रकाशात्तदवच्छिन्नविषयकारानमुष्ण-
पयत एवेत्यन्ताह- चिन्मात्रे ति । आनन्दत्वादयो धर्मास्तन्त्वेवेत्यन्ताह-
एकरसस्ये ति । आनन्दत्यादेर्मिध्यात्वात् तद्विषयत्वमज्ञानस्व मुक्तम्, तज्ज्ञा-
नस्याविद्यानिवर्तकत्वप्रसङ्गेनातत्त्वज्ञानान्मोशापत्तेः । ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व त्रिदोष-
त्वान्च संसारहेत्वज्ञानाभयत्वं व्याहृतीमत्याह- विश्वभ्रमहेतुर्दोष इति ।

त्वेन नित्यभ्रमप्रसङ्गः । सहकारिसद्भावात् कदाचिद्भ्रमः, तद्विकल्प-
 ल्यात्तु पश्चान्निवृत्तिरिति चेत् ? तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सहकारिदोष
 इत्युक्तं भवति । तत्रापि हि परमार्थापरमार्थविकल्पानुपपत्तिर्दुर्बारा ।
 कश्चासौ सहकारित्वेन विवक्षितः ? तत्त्वमस्यादेवाक्यजन्यतत्त्वज्ञान
 प्रागभाव इति चेन्न;— भावरूपाज्ञानप्रतिपादनप्रयासवैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् । तस्य च प्रागभावस्य न ब्रह्मस्वरूपता युक्ता, तत्त्वज्ञान-
 द्ब्रह्मनिवृत्तिप्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु मिथ्यात्वेन तद्दर्शन-
 हेतुदोषत्वं ब्रह्मण एव स्यात् । ब्रह्मणश्च नित्यत्वेन तस्य नित्यः

ननु सहकारिवशादातत्त्वज्ञानाद्भ्रमः, उदपत्रे तत्त्वज्ञाने सहकारिणो निवृत्तः
 त्याज्य भ्रमोत्पाद इति शङ्कते— सहकारी ति । तर्ही ति । ब्रह्मणि सत्यापि
 सहकार्यभावे भ्रमानुत्पत्तेस्तत्सन्दे च भ्रमोत्पत्तेरन्वयपक्षतिरेकाभ्यां सहकारित्वे-
 नामिमत्स्यैव कारणत्वं स्थानं ब्रह्मणः, परिणामित्वमपि ब्रह्मणोऽपरिणामि-
 त्वश्रुत्यनुसारेण सहकारिण एव स्यात्— इति तस्यैव दोषत्वं युक्तम्; ब्रह्मण-
 परिणामित्वेपि अखण्डाकारवृत्तिरूपप्रमां प्रलापि कारणत्वात्प्रमासाधारणकार-
 णत्वाभावात् न ब्रह्मणो दोषत्वम्, किन्तु सहकारिण एवेत्यर्थः । विकल्पप्र-
 नुपपत्तिरिति । विकल्पयोः— कोट्योरनुपपत्तिरित्यर्थः । दुर्बारे ति । “ ब्रह्मव्य-
 तिरिक्तस्यैव ” त्यादिना वक्ष्यमाणो दोषोऽपरमार्थ्ये प्रसज्यत इति भावः ।
 ने ति । ननु पक्षिणाम्यर्थः तदुत्पादानम्, अत्रावस्य भावपरिणामत्वतत्त्व भावपरिणाम-
 मित्वस्यापि विशेषात् । किं प्रागभाये ब्रह्मस्वरूपमेव, उत तदतिरिक्त इति विकल्प-
 मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह—तस्ये ति । अनित्यमालस्य तावज्ञाननिवर्त्यत्वादिति भावः,
 यद्वा तावज्ञाने सति ब्रह्मभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—ब्रह्मव्यतिरि-
 क्तस्येति मिथ्यात्वेने ति । अन्यथा अद्वैतहानिरिति भावः । तस्ये ति । प्रागभा-
 वस्येत्यर्थः । ननु कथं तत्त्वज्ञानानुत्पादप्रसङ्गः ? तत्त्वमसीतिज्ञानात्तदुत्पत्तेः
 शान्तिवार्थादिति चेन्न,— अप्याससामग्रया नित्यत्वेन तत्त्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे
 अभिमतत्वात्पि प्रागभावाप्यासस्यान्यत्वात्, तस्य चाप्यत्यमानाविनाभावात्,

अकाशमसद्गेन तत्त्वज्ञानानुत्पादिप्रसङ्गः । अपरमार्थभावरूपदोषे
पक्षेप्यमेव दोषः । अनादित्वान्न दोषान्तरापेक्षेति चेत् ! अनादि
स्वेपि तयोः कारणपेक्षा परिहर्तुं शक्यते, न पुनरपरमार्थस्य प्रतिभासे
दोषास्त्यनिवन्धननरपेक्षम् । अन्यथा दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य

तदानीं तत्त्वज्ञानोत्पादे तत्कालोत्पत्तये तदभावात्प्रागभावात्प्रागभावात्
नित्यदोषाधीनत्वमभ्युपगच्छता तत्त्वज्ञानानुत्पत्तेरङ्गीकार्यत्वादिति भावः । अवि
द्यास्तयो दोषोपरमार्थे इति द्वितीयं शिरो वृषयति- अपरमार्थभावरूपेति ।
अविद्याया मिथ्यात्वात्तद्दर्शनहेतुदोषान्तराभावादविद्याध्यासे दोषत्वं ब्रह्मण
एव स्यात्, तदभावाविद्याध्याससामग्र्या नित्यतया तदध्यासस्यापि नित्यत्वे
तद्विरोधित्वेनाभिमतस्य तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिरविरोधो वा स्यादित्यर्थः । ननु
तत्त्वज्ञानसामग्रीवशात्तत्त्वज्ञाने उत्पत्तेरप्यासहेतुदोषसत्त्वेपि तत्त्वज्ञानेनैव प्रति
बन्धात्तदध्यास इति चेन्न- यदि तत्त्वज्ञानस्य निवृत्तिरिष्यते तदा तदनन्तरं
सामग्रीवशादविद्याध्यासो दुर्गारः, परिणामि तु ब्रह्मैव स्यात् - तत्त्वज्ञानादविद्या
निवृत्त्युत्पत्तेषु ब्रह्मणः परिणामित्वस्यावश्यवाच्यत्वात्, यदि च नेष्यते तदा
तत्त्वज्ञानाध्यास एव दुर्गार इति सर्वथाप्यनिमोक्षप्रसङ्ग इति भावः । अविद्या
प्रागभावाद्योरनादित्वात्तदध्यासस्याप्यनादित्वान्न तत्र दोषापेक्षेति शक्यते-
अनादित्वा इति । दोषाधीनत्वाभावे दोषनिस्पत्त्वेनाप्यासनिस्पत्ताया आपाद
येत्प्रसङ्गत्वात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरसम्भव इति भावः । तयो रिति । प्रागभावा
विद्ययोरेत्यर्थः । न पुन रिति । अध्यासप्रवाहस्यानादित्वेपि न स्वरूपतो
ऽनादित्वमिति भावः । अन्यथेति । दोषाज्जन्यज्ञानस्य तत्त्वविधेयत्वादिति
भावः । नन्वविद्यादविद्याध्यासोऽप्यनादिरिव; नचैवमनादित्वेऽप्यविद्यासम्बन्धत्वा
विद्याधीनत्ववद्दोषाधीनत्वाङ्गीकारादापादनसम्भवः, अनादिदोषाधीनेऽप्यनाद-
ध्यासे स्वसामग्रीवशात्सम्प्रतत्त्वज्ञानेन निवृत्ते पुनस्तदापादकाभावात् ; नह्य-
स्मिन् पक्षे ब्रह्मरूपदोषो ऽविद्याध्यासोत्पत्तिरसामग्री, येन सामग्रीवशात्कार्यापादनं
स्यादिति चेन्न- अविद्याध्यासस्याविद्यारूपत्वेऽविद्यायास्त्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात् ;
ब्रह्मरूपत्वे अविद्याध्यासस्यानिवृत्तिप्रसङ्गात् । नन्वविद्याध्यासे ब्रह्म न दोषः,

ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । दोषस्य दोषान्तरापेक्षायामनवरथाप्रसङ्गात् ।
 स्वपरनिर्वाहकोपे दोष इति चेन्न;— प्रपञ्चस्यैव दोषमन्तरेणाध्यास
 प्रसङ्गात् । मिथ्यार्थस्य दोषमन्तरेण प्रतिभासोनुपपन्न इति चेन्न;-
 भविद्याया इव स्वस्यैव स्वप्रतिभासहेतुदोषत्वकल्पनामात्रेण तत्प्रति
 भासोपपत्तेः । स्वस्यैव स्वहेतुत्वमनुपपन्नम्, अध्यासोत्पत्तौ-
 विशेषादिति चेन्न;- अनाद्यविद्याध्यासे तयोर्विशेषस्य भवतैव स्वी-
 कृतत्वात् । नक्षसावनध्यस्ता, सत्यत्वतुच्छत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् ।

जाप्यस्य दोषानपेक्षत्वम्, किन्तु दोषान्तरमेव, तच्च तत्त्वज्ञानाश्रितवर्तत
 इति न नित्यमविद्याध्यासप्रसङ्ग इत्यत्राह— दोषस्येति । निर्वाहकान्तरनैरपेक्ष्य
 मेव स्वनिर्वाहकत्वमित्यभिप्रायेणाह— नेति । मिथ्यार्थस्य दोषं विना प्रतिभासा
 नुपपत्तेर्दोषमन्तरेण न प्रपञ्चाध्याससम्भवः, अविद्याध्यासे ऽप्यविद्यैव दोषः, स्व-
 निर्वाहकपदेन स्वस्य स्वाध्यासे दोषत्वमेव विवक्षितम् ननु निर्वाहकान्तर
 नैरपेक्ष्यम्; नचैवं प्रपञ्चस्यापि स्वनिर्वाहकत्वप्रसङ्गः, तत्तदध्यासे तत्तदर्थस्य
 दोषत्वकल्पनायां गौरवेण सर्वभाविद्याया एव दोषत्वकल्पनौचित्यादिति
 शङ्कते— मिथ्यार्थस्येति । नचैव गौरवम्, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघु-
 रोऽनानुगतानामपि कल्पानामेव दोषत्वकल्पनं युक्तमित्यभिप्रायेणाह— दोषत्व
 कल्पनामात्रेणेति । स्वस्यैवेति । अविद्यायास्तु स्वाध्यासहेतुत्वमगत्या
 कल्पते; नच तथा प्रपञ्चे अगतिः, अविद्याया एव दोषत्वसम्भवादिति
 भावः । अनाद्यविद्याध्यास इति । अङ्गीकृते सतीति शेषः । अविद्याध्यासे अ-
 विद्याया एव हेतुत्वाङ्गीकारादध्यासोत्पत्त्योर्विशेषस्त्वैव दर्शित इत्यर्थः । नच
 गत्यन्तराभावादविद्यायां तथाङ्गीकारः, गत्यन्तराभावस्य प्रपञ्चेऽपि तुल्यत्वात् ।
 नच तत्राविद्याया दोषत्वसम्भवाद्गत्यन्तरसद्भावः, तस्या अन्यत्वत्वात् । अन्यथा
 भविद्याध्यासे दोषान्तरमङ्गीकृत्य तत्रैव गत्यन्तराभावात् स्वनिर्वाहकत्वकल्पना
 प्रसङ्गात् । नन्वविद्याया अभ्यस्तत्वमेव नेष्यत इत्यत्राह— नहीति । नन्व
 विद्याया अभ्यस्तत्वे 'युपपन्नत्वाद्दुत्पत्तिकारणमेवाध्यासकारणमपि भविष्यतीति

नचाध्यस्ताप्युत्पन्ना, अनादित्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । नच साप्यादिमती, प्रपञ्चाविशेषप्रसङ्गात् । तथाच किं तथा, तद्वदेवा नियमतोपि प्रपञ्चस्य स्वतोऽध्यासोपपत्तेः । अध्यासोत्पत्त्योरविशेषाभ्युपगमेऽप्यविद्यायां स्वाध्यासमूलदोषतयाऽभ्युपगतायां स्वहेतुत्वव्यावातो दुस्त्यजः । किंच यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोऽविद्याप्रकाशेत, नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्गः, अविशेषात् । निवृत्तत्वात्पश्चान्न प्रकाशिष्यत इति चेन्न; गवत्पक्षे प्रकाशनिवृत्तेरेव प्रकाशमाननिवृत्ति

न स्वाध्यासे स्वल्प दोषत्वमित्यत्राह— नचेति । अभ्युपगमविरोधमुक्त्या अर्थविरोधमप्याह— नचेति । प्रपञ्चेति । प्रपञ्चवदेव स्वन्यतिरिक्तदोषापेक्षत्प्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापादनमाशङ्क्याह— तथाचेति । यथा— अविद्यान्तरेणाविद्याध्यस्यते एवं प्रपञ्चान्तर्गतो घटादिः प्रपञ्चान्तर्गतमृदादिलक्षणदोषेणैवाध्यस्यताम्; नच तत्तद्घटपटादिप्रपञ्चाध्यासस्य तत्तद्धेतुत्वधीनत्वेननुगमो दोषः, नल्लसत्त्वेन लापवात्, अनियमतोपि स्वरवकारणादेवाध्यासस्य न्याय्यत्वात्, अन्यथा अनवरिथताविद्यापरम्पराकल्पनायां गौरवादित्यर्थः । स्वशब्दः प्रपञ्चपरः, नतु तद्व्यक्तिपरः, ततश्च प्रपञ्चान्तर्गतव्यक्तिविशेषस्य दोषत्वमुक्तं भवति । एवमध्यासोत्पत्त्योर्विशेषाङ्गीकारः स्थापितः ; इदानीमविशेषाभ्युपगमेपि स्वस्य स्वाध्यासे दोषत्वाङ्गीकारादध्यासोत्पत्त्योरविशेषात् स्वस्य स्तोत्पत्तिकारणत्वमपि सिद्धयेदित्यत्राह— अध्यासोत्पत्त्यो रिति । अनादित्वाच्च दोषापेक्षेति शङ्कायाः परिहारान्तरमाह— किञ्च यदीति । अविशेषादिति । पूर्वापरकालयोर्हेत्वधिकरणत्वतदनधिकरणत्वरूपवैधर्म्याभावादित्यर्थः । निवृत्तत्वादिति । ननु पूर्वं प्रकाशमानस्य पश्चादप्रकाशो हि प्रकाशनिवृत्तिरेव, ततश्चाविद्याप्रकाशात्सुनो ब्रह्मणो निवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न,— “पश्चान्न प्रकाशिष्यत” इत्यनेन प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तेरेव विवक्षितत्वेन प्रकाशनिवृत्तेरविवक्षतत्वात् । सच सम्बन्ध आध्यासिको निवृत्तियोग्य एवेति भावः । भवत्पक्ष इति । मिथ्यावस्तुनः प्रतिभासमाशरीरत्वादिनि भावः । यद्वा अध्यासाध्यस्यमाननिवृत्त्योस्तमानकालीनाननियमो विवक्षितः, अथवा अविद्यानिवृत्तिर्हि ब्रह्मस्वरूपमेव, प्रकाशसम्बन्धनिवृत्तिरेव तदेवेति न साध्यसाधनभावसम्भव इत्यर्थः ।

रूपज्ञान् तयोर्हेतुसाध्यभावनिर्देशानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञानोदयात्प्रश्नी-
 दप्रकाशः, पूर्वन्तु तदभावात् तस्याः प्रकाश इति चेत् ? तथासति
 तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव ब्रह्मणोविद्यमदर्शननिबन्धनमिति प्रपञ्चदर्श-
 नस्यापि स एव प्रयोजकः किं न स्यात् । तथाच किमन्तर्गडुना
 ऽविषया । अभावस्य विशिष्टाध्यासहेतुत्वं न दृष्टमिति चेत् ? भावस्य
 वा षटादेः क दृष्टम् । तिमिरादिदोषाणां दृश्यत इति चेत् ? विशेषा
 अद्वादेरभावरूपस्यापि तद्दृश्यत इति तुल्यम् । भ्रम्युपगतं च सर्वं
 रपि भ्रमेषु भेदाद्भ्रमो निबन्धनमिति । अभावस्य पूर्वापरकाला
 विशिष्टत्वात्तत्कालविशेषप्रतिनियतकार्यविशेषाध्यासाय तादृश
 महिमशालिन्यविद्या कल्पनीयेति चेत् ? कल्पितापि सा कथम-
 नादिरात्तत्त्वज्ञानमनुवर्तमानानि तत्कालनियतानि च कार्याण्यध्य-
 सेत् । स्वगात्रादिति चेत् ? स किमभावे नांगीक्रियते । कल्पनालाभ-
 चन्तु तत्र विश्लेषः । विवर्तपारम्पर्यादविद्यायास्तदुपपत्तिः, नत्वभावस्य

निर्विकारस्येति चेत् ? सा किं विवर्तपरम्पराविद्यायास्स्वरूपम्, उक्त
 तत्कार्याण्येव, यद्वा वस्त्वन्तराणि ? नाद्यः, उक्तदोषानतिक्रमात् ;
 स्वरूपत्वाविशेषात् सर्वदा सर्वाध्यासप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, निर्वा
 द्यस्यैव निर्वाहकत्वानुपपत्तेः । न च तृतीयः, अनभ्युपगमात् । अंभ्युप
 गनेपि तत्सत्यमिध्यात्वादिविकल्पशतदौस्थ्यपातात् । सत्यत्वे सद्धि-
 तीयत्वादिप्रसङ्गात्, मिध्यात्वेपि तत्परम्परायां प्रतिनियतकालवि-
 चित्राध्यासे तथाविषपरम्परान्तरकल्लसिप्रसङ्गात् । पूर्वपूर्वविवर्तानामेव
 उत्तरोत्तरहेतुत्वान्नासौ दोषः, यथा ब्रह्मपरिणामानां प्रकृतिपरिणामानां
 वा तत्तदुत्तरोत्तरपरिणामहेतुभाव इति चेन्न;— तथाप्यभिद्याकल्पनस्य
 निर्मूलत्वप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्येवान्यनिरपेक्षानाद्यध्यासबाह्वैचित्र्येण
 सर्वाध्याससिद्धेः । तर्हि परिणामपरंपरासागर्थ्यमाश्रित्य परिणामिद्रव्याप-
 ह्नवप्रसंग इति चेन्न—प्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गात् । न चान्नापि तथा, तद्विषय
 प्रमाणानां प्रत्येकं प्रतिक्षेपात् । न तथा निरधिष्ठानभ्रमापत्तिरिति

एत तत्कार्याण्येवेति । तत्कालनिषतोत्पत्तिकतया निर्वाहत्वेनाभिमतान्येवेति
 विरोधसूचनार्थ एवकारः । उक्तेति । नियताभ्यासासम्भवादित्यर्थः ; तदेनोप
 पादयति—स्वरूपत्वेति । परम्परायास्स्वरूपत्वं हि परम्परान्तर्गतानां तदभेद
 एवेति नियामकत्वेनाभिमतानां मृदादीनां सर्वदा उत्वाभियाभ्युत्वेनाभिमताना-
 मपि सर्वेषां घटादीनां सर्वदाध्यासप्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्वाह्यस्यैवेति । कार्य-
 क्रमे निगामकप्रश्ने क्रमविशेषविशिष्टकार्यस्यैव नियामकत्वोक्तावात्माश्रय इत्यर्थः ।
 क्रमविशेषविशिष्टकार्याणामेव विवर्तपरम्पराशब्दार्थत्वमिति भावः । मिथ्यात्वेपीति ।
 प्रतिनियताभ्यासनिगामकत्वेनाङ्गीकृताया विवर्तपरम्परायाः क्रमिककार्यमपठितत्वात्
 तत्कार्यक्रमेपि विवर्तपरम्परान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु परम्परात्मक
 समुदायस्य न समुदायरूपेण नियामकत्वं विवक्षितम्, येनोक्तदोषः स्यात्,
 किन्तु पूर्वपूर्वविवर्तविशेषस्य उत्तरोत्तरविवर्तविशेषहेतुत्वमिति शङ्कते—पूर्वेति ।
 प्रत्यक्षेति । पिण्डघटाद्यवस्थाव्यतिरेकेणानुगतस्य सुदृढव्यस्य दर्शनादित्यर्थः ।

भेदव्यं भवता, ब्रह्मण एव सर्वविवर्ताध्यासाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् ।
 नह्यपरमार्थभूताया अविद्याया अधिष्ठानतया स्वीकारशक्यः,
 तथासति ब्रह्मण एवासिद्धिप्रसङ्गे माध्यमिकममाजमध्यमध्यास्त्व ।
 ब्रह्मसत्त्वत्वश्रुत्यादिवलात्तदभ्युपगमः, नतु विवर्ताधिष्ठानत्वादिति चेन्न;
 विकारतट्टपादानप्रकृत्यादिमत्यत्वश्रुतिवलादेव प्रकृतितत्परिणाम
 परम्पराभ्युपगमप्रसंगेनाविवादप्रसंगात् । तत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुति
 बाधे ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादिकाया अपि तस्या बाधितुं शक्यत्वात् ।
 किञ्च किमविद्या प्रकाशते, नवा? नचेत्तुच्छत्वम्, निरुपाख्यस्यैव
 तुच्छत्वात् । प्रकाशते चेत् स प्रकाशः किमविद्यास्वरूपम्, उत
 ब्रह्मस्वरूपम्, अथ तस्यास्तस्य वा धर्मः, उतान्यः कश्चित्? न तत्राद्यः,
 स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तन्नित्यत्वेन
 नित्यमविद्याप्रकाशादनिर्गोक्षप्रसंगात् । नापि तृतीयः, तयोर्जातृत्वा
 नभ्युपगमात् । मध्यस्तज्ञातृत्वाभ्युपगमे कः प्रतीकार इति चेन्न;-
 तस्याप्यध्यासस्याविद्याहेतुकत्वेन्योन्याश्रयणात्, प्रकाशाध्यासस्य
 तदर्धानत्वात्, तस्याश्च प्रकाशार्धानसिद्धित्वात् । ब्रह्महेतुकत्वे
 तस्य नित्याध्यासप्रसङ्गात् । अहेतुकत्वे पूर्ववत्प्रपञ्चाध्यासस्यैवाहेतु
 कत्वप्रसंगादादिमदनादिवैषम्यस्याप्रयोजकत्वोक्तेः । निर्दोषप्रकाश

श्रुतिवला दिति। “नित्या सततविक्रिया” “अनामेकां न्नेदितशुक्लकृष्णां बहो प्रजां
 जनयन्तीं सरूपा” मित्यादि वाक्यं विवक्षितम् । प्रकाशाधीनासिद्धित्वा दिति ।
 अभ्यस्तस्याध्यासात् प्रागसिद्धेरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वोक्ते रिति । अनादित्वेपि
 कारणापेक्षा परिहर्तुं शक्यत इत्यत्रेत्यर्थः । निर्दोषे ति । दोषमन्तरेण प्रकाशमानस्य
 ब्रह्मवत्सत्यत्वप्रसङ्गादित्युक्ती दोषः, यदि निर्दोषस्यापि ब्रह्मणोविद्या प्रकाशेत
 नित्यं तत्प्रकाशप्रसङ्ग इत्युक्ती दोषः, अविद्यायामुक्तरीत्या तत्त्वज्ञानप्रागभावसत्त्वा
 सत्त्वाभ्यां ज्ञातृत्वस्य प्रकाशाप्रकाशव्यवस्थायाञ्च- तथासति तत्त्वज्ञानप्रागभाव
 एवेत्यादिनोक्तः अविद्याया असिद्धिप्रसङ्गलक्षणदोषश्चात्र विवक्षितः । अविद्या

गोचरत्वप्रयुक्तदोषाणां च प्रागनुवृत्तेः । नापि चतुर्थः, सत्यस्य तस्यानभ्युपगमात्, मिथ्याभूतस्य त्वध्यासेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

एतेनाविद्याप्रवाहपक्षोपि निरस्तः, प्रपञ्चप्रवाहस्यैव हेतुकार्यभावेन स्थित्युपपत्तौ निरर्थकाविद्याप्रवाहकल्पनायोगात्, उपलम्भाद्यसिद्धेश्च ।

किञ्चेवमविद्या निराभया, साश्रया वा ! पूर्वत्र ब्रह्मवत्, सत्यत्वप्रसङ्गः । शशशृङ्गवद्वा तुच्छत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्राप्यसावाश्रयः किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवोपहितम्, अथवा स्वतन्त्रोन्यः ? न प्रथमं, नित्यशुद्धस्याशुद्धिविरोधात् । अन्यतश्च मिथ्यात्वे बोभयमिथ्यात्वे वा तद्विरोध इति चेन्न;— शुद्धमिथ्यात्वेऽपसिद्धान्तशास्त्रवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । अशुद्धमिथ्यात्वे तन्नित्येति नैरपेक्ष्यप्रसंगात् । कदाचिदपि तस्या अभावात् तत्प्रतिभासानिबृत्तेरपेक्षेति चेत् ! प्रतिभासम्यापि मिथ्यात्वे प्रसङ्गस्याप्यात् । तत्सत्यत्वा नभ्युपगमात् । मिथ्यात्वेपि सत्यत्वं इषापुरुषार्थत्वाविशेषात् तन्नित्यस्यपेक्षेति चेत् ! तर्ह्यपुरुषार्थाश्रयत्वरूपशुद्धत्वस्य दुस्त्यज्ज्वा

प्रवाहाङ्गीकारपक्षे नायमन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वावियया उत्तरोत्तराविद्याप्रकाशोपादानसम्भवादित्यत्राह— एतेनेति । एतद्विबृणोति— प्रपञ्चेति । कार्यानुपपत्त्यभावेपि प्रमाणशलात्स्वीक्रियत इत्यत्राह— उपलम्भादीति । स्वतन्त्रोन्य इति । ब्रह्मानाभय इत्यर्थः । मिथ्यात्वेपीति । व्यावहारिकसत्त्वस्य विद्यमानतया अपुरुषार्थत्वतन्नित्यस्योत्सम्भवादिति भावः । सत्यत्व इति । सत्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । तर्हीति । ब्रह्मणो हेयसम्बन्धाङ्गीकारे ब्रह्मणो निरवयवत्वप्रतिपादिकानां ब्रह्मीनां श्रुतीनां तदुपबृहत्त्वदुस्मृतीतिहासपुराणानाञ्चाप्रामाण्यप्रसङ्गे हेयसम्बन्धस्य मिथ्यात्वेनाप्रामाण्यं परिहरति, तस्य यदि सत्त्वमङ्गीकरोपि तदा यादृशसत्त्वीविशिष्टादशुद्धिलोके तादृशी ब्रह्मण्यप्यङ्गीकृतैवेति तच्छ्रुतिप्रामाण्योप-

तन्मिथ्यात्वोक्तिरुपच्छन्दनमात्रे पर्यवस्यति । उभयमिथ्यात्वे तूभय
विषदोषापत्तिः । व्याघातादयश्च स्युः । नापि द्वितीयः, आवेद्या
श्रयस्य ब्रह्मण उपाधिमत्त्वे सत्यमिथ्याविकल्पिताविद्यान्तरादिपरिमृष्टे
अपसिद्धान्तानवस्थाविरोधादिदोषसमुन्नेषात् । नापि तृतीयः,

पादनमुपच्छन्दनमात्रमेवेत्यर्थः । धर्मिसमसत्ताकशुद्धेरेव हेयत्वम्, प्रातिभासिक
शुद्धिविशिष्टेऽशुद्धत्वान्यवहारात्, ततश्च धर्मिसमसत्ताकाशुद्धिरेव ब्रह्मणि निधि
द्वयत इति चेत् ? तर्हि जीवब्रह्मणोऽसावद्यत्वनिरवद्यत्ववैभङ्गं न सिद्धयेत्,
जीवेपि धर्मिसमसत्ताकस्य अवद्यस्यासिद्धेः । उपहितस्यैवाविद्याश्रयत्वमि
समसत्यमस्तीति चेत् ? तत्र किमुपाधेरविद्याश्रयत्वम्, उतोपाध्युपलक्षितस्य,
उत तद्विशिष्टस्य ? नाद्यः,— उपाधेरेव जीवत्वापातेन जीवब्रह्मणोरभेदानुप
पत्तेः । न द्वितीयः, दोषस्य धर्मिसमसत्ताभावेन जीवस्य सावद्यत्वाभावप्रसङ्गात् ।
तृतीयेप्यवद्यस्य किमुभयत्र प्रत्येकं परिसमाप्य वृत्तित्वं विवक्षितम्, उत
व्यासज्यवृत्तित्वं ? नाद्यः— पूर्वोक्तदोषद्वयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,— असिद्धेः,
दुःखादेरन्तःकरणवृत्त्यात्मकस्यान्तःकरणे परिसमाप्य वृत्तेः, तदभेदाज्जीवे प्रती
तावपि व्यासज्यवृत्तित्वासिद्धेः । उभयमिथ्यात्व इति । उभयविधो दोषः—
अपसिद्धान्तादिः निवृत्तिनैरेष्यादिश्च । व्याघाते ति । शुद्धयशुद्धयोर्भावा
भावात्मकयोस्समानसत्ताकयोः परस्परव्याघात इत्यर्थः । उभयोर्भिन्नसत्ताकत्वे
च यद्यशुद्धेर्व्यावहारिकत्वं शुद्धेश्च प्रातिभासिकत्वमिष्यते तदा ब्रह्मण्यशुद्धिप्रति
पादकत्वेदाप्रामाण्यं स्यात्, यद्यशुद्धेः प्रातिभासिकत्वं शुद्धेर्व्यावहारिकत्वमिष्यते
तदा संसारस्य प्रातिभासिकत्वप्रसङ्ग इत्यादिदूषणान्यादिपदेन विवक्षितानि ।
नापीति । उपहित ब्रह्मैवाविद्याश्रय इत्यत्र किं स उपाधिरविद्यान्तरम्, उता
न्यः? उभयथापि सत्यत्वाङ्गीकारे अपसिद्धान्तः, मिथ्यात्वे तु निराश्रयत्वे
सत्यत्वापत्त्या साश्रयत्वे वाच्ये आश्रयान्तरासम्भवाच्च ब्रह्माश्रयत्वे वाच्ये
केवलब्रह्मणः शुद्धिविरोधेन तदाश्रयत्वासम्भवेनोपहितस्यैव तदुपाध्याश्रयत्वे
वाच्ये तदुपाध्याश्रयत्वमपि पूर्ववदुपाध्यन्तरोपहितस्यैवेत्यनवस्था, एतत्परि
हारार्थं स्वस्यैवापाधित्वे उच्यमाने स्वस्मिन्नपि स्ववृत्त्या विरोध इत्यर्थः। किंच यशु

ब्रह्माज्ञानवादपरित्यागादिप्रसंगात् । तस्याप्याधाननिरूपणे ऽनव
स्थादिप्रसंगाच्च । स्यादेतत्, ब्रह्मवत्स्थयमेवाविद्या स्वाश्रयेति;
तत्र, आश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रतिसम्बन्धिकयोरूपादिभेदमन्तरेण विरु
द्धत्वात् । ब्रह्मणस्तु स्वाश्रयत्वं नास्त्येव । आश्रयान्तरनिषे
धाभिप्रायेण स्वाश्रयत्वोक्तिः । अस्तूपाधिभेदेनेति चेत्,—
तस्याप्याधाराकारोपाधेरनाधारत्वानुपपत्तेः तदाधारोपाध्यन्तरादिभेद

पाधिर्विशेषणं, तदा तस्य सांसारिकत्वादिप्रसङ्गः, यदिच उपलक्षणं तदा ब्रह्मण एव
सावयत्वादिप्रसङ्गादिपदत्राष्टम् । ब्रह्माज्ञानवाद्परित्यागादी त्यादिशब्देन
जीवाज्ञानपरित्यागवादपरिग्रहः । अ-यगतानुद्धिनिवृत्त्यर्थे जीवस्य भवणाद्यनुप-
पत्तिश्चादिशब्देन विवक्षिता । स्यादेत दिति । नचैयं निराश्रयत्व इव-स्वाश्रयत्वेपि
ब्रह्मवत् सत्यत्वप्रसङ्गः; ननुभिन्नत्वेन मिथ्यात्वात् । नच निराश्रयत्वेपि
तथा वक्तुं शक्यम्, निराश्रयत्वे अधिष्ठानस्याप्यभावेन सत्यत्वस्यावश्यकत्वात् ;
स्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वस्यासम्भवात् ; निरधिष्ठान
भ्रमस्यानङ्गीकाराच्च । आश्रयाश्रयित्वयोरेति । यत्रप्याश्रयाश्रयित्वयोरेकप्रति
सम्बन्धिकयोरूपाधिभेदेनाप्येकत्र वृत्तिर्न दृष्टा, तथापि विरुद्धधर्माणां केषाचित्कपि
संयोगतद्भावादीनां मूलत्वाप्रत्याख्युपाधिभेदादेकत्र वृत्तिदर्शनमात्रेण इदमुक्तम् ।
कथं तर्हि “स्वे महिन्नि प्रतिष्ठित” इति श्रुतिरित्यत्राह— आश्रयान्तरे ति ।
तदाधारे ति । आधाराधेयत्वप्रयोजकयोराकारयोरविरोधे द्रव्यत्ववृक्षत्वयोरिव
कपिसंयोगतद्भावयोः प्रयोजकत्वात्सम्भवाद्विरोधे वाच्ये तयोरप्येकाश्रयत्वाय
उपाध्यन्तरं कल्पनीयमित्यनवस्थेत्यर्थः । कथं तर्हि मूलत्वाप्रत्ययोरवच्छेदकत्वम् ?
अविरोधादिति चेत्,— तयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्त्या विरुद्धत्वात् । ननु तर्हि
कपिसंयोगतद्भावयोरप्यवयवभेदेनैव वृत्तेः कथमयं दृष्टान्त इति चेत्,— वृक्षरूप
समुदायपेक्षया दृष्टान्तोपादानात् । ननु विषयविषयिभावसम्बन्धेन विषये विष
माना प्रमेय प्रमाधिपयत्वमिति कैश्चिदभिधानात् प्रमेत्यादितामान्याकारकं ज्ञानं
विषयत्वेन स्वाधारः— विषयित्वेन स्वाधेयम्, तद्ददद्यापि स्यादिति चेत्,—
अत्र तादृशाकारद्वयादर्शनात् । नन्वत्रापि मिथ्यात्वेनाविद्याधेयत्वम्, यदादे-

कल्पनेऽनवस्थानात् । आधेयाकारतादात्म्येन तस्यापि स्वाधेयत्वे
 तूपाधिभेदोचोयुक्तिविलोपप्रसङ्गात् । ननु मिथ्याभूतायाः किंवा
 श्रयविकल्पेन, अध्यासस्याधिष्ठानमात्रं ह्यपेक्षितमिति चेन्न;—
 भवत्पक्षे सर्वत्राश्रयाणामध्यासाधिष्ठानमात्रत्वात् । घटादिसंसर्गोपि
 भूतलादावध्यस्त एव, अन्यथा तत्रैव तत्सत्यत्वप्रसङ्गात् ।
 किंचापरमार्थभूतेयमविद्याप्रतीतिर्नाहङ्कारतद्भ्रूतिसदवच्छिन्नदृशिष्व-
 न्यतमा, तेषां तदपत्यत्वात् । अन्यथापि कल्पनिकत्वेन मूल

स्तयात्वात्, अविद्यात्वेन च तस्या आधारत्वमिति चेन्न; नहि, घटादेर्मिथ्या-
 स्वेनाविद्याधेयत्वम्, अपितु तत्परिणामतया, नञानादिरविद्या तत्परिणामः ।
 आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोर्भिद्वयोर्व्यवस्थापके ये उपाध्यन्तरे तयोरपि विरुद्ध
 योर्व्यवस्थापके उपाध्यन्तरे आदिशब्दार्थः । एतच्चानवस्थोपपादनार्थमादिशब्देन
 गृहीतम् । ननु आधारत्वाधेयत्वप्रयोजकाकारयोः परस्परतादात्म्यादविरोधादेकत्र
 वृत्त्युपपत्तेस्तत्क्षिवाह्योराधारत्वाधेयत्वयोरप्येकत्र सम्भवाभानवस्थेत्याशङ्कामनूद्य
 परिहरति- आधेयाकारेति । आधेयाकारः-आधेयत्वप्रयोजकाकारः । तस्य-आ-
 धारत्वप्रयोजकाकारस्य । स्वाधेयत्वम्- अविद्याधेयत्वम् । आश्रयाधिष्ठानयो
 र्भेदाभिप्रायेण शङ्कते- ननु मिथ्याभूताया इति । अधिष्ठानेति । ब्रह्मण एवा
 विद्याधिष्ठानस्यसम्भवात् अशुद्धमधिष्ठानस्य च शुद्धिविरोधाभावादिति भावः ।
 भवत्पक्ष इति । आश्रयित्वाधिष्ठानत्वयोरभेदादाश्रयत्वाभावे अधिष्ठानत्वमपि न
 स्यात्, अधिष्ठानत्वे च जडत्वाद्यशुद्धाश्रयघटादिविव दृष्टिविरोधो दुस्त्यज इति
 भावः । अन्यथेति । यत्र यदध्यस्त न भवति तत्र तत्स्वात्मन्ताभावसमानाधिकरणं
 न भवतीति व्याप्तया तस्य तत्र मिथ्यात्वासम्भवादिति भावः । एकदेशिमतेने-
 दमुक्तम् । किंचेति । तदपत्यत्वं- तत्कार्यत्वम् । तत्कार्यस्य च तदध्यासकत्व
 मनुपपन्नम्, कार्यपूर्वकाले तदध्यासाभावेनाविद्यास्वरूपस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्,
 आध्यासिकस्याध्यासकाले नियतसत्ताकत्वादित्यर्थः । अन्यथेति । अविद्या-
 कार्यत्वाभावेपि कल्पनिकत्वे तन्मूलशोपान्तरं वाच्यम्, तदध्यासस्यापि कास्य

दोषान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । नच ततोऽन्या काचिद्दृशिः ? तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । तदतिरिक्त संविदन्तरासिद्धेक्ष । अपिच प्रकाशमानेयमविद्या किं ब्रह्मात्मना प्रकाशते, उत तदन्यत्वेन, यद्दान्यत्वानन्यत्वसाधारणात्मना ? नाद्यः, सहि ब्रह्मस्वभावनिह्वयेन वा, स्वस्वभावनिह्वयेन वा, उभयोस्तमुच्चयेन वा, उभयनिह्वयेन वा? आद्ये ब्रह्मस्वभावनिह्वये प्रकाशतत्त्वविलयेन तदधीनसत्ताकमविद्यादिकमपि विलीनमेव स्यादिति वृथा शास्त्रादिपरिश्रमः; प्राप्यनिवर्त्यायाः प्रसंगस्यापि दूरापास्तत्वात् । अविद्यास्वभावनिह्वये तु ब्रह्ममात्रप्रकाशे अपवर्गबन्ध

निकृत्वे तत्रापि दोषान्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः । नच ततोऽन्ये इति । अपिद्याप्रतीत्युद्देशस्यानुपपन्नः । कुत इत्यत्राह— तस्या इति । संविदन्तरम्— संविद्विशेषः । यद्दान्यत्वे इति । अन्यत्वानन्यत्वान्यतरमात्रसहचरितत्वेन गृहीतरूपान्यरूपेणेत्यर्थः । सही इति । प्रकाशः । स्वभावनिह्वयः— स्वासाधारणधर्माप्रतीतिः । तत्प्रतीतौ हि भेदप्रतीतिः न ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति प्रथमद्वितीयतुरीयविकल्पानां भावः । तत्तदाकारबोधविरोधप्रतीत्या समुच्चयसम्भवाद्ब्रह्मात्मना भानमुपपद्यत इति तृतीयविकल्पस्य भावः । आद्य इति । ब्रह्मस्वभावस्याप्रकाशे तत्प्रकाशात्मक ब्रह्मस्वरूपमेव न स्यादिति तदधीनसत्ताक किमपि न स्यादित्यर्थः । प्राप्यनिवर्त्याया इति । प्राप्येति ह्यनन्तम् । णिच्प्रकृतिभूतधात्वर्थनिवृत्त्यपेक्षया समानकर्तृकत्व बोध्यम् । यद्वा प्राप्येति णिजन्तादेव ह्यप्, “विभाषाप” इति णेरयादेशाभावपक्षे रूपं णिजन्तम्, नियतपतिधात्वर्थपेक्षयैवान्न पक्षे समानकर्तृकत्वम् । आत्मा ह्यप्यस्यन्नविद्यां प्राप्यति ज्ञानेन निवर्तयति च । यद्वा प्राप्येति अर्हायै प्यत् । प्राप्या च्छौ निवर्त्या धेति पूर्वकालैकसर्वैत्यादिना समानाधिकरणसमाप्तः पूर्वं प्राप्तवर्हा, अनन्तरं निवृत्त्यर्हेत्यर्थः । पूर्वं प्राप्ता सत्येवानन्तरं निवृत्त्यर्हेत्युक्तं भवति । अविद्यास्वभावनिह्वयेन अविद्यागतासाधारणधर्माप्रतीतौ ब्रह्ममात्रप्रकाश इति ब्रह्मण एव स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीतौ अविद्याया स्वासाधारणाकारविशिष्टतया प्रतीत्यभावे तन्नियतकब्रह्मज्ञानेच्छाया अभावात्,

वैषम्यविरहप्रसंगेन पूर्वोक्तदोषानतिपातः । समुच्चयस्तु न सम्भव-
त्येव, विद्याविद्ययोर्बैरस्य शाश्वतिकत्वात् । अन्यथा विद्यानिवर्त्य
त्वमविद्यायाः कचिदपि न स्यादिति स्थितमन्यत्र । उभयनिद्वये तु
उभयविधदोषस्यानायाससिद्धिः स्यात् । स्यादेतत्, यथा दर्पण
मुखयोस्त्वभावमनपहृत्य दर्पणे मुख्याध्यासः, यथावा अतिरस्कृतोभय
स्वभावो दीपकजलसंभेदः, यथा वा दीपालोकमण्डलस्य तद्वाह्य

ब्रह्ममात्रप्रकाशस्य च सिद्धत्वाज्जिज्ञासाविरहादपवर्गार्थप्रवृत्तिविधातः । वैषम्येति ।
अविद्यायाः स्वरूपेणैव प्रकाशे अनर्थन्वादेरप्रकाशात् प्रकाशाधीनसिद्धिकस्य च
तस्य प्रकाशाभावे असिद्धेस्तत्त्वज्ञानात्प्रागनर्थसम्बन्धस्तदुत्तरमनर्थनिवृत्तिरिति
वैषम्यस्य विरहप्रसङ्गात्तदर्थशास्त्रपरिश्रमवैयर्थ्यमित्यर्थः । समुच्चयस्त्विति ।
तुशब्देन तत्तदसाधारणाकारेण प्रतीतौ भेदप्रतीतेरावश्यकत्वाद्भेदाध्यासो न
सम्भवतीति सूच्यते । नच तत्तदसाधारणाकारयोरविरोधभ्रमात् तादात्म्याध्यास
सम्भवः, जडत्वाजडत्वयोरविरोधभ्रमासम्भवात् । स हि व्यावहारिकविषयो वा
प्रातिभासिकविषयो वा स्यात् ; तत्र व्यावहारिकविषयत्वं तावन्नोपपद्यते, जडत्वा
जडत्वयोर्विरोधस्यैव व्यावहारिकतया तुल्यसत्ताकाविरोधासिद्धेः । नापि प्रातिभासि
कत्वम्, अनाद्यध्यासस्य प्रातिभासिकत्वासिद्धेः । भेदे प्रतीयमाने अभेदेनाध्यासा
सम्भवे हेतुमाह— विद्याविद्ययो रिति । भेदे प्रतीयमाने ऽभेदाज्ञानासम्भवात्त-
दधीनाभेदाध्यासो नोपपद्यत इत्यर्थः । क्वचिदपीति । शुक्तिरजतादिस्थलेपि
शुक्तिज्ञानात् शुक्तयज्ञाननिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्माविद्ययोरसाधारणं रूप
स्यं तयोर्विरोधश्च प्रतीयत एव; नचैव ब्रह्मण्यविद्याध्यासानुपपत्तिः, अधिष्ठाना
ध्यस्वमानयोरसाधारणाकारे प्रतीयमान एवाध्यासदर्शनात् ; तथा अन्यत्रापि शाश्वति
कविरोधे आलोक्ये विश्रमणेषु सन्तमसदर्शनाच्च; इति शङ्कते— स्यादेतदिति ।
मुख्याध्यास इत्यनन्तरं क्विपत इति शेषः । यथावेति । अतिरस्कृतेति
च्छेदः । यथावेति । अयच्च निवर्तकसन्निधानेषु निवर्त्यसद्भावमाने दृष्टान्तो

सन्तमसमण्डलस्य च सामीप्याविरोधः, एवमयमविद्यात्रसगोरनय
 ह्नुतोभयस्वभावयोरेषानादिरासत्तिविशेष इति किमस्मान् वर्णनां
 वशेन वशीचिकीर्षसि ; मैवम् , सर्वत्र तादात्म्याध्यासे भेदाग्रहं
 संसर्गाध्यासे ऽ स्वसंसर्गाग्रहमन्तरेण कचिदपि भ्रमासिद्धेः । दर्पण
 मुखाध्यासेऽप्यन्तरालाग्रहणादेव नैरन्तर्यभ्रमः । कथं तर्हि दर्पणस्य
 दूरस्थताग्रहणमिति चेत् ? श्रूयतामवधानेन, दर्पणाभिमुखप्रवृत्तेन
 नायनतेजःप्रवाहेण सान्तरालदर्पणग्रहः, दर्पणप्रतिहतेन तु पति
 स्रोतसा तेनागृह्यमाणान्तरालमुखस्वरूपमात्रग्रहः, तत एव दर्पणे

पन्यासः । अनपह्नुतोभयस्वभावयो रिति । प्रतीयमानतत्तदसाधारणाकारं
 विशिष्टयोरित्यर्थः । आसत्तिविशेषः— आध्यासिकं तादात्म्यम् । अध्यासरूपवि-
 शेषणसम्भवोपपादने तात्पर्यं परिहरति- किमस्मा निति । किमित्याक्षेपे । इच्छां
 मात्रमेव, नतु तत्कलसिद्धिरित्यर्थः । वर्णनावशेनेति । दृष्टान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । यथा
 कविभिः काव्यादिनोपमावलङ्कारैर्ललितमनसो वशीक्रियन्ते नैवं तस्यनिर्णयप्रधाना
 मीमांसका इति भावः । सर्वत्रेति । भेदग्रहो हि तादात्म्याध्यासे
 प्रत्येव विरोधीति भेदाग्रहं विना तादात्म्याध्यासः परं न स्यात् ,
 न तु संसर्गाध्यासः, स तु तत्रासंसर्गग्रहस्यैव विरोधितया तदभावं विना परं न
 स्यात्, नतु भेदाग्रहं विना; दर्पणे मुखाध्यासश्च संसर्गाध्यास एवेति ग्रहणभेदो
 विरोधात्सम्भवत्येवेति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । ननु तर्हि विरोधिभूतासंसर्गग्रहे
 विद्यमान एव दर्पणे मुखसंसर्गाध्यास एव ब्रह्माविद्ययोर्भेदग्रहेपि अभेदाध्यासे
 दृष्टान्तोक्तिवत्यत्राह— दर्पण इति । अन्तरालम्— असंसर्गः । नैरन्तर्यम्—
 संसर्गः । यदि मुखदर्पणयोरसंसर्गग्रहो न स्यात् तदा कथं दर्पणस्य मुखा
 पेशया दूरस्थत्वग्रह इति शङ्कते- कथं तर्हि ति । सान्तरालदर्पणग्रह इति ।
 मुखासंसर्गविशिष्टदर्पणग्रह इत्यर्थः । अगृह्यमाणान्तरालेति । अगृह्यमाण
 दर्पणासंसर्गमुखस्वरूपग्रहणमित्यर्थः । तत एवेति । प्रतिश्रोतसा तेजःप्रवा
 हेण दर्पणासंसर्गस्य मुखे अग्रहणात् सुप्रग्रहणाच्च तेन दर्पणाभिमुखप्रवृत्त

मुखमिति भ्रमः, तद्वचवहारमात्रं वा जायते । ज्ञानद्वित्वं न दृश्यत इति चेत् ! किं धाराबाहिकधीसन्ततौ तद्भेदः ? अत्र तु तत्त्वधीभ्रमयोरितरेतरव्यवहिता धारेति विशेषः । यौगपद्यप्रतीतिस्तु शैप्रचातिशयेन कालकलाभेदाग्रहणात् । अतः न क्वचिदपि प्रत्यक्षविरुद्धाकारस्य क्लृप्तिः । दीपकज्जलसम्भेदे तु न विरोधगन्धोपि, तन्नाध्यासप्रसङ्गाभावात्, वध्यघातकभावादि

नायनरश्मिजन्यज्ञानोपनीतदर्पणस्य मुखे संसर्गभ्रमो दर्पणे मुखमित्याकारको जायत इत्यर्थः । यद्यपि दर्पणाभिमुखप्रवृत्तरश्मिभिरसंसर्गो मुक्त्रदर्पणयोग्ण्हीतः, तथापि संसर्गग्रहहेतुभूतसन्निकर्षणासंसर्गस्याग्रहणादससर्गाग्रहस्य हेतुत्वमव्याहतमेवेति भावः । ननु भेदाग्रहस्य कथमभेदज्ञाने कारणत्वम्, अङ्गुल्यवष्टम्भादिना भेदे गृह्यमाण एव चन्द्रादौ अभेदग्रहात् ; अस्ति हि चन्द्रद्वित्ये गृह्यमाण एव दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्रादभिन्न इति ग्रह इति चेन्न;— तद्रूपेणोपस्थिते तद्रूपावच्छिन्नभेदग्रहाभावस्यैव तद्रूपोपस्थिते तद्रूपावच्छिन्नाभेदज्ञानहेतुत्वात् ; अत्र च सव्यचन्द्रत्वावच्छेदेन दक्षिणचन्द्रभेदज्ञानेपि दक्षिणचन्द्रो दक्षिणचन्द्राद्भिन्न इति तदवच्छेदेन भेदग्रहाभावात्तदवच्छेदेनाभेदग्रहसम्भवात् । अख्यातिपक्षानुसारेणाह— व्यवहारमात्रमिति । किमिति— दृश्यत इत्यनुपपन्नः । अन्नत्विति । प्रथमप्रवृत्तनायनरश्मिभिर्मुखासंमृष्टत्वेन दर्पणग्रहणं तत्त्वधीः, प्रतिहतनायनरश्मिभिर्दर्पणसमृष्टतया मुखज्ञानं भ्रमः, शैप्रयाद्द्वित्वाप्रतीतावयवविशेषो न विरोधीति भावः । क्लृप्तिरिति । भ्रम इत्यर्थः । विरोधगन्धः— अनुपपत्तिगन्धः । 'यथा वा अतिरस्कृतोभयस्वभावो दीपकज्जलसम्भेद' इत्यत्र किं यथा दीपकज्जलयोर्भेदे भासमानेपि अभेदोऽध्यस्यते तथात्रापीति विवक्षितम्, सत यथा विरुद्धयोरपि दीपकज्जलयोस्संसर्गस्तथेहापि विरुद्धयोरपि विद्याविद्ययोस्संसर्ग इतीत्येव विकल्पमभिप्रेत्यायं दूषयति- तन्नाध्यासेति । द्वितीयं दूषयति- वध्यघातकेति । वध्यघातकभावः— निधर्त्यनिधर्तकभावः । आदिशब्देन एकरिमन् काले महानवस्थाननिधमलक्षणविरोधो गृह्यते । ननु मूर्तयोस्सामान्यतः 'समानेदेशत्वविरोधोपि यथा

विरोधासिद्धेः । मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधस्त्वंशभेदेन सूक्ष्मवै
 देश्यात्परिहृतः । आलोकसन्तमसमण्डलयोरपि सादेश्य एव
 विरोधः, ननु सागीप्ये । नच अत्रापि ब्रह्माविधयोः परस्पर
 समीपदेशत्वादिसवीकारो युक्तः; परिच्छिन्नत्वादिप्रसङ्गात् । अतो
 नाविद्या ब्रह्मासक्तिर्वक्तुं शक्यते । एवमन्यान्यप्यनन्तानि विक्र
 ल्पदूषणानि आविद्यास्वरूपमनुवध्नन्ति ।

ननु किमनेनानिष्टापादनप्रपञ्चेन, प्रासादनिगरणादिवदवस्तुमूर्तयोः
 गविद्यायां नैते वस्तुदोषाः क्षतिमाकहन्ति; यदाहुः—“दुर्घटत्व
 गविद्याया भूषणं न तु दूषण ” मिति ; अतोऽविद्याप्यनुपपन्नेति
 स्थितौ ब्रह्माद्वैतमकण्टकमिति चेत् ? हन्त निष्पयोजनः प्रयासः
 तव माध्यमिकादिमतनिरासे । तेषु यदि सर्वशून्यत्वमपि दुर्घटम्,
 ततोपि सर्वशून्यत्वमेव प्रतिष्ठितमितीष्टप्रसङ्गात् यदि ब्रूयुः,
 तदानो किं वक्ष्यसि । यदि सर्वशून्यत्वं दुर्घटम्, तदा परपक्ष

दीपकज्जलयोस्समानदेशत्वम्, एवमिहापि निवर्त्यनिवर्तकयोस्तामान्यतो विरोधे
 सत्यपि विद्याविद्ययोरविरोधोस्त्वत्वाह—मूर्तयो रिति । विरोधः- अनुपपत्तिः ।
 प्रदीपकज्जलदृष्टान्तोपादानेन यदि विरुद्धयोरपि कश्चित्संसर्गो न स्यात् तदा
 मूर्तयोस्समानदेशत्वविरोधात् प्रदीपकज्जलयोर्मूर्तयोस्समानदेशत्वस्य यानुपपत्ति
 रापादयितुमिष्यते सा इष्टापत्या परिहृतेत्यर्थः । आलौके ति । यद्यप्यालोक
 सन्तमसयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावः, तथापि समानदेशत्वेनेन, तथा च भिन्नदेशस्थ
 स्यानिवर्तकत्वात्सामीप्यलक्षणसंसर्ग उपपद्यत इत्यर्थः । ननु ब्रह्माविद्ययोरपि
 सादेश्य एव विरोधः, इदानो च परस्पर समीपदेशत्वमेवेति नाविद्यानिवृत्ति
 रित्याशंक्याह— नचे ति । परिच्छिन्नत्वादीति । आदिशब्देन ब्रह्मभिन्नदेशस्था
 विद्यादेर्ब्रह्मण्यस्तत्वानुपपत्तिः परिच्छिन्नत्वप्रयुक्तमिध्यात्वादिकञ्च गृह्यते ।
 अत इति । आसक्तिः— तादात्म्याभ्यासः ; एवमविद्या ब्रह्मात्मना
 प्रकाशत इति पक्षो दूषितः । द्वितीयतृतीयपक्षौ दूषयन् दूषणान्तराप्यपि
 सद्गृह्णाति— एवमन्यानीति ।

विजयप्रसङ्गः, ततश्च दुर्घटपक्षं परित्यज्य परपक्षः स्वीक्रियतामिति
 ब्रूयामिति चेत्? तर्ह्यस्माभिरप्येवमभिधाने भव निरुत्तरः । तदेतत्
 सर्वमुपक्षिप्तं भाष्ये- “ निर्विषया निराश्रया-स्वप्रकाशयमनुभूतिः
 स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं
 स्वाश्रयदोषः परमार्थभूत उतापरमार्थभूत इति विवेचनाय ” मित्या
 दिना । आरम्भणाधिकरणे च व्यस्तृणांत ।

इति शतदूषण्यामविद्यास्वरूपानुपपत्तिर्नाम
 एकचत्वारिंशो वादः ॥४१॥

—(*)—

अयं भागः,— मिथ्यापदार्थस्य ह्यभिधानमस्वमेव मत्वमिति तत्र सिद्धान्तः,
 तत्र तादात्म्याध्यास एव स्यात्, ततश्चाविद्यायास्तादात्म्येन ब्रह्माण्यध्यासाभावे
 प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वं वा न स्यादेवेति तुच्छत्वं परमार्थत्वं
 वा स्यात्, तथाच तत्त्वज्ञानाभिन्नवृत्तिरपि न स्यात् । किञ्च
 अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावोधिकरणाद्विद्यत इति स्वयैवाभिधान-
 नात् ब्रह्मणि प्रपञ्चनिवृत्तिर्ब्रह्मभिन्नैव स्यात्, तत्र च पारमार्थिकत्वादिविकल्पो
 दुर्वारः । किञ्च दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धानुपपत्तेः, आध्यामिकं तादात्म्यमेव सम्बन्ध
 इत्यनोचः, ततश्च ब्रह्मातादात्म्यासिद्धौ दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धान्तरमभिधानभूतदृग्गन्तरे
 अविद्याया अप्रतीतिर्वा स्यात्, तथा तस्या अपरोक्षश्च न स्यात्, संवित्ता
 दात्म्यस्यापरोक्षत्वात् । किञ्चाविद्याया व्यावहारिकत्वे प्रातिभासिकरजतो-
 त्पत्तिर्न स्यात्, प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकोत्पत्तिर्न स्यात् ।

ननु प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकार्थक्रियाकारित्वमस्त्येव, शुक्तिरजत
 रज्जुसर्पादिरपि भयाद्यर्थक्रियाजनकत्वात्; नच ज्ञानं, वार्थक्रियाजनकं तच्च
 व्यावहारिकमिति वाच्यम्, ज्ञानमात्रस्य जनकत्वे घटादिज्ञानादपि भयादि
 प्रसङ्गात्; रजतादिविषयत्वेन जनकत्वे चागतमेवार्थस्यापि प्रयोजकतयाऽर्थ-
 क्रियाकारित्वम्; स्वप्नकल्पिततडागादिना खानपानादिक्रियाऽदर्शनाच्च; नच

सत्र क्रियाप्यस्येति वाच्यम्, तदवस्थायां मुखादिजनिकायास्तस्या घटादि क्रियाऽभिधेयात् ; अरस्थान्तरे गृणात्वनुक्तिस्तु घटादावपि तुल्या; किंच रज-
सादिक्रमपि स्वध्वंसं जनयतीति चेत्—सर्पादिज्ञानस्यैव भयाद्यर्थक्रियाकारणत्वात् ।
नच ज्ञानमात्रस्य भयाद्यर्थक्रियाकारित्वे घटादिज्ञानादपि तत्प्रसङ्गः, घटादिवि-
षयत्वस्य जनकतापच्छेदकत्वात् । स्यान्नतद्भागज्ञानादिनापि भ्रान्तिनिवृत्ति
रप्यस्यैव । गतिस्तु तुज्ज्ञानजन्यैव । शुक्तिरजतादेष यदि अतिरिक्तध्वंसोस्ति तदा
स प्रातिभासिक एव । पस्तुतत्त्वधिकरणात्मैव तद्व्यस्य इति स्वोक्तिविरोध एव,
अधिकरणस्य तदजन्यत्वात् ।

किञ्च— किमज्ञानं भावः, उताभावः? नाद्यः—ध्वंसस्याज्ञानानुपादानकत्व
प्रसङ्गात् । यदिचाभावस्यापि भावोपादानकत्वमप्येत, तदा भावस्याप्यभावो
पादानकत्वाविरोधात्तदज्ञानप्राग्भावोपादानकत्वमेव प्रपञ्चस्य लघुत्वात्प्रसज्येत ।
अत एव न द्वितीयः । अपिच किमज्ञानं सादि, उतानादि? आद्ये अनवस्था ।
द्वितीयेषु किमज्ञानभेदम्, उतानेकम् ? नाद्यः, शुक्तिज्ञानेन
सन्निवृत्तौ संसारोच्छेदप्रसंगेगात् । नच शुक्तिज्ञानेन सम्बन्धनिवृत्तिरेव,
नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, एकेन ज्ञानेन सम्बन्धे निवृत्ते पुनः कालान्तरे
तदज्ञानानुभवापातात् । नच पूर्वसम्बन्धनिवृत्तौ सम्बन्धान्तरमुत्पद्यत इति
वाच्यम्,— पूर्वोत्तरकालयोरविशेषात्सम्बन्धनिवृत्त्युत्तरक्षण एव सम्बन्धान्तरोत्पत्त्या-
पत्या सर्वदाऽज्ञानानुभवप्रसङ्गत् । ननु तदज्ञानमेव तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति
चेत् ? तर्हि ज्ञानानन्तरमेव सम्बन्ध उत्पद्येत । नचेष्टापत्तिः, ज्ञानानन्तरं न
ज्ञानाभीत्यनुभवप्रसंगेगात् । नच तदपीष्टमेवेति वाच्यम् ; सगृहज्ञानेन प्राग्गतं
न जानामीत्यनुभव इति स्वोक्तिविरोधात् । किञ्च अज्ञानसम्बन्धो ह्यज्ञानावरणं
तच्च नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता, तस्याश्च शब्दस्तुभाविण्याः
कथं मध्ये निवृत्तिरुत्पत्तिर्वा? ब्रह्माज्ञानेनापि वा सम्बन्धस्यैव निवृत्तावज्ञानस्या
निवृत्तिप्रसङ्गाच्च । द्वितीयेषु किं प्रतिषिध्यं अज्ञानभेदः, उत प्रतिपुरुषम्,
उत प्रतिज्ञानम् ? नाद्यः,— एकेनैव शुक्तिज्ञानेन शुक्तयज्ञाननिवृत्तौ पुरुषान्तरस्य
कस्यापि कालान्तरे शुक्तयज्ञानानुभवपातात् । अत एव न द्वितीयः,— एकेन
ज्ञानेनैकाज्ञाने निवृत्ते अज्ञानान्तरस्य सत्त्वेन तदानीमेव तेनावरणप्रसङ्गात् । नचैक

मेवाज्ञानमेकदावृणोति, यदावृणोति तन्निवर्तत इति वाच्यम् । तथा सति अज्ञानान्तराणामानर्थक्यप्रसंगात् ; कालान्तरे अज्ञानानुभवापाताच्च । कालान्तरे किञ्चिदज्ञानान्तरमावृणोति, तस्मिंश्च ज्ञानान्तरेण निवृत्ते पुनरज्ञानान्तरमिति नाज्ञानान्तरवैयर्थ्यम्, नच कालान्तरे ऽ ज्ञानानुभवप्रसंग इति चेन्न,— एकेन ज्ञानेन एकाज्ञाने निवृत्ते तदानीमेवाज्ञानान्तरावरणप्रसंगात् । नच कालान्तर एव ज्ञानावरणमिति वाच्यम् । तत्कालकालान्तरयोरविद्येयात् । अपि च घटोत्पत्तिक्षण एव एकेनाज्ञानेनावरणवत् सर्वाज्ञानैरप्यावरणप्रसंगेन प्राथमिकज्ञानेनैव सर्वाण्यज्ञानानि निवर्तेरन्निति अज्ञानान्तरवैयर्थ्यमनिवार्यमेव । किञ्च— एवं तत्तत्प्रागभावानामेव आवारकत्वकल्पनायां लाघवमिति मुख्यैव भावरूपाज्ञानकल्पनम् । अपिच किमिदमज्ञानत्वं ज्ञानाजन्यत्वम्, उत ज्ञानविरोधित्वम्, अथवा ज्ञानाभावत्वम्? नाद्यः, घटादावतिव्याप्तेः । अतएव न द्वितीयः, घटादेरात्मधर्मत्वाभावात् । न तृतीयः, असम्भवात् ; तदङ्गीकारेऽतिव्याप्तेः । नच ज्ञानस्याविद्याव्यतिरेकेणाभावो नेति वाच्यम्, घटादौ तस्यैवाङ्गीकारादिति ।

अत्र कश्चित् ब्रह्ममीमांसागोचरप्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमज्ञानत्वम् । विषयप्रयोजनादिसत्त्वस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुत्वात्, ' अज्ञातं ब्रह्म विषयो ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजनमि' त्यङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्शास्त्रे प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वात्, तस्य प्रागेव ज्ञातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेः, प्रतिपाद्यतावच्छेदकमज्ञानमेव पर्यवस्यति । प्रतिपाद्यत्वमेव हि विषयत्वम् । नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदकम्, प्रतिपाद्यभिन्नावृत्तिन्वादिति वाच्यम्,— प्रतिपन्ने ब्रह्मणि प्रतिपाद्यताया अभावेन तदभाववद्प्रवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वाभावात् । प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्नसमयमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तदवच्छेदकत्वादज्ञानमेव तथा, न तु ब्रह्मत्वादि । नच घटाद्यज्ञाने अव्याप्तिः, यदवच्छिन्नस्य विषयतावच्छेदकत्वं तदाश्रयत्वमेव तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यात्, तादृशज्ञावच्छेदकमज्ञानत्वमेवेति तदाश्रयत्वात् । अथवा—स्यसमानाधिकरणपङ्क्तिधनात्पर्यालिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वकत्वे सति विषयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिधर्मत्वं वा । प्रतिपिपादयिषयाश्च उपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वेपि विषयनिष्ठत्वाभावात्, ब्रह्मत्वादेश्च विषयनिष्ठत्वेपि तात्पर्यालिङ्गान्यतमप्रयोजकत्वाभावात्, उपक्रमादिपङ्क्तस्य धर्म्याश्रयत्वेन धर्मितावच्छेदकतया तस्य

साधारण्येन सकलप्रयोजकत्वेपि अन्यतमप्रयोजकत्वाभावाद्द्वयोपादानम् । तदेकमात्रसाधारणप्रयोजकत्वस्यैव तदर्थत्वात्, शातत्वे अपूर्वत्वायोगात् अशातत्वे सत्येषापूर्थत्वात् अन्यव्यतिरेकान्यामपूर्वत्वप्रयोजकमज्ञानम् । अपूर्वतायाश्च विषयनिष्ठत्वात्तत्समानाधिकरणमेवाशनं तत्प्रयोजकम् । नह्यन्यस्याशातत्वे अन्यस्यापूर्वता, अतिप्रसङ्गात् । तथाच विषयनिष्ठमज्ञानं स्वसमानाधिकरणापूर्वतायां प्रयोजकम्, अपूर्वता च तात्पर्यलिङ्गमिति न लक्षणासम्भवः, नचैवं शुक्रयज्ञाने अव्याप्तिः, तत्रोपक्रमदेरभावादिति वाच्यम् ;— वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छुक्तपादे सपि वाक्यार्थत्वसम्भवेनापूर्वत्वस्य यक्तव्यत्वात्, तत्राप्युपक्रमादिकल्पनायास्तु क रत्वात् । प्रयोजकत्वेत्यत्र फलोपधानस्याविवक्षितत्वात्प्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेद कत्वरूपस्वरूपयोग्यतायाश्च तत्रापि सत्त्वाभाव्याप्तिः । यद्वा— मीमांसकनैयायिक मतसिद्धविशेषादर्शनाभिन्नत्वे सति विशेषादर्शनाधारसमयानाधारसंशयसामग्री वज्ञानम् । अधिकरणमेषाभाव इति मते अधिकरणज्ञानाभावस्य अतिरिक्ताभाव मते विशेषदर्शनाभावस्य च संशयसामग्रीत्वेपि उभयवादिंसिद्धतद्भिन्नत्वाभावात्, धर्मिज्ञानकोटिरुत्तरादेश्च तद्भिन्नसंशयसामग्रीत्वेपि विशेषदर्शनकालीपि सत्त्वेन तदाधारसमयानाधारत्वाभावात्प्रतिव्याप्त्यादिदोषः । यद्वा— निग्रहस्थानविभाज कोपाधिन्व्यापकभावत्वान्यव्यतिरेकिधर्माभयस्तस्यसामग्री अज्ञानम्, प्रतिशाहान्यादिनिग्रहस्थानमध्ये अज्ञानाख्यनिग्रहस्थानस्यापि परिगणितत्वात्तस्य च वादि चान्यार्थज्ञानरूपत्वात् यत्र वादिवाक्यार्थज्ञानत्वं तत्राज्ञानत्वमिति व्याप्तभा अज्ञानत्वस्य तादृशविभाजकोपाधिं प्रति व्यापकत्वात्तादृशत्वमज्ञानभावेऽस्तीति नालम्भवः । प्रमेयत्ववस्तुत्वादेस्तादृशधर्मान्प्रति व्यापकत्वेपि न्यतिरेकिधर्मत्वा भावात्तादाय धर्मिज्ञानकोटिरुत्तरादौ नातिव्याप्तिः । अतएव भावत्वान्येत्यपि सार्थकम् । नचाज्ञानं नह्य निग्रहो ज्ञानाभाव एव, नतु भावरूपाज्ञानमिति लक्षणस्यासम्भव एवेति वाच्यम्,— ज्ञानाभावस्य निग्रहसामान्यलक्षणत्वेन अज्ञानाख्यनिग्रहविशेषासाधारणधर्मत्वाभावात् । नतु वादिवाक्यार्थज्ञानाभाव एवाज्ञानमस्तु, निग्रहसामान्य च ज्ञानसामान्याभावः, सामान्यविशेषाभावयो र्भेद एवेति न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति, न, एवमपि ज्ञानाभावव्याप्यभावरूपाज्ञानस्या निराकरणाद्विनिगमनाविरहात् उभयस्यापि निग्रहस्थानत्वात् । इत्याह ।

तत्र तावताद्यं लक्षणमनुपपन्नम् । तथाहि- किं भीमांसापदेन शास्त्रं विवक्ष्यते, किंवा ज्ञानेच्छा, अथवा विचारः? नाद्यः, शास्त्रं प्रवर्तकीभूतं ज्ञानं वेदान्तार्थनिश्चयोपयोगिन्यायप्रतिपादनपरमिदं शास्त्रमिति ज्ञानम्, तज्ज्ञानविषयत्वं च वेदान्तानां शास्त्रस्य न्यायस्याप्यस्तीति तद्विषयतावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः । न द्वितीयः, तद्विषये प्रवृत्तेरेवासिद्धेः । अत एव न तृतीयः । तदुद्देश्य प्रवृत्तिविवक्षायाञ्च वेदान्तत्वादौ पूर्ववदतिव्याप्तिः । किञ्च ब्रह्मविचारो निश्चयद्वारा मोक्षसाधनमिति ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाद्विचारनिर्णयफलानां तद्विषयत्वात्तेषां विषयतयावच्छेदकेष्वतिव्याप्तिः । यदुक्तं- 'अशातं ब्रह्मविषय' इति । तत्र किमज्ञानावृत्तरं विवक्ष्यते, उत ज्ञानविषयत्वाभावः ? नाद्यः, तत्रज्ञानविषयस्य मोक्षकार्त्वीनस्य च ब्रह्मणो भीमांसाविषयत्वात् । न द्वितीयः । ज्ञानाभवेऽतिव्याप्तेः । यदप्युक्तं 'प्रागेव ज्ञातत्वे तत्प्रतिपाद्यत्वानुपपत्तिरिति, तत्र, प्रतिपाद्यत्व हि शास्त्रजन्यप्रतिपत्तियोग्यत्वम्, तच्च पूर्वं ज्ञाते ऽप्यस्येव । अत एव भाविप्रतिपत्तियोग्यत्वमपि । पूर्वमप्रतिपन्नत्वे सति भाविप्रतिपत्तियोग्यत्वं तदिति चेन्न;— प्रवर्तकीभूतज्ञानस्य तद्विषयत्वे मानाभावात् । यच्चोक्तं- 'प्रतिपाद्यमेव हि विषयत्व' मिति । तत्र,- शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं हि शास्त्रजन्यप्रमितिविषयत्वम् । अत्र चाज्ञानावच्छेद्यतया विवक्षितं विषयत्वं प्रवर्तकीभूतज्ञानविषयत्वमेव, कथमनयोरभेदः ? ततश्च कं प्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वेपि प्रकृतविषयतावच्छेदकता । यच्चोक्तं 'नच ब्रह्मत्वमेव तदवच्छेदक' मित्यादि; तत्र; तथा सत्यज्ञानस्याप्यवच्छेदकत्वाभावात्तेः । तदपि हि वाक्यजन्यप्रतिपत्त्युत्तरकालीनजीवनमुक्तिदशायांमपि सत्त्वेन न प्रतिपत्तिप्रागभावावच्छिन्नसमयमात्रवृत्तिः । किञ्च घटाद्यज्ञाने अव्याप्तिः; नच यदवच्छिन्नं विषयतावच्छेदकं तदाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वान्नादज्ञानत्वाश्रयत्वात् नाव्याप्तिरिति वाच्यम्; यदवच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं न सम्बन्धमात्रम्, तथा सति तादृशप्रमेयत्वाद्यश्रयतया घटादावतिव्याप्तेः; किन्तु कारणतावच्छेदकत्वादितुल्यं विषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तथाच घटाद्यज्ञानेऽतिप्रसक्तत्वान्नाज्ञानत्वं तथा, किन्तु ब्रह्माज्ञानत्वमेवेत्यव्याप्तिरेव । अज्ञानत्वज्ञाने सत्युक्तविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वज्ञानम्, तज्ज्ञाने च तद्वटितलक्षणज्ञानादज्ञानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयः । द्वितीयलक्षणमप्युक्तम्, अज्ञानस्यापूर्वत्वप्रयोजकत्वाभावात् । ज्ञानविषयत्वाभावो ह्य

पूर्वत्वम्, तत्रच ज्ञानसागर्भीभिरहस्यैव प्रयोजकत्वात् । नचाज्ञानविषयत्वमेवापूर्वत्वम्, तत्रचाज्ञानं प्रयोजकमिति वाच्यम्, ज्योतिष्टोमादेर्जडस्याज्ञानविषयस्यापूर्वत्वाभावप्रसङ्गात् । नच तत्रापि ज्योतिष्टोमाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञानमेवापूर्वत्वप्रयोजकमिति वाच्यम्, अज्ञानविषयेष्वहङ्करादौ “अथातोहङ्कारादेश” इति शास्त्रप्रतिपाद्ये अपूर्वत्वस्य सत्त्वाद्द्विद्वद्वाक्यादेरपूर्वार्थकतया ऽननुवादत्वप्रसङ्गात् । आग्नेयादिवाक्यैस्तत्तदर्थप्रतीतावपि ततो ऽज्ञानानिवृत्तेः । अज्ञानविषयत्वरूपापूर्वत्वस्याज्ञानत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वात् । अपूर्वत्वप्रयोजकत्वरूपाज्ञानत्वस्य चापूर्वत्वज्ञानाधीनज्ञानत्वादन्वोन्याश्रयः । किञ्च सर्वस्याप्यज्ञानाधीनत्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वाभावादसम्भवः । अज्ञानत्वेनान्यतममात्रप्रयोजकत्वं विवक्षितम्, तथाचोपादानत्वेन सर्वप्रयोजकत्वेऽपि उक्तरूपेणापूर्वत्वं प्रत्येव प्रयोजकत्वमिति चेन्न;— अज्ञानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वेनात्माश्रयात् । किञ्च ब्रह्मत्ववदज्ञानमेव धर्मितावच्छेदकमस्त्वित्यसम्भवः । अज्ञानस्य स्वनिवृत्तिरूपफलप्रयोजकत्वाच्चासम्भवः । अद्वैतोपनिषदप्रयोजकभेदकल्पितत्वोपयोगित्वाच्चाज्ञानस्यासम्भवः । घटाद्यज्ञानस्य विषयीभूतषटादिब्रह्मवृत्तित्वाद्ब्रह्माज्ञानस्य विषयीभूतब्रह्मणि कल्पितत्वाच्च विषयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्सम्भवः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमभावविशेषणम्, तादृशाभावाप्रसिद्धे; सर्वस्यापि ब्रह्मणि कल्पितत्वात् । यादृशार्थविशेषे कदापि वाक्यं नासीत्तदधीज्ञाने च पूर्वप्रतीकाभावादव्याप्तिः, उत्तरप्रतीकाभावाच्च । किञ्च प्रसक्तप्रकाशस्याकल्पितस्यैवाप्रकाशात्मककल्पितादिव्याप्ति आश्रयित्वं विषयित्वं वेति चित्तवसत्यत्वयोरज्ञानाश्रयत्वविषयत्वप्रयोजकत्वात् । अज्ञानस्य चापूर्वताप्रयोजकत्वाच्चित्तवसत्यत्वयोरस्यपूर्वताप्रयोजकत्वमिति तत्रातिव्याप्तिः । किञ्च “ज्ञातं ब्रह्म प्रयोजन” मित्युक्तत्वात् । फलत्वप्रयोजकीभूतज्ञातब्रह्मत्वेतिव्याप्तिः । आनन्दत्वेनाविद्यानिवृत्तित्वेन च ब्रह्मस्वरूपस्य फलमिति फलमात्रप्रयोजकत्वादानन्दत्वादावतिव्याप्तिः । जीवात्मविषयवाक्योपक्रमोपसंहारप्रयोजकप्रतिपिपादयिपाशातिव्याप्तिः । तद्विषये जीवे प्रतिपिपादयिपायास्सत्त्वात् । किञ्च उपक्रमोपसंहाराभ्यासार्थवादान्तर्गतपदानामुपक्रमोपसंहारप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मण एव प्रपञ्चाभावत्वपक्षे ब्रह्मरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादतिव्याप्तिः । किञ्च अज्ञानावरणेऽतिव्याप्तिः । किञ्चात्र किं प्रयोजकत्व विवक्षितम् ? न ताव

जनकत्वम्, ब्रह्मत्वस्योपक्रमाद्यजनकत्वात् ततएव न घटकत्वमपि । नापि तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, असम्भवप्रसङ्गात् । देवदत्ताज्ञानव्यतिरेकेषु यद्वदत्तं प्रत्यपूर्वत्वस्य सत्त्वात् । किञ्च विषयगतत्वमित्येव सिद्धौ व्यर्थो व्यतिरेकोपन्यासः । प्रतिपिपादयिषयाश्च अभ्यासादायपि प्रयोजकत्वात्तदुत्तराशौ व्यर्थः । किञ्च विषयत्वं न यत्किञ्चित्प्रति, असम्भवादतिव्याप्तेर्था । नाप्यज्ञानविषयत्वम्, आत्माश्रयात् । स्वविषयत्वविवक्षाया निर्विषयब्रह्मत्ववारणाय पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यम् । तात्पर्यविषयगतत्वविवक्षायां च यत्किञ्चित्तात्पर्यविषयगतत्वात्प्रतिपिपादयिषायामतिव्याप्त्यपरिहारः, तत्तात्पर्यविवक्षायामपि अहङ्कारतात्पर्यकवान्यमूक्तभूतायां तस्यामतिव्याप्तिः । किञ्च ब्रह्मत्वम् स्वरूपमभ्यक्षा १ नाद्यः, धर्मितावच्छेदकत्वस्य तथासत्यसम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यात् ; स्वरिमन् स्वरयाभावेन विशेष्यभागेनापि तदवारणाच्च । अतिरिक्तत्वे मिथ्यात्वेन विषयनिष्ठात्यन्तभावप्रतियोगित्वात् न च स्वरूपाभिन्नस्यैव ब्रह्मत्वस्य तदाश्रयत्वमेव तत्प्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, एतादृशप्रयोजकत्वस्यैव लक्षणघटकत्वे असम्भवात् । तृतीयलक्षणमप्यनुपपन्नम्, मीमांसकमतनैयायिकमतसिद्धभिन्नत्वे सतीत्यलम्, विशेषेत्वादिब्यर्थम् । नचाखण्डाभावे न वैयर्थ्यम्, एवमपि गौरवेण तस्य ज्ञाननिवर्त्यतानवच्छेदकत्वात्, अज्ञानत्वस्य तदवच्छेदकत्वेनाङ्गीकारात् सर्वदापि यत्किञ्चिदर्थविशेषदर्शनसत्त्वात् विशेष्याप्रसिद्धिश्च । तदर्थविशेषदर्शनसमयानाधारसंशयसामग्रीतदर्थज्ञानमिति तदज्ञानानामिदं लक्षणमिति चेन्न;— एवमप्यज्ञानसामान्यलक्षणालाभात् । स्वस्य यो विषयः तद्विशेषदर्शनसमयानाधारसंशयसामग्री अज्ञानं स्वमिति लक्ष्यत्वाभिमतमज्ञानमेवोच्यत इति चेन्न;— एवमपि यस्यार्थस्य विशेषदर्शनं संशयो वा नास्ति तत्राव्याप्तेः । नैयायिकाद्यभिमतविशेषादर्शनस्याभावाद्यात्मनो निर्विषयतया पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यश्च । स्वमते भावरूपात्मज्ञानात्मकविशेषादर्शनस्य संशयजनकत्वाङ्गीकारे अभावरूपविशेषादर्शनस्याभावतया गौरवेण जनकत्वं प्रमाणाभावेन पूर्वप्रतीकवैयर्थ्यं च । अभावात्मविशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणमस्ति चेत् तत एवोपपत्तेः भावरूपविशेषादर्शनस्य जनकत्वे प्रमाणाभावात् असम्भवापत्तेः । अतएव स्वविरोधिज्ञानस्य यो विषयस्तद्व्याप्यदर्शनममयानाधारसंशयसामग्रीति विवक्षितम्, स्वशब्दश्च लक्ष्यपर एव, विरोधित्वं च न निवर्तकत्वादि, अगाद्यात्मकविशेषादर्शन-

निवर्तकासम्भवात्, किन्तु स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वमिति निरस्तम्, अखण्ड ब्रह्माज्ञाने अव्याप्तेश्च, तन्निवर्तकाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यज्ञानविषयस्य निराश्रयस्य ब्रह्मणो व्याप्यलक्षणविशेषाभावात् । धर्माद्यतीन्द्रियाज्ञानाव्याप्तेश्च, शाल्लजन्यस्यापि धर्मादिज्ञानस्य परोक्षतया स्वानिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात् ; अखण्डब्रह्मज्ञानस्यापि अखण्डाज्ञाने निवर्त्यैव वियदादिना सममखण्डाज्ञानाधीनसत्ता कधर्माद्यज्ञाननिवर्तकत्वेन स्वस्थितिसमयास्थितिकत्वाभावात् । सत्त्वेपि तद्विषयी भूताखण्डब्रह्मणो व्याप्याभावाच्च । किञ्च पुरुषाज्ञानस्यैव पुरुषसंशयसामग्रीत्वात्, तस्य च विशेषदर्शनसमयाधारत्वादव्याप्तिः । ननु करादिब्रह्मणविशेषा दर्शनमपि तत्र कारणम्, पुरुषाज्ञानमपि संशयान्तरविषयव्याप्यभूतपुरुषदर्शनसमयानाधारमिति प्रकारेण सर्वत्र लक्षणमूह्यमिति चेत् ? परोक्षविशेषदर्शनस्थले निराश्रयब्रह्माज्ञाने चाव्याप्तेः । किञ्च—करादिविशेषदर्शानात्तद्वितीयक्षण एव तदज्ञाननिवृत्तिः, नाशक्षण इति काज्ञानस्य विशेषदर्शनसमयानाधारत्वम् । ननु विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वं विपक्षितमिति चेन्न;—अतीन्द्रियधर्माद्यज्ञाने तथाप्यव्याप्तेः । धर्मिज्ञानकौटिस्मृत्यादावतिव्याप्तेश्च, ज्ञानद्वयस्य एकक्षणे स्थित्यभावात् । यत्र विशेषदर्शनं नास्ति तत्स्थलीयसंशयसामग्रीभूतधर्मिज्ञानादिव्यक्तावतिव्याप्तिश्च । नच कारणतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषदर्शनसमयानाधारत्वं विपक्षितमिति वाच्यम्, सामान्यतो विशेषदर्शनसमयानाधारत्वस्याज्ञानेष्वभावात् । विशेषदर्शनस्थितिसमयास्थितिकत्वस्य तु कारणतावच्छेदकावच्छेदेन धर्मिज्ञानेषु सत्त्वात् ; विशेषाज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य ज्ञानघटितत्वात्, तस्य चेदानीं निरूप्यमाणत्वेनान्योन्याश्रयादिति दिक् । चतुर्थब्रह्मणमनुपपन्नम्, वृत्तिमत्त्वादिरूपधर्मस्याज्ञानत्वव्यापकत्वात्तदाश्रयत्वाद्धर्मिज्ञानादेस्तत्रातिव्याप्तेः । किञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वव्यापकशब्दत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशयसामग्रीभूतविप्रतिपत्तिवाक्येऽतिव्याप्तिः, पर्यनुयोज्योपेक्षणत्वव्यापकाभावत्वरूपव्यतिरेकिधर्माश्रये संशयसामग्रीभूतविशेषादर्शनेऽतिव्याप्तिः । किञ्चाज्ञानत्वग्रहस्य निग्रहस्थानविभाजकोपाधिप्रापकत्वग्रहाधीनत्वाद्ज्ञानत्वग्रहाधीनत्वाच्च व्यापकत्वग्रहस्यान्योन्याश्रयः । किञ्च—ज्ञानाभावस्यैव निग्रहत्वेन भावरूपाज्ञानस्य निग्रहत्वाभावादसम्भवः ।

नच लाघवाद्भावरूपाज्ञानमेव निग्रहः, विनिगमनाविरहादुभयमेववा, यादि-
वाक्यार्थस्य ज्ञातयेपि अपरोक्षज्ञानाभावेनाज्ञानस्यानिवृत्त्या निग्रहप्रसङ्गात् ।
किञ्च— भावरूपाज्ञानस्य यदि ज्ञानाभावत्वं नाङ्गीक्रियते, तदा ज्ञानाभावत्वं
निग्रहसामान्यलक्षणमिति त्वयोक्तत्वात्तादृशसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाद्वादिवाक्यार्थ
विषयकभावरूपाज्ञानं निग्रहस्थानविशेष इत्यसम्भव एव । भावत्वान्मपद
वैम्यर्थ्यञ्च । यदि चाङ्गीक्रियते, तदा अभावत्वमेवादाय विशेषादर्शन
संशयप्रागभावादावतिव्यातिरिति ।

अत्र नवीनः, अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वमज्ञानत्वम् । गृहादावविद्या
सम्बन्धादौ आत्मनि चातिव्याप्तिवारणात् विशेषणत्रयम् ।

अनादित्वे सति स्वजन्यानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानत्वम् ।
रमृत्यादिनिवर्त्यसंस्कारे ज्ञाने चातिव्याप्तिवारणायानादीति । आत्मन्यति
व्याप्तिवारणाय उत्तरविशेषणम् । स्वजन्यानपेक्षत्वविशेषणाच्च नाविद्यासम्बन्धा
दावतिव्याप्तिः । यदि च प्रागभावोऽङ्गीक्रियते तदा इच्छादिप्रागभावेऽतिव्याप्ति
वारणाय भावत्वमपि विशेषणम् । तथाच तन्मते अनादिभावत्वे सति स्व
जन्यानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणम् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा लक्षणम् ।
संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वेनेति । नचाविद्यासम्बन्धादावतिव्याप्तिः,
तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, अविद्यानिवृत्त्यैव तद्विदुतेः ।

अत्र तावदाद्यं लक्षणमनुपपन्नम्, अनुत्पादितभ्रमाशाने अव्याप्तेः ।
न चोपादानत्वयोभ्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तस्य भ्रमोपादानत्वावच्छेदका
वच्छिन्नत्वरूपत्वात् अज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्तद्गुणापरिचये योग्यतायां ज्ञातु
मशक्यत्वात् । नच लाघवात्प्रितिलप्रपञ्चोपादानं ब्रह्मगोचरमेकमेवाज्ञानमिति
नाम्नातिरिति वाच्यम्, शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तौ संसारनिवृत्त्यापत्तेः,
अज्ञानस्यैकत्वात् । नच शुक्तिज्ञानेनावरणनिवृत्तिरेव, नत्वज्ञाननिवृत्तिरिति
वाच्यम्;— शनेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्यावरणमात्रविषयत्वकल्पनायोगात् ।
अज्ञाननानात्वस्यैव वाच्यत्वात् । चरमसाक्षात्कारस्याप्यावरणमात्रनिवर्तकतया
ततोऽपमानानिवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयलक्षणं युक्तम् । ब्रह्मण एवाज्ञान
निवृत्तत्वात्तस्य च ज्ञानसाध्यत्वाभावाज्ज्ञानत्रयनिवृत्तिप्रतियोगित्वत्पक्षज्ञाननिव-

स्वत्वासम्भवात् । ज्ञानसाध्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं विवक्षितम्, साध्यत्वं च
 दोषसाधारणं ब्रह्मात्मकनिवृत्ताद्यप्युपादितमिति चेन्न;—अविद्यासम्बन्धादावति
 व्यतिः । अविद्यानिवृत्तेरेवमपि स्वजन्यत्वाभावेन स्वजन्यानपेक्षत्वस्य सत्त्वात् ।
 नच स्वजन्यत्वमपि स्वसाध्यत्वमेव विवक्षितमिति वाच्यम्, एवमप्यविद्या
 सम्बन्धादावतिव्यतिः । नहि ब्रह्मरूपाविद्यासम्बन्धनिवृत्तिः ब्रह्मरूपाभेदाविद्या
 निवृत्तिभेदक्षेत्रे, स्वस्य स्वभेदत्वायोगात् । नचाविद्यानिवृत्तित्वेनापेक्ष्यत्वम्,
 सम्बन्धनिवृत्तित्वेन तदपेक्षत्वं चेति वाच्यम्, — एवं सति सादृशानिवृत्तित्वं प्रति
 सम्बन्धवदविद्याया अपि प्रतियोगित्वादसम्भवापत्तेः । यथा चाविद्यानिवृत्तेर्न
 साध्यत्वसम्भवः तयोक्तमविद्यानिवृत्तिभङ्गे । अन्यैव नीत्या ज्ञाननिवर्त्यत्व
 घटिवृत्तक्षणांतरनिरासो भाव्यः । एतेन अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्व
 मित्यन्यत्र यदुक्तं तदपि निरस्तम् । किंच किं ज्ञानशब्देन चैतन्यमुच्यते,
 उत निवृत्तिः? नाद्यः;— संस्कारस्य वृत्तिनिवर्त्यतया चैतन्यनिवर्त्यत्वाभावेन
 पूर्वलक्षणेऽनादिपदवैयर्थ्यात् । संस्कारनिवृत्तेरपि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानकत्वा
 चजन्यत्वमस्तीति चेन्न,— तथा सति संस्कारस्यापि मिथ्यात्वेन चैतन्याधिष्ठानक
 तया तदजन्यत्वात्, स्वजन्यानपेक्षत्वविशेषणैव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ अनादिपद
 वैयर्थ्यात् । उक्तलक्षणे च संस्कारनिवृत्तेश्चित्त्वेनैवाधिष्ठानभूतत्विनिवृत्त्यत्वात्
 संस्कारेऽतिव्याप्तिश्च । नच संस्कारनिवृत्तौ सत्त्वेनैव हेतुत्वम्, अनिद्या
 निवृत्तौ तु ज्ञानत्वेनैवेति वाच्यम् ; सत्त्वचित्तयोर्ब्रह्मस्वरूपतया विवक्षित
 व्यवस्थानुपपत्तेः । न द्वितीयः,— वृत्तेरविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकावरणनिवर्तकत्वं
 चैतन्यस्य त्यजाननिवर्तकत्वमिति मते अगम्भवात् । आवरणेऽतिव्याप्तिश्च ।
 मतान्तरेपि किमेकाज्ञानपक्ष इदं लक्षणम्, उत नानाज्ञानपक्षे? आद्ये घटादि
 ज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वाभावेनावरणनिवर्तकत्वादावरणनिवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष-
 तयाऽज्ञानावरणयोस्तद्वैव निवृत्तिस्सादित्यावरणेऽतिव्याप्तिः । द्वितीये तु
 यद्विषयज्ञानं समानविषयकज्ञानस्थानुदयाप्र निवृत्तम्, किन्तु अलण्डसाधा
 स्कारेणाखण्डाज्ञाने निवृत्ते तन्निवृत्त्यैव निवर्तत तथाव्याप्तिः । नच तस्याप्यना
 दित्वेनाखण्डाज्ञानानुपादानकत्वेन तन्निवृत्तिमनपेक्ष्याखण्डाज्ञानेन तद्वैव तापि—
 वृत्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्यावरणस्याप्यजन्यतया अलण्डाज्ञाननिवृत्त्यनपेक्ष

यदुक्तं 'त्रैलोक्यज्ञानस्ये' त्यादि; तत्र; कार्याभावस्थले ज्ञानस्याज्ञानभावेन
 घर्तकत्वेपि यत्र कार्यमस्ति तत्र युगपदेवोभयनिवर्तकत्वसम्भवात् । नच ज्ञानस्य
 कार्यनिवृत्तिहेतुत्वे मानाभावः; "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादेरेव मान
 स्वात् । नचोभयत्र साक्षात्कारणत्वकल्पने गौरवात्, अविद्यानिवृत्ताविव साक्षा
 त्कारणत्वं - तन्नितिवृत्तिद्वारेव तत्कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति वाच्यम्, - ज्ञानस्या
 'विद्यानिवृत्ताविवधानेन कारणत्वं - तद्द्वारा कार्यनिवृत्तौ कारणत्वम् - अविद्या
 निवृत्तेश्च कार्यनिवृत्तौ कारणत्वमिति कल्पनापेक्षया एकस्यैव ज्ञानस्योभयतः
 कारणत्वकल्पने लाघवादिति ।

यदपि स्वसमानविषयज्ञानप्राक्कालव्यापिसत्ताकत्वे सति तन्नित्यत्वम्, स्व
 समानविषयज्ञानासहकृतसामग्र्ययोग्यत्वप्रतियोगित्वं वा; ज्ञानातिरिक्तागन्तुकदृष्ट
 कारणायोग्यध्वेसप्रतियोगित्वं वा, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिवृत्तिश्चाह्लावृत्तिजाति
 भदन्यत्वे सति स्वसमानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अज्ञानलक्षणम्; नच्चाविद्यासम्बन्धा
 दावतिव्याप्तिः; तस्य निर्विषयत्वात्, अविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टकारणयोग्यध्वंस
 प्रतियोगित्वाच्चेति द्रष्टव्यमिति । तत्राश्लक्षणमनुपपन्नम्, पूर्वज्ञानसत्ता हि
 ब्रह्मस्वरूपमेव, तच्चात्तरज्ञानप्राक्कालव्यापकमेव । ज्ञाननिवर्त्यत्वदूषणञ्च पूर्वव-
 द्द्रष्टव्यम् । उभयत्र ज्ञानपदवैश्वर्यमर्थञ्च । द्वितीयलक्षणेपि तस्यज्ञाननिवर्त्यभ्रमे
 ऽतिव्याप्तिः; उभयोरप्यधिष्ठानविषयत्वेन समाननिषयत्वात् । नच यावत्साविषय
 विषयत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, यादृशघटाद्यज्ञानं स्वसमानविषयकज्ञाना
 नुत्पत्तेश्चरमसाक्षात्कारणैव निवृत्तं तत्र यावत्स्वविषयकज्ञानाभावेनाव्याप्तेः; अज्ञान-
 नस्यावच्छिन्नविषयतया ऽस्तद्वद्ब्रह्मज्ञानापेक्षया भिन्नविषयत्वात् । प्रतियोगिनो
 ध्वंसहेतुत्वात्सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वनिवर्त्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिः; अपिद्यानिवृत्त्यैव
 तदितरनिवृत्तिः; ज्ञानत्वविद्यानिवृत्तावन्यथासिद्धमिति मते स्वसमानविषयक
 ज्ञानासहकृताविद्यानिवृत्तिरूपसामग्रीयोग्यब्रह्मात्मकध्वंसप्रतियोगित्वाद्वद्ब्रह्माज्ञाने अ-
 व्याप्तिः । अगदहकृतेति तदसहकारकत्वं न विवक्षितम्, किन्तु तदनपेक्षत्वमात्रम्,
 अत्र चाविद्यानिवृत्तिष्यति सामग्री तद्धेतुभूततादृशज्ञानापेक्षेविति चेत्? तर्हि इच्छा
 प्रयत्नादिष्यतिव्याप्तिः; इच्छादेस्वनिवृत्तिहेतोर्ज्ञानापेक्षत्वात् । तृतीयलक्षणेपि
 अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया आगन्तुकत्वाभावादविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिः ।
 आगन्तुकशब्देन क्षेमसाधारणतात्पर्यविषयायामप्यविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपतया ब्रह्म

श्रीरस्तु ।

अथ द्विचत्वारिंशोवाद्ः ।

— summer —

य एको दुर्लङ्घ्यत्रिगुणनिजमायानिगाञ्जितै

विचित्रैः क्षेत्रज्ञैर्विहरति सरोजासहचरः ।

जगत्सर्गक्षेमरूपणपरिकर्माणमाहिमा

दयाच्छुद्धेवोसौ तुरगवदनस्तारयतु नः ॥

ये तु ब्रह्मणो दोषं परिजिहीर्षन्तः ब्रह्माज्ञानं मायाशब्देनोपचरन्ति,
तान्प्रति ब्रूगः— मायाविद्ययोः को विशेष इति । परव्यामोह

विशदयतु नस्तत्त्वं श्रुत्यन्तवृन्ददरीशयं

श्रुतिसहचरी वेदान्ताचार्यसूक्तिरशेषतः ।

मनसि कृतयत्तात्पर्याणां दुर्गल्यपद्धतिं

त्यजति भगवन्माया स्यात्तद्विश्वजनापि नः ॥

व्यामोहयस्त्रिगुणया निजमाययाऽन्यान्

यत्प्रीतिभारपटलप्रतिरुद्धदृष्टिः ।

ईशो न पश्यति यदह्मिज्जुगामप्राज्ञां

तं श्रीनिवासगुरुमाश्रयतोऽस्मितान्याः ॥

य एक इति । अनेन स्वमते त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्माया, कर्म मिथ्या
ज्ञानं वा अविद्या, इति मायाविद्याविभागः; ब्रह्मणो निर्दोषत्वम्, जीवस्य तु
अविद्याया सदोपत्वं नोपपद्यते; परमते तु तत्र सम्भवतीति सूच्यते । अत्र
च “ ईशो होषा गुणमयी ” इत्यादिवचनार्थोऽनुसंहितः । यैस्त्रि ति । अकि
द्याश्रयत्वे सदोपत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मणो नाविद्या, किन्तु मायैव, सा चैन्द्रजालि
कादिष्विव न दोष इत्याहुः; तत्र तस्या अविद्यामोहनीयपरदशनरूपव्यामोहादि
हेतुत्वेनाविद्यात्वं पर्यवस्यति; ततश्च तत्र मायाशब्द उपचारमात्रमिति न
मायाशब्दप्रयोगमात्रात् ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धिरिति भावः । माये ति ।
ब्रह्मजीवयोर्निर्दोषत्वसदोपत्वनिर्वाहकत्वेनाभिमतयोर्भावाविद्ययोः को विशेष
इत्यर्थः । परे ति । मायाविद्येनाभिमतब्रह्मापेक्षया परः जीवः, अविद्याश्रय
त्वेनाभिमतो जीवः स्पष्टार्थः, ऐन्द्रजालिकव्यामुग्धयोस्तथैव दर्शनादिति भावः ।

नहेतुर्माया, स्वव्यामोहनहेतुरविद्येति चेत् ? किं परेषामदर्शनेपि तद्व्यामोहनम्, उत तदर्शने? न प्रथमः, असम्भवात्; न हि माया विनः परानपश्यन्तस्तन्मोहनमिच्छन्ति मोहयन्तिवा; मायाविशब्दस्य परव्यामोहनाभिसन्धिमतपुरुषविशेषवाचित्वात् । अन्यथा मोहन हेतूनां मणिमन्त्रौषधीनामपि मायाविश्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तद्वि परदर्शनं ब्रह्मणः किं स्वभावतः, उताज्ञानेन, अथ तयैव मायया ? नाथः, निर्दोषदर्शनविषयतया परेषां सत्यत्वप्रसङ्गात्; ब्रह्मणि ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, ब्रह्म ज्ञानवादावतारात् । तथा [च] सति तेनैवाज्ञानेन सर्वसम्भवे तद्व्यतिरिक्तमायाभ्युपगमानुपपत्तिश्च । नच तृतीयः, परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रोपकरणत्वान्मायायाः परदर्शनहेतुत्वायोगात् । अथ ब्रह्मगतायाः मायायास्त्वग्रमतिशयो धर्मिग्राहकसिद्धः- यत्परदर्शन

अन्यत्र तथा वैषम्यसत्त्वेपि प्रकृते तन्निराकर्तुं विकल्पयति । किमिति ? किं ब्रह्म परान् दृष्ट्वा व्यामोहयति, उतादृष्ट्येत्यर्थः । नहींति । इच्छाया ज्ञानपूर्वकत्वानियमात्परव्यामोहनेच्छा परज्ञानपूर्वकैवेति भावः । परव्यामोहने श्रुत्वाभावेपि परव्यामोहकारित्वादेव मायाविश्व ब्रह्मणः, तथाच न पर शानावश्यम्भाव इत्यत्राह- मायावीति । अन्यथेति । नच व्यामोह हेतुत्वं मायाविश्वम्, नच तन्मन्त्रादाविति वाच्यम्, मणिमन्त्राद्याश्रयभूतलाकाशा देरपि मायाविश्वापत्तेरिति भावः । स्वाभाविकत्वेति । उपाध्यन्तराप्रयुक्तत्वादिति भावः । ब्रह्माज्ञानेति । अज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रत्येक मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वा दिति भावः । तथासतीति । ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धये हि मायाकल्पनम्, मायाङ्गीकारेपि परदर्शनार्थमज्ञानस्यावश्यकत्वे निर्दोषत्वस्य भग्नत्वात्तत एव सर्वकार्योपपत्तेश्च न माया कल्पनीयेत्यर्थः । परेऽपि ति । ऐन्द्रजालिकादौ तथा दर्शनादिति भावः । धर्मिग्राहकेति । श्रुत्या हि मायातिद्धिः, श्रुतिश्च " इन्द्रो मायाभिः पुरस्ताः " इत्यादिका मायया नानात्वदर्शनमाहेत्यर्थः ।

तद्यामोहनयोर्हेतुत्वमिति चेन्न; - मिथ्याभूतपरदर्शनहेतुत्वांशेन तस्या एवाविद्यात्वस्यापि दुर्वारत्वात् ।

अथ मन्यसे- विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, यथा- शुक्तिरजतादि दर्शनहेतुः; माया तु न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः; मिथ्याभूतस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वेनैव बोधनात्; नहि शुक्तिरजतमिथ्यात्वमाहकस्याविद्यात्वम्, तथा सति बाधकज्ञानानां सर्वेषामप्यविद्या मूलत्वप्रसङ्गात्; भवदभिमतसर्वज्ञस्यापि सर्वेषां जीवानां भ्रमस्वरूपं विज्ञानतस्तत्तद्भ्रमविषयैस्सह तत्तद्भ्रमग्रहणादविद्यावत्त्वप्रसङ्गात्; नहि निर्दिष्यज्ञानग्रहणं सम्भवति; नचेश्वरस्य भ्रमानभिज्ञता, असर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्; आश्रितव्यामोहनबर्हणार्थप्रवृत्तिशून्यत्वप्रसङ्गाच्च; अतो मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव बोधयन्ती ब्रह्मणो माया नाविद्येति । तदप्यसारम् । किमिदं ब्रह्म स्वव्यतिरिक्तं मिथ्याभूतं स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेन, उत परभ्रमसिद्धतया, अथ भ्रमसिद्धत्वमजानदपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति ? न प्रथमः, ब्रह्माज्ञानस्य दुस्त्यजत्वात् । न द्वितीयः, परेषामदर्शने परभ्रमसिद्धत्वाददर्शनात्; परदर्शने पुनरविद्यास्वीकारापाताच्च । परानपि

दुर्वारत्वा दिति । स्वव्यामोहहेतुत्वयोगादिति भावः । विपरीते ति । सत्यतया मिथ्यार्थप्रतिभासहेतुरविद्येत्यर्थः । तथासती ति । ततश्च तेषामपि बाध्यत्वप्रसङ्गात् बाध्यबाधकव्यवस्था न श्यादिति भावः । भवदभिमते ति । यद्यपि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावाल्ल भ्रमत्वप्रसङ्गः, तथाप्यनिर्वचनीयविषयत्वमेव भ्रमत्वमिति स्वमतानुसारेणेदमुक्तम् । नहो ति । ईश्वरज्ञानस्य साक्षात्काररूपत्वादित्यर्थः । किमिदं मिति । किं मद्भ्रमसिद्धत्वादिदं मिथ्येति जानाति, उत परभ्रमसिद्धत्वादिदं मिथ्येति, उत भ्रमसिद्धत्वमगृहीत्वा मिथ्यात्वमात्रं जानातीत्यर्थः । परभ्रमसिद्धतये ति । मिथ्यात्वेनेत्यनुपद्वं । पूर्ववाक्ये इहच ज्ञानातीति शेषः । मिथ्यात्वेन परदर्शने नाविद्यास्वीकार इति शङ्को- परानपि

परभ्रमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति चेन्न; परान्तरस्वीकरणेऽनवस्थानात् । तेषामेव परेषां भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेपि तथाविधविशिष्टपरदर्शने स्वस्याविद्यापेक्षणात् । नहि बन्ध्यासुतभ्रमसिद्धो बन्ध्यासुत इति ज्ञाने बन्ध्यासुतस्यैव भ्रमः—ननु तद्विज्ञातुरिति वक्तुं शक्यम् । नच तृतीयः, भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । नक्षसत्त्वमात्रं मिथ्यात्वम्, अपितु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिकम् । परेषां मिथ्यात्वदर्शने च न ब्रह्मणः परव्यामोहनेच्छा सम्भवति; नहि प्रतिविम्बबन्ध्यासुतचित्रपुरुषादीनां व्यामोहनाय मायाविनोपि मायां प्रयुञ्जते; प्रयुञ्जाना वा कथं स्वयमनुन्मत्तास्म्युः । आहुश्च—“अचेतनेषु मायावी मायामोचक एव वा । उभावुन्मत्तपदवीमश्नुवाते मनीषिणाम्॥” इति । ततश्च ब्रह्मापि मिथ्यात्वेनावधारितपरव्यामोहनार्थं मायां प्रयुञ्जानमुन्मत्तपर्यायमिव स्यादिति तदेव ब्रह्माज्ञानम् ।

अथ स्यात् - यद्यपि परव्यामोहने परदर्शनमवश्यम्भावि, मिथ्याभूतपरदर्शनं च न दोषमन्मतरेण; तथापि नात्र ब्रह्मणः

ति । स्वस्वभ्रमसिद्धतयैव परेषां दर्शने नानवस्थेत्यत्राह— तेषामेवेति । भ्रमसिद्धत्वेति । स्वपरौदासीन्येन भ्रमसिद्धत्वमात्रं ज्ञायतामिति चेन्न;— एवमपि भ्रमस्य स्वकीयत्वे ब्रह्मणोऽहत्वप्रसंगः, परकीयत्वे च तदीयत्वेनाज्ञाने असर्वज्ञत्वप्रसंगः, तदीयत्वेन ज्ञाने च प्रागुक्त एव दोषः । स्वात्यन्ताभावेति । आदिशब्देन प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । परेषामिति । एतेन स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति सूचितम् । ननु प्रतिविम्बचित्रादिषु व्यामोहनकार्याभावात् तदर्थं प्रवर्तन्ते, इह व्यामोहलक्षणकार्यसद्भावात्प्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न;— भेदमिथ्यात्वे ज्ञाने अनिर्वचनीयस्वप्रतियोगिकभेदाश्रयतया ज्ञायमानत्वेन परव्यामोहनार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । मनीषिणा मिति । ज्ञातृशेषसम्बन्धे पृथी । मनीषिमिदम्मततया ज्ञापितेत्यर्थः । तथापीति । ब्रह्मणोऽनर्था

परदर्शनहेतोर्मायाख्यदोषस्याविद्यात्वम् , अपुरुषार्थापरमार्थदर्शन हेतुरविद्येति तल्लक्षणात् ; ब्रह्मणस्तु व्यामोहनीयान् परान् प्रकाशयन्त्यपि माया नापुरुषार्थतया प्रकाशयति, स्वप्नसिद्ध (भोगो) लीलोपकरणादिवत्पुरुषार्थतयैव प्रकाशयति, अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति । तदपि न, पुरुषार्थहेतोर्दोषत्वाभावात् । दोषत्वे त्वपुरुषार्थतान्वयस्या वर्जनीयत्वात् । नह्यनिष्टं किञ्चिदनन्तर्भाव्य कचिदपि दोषत्ववर्णनम्, अन्यथा तत्तत्सामग्र्या तत्तत्कार्योत्पत्तौ सर्वेषां कारणानां दोषत्वमेव वा गुणत्वमेव वा स्यादिति गुणदोषविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु किमिहेष्टानिष्टचिन्तनेन? स्वाभाविकाकारो गुणः, औपाधिकाकारस्तु दोषस्यात् , यथा— द्विचन्द्रदर्शनदशायां चक्षुपस्तिमिरादि; नच द्विचन्द्रदर्शने कश्चिदपुरुषार्थस्पर्श इति चेत्? मैवम्, द्विचन्द्रदर्शनहेतोरपि पारम्पर्येणानिष्टमन्तर्भाव्यैव दोषत्ववर्णनात् । अन्यथा निधिदर्शनादिहेतोरङ्गनादेरप्यस्वाभाविकतया दोषत्वप्रसङ्गात् । यदि च द्विचन्द्रदर्शनहेतोर्दोषत्वमविद्यात्वं च न स्यात्, कथं तन्निरासाय प्रेक्षावन्तः प्रयस्यन्ते । नह्यस्पृष्टानिष्टगन्धं किञ्चि-

बहो दोष एवास्माक परिजिहीर्षित इति भावः । नापुरुषार्थतयेति । शोकाय हेतुत्वादिति भावः । परदर्शनस्य भ्रान्तिरूपस्य शोकहेतुत्वं स्यादित्यत्राह— स्वप्नेति । अन्यथेति । अनिष्टहेतुर्दोषः— इष्टहेतुर्गुण इति गुणदोषविभागः, यदिचानिष्टमन्तर्भाव्यैव यत्किञ्चिद्धेतुत्वभाषेण दोषत्व स्यात् , तदा हेतुमात्रं दोष एव स्यात् गुणः; यदि च गुणो ऽवश्यं धान्यः तदा हेतुमात्रं गुण इति दोषो न स्यात् , गुणदोषयोः परस्परप्रतिकोटित्वात् ; ततश्च गुणदोषविभागो न स्यादित्यर्थः । यद्यपुरुषार्थपर्यवसानं दोषत्वे आवश्यकम् , तर्हि लाघवात्तदेव दोषत्वप्रयोजकं स्यात् , न भ्रमहेतुत्वमपि, तथा च लीलारसहेतुतया ब्रह्मणो माया

द्विमृश्यकारिणां निरसनीयम् । माभूत्तर्हि माया ब्रह्मणो दोषः,
 पुरुषार्थैकपर्यवसायितया गुण एव तु स्यादिति चेत् ? न,— सा
 किमुच्छेदनीया नवा? पूर्वत्रापि किं ब्रह्मेच्छया, अन्यतो वा? यदि
 ब्रह्मेच्छया, कथं पुरुषार्थैकपर्यवसायिता ? नक्षस्पृष्टानिष्टं निरस
 नीयमित्युक्तम् । नचान्यतस्तदुच्छेदः, ब्रह्ममायामोहितैरूपज्ञानश-
 क्तिभिः क्षेत्रज्ञैस्सर्वज्ञस्यापरिमितशक्तेर्ब्रह्मणोऽनन्तपुरुषार्थसाधिकायाः
 विश्वेन्द्रजालपिच्छिकाया अपहर्तुमशक्यत्वात् । नच स्वतः कदाचि
 न्मायोच्छेदिनीति वाच्यम् ;— अहेतुकविनाशेन क्षणभङ्गापातात् ;
 अविशेषादितः पूर्वमेव तदुच्छेदकप्रसङ्गाच्च । ततश्चानुच्छेदपक्षावि-
 शेषे नित्यैव माया ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात् । अस्तु मायायाः
 नित्यत्वम् , तथापि न ब्रह्माज्ञानप्रसङ्ग इतीष्टप्रसङ्गत्वमेवेति चेन्न;—
 ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी हि माया किं ब्रह्मवत्परमार्थभूता , उतापर
 मार्थभूता ? नाद्यः, अद्वैतपरतया युष्माभिरभ्युपेतैः श्रुतिशतैर्विरोध
 प्रसङ्गात् ; अपसिद्धान्ताच्च । अथपुनर्मायामपि ब्रह्मस्वरूपेऽन्तर्भाव्य
 श्रुतिविरोधादिकं परिजिहीर्षसि ? तथाच सति ब्रह्मण एव माया
 शब्देनोपचारात्तस्य च स्वमात्रप्रकाशचिन्मात्रवपुषः परदर्शनहेतुत्वा
 भावात्परव्यामोहनादिकमेव न स्यात् । परदर्शनमपि ब्रह्मणः स्वभावा
 इति चेदिष्येत, हन्त जितं सगुणवादेन । नापि द्वितीयः, नित्याया
 स्तस्या मिथ्यात्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । नद्यवाधितमपि

गुण एवास्त्विति शंकते माभू दिति । ब्रह्ममाये ति । सर्वज्ञसर्वशक्तिरोश्वरस्त्व,
 प्रयोजनपर्यवसायिन्या मायायाः परैरुच्छेदं न सहेतीति अन्यैस्तदुच्छेदोशक्य इत्य-
 र्थः । नित्यैव माया अपरमार्थभूता इति द्वितीयपक्षं दूषयति— नापि द्वितीय
 इति । साधितापि माया साधितानुवृत्तिवशान्नित्यमनुवर्तते, अतो नित्या अपरमार्थ

मिथ्येति वक्तुं शक्यम्, वाधितापि द्विवन्द्रादिवृद्धिवन्नित्यमनु वर्तत इति चेन्न;—भवत्पक्षे वाधितानुवृत्त्यसम्भवस्योक्तत्वात् । नित्य स्थापि मिथ्यात्वे कथं “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते” इति पराशरादिवचनं निर्वक्ष्यसि, ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसङ्गं कथं परिहरिष्यसि । अवाधादिति चेन्न;—तत्रापि यत्किञ्चिद्वाधकस्य सुवचत्वात् । प्रमाणाप्रमाणविभागस्य त्वयैव शिथिलीकृतत्वात् ।

किंचेयं माया परमार्थत्वेन ब्रह्मणः प्रकाशते, उतापरमार्थत्वेन? पूर्वत्र सिद्धं ब्रह्माज्ञानम् । उत्तरत्र कथं तथा क्रीडितुमिच्छेत्? कथंच तन्मूलां मिथ्यात्वेनैव प्रतीयमानां क्रीडामभिनिविशेत । नहि क्रीडोपकरणानि तन्मूलां क्रीडां तदुभयप्रतिभासस्वरूपज्ञापरमार्थतया जानतां प्रेक्षावतां क्रीडारसो निष्पद्यते । बालोन्मत्तादयः कथं प्रति विंवादिभिः क्रीडन्तीति चेन्न;—तेषां तदानीं प्रतिविंवादेस्तत्प्रतिभासस्य च मिथ्यात्वग्रहणाभावात् । अस्त्विहापि बालादिवद्ब्रह्म, तथाच स्मरन्ति- “बालः क्रीडनकैरिव” “क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय” इत्यादि, इति चेन्न;—उन्मत्तवदीश्वरस्यानिसम्भणीयत्वप्रसङ्गात् ; स्वयं व्यामुञ्जतः परव्यामोहनसामर्थ्यासम्भवाच्च; मुमुक्षुभिरुपेक्ष्यत्वप्रसङ्गाच्च । बालकदृष्टान्तस्तर्हि कथमिति चेत् ? सर्वथा सादृश्यस्य दृष्टान्तानङ्गत्वात् । अन्यथा बालत्वादेरपि प्रसङ्गात् ।

भूता च, इति शंक्ते—वाधितापीति । निर्वक्ष्यसीति चोक्तम् । ब्रह्मणोपीति । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपि मिथ्यात्वे ब्रह्मणोपि किं न स्यात्, अविशेषादिति भावः । अवाधादिति । प्रपञ्चवद्ब्रह्मणोऽनिपिद्धत्वादित्यर्थः । तत्रापिति । सर्वज्ञमित्यादिवाक्यस्य सुवचत्वादित्यर्थः । प्रमाणतो निपिद्धं मिथ्या, अनिपिद्धं सत्यम्, ब्रह्म च न प्रपञ्चवत्प्रमाणतो निपिद्धमित्यत्राह—प्रमाणेति । उभयोर्नित्यत्वे उभयनिषेधस्तत्र प्रागण्यमज्ञागण्ये वा स्यात्, अविशेषादिति भावः ।

किंच यस्य जीवब्रह्मणोरद्वैतं तत्त्वम्, तस्य कथं जीवाज्ञाने ब्रह्मा
ज्ञानं न स्यात् । अथ यदि जीवो ब्रह्मणस्तत्त्वतो भिन्नः ततः कथं
भैक्यज्ञानान्मोक्ष इत्यादिकं घटेत् । अतो यस्य मते माया सत्या,
मायाविनश्च भगवतो न भ्रमः, व्यामोहनीयाश्च जीवाः परस्मा
दत्यन्तभिन्नाः सत्याश्च, परेणच यथावद्दृश्यन्ते, तस्यैव मायाविद्या
विभागेन ब्रह्माज्ञानं सुपरिहरम् ; ननु निर्विशेषैकचिन्मात्रवादिन इति।

इति शतदूषण्यां मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशो वादः ॥४२॥

—(*)—

ननु मायायाः ब्रह्मरूपाभावप्रतियोगित्वात्तन्निषेधः, ब्रह्मणश्चाभावप्रतियोगित्वाभावा
त्तद्ब्रह्मनिषेधः प्रमाणमिति चेन्न;—मायाया अपि ब्रह्माभावत्वावश्यम्भावात्, अविशेषा
त्, त्वयाप्यविद्याया ब्रह्माभावात्वाङ्गीकारात् । नन्वस्माकं कल्पितसिद्धयधीना मायाया
अभावप्रतियोगित्वसिद्धिरिति चेत् ? किमतः, एवमप्यभावप्रतियोगित्वस्यानपा-
यात् । अकल्पिताभावप्रतियोगिनिषेधः प्रमाणमिति चेत् ? अकल्पितत्वं यदि
नित्यत्वम्, तन्मायाया अप्यस्ति; यदि सत्यत्वम्, तदा तद्यद्यथाधितत्वं तत्र
ब्रह्मणोपि, केनचिद्वाधादित्युक्तत्वात् ; ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाया अपि सिद्धमिति
धिपरीतदर्शनहेतुरविद्येति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । अपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरवि
द्येत्यत्रतु मायाया अपारमार्थ्याज्ञानाद्ब्रह्मणोऽध्वर्यत्त्वप्रसङ्ग इति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितांवा

शतदूषणीव्याख्याया चण्टमाहताख्यायां

मायाविद्याविभागवादभङ्गो

द्विचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४२॥

श्रीरस्तु ।

अथ त्रिचत्वारिंशो वाङ् : ।

—(*)—

अनन्यानां पुंसां मनवधिकभक्तिस्थितिजुषा-
मविद्याध्वंसो यच्चरणवारिवस्यापरिणतेः ।
तदेकं सत्संबित्सुखगवधिदूरीकृतगुणं
हताशेषावधं ह्यवदनमीडीमहि महः ॥

प्रतिष्ठितोयमर्थः प्रमाणभरतन्त्राणां- यदुक्त कर्मयोगज्ञानयोगपरि-
शोधितान्तःकरणस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकोपसंहृतिनिषिद्ध-
परिहारनिष्ठस्य अनवरतविहितध्यानार्चनादिक्रमपरिणतनिरतिशय
प्रीतिरूपतापन्ननिदिध्यासनानिरुद्धसुहृद्द्विषत्संक्रमणीयपूर्वोत्तरपुण्य-
पापस्य, फलोन्मुखकर्मपर्यवसाननिर्मुक्तस्थूलसूक्ष्माचित्संसर्गस्य
तथाविधभजनाराधितपरमपुरुषप्रसादादेव सार्वज्ञ्यापरपर्याया नि-
श्शेषाविद्यानिवृत्तिरिति । ये पुनरद्वैतविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति-
रिति जल्पन्ति, तान्प्रति ब्रमः कथम्भूतमिदमद्वैतज्ञानमिति ? किं
ब्रह्मस्वरूपभूतात् ज्ञानाद्भिन्नम्, उताभिन्नम्, यद्वा भिन्नाभिन्नम्,
उतानुभयात्मकम्, उताशक्यवेदनकथम्भावं किञ्चिदिति । न
प्रथमः, तद्वि निर्विषयम्, सविषयं वा? पूर्वत्र ज्ञानत्वमेव हीयेत ।

वादार्थं सगृह्यन्मङ्गलमाचरति- अनन्याना मिति । अथ च स्वमतोप-
न्यासेन बादप्रतिपाद्यभूतमतान्तरनिरसनमर्थात्सिद्धयति । अद्वैतज्ञानस्याविद्या
निवर्तकत्वानङ्गीकारे अनिमोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्कान् निराकर्तुमुपोद्घातरीत्या स्वमत
मुपन्यस्यात्- प्रतिष्ठित इति । तद्वीति । नन्वाद्वैतज्ञानादेव ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति-
रित्युक्तत्वात्कथं निर्विषयत्वविकल्प इति चेत्, - पर्युदासलक्षणया द्वैतज्ञानस्य
द्वैतज्ञानमिति विवक्षोपपत्तेः । पर्युदासि च नञिव्युक्तन्यायेन ज्ञानत्वेनाद्वैतज्ञान
सदृशं ज्ञानान्तरमेव लक्ष्यते । यथोक्त वार्तिके- “ नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे

वृत्तिरूपं हि ज्ञानं सविषयमेवेति भवतामपि सिद्धान्तः । उत्तरत्रापि कस्तस्य विषयः? किं ब्रह्मस्वरूपम्, उत तदेवाविद्याशबलम्, यद्वा तद्व्यतिरिक्तं तस्य मिथ्यात्वं वा, अथवाऽन्यदेव किञ्चिदिति । नाद्यः, आत्मस्वरूपस्यैव ज्ञानस्य तस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वायोगात्; उभयोरपि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशरूपत्वाविशेषात् । ननु स्वरूपप्रकाशोऽध्यासौपाधिकाधिष्ठानप्रकाशात्मकः, यथेदं रजत

तथाह्यर्थगति " रिति । अत्र भाष्यम्— "नञ्जुक्तमिवजुक्तश्च कार्यमन्यस्मिस्तत्स-
दृशे विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते— अज्ञाक्षणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशः क्षत्रिय
आनीयते, नासौ लोष्टमानीय कृतीभवति " इति । निवर्तकज्ञानस्य ब्रह्मस्वरू-
पातिरिक्तत्वाङ्गीकारे तस्य वृत्तिरूपत्वलाभाद्दृष्टेश्च सविषयत्वात् । निर्विषय-
त्वाङ्गीकारे यथसिद्धान्तोपीत्याह— वृत्तिरूपं हीति । उत्तरत्रेति । ननु पर्यु-
दासविवक्षायां कथं तदेवाविद्याशबलमित्यादिकोऽप्यन्तरादयः ? मैवम्, द्वैतशब्द
स्याविद्याकार्यपरत्वविवक्षायां द्वैतमात्रविषयत्वविवक्षायां वा द्वितीयपक्षोत्थानात् ।
द्वयोर्भावः— द्विता, द्वितैव द्वैतम्, द्वैतप्रकारकमवधारणं द्वैतज्ञानम्; अस्ति द्वयं
ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानं तदन्यज्ञानम्, सजातीयपर्युदासात्प्रपञ्चविषयक
मज्ञानमिति लभ्यते, ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्यमेवेति ज्ञानातिरिक्तं यत्प्रपञ्च
स्वरूपमात्रविषयकं ज्ञानम्, तत् तृतीयकोटिः, यच्च प्रपञ्चमिध्यात्वविषयकं
सा चतुर्थकोटिः, एतदर्थंविषयैव पञ्चमकोट्युत्थिति । अन्यदिति । ब्रह्मगता
द्वितीयत्वादिकमित्यर्थः । सत्यन्तराभावादद्वैतज्ञानशब्दार्थत्वाभावेऽपि पञ्चमकोट्यु-
त्थितिः । यद्वा अद्वैतज्ञानमित्यत्र समासान्तगतायाश्चष्टयास्मभ्यन्ततामान्यपरत्व
विवक्षाया सविषयत्वनिर्विषयत्वविकल्पः । तत एवोत्तरत्र तद्व्यतिरिक्तमित्यादि
कोट्युत्थितिः । ननु समानविषयत्वेऽप्यध्यासानुपयोग्यधिष्ठानज्ञानं निवर्तकम्,
अध्यामोपयोग्यधिष्ठानज्ञानन्तु न निवर्तकम्, इदमिति ज्ञानस्य वृत्तिरिति ज्ञानस्य च
समानविषयत्वेऽपि तत एव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्दार्ढ्यनादिति शङ्कते—ननु स्वरूपेति

मित्यत्र इदमर्थप्रकाशः, विषयप्रकाशस्त्वध्यासनिवर्तकः, यथेदमर्थ-
स्य शुक्तिरिति प्रकाशः, इति चेन्न; - दत्तोत्तरत्वात् । नहीदमिति प्रका-
शस्य शुक्तिरिति प्रकाशस्य चात्यन्तसमानविषयता, इदमिति प्रका-
शस्य शुक्तिरजतसाधारणाकारविशिष्टगोचरत्वात् ; शुक्तिरिति प्रका-
शस्य रजतव्यावर्तकशुक्तित्वविशिष्टविषयत्वात् । अन्यथा तस्यापि
अमानिवर्तकत्वप्रसङ्गात् । नचात्राप्याकारभेदोधिको वृत्तिज्ञानेन
बोध्यत इति वाच्यम् ; - तस्याकारस्य सत्यत्वे सगुणसिद्धान्तोरपी-
करणप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे भ्रान्तिज्ञानत्वादेव सुतरामनिवर्तकत्व
प्रसङ्गात् । वसुधाराभ्रबोधे 'मालाभुजङ्गनिवृत्तिवदुपपद्यत इति
चेन्न; - तस्यैव भ्रमरूपत्वेन तद्देव स्वयं स्वविषयान्नाधकत्वात् सर्वत्र
भ्रमनिवृत्त्यासिद्धिप्रसङ्गात् । बाधकान्तरगवेषणायामनवस्थानात् स्व-
परनिर्वाहकसमाधेरपि बाधकज्ञानविषयीभूतप्रपञ्चविरोधिमिथ्याकारा

दत्तोत्तरत्वा दिति । उभयोरपि यथावस्थिते त्यादिनेति
शेषः । दृष्टान्तेपि निवर्तकत्वानिवर्तकत्वयोर्विषयभेद एव प्रयोजक इत्याह-
नहीति । साधारणाकारेति- शुक्तयसाधारणत्वेनागृहीतधर्मो विवक्षितः, तेन
“इदन्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवतिततया न केवलान्वयित्व”मिति जिज्ञासानुपपत्तिवादो
केन न विरोधः । ननु इदंशुक्तिज्ञानयोरप्यत्यन्तसमानविषयकत्वमेव, तत्र च
निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उक्तप्रयोजकाभ्यामेवेत्याशङ्क्याभ्यासोपयोगानुपयोगादेव
विषयवैलक्षण्यभावे न सम्भवत इत्याह- अन्यथेति । ब्रह्मस्वरूपं विषय इत्यत्र
किं ब्रह्मस्वरूपमात्र विषयः, उतानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपमिति विकल्पं हृदि
निषायायः पशो निरस्तः । इदानीं द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति- नचेति ।
न तस्यैवेति । वसुधाराभ्रमस्थले वसुधाराभ्रमस्य स्वविषयान्नाधकत्वात्
सर्वभ्रमनिवृत्त्यभाववदधिकाकारविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य स्वविषयान्नाधकत्वात् यस्य च
भ्रमरूपत्वात्सर्वभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । याधकज्ञानविषयेति । अप्यास
सदप्रकाशातिरिक्तो ह्यभिज्ञानप्रकाशोऽप्यासनिवर्तकस्स्यात्, तस्माददितोपत्वरुपाधि

ध्याससहस्वरूपप्रकाशातिरिक्तप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वा
 सिद्धेरेवेति परिहृतत्वात् । स्वस्यैव स्वविषयार्थशाधकत्वे व्या-
 घाताच्च । अस्तु तर्ह्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरिव स्वरूपतद्विषयज्ञानयोस्ता
 ध्यभेद इति चेन्न;— दत्तोत्तरत्वात् । तत्रैतत्स्यात्, यथा देवदत्तगो-
 चरत्वाविशेषे ऽप्यसावित्यवगाहमानाभिज्ञा न देवदत्तभेदभ्रमं निवर्त
 यति- सोयमिति प्रत्यभिज्ञाबुद्धिस्तु तत्प्रतिक्षेपाय प्रगल्भते । तद्व-
 दत्रापि स्वरूपप्रकाशस्सोहमिति कल्पिताकारप्रकाशश्चेति चेन्न; दत्तो-
 रत्वात् । तत्राप्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोः प्रकाश्याकारभेदोऽस्ति । अन्यथा

काकारविशिष्टविषयतया प्रपञ्चनिवर्तकत्वेपि तदाकाराध्याससहाधिष्ठानस्वरूप
 प्रकाशातिरिक्ततद्विरुद्धाकारप्रकाशाभावेन तस्याकारस्य बाध्यत्वात्सिद्धेरित्यर्थः ।
 परिहृतत्वा दिति । परिहृतत्वात्वाधित्यर्थः । यथावस्थितेत्यत्रेति शेषः ।
 व्याघाताच्चेति । साक्षिणोविद्याभाषकत्वान्न तद्वाधकत्वमिति स्वयचनेन
 व्याघातादित्यर्थः । स्वरूपरूपप्रकाशस्य तदतिरिक्तप्रकाशस्य च प्रकाशभेदा
 भावेपि देवदत्तविषयकाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरतत्त्वभ्रमनिवर्तकत्वतदभाववदवियानिव-
 र्तकत्वतदभावानुपपद्येते, इति शङ्कते— अस्तु तर्हीति । दत्तोत्तरत्वा दिति ।
 पूर्ववदेव शेषः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरपि भिन्नविषयत्वमेवेति भावः । नन्व
 भिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्न विषयभेदः, स्वरूपमात्रविषयत्वात्, सोयं देवदत्त इति
 वाक्यस्यालण्डार्थत्वव्यवस्थापनेन तत्समानविषयप्रत्यभिज्ञाया अपि स्वरूपमात्रविष-
 यत्वावश्यम्भावात्, इत्यभिप्रायेण शङ्कते- तत्रैतत्स्या दिति । असा विति ।
 अत्र देवदत्तत्वं न विषयः, किन्वन्य एवेति विवक्षितम् । दत्तोत्तरत्वा दिति ।
 पूर्ववदेव शेषः । अखण्डार्थत्वञ्च निरस्तमेवेति भावः । गत्यन्तराभावात्
 पूर्वदूषितामेव प्रकाश्याकारभेदशङ्कां पुनरुत्थाप्य परिहरति— तत्रेति । प्रका-
 श्याकारभेदाभावेपि सविषयत्वतदभावान्भ्यां वृत्तित्वतद्भिन्नत्वाभ्यां च वैषम्यात्,
 ततएव निवर्तकत्वानिवर्तकत्वे उपपद्येते, नहि विषयभेदादेव निवर्तकत्वानिवर्त-
 कत्वे नियते, तथासति श्रैत्यप्रत्यक्षानुमित्योद्देश्यपीतभ्रमनिवर्तकत्व तदभावव्यव-

अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्भेदासिद्धिप्रसङ्गात् । कोवा भवन्तमन्तरेण स
इत्यादिकोल्लेखिनीम्प्रत्यभिज्ञामसावित्येतावन्मात्रोल्लेखिन्याभिज्ञया सह
धाराबाहिकवदत्यन्तसमानविषयामभिमन्येत । अत्रापि आकाराति
रेकाभ्युपगमे तु दत्तमुत्तरम् । प्रकाशातिरोकिविषयित्वतदभावाभ्यां
वैषम्यमिति चेत् ? किं ततः ? बाधकत्वाबाधकत्वे प्रत्यययोजक
त्वात् । वृत्तिज्ञानस्य हि बाधकत्वं यथावस्थितब्रह्मस्वरूपप्रकाशात्म
कत्वेन, नतु वृत्तित्वाद्याकारेण, तथासति विरोधिप्रकाशातिरिक्त
वृत्तित्वाद्याकारबाध्यत्वेन मुद्गरादिनिर्वैर्त्यसत्यसर्पघटादेरिव प्रपञ्च
स्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । एतेनाविद्याशबलं तदेव विषय इति
दत्तोत्तरम्, साक्षिप्रत्यक्षवदेव भ्रमोपकारकत्वप्रसङ्गात् । अन्यभा
साक्षिप्रत्यक्षस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वप्रसङ्गेन प्रपञ्च [प्रति] निर्भासस्या
प्यनुदयप्रसङ्गात् । साक्षिप्रत्यक्षमपि हि अविद्याप्रकाशात्मकं स्व-

स्थानुपपत्तेरिति दृङ्गते- प्रकाशे इति । शैत्यप्रत्यक्षस्यापि विरोधिप्रत्यक्ष-
क्षत्वेनैव निवर्तकत्वम्, नतु प्रत्यक्षत्वमात्रेण, अतिप्रसङ्गादिति परिहरति
किंतु इति । वृत्तित्वादीत्यादिशब्देन, एविषयत्वं गृह्यते । तथासतीति ।
प्रकाशपदं वृत्तिपदञ्च भावप्रधानम् । आदिशब्देन सविषय गृह्यते । विरोधि
विषयप्रकाशातिरिक्तो वृत्तित्वाद्याकारो यस्य तद्बाध्यत्वेनेत्यर्थः । विरोधि
साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भिष्यात्वप्रयोजकतयाङ्गीकारादिति भावः ।
एतेनेति । भ्रान्तित्वाद्भ्यासवद्वाभिष्ठानस्वरूपप्रकाशःतिरिक्तप्रकाशाभावात्स्वस्य
स्वविषयपर्यबाधकत्वे व्याघाताद्येत्यर्थः । "एतेने" स्येतदेव विवृणोति- साक्षीति ।
नतु कथमुपकारकत्वप्रसङ्गः, नहि साक्षिप्रत्यक्षस्याविद्याविषयत्वादेव भ्रमोपकार
कत्वम्, किन्तु भविष्यायास्ताश्चधीनसिद्धिकत्वात्, प्रपञ्चभ्रमस्य च तदु-
पादानत्वात्, निवर्तकत्वाभिमतवृत्तेर्भाविद्यास्वरूपसाधकत्वाभावादिति चेन्न;—
भ्रमोपकाररूपेण भ्रमनिवर्तकत्वरूप विवक्षितत्वात् ! अन्यथेति । अवि

प्रकाशञ्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रगोचरत्वपक्षे स्वयं तद्भ्रमरूपत्वा-
 च्छ्रद्धाधकरूपत्वसम्भावनापि नास्ति । नहि शुक्तिकलधौतधीरेव
 फलधौतधियमवधुनोति । तन्मिथ्यात्वविषयपक्षस्तु तदा शोभते,
 यद्यधिष्ठानयाथात्म्यग्रहणमन्तरेणापि तन्मिथ्यात्वं सुग्रहं स्यात् ।
 याथात्म्यग्रहरूपता च दूषितैव । किञ्च, इदं निवर्तकज्ञानं स्वविषयं
 ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वं किं मिथ्यात्वेन गृह्णाति उत सत्यत्वेन,
 उतानिर्द्धारितविशेषात्मनेति । आद्ये- व्याघातः, मिथ्यात्वस्य च मिथ्या
 त्वग्रहणे प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन प्रकाशप्रसङ्गात् ; स्वभावगतपितृमरण
 मिथ्यात्वेन पितृसत्यतावत्, सम्यग्रजतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेन रजतसत्य-
 तावच्च । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वोपाधिकोडीकारवशात् प्रपञ्चस्य तन्मिथ्या-
 त्वस्य च मिथ्यात्वमेकहेलया लभ्यते, यथा भवतां प्रपञ्चस्य तत्स-

द्याविषयवृत्तेरविद्यानिवर्तकत्वे । तद्भ्रमरूपत्वा दिति । भ्रममात्ररूपत्वात्,-
 अधिष्ठानाविषयत्वादित्यर्थः । अधिष्ठानविषयकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वादधिष्ठाना
 विषयकस्यास्य निवर्तकत्वसम्भावनापि नास्तीति भावः । नही ति । शुक्ति-
 रजतज्ञानस्याधिष्ठानविषयस्याप्यारोप्यविषयत्वेनानिवर्तकत्वदर्शनादारोप्यमात्रविषय
 स्यानिवर्तकत्व कैमुत्यसिद्धमिति भावः । तन्मिथ्यात्वे ति । नन्वधिष्ठान
 याथात्म्यग्रहणाभावे प्यारोपितमिथ्यात्वं सुग्रहमेव, तद्रजतं मिध्येत्याप्तोपदेश
 दिव “ नेह नानास्ती ” ति वाक्यात्प्रपञ्चमिथ्यात्वग्रहसम्भवादिति चेन्न,—
 मिथ्यात्वसाक्षात्कारस्याधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं विना असिद्धेः । शब्दज्ञानस्य
 च परोक्षतया ऽविद्यानिवर्तकत्वासिद्धेः । याथात्म्ये ति । याथात्म्यस्य
 स्वरूपत्वे ऽभ्यासानुपपत्तस्तदतिरिक्तत्वे वाच्ये तस्य सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्दूषणमेव
 स्वर्थः । व्याघात इति । मिथ्यात्वं हि प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वम् ;
 सतश्च मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीतौ प्रपञ्चस्य सत्य
 त्वेनैव प्रतीतिप्रसङ्गो न मिथ्यात्वेनेति व्याघात इत्यर्थः । स्वप्ने ति । अन्यथा
 ख्यास्यनुसारेणायं दृष्टान्तः । सर्वसाधारण दृष्टान्तमाह— सम्य गिति ।

स्यत्वस्य च सत्यत्वमिति चेन्न;— विरोधाविरोधाभ्यां वैषम्यात् ।
नहि रजतमिध्यात्वमिध्यात्वेपि रजतमपि मिध्याभूतं दृष्टम् । नच
शुक्तिरजतमिध्यात्वे तन्मिध्यात्वं मिध्याभूतं दृष्टम् ।

सदयं संग्रहः—मिध्यात्वस्य च मिध्यात्वे मिध्यात्वं वाधितं भवेत् ।

सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

ननु, वन्ध्यासुततन्मरणयोरिव द्वयोरपि मिध्यात्वमुपपद्यत इति
चेन्न; निराश्रयतया तत्र धर्मिमिध्यात्वोपपत्तेः । नहि तत्रापि वन्ध्या
सुतमिध्यात्वं वा तन्मरणमिध्यात्वं वा मिध्याभूतं दृष्टम् । द्वितीये
तु- ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चमिध्यात्वस्य सत्यत्वेन प्रकाशनात् स
द्वितीयत्वभ्रान्तिस्वादिदोषो दुस्तरः ।

विरोधमुपपादयति— नहीति । शुक्तिरजतमिध्यात्वस्य मिध्यात्वेपि शुक्ति-
रजतं मिथ्यैव दृष्टमिति कथं विरोध इत्याशङ्क्य, शुक्तिरजतमिध्यात्वस्य मिध्या
त्वे न मानमस्ति— प्रयुत सत्यत्वेनैव प्रतीतेरसत्यत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह— नच
शुक्तीति । ननु देवदत्तमरणमिध्यात्वे तदा तत्प्रागभावाविधौ तस्य सत्यत्वं
दृश्यते, तथा वन्ध्यासुतमरणमिध्यात्वे तत्प्रागभावाभावेपि तन्मिध्यात्वं दृश्यते,
तद्वदिहापि सम्यग्रजतमिध्यात्वस्य मिध्यात्वेन सम्यग्रजतसत्यत्वेपि शुक्तिरजत
मिध्यात्वस्य मिध्यात्वेपि शुक्तिरजतस्य मिध्यात्वमुपपद्यत इति शङ्कते- ननु
वन्ध्यात्वेति । किं वन्ध्यासुतप्रतीतिरसद्विषया, उत मिध्याविषया? इति विकल्प
मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह— नैति । निराश्रयत्वम्—असदाश्रयत्वम्, मिध्यात्वम्—असत्त्वम् ।
द्वितीये दोषमाह—नहीति । नहि वन्ध्यासुतो मिध्या, तस्याप्रसिद्धत्वेनारोपासम्भवात्;
किन्तु सुतस्य वन्ध्याजन्यत्वं सुतत्वे वन्ध्याप्रतियोगिकत्वं वा मिथ्येति वक्तव्यम्;
तथा मरणे तादृशरोषविषयप्रतियोगिकत्वं मिथ्येति वक्तव्यम्; तच्च मिध्यात्वं
सत्यमेवेत्यर्थः । मिध्यात्वस्य सत्यत्वे दोषमाह— सद्वितीयत्वेति । मिध्यात्वस्य
मिध्यात्वे दोषमाह— भ्रान्तित्वेति । आदिगन्धेन प्रपञ्चस्य निवृत्तावपि मिध्या
त्वस्यानिवृत्तेः सर्वभ्रमनिवृत्त्यसिद्धिप्रसङ्गो विवक्षितः । मिध्यात्वस्य सत्यत्वेनैव

ब्रह्मव्यतिरेके तु दत्तमुत्तरम् । तृतीयेऽप्यसम्भवः, ब्रह्म
व्यतिरिक्तत्वग्रहणे प्रयोजकज्ञानवतो मिथ्यात्वेनैव ग्रहण
प्रसङ्गात् ; प्रयोजकज्ञानाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्यग्रहण
प्रसङ्गात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाग्रहणे गृह्यमाणस्य मिथ्यात्वस्य
ब्रह्मणश्चागृह्यमाणव्यतिरेकयोश्शुक्तिरजतयोरिवैक्येन ग्रहणप्रसङ्गात् ।
ततश्च सत्यत्वेन प्रकाशाप्रसक्तेर्न साधारणाकारग्रहणसम्भवः । अन्यस्य
कस्य चिद्विषयत्वमपि परमार्थापरमार्थविकल्पेन दत्तैरेव दूषणैर्दूषितम्,
परमार्थत्वे ब्रह्मव्यतिरेके द्वैतप्रसङ्गात्, तदव्यतिरेकेऽन्यत्वस्यैवासिद्धि
प्रसङ्गात् । अपरमार्थत्वे अविद्यातत्कार्यकोट्यन्तर्भावेन बाध्याकार
तथा प्रागुक्तदोषापातात् । बहिर्भावे तद्बाधकगवेषणप्रसङ्गात् ।
किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत् बाधकं ज्ञानं सत्यमसत्यं वा? असत्यत्वे
त्विदमपि बाध्याकारकोटौ घटमानं कथमिव तद्बाधकं स्यात् ।

गृह्णाति, तच्च मिथ्यात्वं सत्यमेव, अतो न भ्रान्तित्वम्, नच सद्वितीयत्वम्, तस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वात् ; इत्याशङ्क्य परिहरति- ब्रह्मव्यतिरेके इति । मिथ्यात्वं ब्रह्म
व्यतिरिक्तत्वेन गृह्यते नवेति विकल्पमभिप्रेत्याद्ये दोषमाह- ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वे ति ।
तत्रापि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वग्रहणमस्ति नवेति विकल्पमभि
प्रेत्याद्ये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन मिथ्यात्वज्ञाने हि मि-
थ्यात्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ज्ञानवतो मिथ्यात्व मिथ्येति ज्ञानमवर्जनीयमेव ।
द्वितीये दोषमाह- प्रयोजकेति । ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वावच्छेदेन
मिथ्यात्वस्याग्रहणे प्रातिस्विकरूपेणापि गृहीतुमशक्यत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चमिथ्यात्व
ग्रहणं न स्यादिति भावः । द्वितीये दोषमाह- ब्रह्मव्यतिरेकेणेति । साधारणेति ।
सत्यत्वेन ग्रहणादनिर्धारितविशेषात्मनेत्येतन्नोपपद्यत इति भावः । असत्यत्व इति ।
ज्ञानस्य बाध्यस्य बाधकत्वं नोपपद्यते, तथा सति मिथ्यारजतस्यैव तद्बाधकत्व
प्रसङ्गादित्यर्थः । बाध्यत्वमेवाकारः, स एव कोटिः, तत्र सम्बद्धम् । ननु ब्रह्म
ज्ञानत्वेनैव बाधकत्वम्, ब्रह्मभिन्नत्वेन बाध्यत्वम्, तदुभयं ब्रह्मज्ञानेऽस्तीति
तद्बाध्य बाधकं च, रजते तद्बाधकताप्रयोजकं न किञ्चिदस्तीति न शुक्तिरजत बा-

आकारभेदादापिरोष इति चेत् ;- साधकाकारभेदस्यापि साध्यत्वा
भ्युपगमात् । अन्यथा तस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् । तत्राप्याकारभेदा
भ्युपगमेऽन्यदस्यानात् । प्रमाणस्थापके [ने] प्रमाणविशेषस्थापकाकार
विशेषस्यापि स्थाप्यत्ववदापिरोष इति चेत् ;— स्थापकाकारविशेष
स्थितेऽस्याप्यसामान्याभित्युपयुक्तत्वात् । साधकाकारविशेषसाध्य-
त्वस्य विश्ववाप्यासिद्धिपर्यवसितत्वात् । किंचैतन्निवर्तकं ज्ञानमद्वैत
श्रवणादिमात्रसमुद्भवमिदानीन्तनमेव ज्ञानम् , एष्यद्वा किमपि ?
पूर्वत्र भवन्मतश्राविणां तदक्षणादेव प्रपञ्चविलयप्रसङ्गः । यद्वात्मैक्या
द्विश्वेषामेव । बाधितानुवृत्तिस्तु दूषितैव । उत्तरत्रापि तर्हि पूर्वाविशिष्ट
विषयमपि निवर्तकम् , उत विशिष्टविषयम् ? अविशिष्टविषयत्वे तु

धकमित्यभिप्रायेण शङ्कते- आकारेति । साधकतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्याप्याकार-
स्य तद्व्यभिचयत्वेन साध्यत्वानुक्तिरजतत्ववत् साधकतावच्छेदकत्वमपीति परिहरति-
नेति । ननु साधकतावच्छेदकताप्रयोजकं तत्त्वज्ञानत्वमिति तद्वाधकतावच्छेदकमेव,
शक्तिरजतत्ववत् न साधकतावच्छेदकम् , तत्प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्य,
तत्त्वज्ञानत्वमपि साध्यत्वादेव न साधकतावच्छेदकताप्रयोजकं स्यात् ,
शक्तिरजतत्ववत् , अत्रच्छेदकताप्रयोजकताप्रयोजकत्वयोरप्याकारभेदाधीनत्वा-
भ्युपगमे तस्याप्याकारभेदस्य मिथ्यात्वादेव सम्प्रतिपन्नवदप्रयोजकत्वा
पादने तत्रापि प्रयोजकान्तरान्वेषणपरम्परामानवस्थेत्याह- तत्रापिेति ।
साधकाकारस्य साध्यत्वेपि साधकतावच्छेदकत्वमुपपद्यते, साधकाकारस्य साध्यत्वेपि
साधकतावच्छेदकत्ववत्, यथार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्यादिना प्रमाणमात्रसाधको यः प्रमाण
विशेषः तस्य योयमसाधारणाकारः तस्य मानाधीना भेषसिद्धिरिति न्यायेन माना
धीनसिद्धिकत्वेपि मानसाधनतावच्छेदकत्ववत्, इति शङ्कते- प्रमाणस्थापक इति ।
सामान्यतः प्रमाणमात्रसाधके प्रमाणविशेषे योयमसाधारणाकारः स सामान्येन
प्रमाणसिद्धयनुगुण एव, तदाकारविशेषाभावे तदवच्छिन्नप्रमाणाभावेन तत्साध्य-
स्याप्यसिद्धेः; साधकतावच्छेदकविशेषाकारस्य साध्यत्वे तु तदवच्छिन्नस्यासिद्ध्या
तत्साध्यविश्ववापो न सिध्योदिति परिहरति- नेति । विश्वेषामेवेति । विलयप्रसङ्ग

पूर्वस्यापि निवर्तकत्वप्रसंगः । तस्य तदभावे उत्तरस्यापि तन्न स्यात् ।
 विशिष्टविषयत्वन्तु न सम्भवत्येव । ब्रह्मणि प्रकाशिष्यमाणपरमार्थो
 कारान्तरानभ्युपगमात् । अपरमार्थकारान्तरप्रकाशस्य प्रोक्तुं न्यायेन
 दूषितत्वात् । प्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवसायस्य च भवन्मत्तश्रद्धाजहाना
 मिदानीमपि सिद्धत्वात् । परोक्षरूपमिदानीन्तनज्ञानमपरोक्षभ्रम
 बाधकं न भवति, अपरोक्षन्तु भविष्यज्ज्ञानं बाधनायालमिति चेन्नः-
 परोक्षापरोक्षशब्दाभ्यामविशदविशदत्वविवक्षायामनतिरिक्तविषयत-
 यैव तथाविधभेदासिद्धेः । करणभेदाधीनभेदस्य चार्कित्करत्वात् ।
 नचास्य करणभेदः, भविष्यतोऽपि विशदज्ञानस्य भवद्विर्वाक्यज-
 न्यत्वाभ्युपगमात् । एतेन वेदान्तनैरर्थक्यमपि फलितम्, यतः
 कुतश्चिदनुमानादेरप्यद्वैतज्ञानसम्पादनोपपत्तेस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिदं-
 शास्य वेदान्तेपि भवद्वि-प्रतिपादनानभ्युपगमात् । सत्यस्य प्रामाण्य

इति शेषः । प्रागुक्तन्यायेनेति । भ्रान्तित्वादिनेत्यर्थः । अद्वितीयत्वस्य ब्रह्म
 स्वरूपाभिन्नतया तच्चानात्प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं भिन्नविषयमेव, अतस्तद्विषयमेव
 भविष्यज्ज्ञानं निवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्य निराकरोति- प्रपञ्चेति । अनतिरिक्त-
 विषयतयैवेति । न्यूनविषयत्वाधिकविषयत्वाभ्यामेव लोके विशदत्वाविशदत्व
 व्यवहारादित्यर्थः । ननु परोक्षापरोक्षयोः कारणाधीनवैलक्षण्यमिन्द्रियकरणकत्व
 तादितरकरणकत्वरूपमस्त्येव, तदेव परोक्षापरोक्षशब्दान्यां विवक्ष्यते, तत्राह—
 करणभेदेति । शब्दज्ञानानुमित्योः करणभेदाधीनभेदे सत्यपि निवर्तकत्वादर्शना
 दिति भावः । ननु अन्यव्यतिरेकाभ्यां इन्द्रियकरणस्य निवर्तकत्वं नेतरस्येत्यत्राह-
 नचास्येति । एवं ब्रह्मस्वरूपभूताज्ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञानं निवर्तकमिति कल्पो विकल्प्य
 दूषितः । इदानीं तत्रैव दूषणान्तरमाह एतेनेति । एष्यदिदानीन्तनज्ञानयोर्विषय
 भेदाभावे निवर्तकत्वानिवर्तकत्ववैषम्याभावात्तदनेनानिवर्तकज्ञानभूतानुमितिसमान
 विषयस्य वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्याप्यनिवर्तकतया वेदान्तानां नैरर्थक्यं फलित
 मित्यर्थः । ननु शब्दानुमित्योः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां वैषम्यानिवर्तकत्वा
 निवर्तकत्वे स्त इत्यत्राह- सत्यस्येति । ननु यद्यप्यद्वैतविज्ञानमनुमानाद्देशि

स्योभयत्रानभ्युपगमात्, व्याघहारिकस्य तु तस्योभयत्र सम्मतत्वात्, उपासनादिपरवेदान्तभागस्य तत्फलविशेषपर्यन्ततया बन्धकत्वेन बन्धनिवृत्तिं प्रति प्रतिकूलत्वाभिधानात् । अतो यदा प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानादिकं न विध्वबाधकं तदा वेदान्तवाक्यान्वयि न तद्वाधकानि स्युः, तद्विशिष्टज्ञानजनकत्वात् ; यदि तांनि बाधकानि स्युः, तदा तद्विशिष्टादनुमानादेरपि तद्बाधः स्यादिति निरर्थकस्तत्त्वावेदको वेदान्तभागः । एवञ्च वेदान्तमन्तरेणापि यथावस्थितब्रह्मस्वरूपज्ञानसम्पादनोपपत्तेः शारीरकापशूद्राधिकरणानारम्भप्रसङ्गश्च । ननु भेदवासनाविक्षिप्तचेतसां बुभुत्सोद्बोधने शास्त्रोपयोग इति चेत्; सांख्यसौगतसमयेपि तत्त्वविचारमारभमाणैः पुरुषैस्तापत्रया

सुसम्पादं, तथापि ब्रह्मोपासनतत्फलादिज्ञानस्यानुमानादिभिर्दुस्सम्पादत्वात् तत्प्रतिपादनद्वारा उपासनानुष्ठानार्थतया वेदान्तोऽर्थज्ञानेनेत्याशङ्क्य अद्वैतोपासनपरवेदान्तवाक्यानामद्वैतज्ञानस्योक्तन्यायेन निवर्तकत्वासिद्ध्या नैष्कल्यस्य सिद्धत्वात् सगुणोपासनपरवेदान्तवाक्यानां तत्फलसिद्धया सार्थकत्वेपि प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थतया च तत्त्वासम्भवाद्देदान्तवाक्यं व्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाह— उपासने ति । प्रत्यक्षादिभिर्भेदस्यैव निश्चयेन कोट्यन्तरानुपरिथितेश्च सन्देहासम्भवात्तन्मूलतत्त्वबुभुत्सा नोपपद्यते, तद्विरुद्धाभेदप्रतिपादकशास्त्रदर्शने सति द्वैताद्वैतसन्देहाद्बुभुत्सोत्पद्यत इति बुभुत्सोत्पादकत्वाच्च शास्त्रवैयर्थ्यमिति शङ्कते— नन्वि ति । सांख्ये हि ज्ञातृत्वकर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्मत्वमङ्गीकुर्वन्त आत्मनो निर्गुणत्वमाहुः, सौगताः प्रपञ्चस्यासत्यत्वमाहुः, अतस्तन्मतश्राविणां प्रत्यक्षादावप्रामाण्यशङ्कया निर्गुणत्वसगुणत्वप्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वसन्देहाद्बुभुत्सोत्पत्तिसम्भवाच्च बुभुत्सोत्पादकत्वेन वेदान्तानां सार्थक्यमित्याह— ने ति । भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वविचारमारभमाणैः पुरुषैस्तत्त्वबुभुत्सोत्पत्ते रिति योजना । यद्वा— सांख्यसौगतसमयेपि आत्मनिर्गुणत्वप्रपञ्चासत्यत्वबुभुत्साया हि विचारमारभन्ते, अतस्तत्र येनैव हेतुना बुभुत्सोत्पादरतेनैव हेतुना प्रकृतेऽपि बुभुत्सोत्पत्तिसम्भवात् किं

भिहसानां भेदवासनाविक्षिप्तचेतसामपि तत्त्वबुभुत्सोत्पत्तेः । नच प्रति
 पचृभेदेन शास्त्रमनुमानं च सप्रयोजनमिति वाच्यम्, सर्वात्मना साधक
 बाधकप्रमाणसम्भावनवैदेशिके विषये शास्त्रार्थतत्त्वस्य मीमांसि
 तत्वात् । अतस्तत्रभवतां महत्तरेषु मतगह्वरेषु महावाक्य
 श्रवणमपि बालव्यामोहनमात्रमित्यापद्यते । अतो न निवर्तकज्ञानं
 ब्रह्मणो भिन्नम् । नापि द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्त
 कत्वे तस्यानादित्वेन प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गेन प्रपञ्चप्रतिभासस्या
 प्यनुदयप्रसङ्गात् । एकस्यैव दण्डादेर्घटादिकारणत्वतन्नाश
 कत्ववदुपपद्यत इति चेत्? यौगपद्ये विरोधात् ,

वेदान्तेनेत्याह— नेति । बुभुत्सोत्पत्ते रित्यनन्तरमङ्गीकारादिति शेषः । तत्त्वधि
 धारमारभमाणैः तत्त्वबुभुत्सोत्पत्तेरङ्गीकारादित्यन्वयः । वादिवाक्याद्वा स्वयमेव
 स्वदुक्तकर्तानुसन्धानाद्वा बुभुत्सोत्पत्तेर्बेदान्तनैरर्थक्यमिति तात्पर्यम् । एवं वेदान्तानां
 नैरर्थक्यात् त्यादृशां तच्छ्रवणं तत्प्रतिबचनञ्च बालव्यामोहनमित्युपालभते— अत
 इति । तत्रभवता मित्युपालम्भोक्तिः । महावाक्यम्— जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादकं
 तत्त्वमस्यादिव्यक्तम् । नापि द्वितीय इत्यादि । ननु ब्रह्मस्वरूपस्येति वाक्ये
 प्रपञ्चाध्यासाभावे निवर्तकस्यानादित्व हेतुतयोक्तम्, एकस्यैवेत्यत्र कारण
 स्थापि निवर्तकत्वसम्भव उपपाद्यः, तत्कथं युक्तते? पूर्वं कारणत्वस्य निवर्तकत्व
 विरोधित्वानुपन्यासात् ; नच एकस्यैव यथा कारणत्वनाशकत्वे एवमेकस्यैव
 ब्रह्मस्वरूपस्याध्यासस्वरूपनिवर्तकत्वतत्सदिष्णुत्वे अभ्युपपद्येते इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थः,
 ननु ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वताश्चित्तत्वसम्भवोपपादनपरं इति वाच्यम्,— तत्प
 रिहारग्रन्थस्य यौगपद्ये विरोधात् दित्यादेः ब्रह्मण एव जनकत्वनाशकत्वानुपपत्ति
 विषयत्वात्, नहि दण्ड इति वाक्ये दण्डवैषम्योक्तिपुरस्सर ब्रह्मण अध्यास
 कारणत्वतन्निवर्तकस्यासम्भवोपपादनप्रतीतिश्च, अत्रापि त्यादिशङ्काग्रन्थे दण्डवदेव
 कारणत्वनिवर्तकत्वोपपादनविरोधाच्च; अतः कथमेते ग्रन्था उपपद्येरन्निति चेत् ?

क्रमे तु सहकार्यवश्यम्भावात् । नहि दण्डो घटकारणतामग्री
मध्यमध्यासीन एव घटं नाशयति, अपितु सिद्धे घटे
अभिघातरूपसंयोगादिकमपेक्ष्य । अत्रापि तर्हि ब्रह्म स्वरूपे-
णाध्यासानुगुणम्, अध्यासमेव तु निवर्त्य सहकारित्वेनापेक्ष्य
तन्निवर्तकम्, निवर्तनशक्तस्यापि निवर्त्यासिद्धौ निवृत्तिजनकत्वा
योगात्; इति चेन्न;— तथाप्यनादेरध्यासस्य चिरतरा-

उच्यते, ब्रह्मस्वरूपस्येत्यादिकावक्ये निवर्तकस्य निवर्त्यस्वरूपासिद्ध्युत्पत्तस्य
पानादित्यात् कदापि प्रपञ्चाध्यासो न स्यादित्येवाभिप्रेतम् । एकस्यै वे
त्यादिशब्दावाक्ये दण्डादेरिव ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वनिवर्तकत्वे अप्युपपद्येते,
किं वक्रव्यं निवर्तकस्य सत्स्वरूपसिद्ध्युत्पत्तमुपपद्यत इत्यभेत्पभिप्रेतम् ।
अस्मिन् वाक्ये निवर्तकस्यापि कैमुत्यन्यायेनाध्यासस्वरूपासिद्ध्युत्पत्तौपपादनार्थं
ब्रह्मण एवाध्यासकारणत्वनिवर्तकत्वयोरुक्तत्वात्तदनुसारेण सर्वोत्तरग्रन्थ उप-
पद्यत इति । यद्वा— एकस्यैवेति वाक्ये दण्डो यथा घटमुत्पाद्य नाशयति, एवं
ब्रह्माप्यध्यासमुत्पाद्य निवर्तकत्वं, निवर्तनशक्तत्वेन निवृत्तिवद्दुत्पादनशक्तत्वेन
तदुत्पत्तेरपि सम्भवात्, अतः कथं प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्ग इत्यभिप्रेतम् ।
काचित् कोशे प्रपञ्चाध्यासाभावप्रसङ्गा दिव्यनन्तरं प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्य-
नुदयप्रसङ्गादिति वाक्यं दृश्यते, तत्र पूर्ववाक्येनादित्वमध्यासाभावे हेतुतया
विधिक्षितं नतूत्तरत्र, तत्र प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यत्र तत् इति विशेषः ।
ब्रह्मस्वरूपस्य विश्वनिवर्तकत्वे ततः प्रपञ्चप्रतिभासस्याप्यनुदयप्रसङ्गादित्यन्वयः ।
निवर्तकस्य कारणत्वासम्भवे वा विवक्षितः । उत्तरग्रन्थाश्च द्वितीयद्वेष्वनुसारेणः । क्रम
इति । कार्यविलम्बस्य कारणविलम्बप्रयोज्यत्वादिति भावः । तथापीति । कार्याध्यासे
उक्तपरिहारसम्भवेपीत्यर्थः । अनादे रित्यादि । अविद्याध्यासस्येत्यर्थः । पूर्वं
पुरविद्यासत्त्वे तदानीमेव तन्निवृत्त्यावश्यकतया नैतावत्कालमनुवृत्तिरुपपद्यते,
तथा तत्पूर्वकालेपि निवृत्त्यावश्यकतया तदानीमपि नाविद्याध्याससम्भवः, एवं
तत्पूर्वकालेपि स्वया निवृत्तिर्वाच्येति अविद्याध्यासाधिकरणत्वयोग्यक्षणस्य कस्या
प्यलाभात् कदाप्यविद्याध्यासो न स्यात्, तदभावे तन्मूलः कार्याध्यासोपि न

नुवृत्तिभङ्गप्रसङ्गात् । एवं पूर्वपूर्वक्षणानुवृत्तिभङ्गे कदाचिदपि
 नाध्यासासिद्धिः । किञ्च परिशुद्धं ब्रह्मस्वरूपमध्यासानुगुणम् , अशु-
 द्धन्तु तन्नित्वमिति महदिदमुपपादनम् । अस्तु तर्हि साम-
 ग्र्यभावादितः पूर्वमनुत्पन्नं सामग्रीसम्पत्तिदशायामुत्पत्त्यमाना-
 न्तःकरणवृत्तिविशेषमेव सहकारित्वेनापेक्ष्य ब्रह्मैव निवर्तकम्; तन्न,
 प्राप्ताप्राप्तविवेकेनान्तःकरणवृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात् । तथा च
 सति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वपक्षव्याघातः । अत एव न तृतीयः,
 अपसिद्धान्ताच्च । किञ्च— तस्य सत्यत्वे भेदांशेन ब्रह्मणस्स
 द्वितीयत्वप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे त्वभेदांशेन ब्रह्मणोपि मिथ्यात्व
 प्रसङ्गः । नित्यत्वानित्यत्वविकल्पेनापि दूषणमूढम् । चतुर्थस्तु भय
 प्रतिक्षेपरूपोनिर्बचनीयोक्तदूषणनयेनोभयासिद्धयनतिरेकात् दूषणेनैव
 दूषितः । पञ्चमस्तु परिशिष्यते । तथाभूतं किं तज्ज्ञानं
 यथाकथंचिदपि प्रतीतिपदवीं नावतरति, अथावतरति ? पूर्वत्र किं
 साधनदूषणप्रयासेन ? उत्तरत्र कथंचिदपि उक्तकोटिवहिर्भावासिद्धेः
 न पृथग्दूषणीयमवशिष्टमिति । किञ्च— निवर्तकज्ञानं निवर्तिष्यते
 नवा ? पूर्वेत तन्निवृत्तेरेवागन्तुकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ताविद्यास्थिति
 प्रसङ्गः । उत्तरत्र ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तनिवर्तकज्ञानसद्भावेनैवा-
 विद्यास्थितिरनिवार्या । अतो यदविद्याया निवर्तकत्वेन सम्मतं

स्यादित्यर्थः । एवमविद्याध्यासानुपपत्त्या कार्याध्यासानुपपत्तिरुक्ता । इदानीं
 कार्योप्यासासम्भवे हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । शुद्धम्— आरोग्यविषयकम् ।
 अशुद्धम्— आरोग्यविषयकम् । अध्यासमेव तु निवर्त्य सहकारित्वेनापेक्षे-
 त्वाध्यासरस्यैव सहकारित्वोक्तेः तस्मिन् स्वस्यैव तद्गमरूपत्वादशुद्धस्यैव निवर्त-
 कत्वमित्युक्तं भवति, एतत्प्रतिकोटितया ब्रह्म स्वरूपेणाध्यासानुगुणमित्यश्रौण्या
 विषयकत्वलक्षणशुद्धिरेवाभिप्रेता स्यात्, ततश्च आरोग्यविषयमध्यासानुगुणमारोग्य-
 विषयं तन्नित्वमिति व्याहृतमित्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । एनेन

तदेव स्यात्मना स्वनिवृत्त्यावा तामेव स्थापयतीति विपरीता पत्तिरिति । निवर्तकज्ञानप्रध्वंसोपि निवर्तिष्यत इति चेत् ? तर्हि तत्तन्निवर्तकनिवृत्त्यनुवृत्तिप्रसङ्गेन ब्रह्मणो यावदात्मभाविन्यविद्या नुवृत्तिस्स्यादिति वैपरीत्यस्थैर्यापत्तिः । इत्यलं हिताहितविपर्यस्तचेतसां शोच्यानां निग्रहणेति ।

. इति शतदूपण्यां निवर्तकानुपपत्तिः

त्रिचत्वारिंशो वादः ॥४३॥

—————(*)—————

वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं निवर्तकमित्ययमपि पक्षो निरस्तो वेदितव्यः । प्राप्ता प्राप्तविवेकेन वृत्तेरेव निवर्तकत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यथाह्यमित्यादिभिरापात प्रतीत्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बकल्पनायामपि न निवृत्तौ प्रतिबिम्बकल्पनम्, तत्र तादृशस्यापि प्रमाणस्यादर्शनात् । नच तत्परिणामित्वादेव तत्र प्रतिबिम्ब कल्पना, जलपरिणामभूतायां करकायां प्रतिबिम्बादर्शनात् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपराचरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धे

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदामेन विराचितायां

शतदूपणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

निवर्तकानुपपत्तिभङ्गो नाम

त्रिचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४३॥

श्रीरस्तु ।

अथ चतुश्चत्वारिंशो घादः ।

—(*)—

सत्वानीव विरुद्धजातिजनुषा सिद्धानि सिद्धाश्रमे
वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विधयस्सर्वैर्निपेधैस्सह ।
तं रञ्जेशयमंगसंगिकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं
शान्तावधमनन्तमङ्गलगुणं देवं प्रपद्येमहि ॥

येयं ब्रह्मणः श्रवणमनननिदिध्यासनादिकमपरिणतविशदा
द्वैतवाक्यार्थविज्ञानहेतुका निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरुच्यते, सा कि
मध्यासरूपा, नवा? पूर्वत्र कथं निश्शेषाविद्यानिवृत्तिः, अध्यास
रूपायां तस्यां सत्यां तन्मूलाविद्याया अपि विद्यमानत्वात्, उपादान
मन्तरेणोपादेयस्थित्ययोगात् । आत्मोपादाना सास्त्विति चेन्न; आत्मनः
परिणामित्वप्रसंगात् । सत्योपादानायाश्च सत्यत्वेन सद्वितीयत्वप्रसंगात् ।
नच दोषमन्तरेणाध्यासो भवतामपीष्टः, तथा सत्यविद्याकल्पनस्यैव
निर्मूलत्वप्रसंगात् । यदि सा ब्रह्मवदविद्यावच्च उपादानरहिता, तदा

अध्यासरूपेति । अध्यासो— रूपं यस्यास्ताध्यासरूपा, मिष्येति यावत् ।
कथं मिति । अविद्यातत्कार्ययोस्सत्त्वादित्यर्थः, अपिना कार्यविद्यमानत्वस्य समु-
च्चयात् । सत्योपादानायाश्चेति । उपादानोपादेययोस्तुल्यसत्ताकत्वस्थ तेनैवा
ङ्गीकारादिति भावः । नचेति । दोषनिवृत्तावध्यासनिवृत्तेर्दर्शनाद्यावदध्यासं
दोषानुवृत्तिराशयेति भावः । निर्मूलत्वप्रसङ्गादिति । नच दोषत्वेन तद्
कल्पनेषुपादानत्वेन तत्कल्पनमस्त्विति वाच्यम्, अविद्यानिवृत्तिवदेव प्रपञ्च
स्यात्मोपादानत्वसम्भवादिति भावः । यदीति । निरुपादानत्वे अनादित्वा
दविद्यया सह स्थितिर्वाच्या, साचानुपपन्नेत्यर्थः । नच निरुपादानत्वेपि नाना
दित्वम्, ब्रह्मज्ञानरूपवृत्तिसापेक्षत्वादिति वाच्यम्,— कार्यत्वे अविद्योपादानत्व
नियमात् । नन्वविद्यानिवृत्तिरविद्योपादानैव, न ब्रह्मोपादाना, नापि निरुपादाना;
नच निश्शेषाविद्यानिवृत्त्यसम्भवः, अविद्यानिवृत्तेरपि निवृत्तेः; इति शङ्कते—

कथं तथा सहाविद्या तिष्ठेत् । स्थिता वा किमिति पश्चान्नाद्यतिष्ठते ।
निवृत्तिरपि ब्रह्मन्यतिरिक्तत्वेकप्रयोजकप्रयुक्तमिध्यात्ववशान्निवृत्ति-
प्यत इति निश्शेषाविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न;- निवृत्तिनिवृत्ती तन्मि-
ध्यात्वे च निवृत्योन्मज्जनतत्सत्यत्वयोः प्रसंगात् । प्रागभावनिवृत्ति
रूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवत्, जागरदशायां
स्वप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्य स्वप्नप्रदीपस्य निवृत्तावपि स्वप्ना
न्धकारमिध्यात्ववच्चानुन्मज्जनमिध्यात्वयोस्सिद्धिरिति चेन्न;- घट
तत्प्रागभावनिवृत्त्यात्मकस्य मध्वंसस्य स्वप्नतेजस्तमोबाधकस्य
जागरस्य च विद्यमानत्वेन तद्द्वयानुन्मज्जनमिध्यात्वयोरुपपत्तेः ।
अत्र त्वविद्यातन्निवृत्त्योर्द्वयोरपि प्रत्यनीकमन्यन्न परिशिष्यते ।
अस्ति ब्रह्मस्वरूपमिति चेन्न;- तस्य तदुभयप्रत्यनीकस्य तस्य
ज्ञादित्वात्तयोः प्रागप्यारोपभावप्रसङ्गात् । तथाच सति भेद

निवृत्तिरपीति । निवृत्तिनिवृत्तेरपि कार्यत्वेनाविद्योपादानत्वावश्यम्भावात् अवि-
द्यारिधितरवर्जनीयैवेत्यभिप्रायेणाह-नेति । दूपणान्तरमाह- निवृत्तीति । तन्मि-
ध्यात्वे इति । निवृत्तेर्मिध्यात्वे प्रतियोगिन एव प्रतिपक्षोपाधौ शैकालिकनिषेध
रूपतया मोक्षकालेपि तत्सत्त्वेन प्रतियोगिरूपनिवर्त्यस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः ।
यद्वा-घटे विद्यमान एव घटो नष्ट इति भ्रमे सति तत्र प्रातिभाषिकनिवृत्तिप्रतियो-
गिनस्सत्यत्वदर्शनादविद्यानिवृत्तेर्मिध्यात्वे निवर्त्यसत्यत्वं स्यादित्यर्थः । निवृत्त्यपे-
क्षयात्कृष्टसत्ताकत्वमापाद्यमिति न व्यावहारिकसत्यत्वसिद्धेरिष्टापादनं घटादिनिवृत्तिः
पक्षसमेति बोध्यम् । स्वप्नान्धकारनिवृत्तिरूपस्येति । इदं भावान्तराभाव
मतेन प्रदीपपरं तन्निवृत्ताभावपरं वा । प्रदीपस्य निवृत्तावपीति । निवृत्तिपदं
तत्प्रयोज्यमिध्यात्वपरम् । स्वप्नतेजस्तमोबाधकस्येति । बाधकपदं विरोधि-
परम् । जागरपदं तत्कालीनाभावपरम्, भावान्तराभावमतेन जागरस्यैव
तदभावत्वविवक्षया तत्परमेव वा । स्यात्तमःप्रतियोगिकायास्वप्ननिवृत्तेर्मिध्या-
त्वेपि न तमसस्त्यत्वात्सिद्धिः, जागरकालीनाभावप्रतियोगित्वेन तेजतो मिध्यात्व

प्रतिभासादेर्निर्मूलत्वे सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षशास्त्रानारम्भश्च, पूर्वं तदविरोधित्वे पश्चादपि तद्वैरासम्भवात् । कैवल्येन रूपेण पश्चाद्विरोध इति चेन्न;— कैवल्यस्य स्वरूपमात्रत्वे दत्तोत्तरत्वात् । स्वरूपातिरिक्तत्वे सत्यत्वे साद्वितीयत्वप्रसङ्गात्, तन्मिथ्यात्वे तत एवाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात् । एतेन प्रयोजकं यदुक्तम्, तदपि दत्तोत्तरम् । अतएव न द्वितीयः, अनध्यासरूपाया निवृत्तेस्वरूपान्तर्भावादिकल्पदुस्स्थत्वात् । अन्तर्भावे ब्रह्मणोऽनादित्वेनाविद्याया नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । यद्यपि घटादेः स्वरूपमेव तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तथापि स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपघटादेरिव स्वाज्ञाननिवृत्तिरूपब्रह्मणोपि तदनन्तरत्वावश्यम्भावे कादाचित्कत्वाद्यो दोषास्तमुन्मिषेयुः । ननु पूर्वसिद्धभूतलस्वरूपमेव पश्चिमसिद्धघटादिनिवृत्तिरित्यभावापलापवादिभिरभ्युपगम्यत इति चेत् ?

सिद्ध्या तन्मिथ्यात्वसिद्धये प्रतियोगिनः प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपत्वस्य, तत्रैककालिकत्वस्य वाऽनपेक्षणात् । तमसो मिथ्यात्वञ्च तेजोवजागरकालीनाभावप्रतियोगित्वादेवेत्यर्थः । अन्यं दिति । प्रतियोगिनः इति शेषः । तस्य तदुभयप्रत्यनीकत्वेपि अद्वैतसाक्षात्कारात्प्राह न तद्विरोधित्वमिति शङ्कामनूय परिहरति-पूर्वं मिति । नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादिति । अविद्यास्वरूपस्यैव कदाप्यसम्भवादिति तात्पर्यम् । ननु कथं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्तित्वम् ? तथासति घटस्यापि पटनिवृत्तित्वप्रसङ्गात्, अतो ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति पक्षस्यानुस्थितिरिति किं तद्दूषणवेगणेनेत्याशङ्क्य, कथञ्चित्तदुत्थान समर्थयन् दूषणान्तरमायाह- यद्यपीत्यादिना । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावरूपत्वाभावेपि ज्ञानप्रागभावप्रतिपादनयोग्या ज्ञानशब्दयोर्भ्यत्वमात्रेण भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मरूपज्ञानप्रागभावत्वाङ्गीकारेणवा न्तन्निवृत्तिरूपत्वं ब्रह्मणो घटहृष्टान्तेन उपपाद्यत इति ध्येयम् । यस्तुतस्तु अन्यस्यासम्भवात् ब्रह्मैवाविद्यानिवृत्तिरिति वक्तव्यमिति विवक्षितम् ।

ननु कथं तदनन्तरत्वस्यावश्यकत्वम्? तन्नित्यवृत्तस्तत्साध्यत्वनियमात्, साध्यत्वस्य चानन्तर्यनिवृत्तत्वादिति चेत्? प्रागभावरस्येव क्षेमसाधारणसाध्यत्वस्य प्रवृत्त्यङ्गस्य सम्भवात्; इति चेन्न;— यस्मिन् सत्युत्तरक्षणे यस्य सत्त्वं यदभावे यदभावस्तत्तत्साध्यमित्यादिना हि क्षेमसाधारणं साध्यत्वं निरुच्यते, तच्च प्रागभावाद्दी सम्भवत्येव, मङ्गले सति विघ्नप्रागभावः, तदभावे तदभाव इति सत्त्वात्; नच प्रकृते तथा सम्भवः, अविद्याभावे ब्रह्माभावासिद्धेः । ननु तत्साध्यत्वाभावापि तन्नित्यवृत्तित्वमस्तीति चेन्न;— तथाऽदर्शनात् । किञ्च तदानन्तर्याभावे तत्समानकालीनतया ब्रह्मणस्तद्विरोधित्वाभावेन तन्नित्यवृत्तित्वमनुपपन्नमेव । आदिपदेनाविद्योपादानकत्वादिकं विवक्षितम् । अपिच- एवं ब्रह्मणोऽविद्यानिवृत्तिरूपत्वाभ्युपगमे ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्याया न स्यात्, ब्रह्मणस्सदातन्त्वेन ज्ञानसाध्यत्वासम्भवात्, ज्ञानजन्वनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वात् ।

अत्राह नवीनः— येन विना यत्तिष्ठत्येव यस्मिन् सति च न तिष्ठति, तत्तन्नित्यत्वम्, अविद्यानिवृत्तिर्जानेन साध्येत्युपचर्यते, इति । तदसत्, एवं पारिभाषिकनिवर्त्यत्वनिर्वचनेपि तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यस्यानुद्धारात् । अविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धयर्थत्वात् वैयर्थ्यमिति चेत्? न तावत् तदविद्यास्वरूपमेव, अनादित्वेनासाध्यत्वात् । नापि तदतिरिक्तम्, सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेः मिथ्यात्वे तस्यानिवर्त्यत्वे तदर्थे तदुपादानाविद्यास्थित्यवश्यम्भावात्, निवर्त्यत्वे च तस्यापि निवर्त्यत्वादनवस्थितनिवर्त्यत्वपरम्परासिद्धये तत्त्वज्ञानस्याविनाशितया तदुपादानाज्ञानस्यावस्थितिप्रसङ्गात् । किञ्चाविद्यायाः ब्रह्मरूपनिवृत्तिप्रतियोगित्वस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मणो ज्ञानोत्तरकालीनत्वसिद्धये ज्ञानार्थप्रवृत्तिरित्यापन्नम्, तच्च न सम्भवति, ज्ञानोत्तरकालीनत्वस्यापुरुषार्थत्वात् । किञ्च तिष्ठत्येवेत्येककारेणाविद्याभावो व्यावर्तनीयः, नच कथं व्यावर्तनीयः? ब्रह्मस्वरूपस्य तस्यानादित्वात् । ननु तद्व्यावृत्तिस्तदभावे एव, अतोऽविद्याभावस्य व्यावृत्तिरविद्यैवेति कथमविद्याभावस्य न व्यावर्त्यते इति चेन्न;— अविद्याया मानाभावेन ब्रह्माभावत्वासिद्धेः । तदभावेप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकाभावत्वनिष्पन्नादविद्याभावरूपब्रह्मप्रतियोगिकाभावन्यं साध्यम्; नचायं नियमोसिद्धः, घटत्वस्य घटान्योन्याभावाभावत्वेपि घटान्योन्याभावस्य घटत्वाभावत्वासिद्धेरिति पाच्यम्,— घटान्योन्याभावे घटत्वं नास्तीति व्यवहारस्य घटान्योन्याभावविषयतया घटान्योन्याभावस्य घटत्वाभावरूपत्वादिति चेन्न;—

अप्रयोजकत्वेन व्याप्तयामिद्वेः । ध्वंसप्रतियोगी न ध्वंसात्यन्ताभाव इत्यपि नियम
दर्शनेन ब्रह्मरूपध्वंसप्रतियोग्यविद्यायास्तदभावत्वामिद्वेक्ष । नचाविद्याया ब्रह्म
प्रागभावत्वं शङ्कनीयम्, मानाभावात् । ध्वंसप्रतियोगिनस्तत्प्रागभावत्वनियमो
ऽस्तीति चेन्न;— अप्रयोजकत्वेन व्याप्तयामिद्वेः । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च न
प्रागभावत्वम् । ब्रह्मणस्सर्वदा सत्त्वेन ऋदाच्चिदपि ब्रह्म नास्तीत्यत्रापितन्यवहारा
सिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकसंसर्गाभावसम्भवः । नच विद्यमानत्वाभावो व्यावर्त्यः,
तद्विद्यमानत्वाभावापेक्षया तदभावस्यैव लघुत्वेन तस्यैव लक्षणानुपवेशात् । स्वा
धिकरणक्षणोत्तरयावद्यप्रागभावकालसम्बन्धि यदिति येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यस्यार्थ
इति विवक्षितमिति चेन्न;— एवमपि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तक वृत्तिरवच्छेदकैवेति
मते असम्भव एव, ब्रह्मणः प्रागभावाप्रतियोगित्वात् । किञ्चैवमधिद्यायास्सर्व
प्रागभावप्रतियोगिनित्यत्वापत्तिः, आविद्यायाः यावद्घटादिप्रागभावकालवृत्ति
त्वात्, घटादिसमानकालीनब्रह्मरूपभावप्रतियोगितया यस्मिन् सति यत् तिष्ठ-
तीत्येतन्नास्त्येव, घटादौ सत्यप्यविद्यमानत्वादिति चेन्न;— यस्मिन् सति न तिष्ठती
त्यनेन यदुत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगीति विवक्षितत्वात् । ननु यदुत्तरकाले विद्य
मानत्वाभाव एव विवक्षितः; नच घटोत्तरकाले ऽ विद्याया विद्यमानत्वाभाव
इति चेन्न;— विद्यमानत्वाभावस्य व्यावहारिकस्याविद्याकाले प्रतियोगिना साक
विरोधेनासम्भवात् ; तदुत्तरकाले चोपादानविरहादसम्भवात् । सर्वोपशमादि
श्रुतिबलाच्च विद्यमानत्वाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाच्च स च घटोत्तरकाले सत्त्वात्सद
विद्याया घटादिनिवृत्तित्वं स्याद्वैय । किञ्च— गौशदशायां परोक्षवृत्त्यभावात् अ-
विद्याया अप्यभावात् येन विना यत्तिष्ठत्येवेत्यमिद्धम् । ननु येन विनेत्यत्र प्राग-
भावो विवक्षित इति चेन्न;— एवमपि घटस्य मुद्गरादिनिवर्त्यत्वाभावापत्तेः,
मुद्गरप्रागभावात् घटावस्थाननियमाभावात् घटप्रागभावकाले घटस्यासत्त्वात् ।
नन येन विना यत् स्योत्वस्तुत्तरकाले तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति चाप्यम्, तथा
मन्यविद्याया उत्पत्त्यभावेन निवर्तत्वाभावप्रसङ्गात् । नच येन विना यत् स्वाधि
करणोत्तरक्षणे तिष्ठत्येवेति विवक्षितमिति चाप्यम्, एवमपि घटरूपप्रागभावस्य
घटरूपदर्शनपरान्दापत्तेः । किञ्च— यस्मिन् सति यत् तिष्ठतीत्यस्य यदधिकरण
क्षणोत्तरक्षणवर्तनान्प्रतियोगीनि हर्म्यः । स च प्रकृते न सम्भवति, अस्ति

निवृत्तिकाल एवाऽऽविद्यकस्य कृत्स्नस्यापि निवृत्त्या ज्ञानाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्या
भावात् । नन्वविद्यानिवृत्तिसाध्यत्वादाविद्यकनिवृत्तेः कालस्य नाविद्यया सह
निवृत्तिः, किन्त्वन्तरमेवेति ज्ञानस्य द्वितीयक्षणोत्स्येवेति चेन्न;— अविद्यातत्कार्यं
निवृत्त्योर्ब्रह्मस्वरूपतया कार्यकारणभावासिद्धेः । घटकीभूतोत्तरक्षणस्योत्तरक्षणा
भावेन तस्य निवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । ननु यस्मिन् सति यन्न तिष्ठतीत्यनेन उत्तर
कालो न विवक्षितः, येन तदभावाद्दोषस्त्यात्, किन्तु यद्यत्सत्ताप्रागभावकालयो
रविद्यमानाभावप्रतियोगीति विवक्षितमिति चेन्न;— ज्ञानतत्प्रागभावकालयोर्ब्रह्मणो
विद्यमानत्वेनाविद्यायास्तत्कालाविद्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावेन तन्निवर्त्यत्वास-
म्भवात् ।

यदप्याह— यस्मिन् सति यस्य अग्रिमज्ञप्ते सत्त्वं यद्यतिरेके चाभाव
स्तत्तत्साध्यम्, आत्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञाने सति सत्त्वं तद्व्यतिरेके चाभावः,
स्तप्रतियोग्याविद्याया एव तदभावरूपत्वात्तस्या ज्ञानात्पूर्वे कल्पिताया विद्यमान
त्वात्; नच यद्यतिरेके असत्त्वमिति कार्यमन्वाभाव उच्यते, सचाविद्या
निवृत्तेः नास्ति, तस्यासत्तात्मरूपत्वादिति वाच्यम्; — यस्य सत्त्वाभावः
इत्यस्माद्यस्याभाव इत्यस्यैव लघुत्वात् । तस्मान्नित्यसिद्धसत्यात्मैस्वरूपैव भुक्ति-
र्ज्ञानसार्धमिति । अत्र प्रमः;— आविद्याया ब्रह्माभावत्वे मानाभावः । नच
तदभावप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकाभावत्वनिश्चयः, अप्रयोजकत्वेन च्चाप्यसिद्धेः ।
नच घटस्य घटाल्यन्ताभावाभावरूपं कथं सिद्धयेदिति वाच्यम्;— घटवति
भूतले इह घटाभावो नास्तीति व्यवहारस्यातिरिक्ताभावविषयत्वे गौरवात्,
घटविषयत्वमिष्यते, ब्रह्मणस्तदा सर्वत्र सत्त्वेन इहेदानीं ब्रह्मं नास्तीत्यशयित
व्यवहारासिद्धेः न ब्रह्मप्रतियोगिकाभावत्वसम्भवः । किञ्च यदभावे यदभावः
इत्यत्र किमभावमार्त्रं विवक्षितम्, उत प्रतियोगिविरोध्यभावः ? नात्र,
प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः परस्परसाध्यत्वापत्तेः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतत्प्रतियोगि
काभावस्य केवलान्वयित्वात् । किञ्चैवं मोक्षसाधनत्वस्य केवलान्वयित्वापत्तिः ।
न द्वितीयः, ब्रह्मस्वरूपाया निवृत्तेरविद्यालक्षणप्रतियोगिविरोधित्वाभावात् ।
ननु विरोध्यभावो विवक्षितः; नच पूर्वोक्तदोषः, कैरस्यविशिष्टस्य निवृत्ति-
त्वात्, तस्य च विरोधित्वादिति चेन्न;— तथा सति क्षेमसाधारणस्यसत्त्वो

किमनेने, अस्माभिः तत्रापि घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्य पराभि-
-मतघटाभावाविनाभूतभावान्तरात्मककालविशेषसंसर्गतन्मूलपरिणामा-
-देः प्रत्यक्षसिद्धस्य भूतलावस्थाविशेषस्य यथायथं घटाभावस्वा-
-भ्युपगमात्तस्य घटसंसर्गोत्तरभावित्वेन पूर्वसिद्धत्वासिद्धिः ।
नन्वभाववादिनोपि कार्यप्रागभावस्य कारणाश्रयत्वात्कारणेपि कार्य

*पादनवैपर्य्यात्कैवल्यविशिष्टब्रह्मस्वरूपस्य साध्यत्वं हि कैवल्यस्य साध्यत्वे पर्य-
-वस्यति, तस्य च सार्ध्यत्वं घटादिवदेवोपपद्यत इति । किंच कैवल्यस्य
-स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावयोरुक्तदोषाः प्रादुष्युः ।

किंचैवमविद्या ब्रह्मणा सह भिन्नसत्ताकत्वेन विरोधाभावादद्वैतसाक्षा-
-त्कारात्प्रागिवानन्तरमपि स्यादेवेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । किंच- दुःखानुत्पादस्य
दुःखाविरोधित्वाभ्रमे न हि कश्चित्प्रायश्चित्तादौ प्रवर्तते, तदध्यानादिसहचरितयोः
प्रतियोग्यनुयोगिनोरेविद्याब्रह्मणोरविरोधित्वे ज्ञायमाने कथं कश्चिदपि ब्रह्मस्वरूपा
विद्यानिवृत्त्यर्थं श्रवणादौ प्रवर्तते । किंच- ब्रह्मणस्सिद्धत्वेन इच्छाया असिद्ध-
ओत्तरत्वनियतायास्तत्रासम्भवात् न तदर्थं श्रवणादौ प्रवृत्तिसम्भवः । उत्तर-
कालदुःखप्रागभावसम्बन्धस्यासिद्धत्वात्तदर्थं प्रायश्चित्तादौ युज्यत एव प्रवृत्तिः ।
नच प्रकृतेपि ब्रह्मण उत्तरकालीनसम्बन्ध एव साध्यः, तत्त्वज्ञानाभावेपि
ब्रह्मणो नित्यतया उत्तरकालसम्बन्धस्याक्षणेः । प्रायश्चित्ताकरणे चोत्तरकाल-
दुःखरूपैवोत्पत्त्या दुःखप्रागभावो न स्यादेवेति युज्यत एव तदर्थिनः प्राय-
श्चित्ते प्रवृत्तिः । किंच तत्त्वज्ञाने उत्पन्ने अविद्याया अविद्यमानत्वेन त-
त्कार्यकालस्याप्यविद्यमानत्वेन कथं तत्कालसम्बन्धस्य साध्यता ? ननु कथं
दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्बन्धस्यासिद्धता ? प्रतियोगिनोरेव सम्बन्धत्वात्,
तयोश्च प्रतियोगिनोस्सिद्धत्वादिति चेन्न; - स्वस्य दुःखप्रागभावोत्तरकालसम्-
बन्धस्यासिद्धतया तदर्थिनः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसम्भवात् ।

घटसंसर्गप्रत्यनीकतारूपस्येति । प्रत्यनीकता, रूपं- धर्मो, यस्य तत्
प्रत्यनीकतारूपम्, तच्च कालविशेषसंसर्गादेर्विशेषणम् । घटाभावाविनाभूते
इति । घटाभावाधिकरणत्वेन पराभिमतदेशनिष्ठेत्यर्थः । परिणामादेरित्यादिपदेन
चदान्तीन्तान्द्रव्यान्तरसयोगादिकं गृह्यते । तन्भावत्वाविशेषस्य समानाधिकरण

प्रागभावस्य सम्बन्धोभ्युपगतः, सम्बन्धिनः प्रागभावस्य निवृत्तौ च तत्सम्बन्धनिवृत्तिरास्थेया, सा च सम्बन्धनिवृत्तिः कारणस्वरूपानतिरेकिणीष्टा च, कार्यन्तु दृश्यमानं स्वप्रागभावस्यैव निवृत्तिः, एवं कार्यकारणयोस्सम्बन्धोपि स्वप्रागभावनिवृत्तिरेवेति परिशेषात् पूर्वसिद्धकारणस्वरूपमेव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्धनिवृत्तिरिति ; तदप्यसत्, कार्यतत्प्रागभावयोः कारणेन सह स्वरूपातिरिक्तराम्बन्धमनभ्युपगच्छतां पुरतो नेदं चोद्यम् । अभ्युपगच्छतामपि कार्यसम्बन्धप्रागभावः कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध एवेति तस्य तन्निवृत्तित्वं युक्तम् । कार्यमेव वा स्वप्रागभावतत्सम्बन्धयोरप्यभावो भवतु, विरोधाविशेषात् । यथैक एव प्रध्वंसः कार्यतत्प्रागभावयोः प्रतिपक्ष इत्यादि स्वयमूह्यम् । ननु भवतामप्यविद्यानिवृत्तिः पूर्वसिद्धजीवस्वरूपाविर्भाव एव, “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत” इति श्रुत्यनुसारात्, तद्वद्ब्रह्मस्वरूपाविर्भाव एवास्माकमविद्यानिवृत्तिरस्त्विति चेन्न; - संसारदशायामनाविर्भूतानेकाकारगोचरस्याविर्भावशब्दार्थस्य धर्मभूतज्ञानविकासविशेषस्य पूर्वं कर्मणा प्रतिबद्धस्य पश्चात्तन्निवृत्तौ स्वरूपानुबन्धित्वादनिवर्तनीयस्यास्माभिरभ्युपगमात् । भवतस्तु निराकारे ब्रह्मणि नित्याविर्भूतज्ञप्ति[व्यक्ति]मात्रस्वरूपे नापूर्वः कश्चिदाविर्भावः । ननु ब्रह्माकारविधर्तान्तःकरणवृत्त्युपलक्षितस्वरूपेणापूर्वेण ब्रह्म स्वाज्ञाननिवृत्तिः, कारणविनाशाच्चोपलक्षकान्तःकरणवृत्तिनाशे

विशेषणम् । नेदं चोद्य मिति । प्रागभावात्सम्बन्धस्य प्रागभावाभिमतया प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य कार्यस्यैव स्वप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तिरूपत्वादित्यर्थः । अभ्युपगच्छता मिति । कार्यसम्बन्धप्रागभाव एव कार्यप्रागभावकारणयोस्सम्बन्ध इति योजना । तस्य- कार्यतत्सम्बन्धस्य । तन्निवृत्तित्वम्- कार्यप्रागभावसम्बन्धनिवृत्तित्वम् । स्वरूपानुबन्धित्वादनिवर्तनीयस्येति ।

तदुपलक्षणाभावेन न सद्वितीयत्वादिप्रसङ्गादकाश इति चेत् ? तदप्यतिमन्द्रम्, उपलक्षणस्वरूपस्यैव निष्कर्षवशान्निवृत्तिरूपत्वप्रसङ्गेनाध्यासरूपविकल्पानुप्रवेशात्, तस्य च दूषितत्वात् । उक्ता नां च विकल्पोत्तराणां तथाविधान्तःकरणवृत्तिनाशे तन्मूलोपलक्षण नाशे च तुल्यप्रसरत्वात् । बहिर्भावे तु सद्वितीयत्वापत्तेः । समुच्चये विरोधात् । आकारभेदकल्पनेऽनवस्थानात् । आकारैक्ये भेदा भेदयोरैक्यप्रज्ञात् । किञ्च बहिर्भावे च सा किमनादिरुतादिमती? पूर्वत्र नित्यमविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः । उत्तरत्र कारणाभावात् कार्या

कर्मनिबन्धनत्वाभावोऽनिवर्तनीयत्वं च “ स्वेन रूपेण ” लनेन विवक्षितमिति भावः । तदुपलक्षणाभावेनेति । उपलक्षणकाकाधीनोत्क्रमणत्ववदत्रायुपलक्षणवृत्त्यधीनः कश्चिद्दर्शविशेषः उपलक्षणशब्देन विवक्षितः । अत एवाह— तन्मूलोपलक्षणविनाशेचेति । बहिर्भाव इति । ननु भावाद्वैताङ्गीकारादभावेन सद्वितीयत्वं न दोषायेति चेन्न;— अद्वितीयश्रुतेस्सङ्कोचप्रसङ्गात् । तदङ्गीकारे च मानान्तरभ्रत्यन्तराधिरुद्धविषयत्वमेव युक्तम् । नन्वन्तर्भावान्न बहिर्भावप्रयुक्तो दोषः, बहिर्भावान्तर्भावप्रयुक्तो दोष इति शङ्कामगूय परिहरति— समुच्चय इति । अन्तर्भावबहिर्भावयोः सत्त्वे उभयप्रयुक्तदोषस्स्यात्, नत्वन्यतरेण इतरप्रयुक्तदोषनिरास इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपेणैवैकरयान्तर्भावबहिर्भावयोः कल्पने विरोधः, ननु किञ्चिदाकारविशिष्टरूपेण तत्कल्पने, इत्याशङ्क्य, किं केन चिदाकारेणान्तर्भावः आकारान्तरेण बहिर्भाव इत्यन्तर्भाव बहिर्भावप्रयोजकाकारभेद इष्यते, उतैक एवाकार उभयप्रयोजक इति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति— आकारभेदेति । तयोरप्याकारयोरन्तर्भावबहिर्भावान्यतराङ्गीकारे तत्तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गेन समुच्चयस्यैवाङ्गीकर्तव्यत्वात्, तत्र च विरोधपरिहाराय तत्राप्याकारभेदो वाच्यः, तत्रापि तथेत्यनवस्येत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति— आकारैक्य इति । अन्तर्भावबहिर्भावपदाभ्यामभेदभेदौ विवक्षितौ । तयोर्भेद एकेनाकारेण विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्योपपादनासम्भवात्तयोरैक्यं स्यादिति भावः । किञ्चेति । सा- अविद्यानिवृत्तिः । नित्यमिति । कदा

भावः, नहि मिथ्याभूतमविद्यादिकं सत्यभूतायास्तस्याः कारणं सम्भवति, असत्यात् सत्योत्पत्तेरन्यत्र दूषणात् । नच सत्यं ब्रह्मैव तत्कारणमस्त्विति वाच्यम्;— तदनादित्वप्रसङ्गेन प्रा-
गुक्तोपद्रवात् । नहि विगलितशबलभावं ब्रह्मैव तत्कारणम्,
शबलभावविगलनस्यैव कारणान्वेषणेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । नन्वविद्या
निवृत्तिर्न सती ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् ; नापि सदसदात्मिका, व्या-
घातादिदोषशतोन्मेषात् ; नच सदसद्विलक्षणा, सदसद्विलक्षण
निवृत्त्यात्मकत्वव्याघातात् ; अतः परिशेषादसती वा, तामपि
क्रांतिं परित्यज्य पञ्चमप्रकारो वा? भावाभावयोरेव हि सदसदादि
प्रकारा निवृत्तयः । सदसद्विलक्षणञ्चाज्ञानम्, तन्निवृत्तिश्च प्रमाण
सिद्धेति सदसदनिर्वचनीयाज्ञानानुसारेण यक्षानुरूपो बलिरिति न्या-
यात् सदसदादिसर्वप्रकारविलक्षणा तन्निवृत्तिः कल्प्यत इति किं

प्यविद्यातत्कार्ययोरुपलम्भो न स्यादित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तायाः पार
मार्थिकाया जन्माया निवृत्तेरभ्युपगमेपि भिन्नसत्ताकायाः अविद्यायास्तथा सह
विरोधाभावात्त्रिवृत्त्युत्पादप्यविद्या तिष्ठत्येवेति अनिमोक्षप्रसङ्गः । व्याघातादी-
ति । व्याघातपदेन सत्त्वासत्त्वयोस्वरूपतो विरोधो दर्शितः । आदिपदेनाद्वैतश्रुति
विरोधादयो विवक्षिताः । नचेति । मोक्षदशाया यावत्प्रपञ्चनिवृत्तेर्वक्तव्य
तथा निवृत्तेर्मिथ्यात्वे स्वप्रतियोगित्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतमित्यर्थः ।
ननु सत्त्वमसत्त्वं मिथ्यात्वं वा स्यात्, कथं पञ्चमप्रकारत्वमित्यत्राह—
भावाभावयो रिति । सदसतो रित्यर्थः । आदिपदेन मिथ्यात्वं विवक्षितम् ।
सतो घटादेस्सद्रूपा मिथ्यारूपा च, निरुपाख्यस्य निरुपाख्येत्यर्थः । ननु कथं
सद्विलक्षणाया असद्विलक्षणायाश्च निवृत्तेस्तदसद्विलक्षणत्वम्, व्याघातादिति
चेन्न;— सदसद्विलक्षणत्वेपि मिथ्यावैलक्षण्यसम्भवात् । ननु दृष्टानुसारेण सत्त्व
मनिर्वचनीयत्वं वा स्यात्, यदिच तथा नेष्यते, तर्हि निवृत्तिरसत्यैव स्या
दित्यत्राह— तन्निवृत्ति रिति । सदादिरूपत्वस्यासम्भवात् स्यातिराधाभ्यां प्रामा

नोपपन्नमिति चेत् ? अहो परापादनीयमात्मनः परिषादमात्मनै
 वाविष्कृत्य वैदग्ध्यमभिनयसि । तथाहि- कौटिल्यस्य भवतैव
 दूषितत्वात् अल्पशेषं कृतं शत्रुकार्यम् । यत्त्वसतीवेत्युक्तम् ,
 तत्र भावान्तरभावभयेन भावान्तरविवक्षायां सद्वितीयत्वप्रसङ्गः ।
 अतिरिक्ताभावविवक्षायांच सद्वितीयत्वं तेनैव भावेन तत्प्रतियो
 गिना च सत्यत्वेव दुस्त्यजम् । अभाववादिनां सत्यस्यैवाभाव
 प्रतियोगित्वात् । निरुपाख्यविवक्षायांच तस्याऽऽशशृङ्गादिवद्
 कादाचित्कत्वप्रसङ्गः । ततश्च पूर्ववत् सर्वदेवाविद्यानिवृत्ति
 रनिवार्येत्यसंसारः । तस्याऽसंसारस्य चाविरोधे अनिमोक्षः ।
 परमार्थतत्सर्वदा संसाराभावात् तत एव परमार्थमोक्षाभावश्चेति
 नानिष्टप्रसङ्गाविमाविति चेत्;— व्यावहारिकबन्धमोक्षव्यवस्था
 भङ्गस्यैव प्रसज्यमानत्वात् । तामपि व्यवस्थां परित्यजतः
 लौकिकवैदिकसर्वन्यवहारविलोपप्रसङ्गः । किंच अविद्यानिवृत्ते
 रसत्त्वे नित्यमविद्यासद्भावप्रसङ्गः । नमु घटप्रध्वंसस्यासद्रूप
 त्वेपि घटादेः कादाचित्कत्ववदविद्याप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वेप्यविद्याका
 दाचित्कत्वमुपपद्यत इति चेत्;— घटप्रध्वंसस्यासद्रूपत्वाभावात् ।
 स ह्यभावात्मकोपि तत्कालीनतया प्रमाणतस्तिद्धः । अन्यथा
 घटनित्यत्वस्यापि दुर्निवारत्वात् । असद्रूपमेव घटप्रध्वंसमभ्यु
 पेत्य दूषणं ब्रूया इति चेत्;— शमलं भक्षय शापितोसि गुरु-

णिकार्यविलक्षणानिर्वचनीयवत् तद्विलक्षणतन्निवृत्त्यङ्गीकारो युक्त इत्यर्थः । किम
 सतीत्यनेन भावरूपत्वम् , उत निरुपाख्यत्वमिति विकल्पगमिप्रेत्य आद्यं
 दूषयति- तत्रेत्यादिना अभावप्रतियोगित्वा दित्यन्तेन । सद्वितीयत्वप्रसङ्ग
 इति । मिथ्यात्वस्य पूर्वोक्तन्यायेनासम्भवादिति भावः । तेनैवै ति । पूर्वोक्त
 न्याय एव विवक्षितः । तत्प्रतियोगिने त्यत्र हेतुमाह- अभाववादिना
 मिति । ध्वंसस्य निरुपाख्यत्वमन-भुपगच्छतां तद-नूनसताकस्यैव तत्प्रतियो

णेत्यादिवदशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे वा त्वयैव दूषणमनु-
मतमिति किमस्माकं तरसमर्थनेन । पञ्चमो कोटिमाटीकमान
स्यापि ते न काचिद्भ्रतिः । साहि माध्यमिकगोष्ठीमध्ये भव-
न्तमध्यारोप्यानिर्वचनीयाग्रहयिषिष्टं च सदद्वितीयं ब्रह्म विलुपन्ती-
त्रय्यन्तवादवारवाणमवधूयान्तर्गतं प्रकाशयेत् । ते ह्येवमाहुः—
“ न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तः
तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥ ” इति । नचैकदेशवैषम्याद्विशेषः, पञ्चम
कोटिपरिग्रहस्य भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन समस्तभवत्सिद्धान्तावस्कन्दात् ।
व्यवस्थाहेतूनामपि व्यावहारिकत्वेनाव्यवस्थितत्वस्यैव व्यवस्थित-
त्वात् । नच यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायस्याप्रावकाशः, आनु-
रूप्यस्याविरोधित्वरूपत्वे सदसदनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरप्यनिर्वचनीय
रूपत्वप्रसङ्गात् । विरोधिरूपत्वे त्वनिर्वचनीयत्वप्रत्यनीकत्वस्य

गित्वादित्यर्थः । अशक्यत्वा दिति । अभ्युपगमस्येति शेषः । दूषणमनुमत-
मिति । अभ्युपगममापादयता त्वया तथा स्वरूपानङ्गीकाराद्दूषणमनुमत-
मेवेत्यर्थः । यद्वा निवृत्तेर्ब्रह्मस्य रूपत्वतदतिरिक्तत्वपारमार्थिकत्वपञ्चमप्रकारत्यान्यतर-
पक्षमेव समर्थयता त्वया अविद्यानिवृत्तेरसत्त्वे दूषणमनुमतमेवेत्यर्थः । अवि-
शिष्ट मिति क्रियाविशेषणम् । अविशेषेणेत्यर्थः । अन्तर्गत मिति । त्वत्स्वा-
न्तान्तर्गतं त्वद्गुरुपक्षपक्षपातमित्यर्थः । यद्वा कञ्चुकपिहितं शौद्रत्वमित्यर्थः ।
नचेति । किञ्चित्ताम्यमात्रात्तन्मतप्रवेशापादनेऽतिप्रसङ्ग इति भावः ।
व्यवस्थाहेतूना मिति । प्रातिभासिकव्यावृत्तव्यावहारिकव्यवस्थासिद्धये हि
व्यावहारिकसत्यत्वमिष्यते, तदङ्गीकारेपि व्यवस्थाया असिद्धेर्न प्रपञ्चस्यापि व्याव-
हारिकत्वमेष्टव्यम्, तन्नित्यवदेव पञ्चमप्रकारत्वसम्भवादित्यर्थः । आनु-
रूप्यस्येति । अविरोधित्वम्— सजातीयत्वम् । विरोधिरूपत्व इति ।
विजातीयत्वरूपत्व इत्यर्थः । निवृत्तेस्तदसदनिर्वचनीयाविद्याकल्पनं प्रत्यानुकूल्यं
विजातीयत्व एव सिद्धयति, सजातीयत्वे यावन्निमग्यावस्तुनिवृत्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किञ्च निवृत्तेः प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वाभावे तद्विरोधाभावादनिमोक्षप्रसङ्गः । नच निवृत्तित्वेनैव प्रतियोगिना साकं विरोधः, घटे विद्यमान एव प्रातिभासिक रूपायास्तन्निवृत्तेर्दर्शनात् । नच भिन्नसत्ताकत्वाभाव एव विरोधप्रयोजकः, लाघवेन तुल्यसत्ताकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । किंचास्मा निवृत्तेरभ्यस्तत्वे पञ्चम प्रकारत्वभङ्गः, अनभ्यस्तत्वे प्रकाशाभावप्रसङ्गः, स्वतस्संबिद्रूपत्वविरहात्तदभ्यस्तत्वविरहाच्च ; संविदतिरिक्तस्य दृग्द्वयसम्बन्धनिराकरणेन संविदभ्यासादेव हि प्रकाशं ब्रूये । यदि चात्रान्यसम्बन्ध इष्यते, किं परार्थं घटादिना ।

अत्र पञ्चमप्रकारमुपपादयन् यदाह नवीनः— अविद्यानिवृत्तिर्नात्मा, अभावत्वात्, किन्तु पञ्चमप्रकारा, सा च न पुरुषार्थः, सद्विलक्षणत्वादसुखत्वाच्च; किञ्च आत्मैव परमानन्दः पुरुषार्थः; नचैवमविद्यानिवृत्तेरप्रार्थ्यत्वात्तदुपायज्ञानप्रयासो व्यर्थः, पुरुषार्थप्रतिबन्धकनिवृत्तित्वेन तस्याः काम्यमानत्वात् ; नन्वविद्या किं प्रतिबन्धाति ? नतावन्मोक्षस्वरूपम्, तस्यात्मस्वरूपतया सदानपायात् ; नापि तज्ज्ञानम्, तत एवेति चेन्न ;— आनन्दात्मस्वरूपो हि मोक्षः, अनर्थश्च दुःखात्मा तत्प्रतिकूलः, अविद्या च तद्वेतुः, एवञ्च आनन्दात्मकब्रह्मविपरीतानर्थदर्शनेन नित्यात्मभूतोपि मोक्षोऽसत्कल्पो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूव, ततश्चाकृताभ्यन्ता, निवृत्ते चाज्ञाने निरस्तनिखिलानर्थपरमानन्द आत्मा ऽऽप्यत इवेत्यविद्यानिवृत्तिरपुरुषार्थोपि काम्यत इति । तत्र किमिदमाप्यत इवेति? किमपारमार्थ्यं विवक्षितम्, उत सादृश्यम्? नाद्यः, ब्रह्मणो नित्यात्तत्वात् । पूर्वमनवाप्तत्वे सति इदानीमाप्तत्वं नास्तीति चेत् ? तर्हीदानीमाप्यत इति बुध्युत्पत्तये निवृत्तिः काम्यत इत्यायातम् । तत्र सा किं ब्रह्मस्वरूपमेव, उत वृत्तिः? नाद्यः, तस्य नित्यसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अविद्यायां निवृत्तायां कारणाभावेन वृत्त्युत्पत्तेरयोगात् । न द्वितीयः, आप्तत्वादेव । तस्मात्पुरुषार्थसाधनत्वरहिताया निवृत्तेस्वतः पुरुषार्थत्वाभावे काम्यत्वमेव न स्यादिति भ्रवणादी न कश्चित्प्रवर्तेत । यदुक्तमनर्थदर्शनेन नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यो बभूवेति; तत्स्वयचनव्याहृतम्, अविद्याधीनतिरोधानेन हि कर्तृत्वाद्यभ्यासरूपा नर्थसम्बन्ध ब्रूये, नास्तीति व्यवहारयोग्यतामेव च तिरोधानम् ।

निर्वचनीयत्वेन सदसत्त्वसमुच्चयकोटिवहिर्भाषायोगात् । तस्याश्च
दूषितत्वात् । यदाच भवदभिमतता सदसद्विलक्षणकोटिरपि निशित
तर्कशूलकोटिमारोपिता तदा कैव कथा निर्दिशेपपरब्रह्माधिष्ठानानिर्वच
नीयभावरूपाज्ञानविक्षेपात्मकन्यतिरिक्तजडरूपाहमर्थाहङ्कारवृत्तिविशे
षरूपमिष्टयास्वरूपतत्त्वमस्यादिवाक्यलक्षणप्रभवब्रह्मात्मैक्यविज्ञानकृ-
तसदसदनिर्वचनीयविश्वनिवृत्तिरूपाया गन्धर्वनगरगोपुराधिरूढगग-
नारविन्दमकरन्दपानमदभरमन्धरवन्धयासुतशुभकरतलकलितस्वरवि-
षाणकोदण्डकोटिघटितकमठरोमशिञ्जनीनिर्यत्नानिर्यदेन्द्रजालिकशर
शलाकाकृतभविष्यद्देवदत्तपुत्रशिरश्छेदसौदराया दुरभिलपकारक
ज्ञापकायाः पञ्चम्याः कोटेरित्यलमपरिणतभणितिपरिहसनेनेति ॥

इति शतदूषण्यां निवृत्त्यनुपपत्तिः

चतुश्चत्वारिंशो वादः ॥४४॥

अत्रायमस्मदाचार्याणां संग्रहः—

“ निवृत्तेश्चेत्सदन्यत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ।

निवृत्तेर्यादि सत्यत्वमनिर्मोक्षः प्रसज्यते ॥

सत्ताभेदादिरोधो न प्रतियोग्यनुयोगिनोः ।

मिथ्याकार्यं विना ऽविद्या न तिष्ठेत कदान्न ॥

यक्षानुरूपवलिना सत्तासाम्यं न विद्यते ।

गौरवाद्भिन्नसत्ताया विरहो न प्रयोजकः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरापरतावयाधात्म्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलम्ब

महाचार्यापिरत्नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

निवृत्त्यनुपपत्तिभङ्गो नाम

चतुश्चत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४४॥

भीरस्तु ।

अथ पञ्चचत्वारिंशो वादः ।

—(*)—

यन्नामानि परोरजांसि गृणतां यादृच्छिकैर्हेतुभिः
दुर्लभोप्युपयाति गोप्पदतुलां संसारवारानिधिः ।
दूरे नित्यमसीमभूमकतया याचां यदाचक्षते
तद्वन्देमहि सर्वशब्दविषयं त्रय्यन्तवेद्यं महः ॥

स्वाहीभिधानमपनीय पराद्नुवानैरुत्सजनाम कथकैर्यदकारि मूर्खैः ।

तन्नामवर्गपरिरक्षणलब्धवर्णं सङ्गीतंयामि सततं कविवादिर्दिहम् ॥

समस्तवचसां लक्ष्यमपि मुख्यं समर्थयन् ।

चित्रं ब्रह्म चिर जीयाच्छ्रीनिवासगुर्भहान् ॥

यन्नामानी ति । परोरजांसीत्यस्य रजसो दूरे विद्यमानानीत्यर्थः ।

“ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ” इति बहुलग्रहणात्समासः । परशशतमित्यत्र बहुल
ग्रहणात्समास इति कैयटोक्तेः । पर इति च व्यत्ययेनासिप्रत्ययः । परस्ता
दित्यर्थः । “ यत्र सप्तर्षीन् पर एवमाहुः ” इत्यत्र भाष्ये व्यत्ययेन परशब्दा
दसिप्रत्यय इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । अपञ्च शब्दोऽव्यय वैदूर्यवचनम् ।
“ परो दिवा पर एने ” त्यत्र भाष्ये परशब्दोऽयमन्तोदात्तसकारान्तोऽव्ययं वैदूर्य
माचष्ट ” इति भट्टभास्करेणैवाभिधानात् । वारां निधिरित्यत्र दिवस्पतिः याद
सां पतिरित्यादाविव बहुलग्रहणात् पृथया अत्रुह । अत्र पूर्वपक्षे सामान्येन
वृत्तिविषयत्वम्, मुख्यवृत्तिविषयत्वं बोध्यसमानसत्ताकमुख्यवृत्तिविषयत्वं वा
निराक्रियते । तत्र प्रथमयोजनायां— उपक्रमे वृत्तिशब्दनिर्देशः, द्वितीयतृतीय
द्वैत्वोत्साधारण्यम्, शालावदुपलक्षणत्वोक्तिः, मौन मन्त्रजप इत्युक्तिः, इत्यादि
निबन्धनम् । द्वितीययोजनायां तु ‘ नहि निमित्तमन्तरेणे ’ त्यत्र निमित्तपद
स्वारस्यं, अनुमाने वाच्यत्वप्रतिज्ञास्वारस्यम्, प्रत्यनुमाने अवाच्यमिति निर्देश
स्वारस्यम्, अतो न वाच्यमित्युपसहारस्वारस्यम् । इत्यादि निबन्धनम्, तृतीय

यदूचिरे- निर्धूतनिखिलकल्पनाजाले स्वप्रकाशचिन्मात्रे ब्रह्मणि
न कस्यचिच्छब्दस्य वृत्तिस्तम्भवति । नहि निमित्तमन्तरेण
शब्दाः प्रवर्तेरन् , नचावेधे वदकानामवकाशः । नच सर्वेषां
गात्मसाक्षिकं प्रकाशमाने प्रकाशकापेक्षा । नचैवमुपदेशनैरर्थ
व्ययम् , स्वतएव प्रकाशमानेपि स्वरूपे कल्पितोपप्लवप्रशमन

योजनायां तु सिद्धसाधनोद्भावने निबन्धनम् । तत्तद्योजनास्वरसवाक्यानामितर
योजनायां निर्वाहं तत्तद्वाक्यव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः । वृत्तिविषयत्वादेव
हिते अङ्गीकारात्स्वरूपे तन्निषेधार्थं स्वरूपमनुवदति- निर्धूते ति । अत्र
विशेषणत्रयं हेतुगर्भम् । अत्र निर्धूतनिखिलकल्पनाजाल इत्याद्यो हेतुः । वृत्ति-
निषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च निखिलकल्पनाशून्य इत्यर्थः । कल्पनापदं कल्पित
परम् । अविद्याविवर्तस्याविद्योपहितगतत्वेन स्वरूपे निमित्ताभावात् तत्र वृत्ति-
रिति वा शक्तिरिति वा तात्पर्यम् । बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे च मिथ्या
भूतकल्पनाजाल इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे स्वरूपे निमित्तमस्त्येव, तथा च
स्वरूपे निमित्तसत्पेपि तस्य बोध्यसमानसत्ताकत्वाभावात् बोध्यसमानसत्ता-
कशक्तिरिति तात्पर्यम् । स्वप्रकाश इत्यन्यो हेतुः । स्वप्रकाशपदेन
सजातीयानपेक्षप्रकाशत्वं गृह्यते, मात्रत्वा सजातीयापेक्षप्रकाशात्वाभावरूप
हेत्वन्तर गृह्यते । इमे चाभ्युच्चययुक्ती । शाखाचन्द्रन्यायेन लक्षणया
शक्तयेव वा शब्दादेव स्वरूपेपस्थितेवक्ष्यमाणत्वात् उपक्रमे निषेधमात्रे ता-
त्पर्यम्, नतु प्रकारान्तरेण बोधनेपि, तेन हेत्वोरुत्थानसम्भवः । सिद्धान्तिना
वैयर्थ्यं आपादिते प्रकारान्तरेण तद्बोधने विना तत्परिहारासम्भवात् तदप्युत्तर-
प्राप्तीक्रियते । आद्यहेतुमुपपादयति- नही ति । प्रवृत्तिनिमित्तलक्ष्यतापच्छेदक
सादस्यानि विना शब्दस्य वृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । यदा- प्रवृत्तिनिमित्ता
भावात् शक्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः । यदा- बोध्यसमानसत्ताकनिमित्ताभावात् तादृश
शक्तिरसम्भव इत्यर्थः । मात्रत्वा विवक्षितां युक्तिं विवृणोति- नचावेध इति ।
स्वप्रकाशपदोक्त हेतु विवृणोति । नच सर्वेषां मिति । कल्पिते ति । प्रशमनपदं

मात्रार्थतया प्रतिपन्नार्थप्रतिष्ठापनार्थप्रत्यभिज्ञापकतया वोपदेशसा
फलयात् । अतएव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरपि व्याख्याता ।
यद्यप्यविद्योपाधिकोपरागप्रशमनपरेषु वाक्येषु सद्वृक्षात्मज्ञानादि
शब्दैर्ब्रह्म निर्दिश्यते, तथाप्युपलक्षणभूतैस्तैश्चन्द्रमस इव शास्त्रया
न ब्रह्मणस्संस्पर्शः ।

वाधपरम् । उपदेशेन प्रपञ्चमिध्यात्वमेव बोध्यते, ननु ब्रह्मेत्यर्थः । प्रत्यभि
ज्ञापकतया वेति । स्यतः प्रकाशमानस्य पुनर्बोधनात् स्वरूपात्मकाभेदविषयत्वा
च्च प्रत्यभिज्ञात्वोक्तिः । प्रत्यभिज्ञां विना स्वरूपप्रकाशमात्रात् नाविद्यानिवृत्ति
रिति भूषः । नचैवं प्रत्यभिज्ञार्थं वृत्त्यङ्गीकारप्रसङ्गः, पूर्वाप्रतिपन्नवाक्यार्थं क्वचि
ज्ञामानयेत्यादौ पदानां पदार्थे वृत्तिदर्शनात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्व एव पदार्थस्य
वृत्त्या बोधननियमः, ननु वाक्यार्थस्य पूर्वं प्रतिपत्तावपि, अतो ब्रह्मणो वाक्यार्थस्य
स्वप्रकाशतया प्रतिपत्तत्वात् तद्विषयप्रत्यभिज्ञायाश्च वक्ष्यमाणनीत्या शास्त्राच्चन्द्र
न्यायेनापि सम्भवात् वृत्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षिणोभिमानात् । यस्यपीति । धर्मिनिर्देशा
भावे तत्र निषेधासम्भवेन उपरागप्रशमनमेव न सम्भवतीति भावः । तथापीति।
यथा शास्त्रा संयोगादिकं विनैव केनचित्सम्बन्धविशेषेण चन्द्रं शपयति तथा
शब्दोपि वृत्त्या विनैव ब्रह्म अन्येन केनचित्सम्बन्धेन ज्ञापयतीत्यर्थः । संस्पर्श
शब्दो वृत्तिविषयत्वपरः । यद्वा शक्त्या विना शास्त्रापदवल्लक्षणया ज्ञापयतीत्यर्थः ।
सम्भवति हि काचिच्छास्त्रापदेन चन्द्रलक्षणा । संस्पर्शशब्दः शक्तिविषयत्वपरः ।
व्यावहारिकं शक्यत्वमङ्गीकृत्य पारमार्थिकशक्यत्वनिषेधपक्षे शक्त्या बोधनमस्त्येव,
तथाप्यन्येषामिह बोध्यसमानसत्ताकशक्तिमच्छन्देन निर्देशो वाच्य इत्याशङ्कितु
र्भावः । शक्त्या विनापि बोधदर्शनेन बोधभावे शक्तेरप्रयोजकत्वे विशिष्टाया
रसुतरामप्रयोजकत्वमिति परिहाराभिप्रायः । उपलक्षणशब्दः अन्यत्रैव शक्यसमान
सत्ताकशक्त्यभावादौपचारिकः । संस्पर्शशब्दो बोध्यसमानसत्ताकशक्तिपरः ।
यद्यपि ब्रह्मादिशब्दैस्वरूपं शक्त्या निर्दिश्यते, तथापि न पारमार्थिकशक्त्या
निर्देशः कार्यः, अन्यथापि प्रतीतिसम्भवादित्यर्थः । ननु त्वया ब्रह्मशब्देन ब्रह्म
निर्दिश्य तदवाच्यमिति प्रतिशतव्यम्, ततश्च त्वयैव शब्देन ब्रह्मणो बोधनात्

अत एव न ब्रह्मादिशब्दनिर्देशेन स्ववचनविरोधः ।
 नच नागकर्तृनविधीनां विरोधः, समुणब्रह्मविषयत्वा
 चेष्टाम् । अतएव हि परस्मिन् ब्रह्मणि 'मौनमन्त्रजप' इत्या
 चार्याः । अन्यथा कथमसम्प्रज्ञातोपि समाधिस्त्रात् । नच
 विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोधः, तस्यास्तत्कार्योपहितविषयत्वस्य
 युष्माभिरप्यङ्गीकारात् । नच शब्दतत्त्वमेव ब्रह्मेति स्वप्रका-
 शात्वे स्ववाच्यतया शब्दवाच्यता, शब्दब्रह्मणोपि ब्रह्मविवर्त
 मात्रत्वात् । अतएव स्मरन्ति— "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
 ब्रह्माधिगच्छती" ति । आह च साम्बः "शब्दार्थत्वविवर्ते ..

स्ववचनविरोध इति शङ्कापि उक्तयुक्तयैव निरस्तेत्याह— अत एवेति । वृष्यभावे
 वा शक्त्यभावे वा बोध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावे वा नामत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह
 नच नामेति । मौनं मन्त्रजप इति । श्रुतिनिषेधपक्षे स्पष्ट एवार्थः । शक्ति
 निषेधपक्षे सौदर्शनादिमन्त्ररथपदानां सुदर्शनादाविष्य शक्त्या बोधनाभावात् त
 द्विषये मन्त्रजपो मौनप्राय इत्यर्थः । यद्वा अन्यत्रैव मन्त्ररथपदानां ब्रह्मणि श-
 क्त्यभावात्तद्विषये मौनमेव कर्तव्यम्, न मन्त्रजप इत्यर्थः । बोध्यसमानसत्ताक
 शक्तिनिषेधपक्षे तादृशशक्त्यभावान्मौनप्राय इति वा तत एव मौनमेव कार्यमिति
 धार्यः । नच विचित्रेति । वृत्त्यभावशक्त्यभायो बोध्यसमानसत्ताकशक्त्यभावो
 वा विरोधहेतुः । ननु शब्दस्य ब्रह्माभेदस्त्वयाङ्गीक्रियत एव, ब्रह्मणररथप्रकाश
 तया तदभिन्नशब्दस्यापि स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यम्, शब्दप्रकाश्यत्वमेव च शब्द
 शब्दवाच्यत्वमिति शब्दस्य शब्दवाच्यतया तदभिन्नब्रह्मणोपि शब्दवाच्यत्वमवर्जनीय
 मेवेत्यत्राह- नचेति । यद्यपि शब्दशक्तिविषयत्वमेव शब्दवाच्यत्वं नतु प्रकाश्यत्व
 मात्रमिति अभेदे सत्यपि न शब्दवाच्यत्वविधिः, तथापि अभेदे
 सत्येषहीयं चिन्ता, स एव नारित, किन्तु ब्रह्माधिष्ठानकतया
 तनादात्तमात्रमित्याह— शब्दब्रह्मण इति । अतएवेति । यतो
 भेदः, अत एव 'शब्दब्रह्म परं ब्रह्मे' ति भेदेन स्मरन्तीत्यर्थः । शब्देति ।

मानपरमज्योतीरुचो गोपते " रिति । नच ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वात् घटवदित्यनुमानोदयः, काल्पनिकवाच्यत्वेन सिद्धसाधनात् । तदतिरिक्तस्य तु दृष्टान्तेष्वस्मन्मतेनासिद्धेः । घटादिषु च वस्तुत्वानभ्युपगमेन साधनविकलत्वाच्च । नच प्रकाशमानत्वादिमात्रं वस्तुत्वमिति विवक्षितमिति वाच्यम्;— तथापि प्रकाशमानैश्शुक्तिरजताभिश्शशयिषाणादिभिश्चानैकान्त्यात् । नहि तेषां पारमार्थिकं वाच्यत्वं घोषीष्टम्, स्वयमसतः परमार्थ

“ शब्दार्थस्वविवर्तमानपरमज्योतीरुचो गोपतेरुद्गीधोभ्युदितः पुरोरुणतया यस्य त्रयीमण्डले । भास्वद्वर्णपद्ममेरिततनुस्सप्तस्वराश्वैर्वियद्विद्यारयन्दनमुन्नयिष्वनमस्तस्मै परब्रह्मणे॥ ” इति साम्यकृतसूर्यस्तोत्रस्याय प्रथमः श्लोकः । शब्दरूपेणार्थरूपेण च विवर्तमानमित्यर्थः । नचेति । वृत्तिनिषेधपक्षेपि वाच्यस्य साधनशक्त्वा विवक्ष्यते, सामान्यं विना विशेषासिद्धेः, तस्यापि तत एव सिद्धेः । काल्पनिकेति वाच्यत्वमङ्गीकृत्य बोध्यसमानसत्ताकशक्तिनिषेधपक्षे सिद्धसाधनमेवावृत्तिनिषेधपक्षे शक्तिनिषेधपक्षे च ब्रह्म शब्दवाच्यमिति केषां चित्प्रतीत्या प्रातिभासिकवाच्यत्वं ब्रह्मण्यभ्युपगम्य प्रौढया सिद्धसाधनोद्भावनमिति मन्तव्यम् । पारमार्थिकमेव शक्यत्वं साध्यत इत्यत्राह- तदतिरिक्तस्येति । घटादिष्विति । व्यावहारिकसत्त्वं स्वरूपासिद्धमिति भावः । नचेति । आदिपदेन सत्त्वं सामान्यं विवक्षितम् । तथापीति । सत्त्वसामान्यस्यापि शुक्तिरजतादावेव व्यभिचार इति भावः । नहीति । पारमार्थिकपदं हेतुगर्भम्, ननु सत्त्वान्तरव्यायतकम्, सिद्धान्ते सत्त्वभेदाभावात् । एवञ्च वाच्यत्वस्य सिद्धान्ते पारमार्थिकत्वाच्छुक्तिरजतादौ तक्षेष्टम्, तथाच सिद्धान्ते शुक्तिरजतादौ व्यभिचार इति भावः । यद्वा पारमार्थिकवाच्यत्वसाधन एवेदं व्यभिचारोद्भावनम् । प्रपञ्चपारमार्थिकत्वं यदतामपि भवतां शुक्तिरजतपारमार्थिकत्वं नेष्टमित्यर्थः । अथ च पक्षे मतद्वयेपि व्यभिचार एव । घोषीष्टमिति । युष्माभिरपि नाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । स्वयमसत इति । सिद्धान्तिन प्रति व्यभिचारोद्भावने भवद्भिस्तुक्तिरजतादेः प्रातिभासिकत्वानभ्युपगमात् तेषामप्यवमेनेष्टव्यम्, अतः कथमसतः

धर्मोनाधारत्वात् । किञ्च यदि वाच्यत्वं वाच्यम् , ततस्तस्यापि वाच्यत्वान्तरमेवं तस्यापीत्यनयस्था । यदि पुनरवाच्यं तेनैवानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । ब्रह्म न शब्दवाच्यं निर्विशेषत्वादिति, प्रत्यनुमानेच । आगमे च परिपन्थिनि कथमनुमानगन्धः । तथाहि— “ यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह । ” “ न शब्दगोचरो यस्य योगिध्येयं परं पद ” मित्यादिश्रुतिस्मृति शतैर्वाधस्फुट एव । नच सामान्यपरत्वम् , ब्रह्मस्वरूपोपदेश परतयैव प्रवृत्तेः । नच कतिपयशब्दनिषेधपरतया सङ्कोचः, तथा सति सर्ववस्तुसाधारण्येनातिशयासिद्धेः । असङ्कोचे चाहमदुक्तविषयव्यवस्थायासङ्ग्राह्यत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवान्पराशरः— “ प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामाश्रमगोचरम् । वचसा मात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंक्षितम् ॥ ” इति । अतो न ब्रह्म कस्यचिदपि शब्दवाच्यमिति ।

सदाधारत्वमित्यर्थः । पारमार्थिकवाच्यत्वव्यभिचारोद्भावने मतद्वयेपि व्यभिचारोपपादनमेव । किञ्चेत्यादि । अत्रमस्याभयाद्वाच्यत्वे वाच्यत्वासम्भवादानेकान्त्यमित्यर्थः । न शब्दवाच्यमिति । व्यावहारिकवाच्यत्वाङ्गीकारिणोपि तस्य मित्यात्वात् शब्दवाच्यत्वमिति प्रत्यनुमानमुपपद्यते । घटो व्यतिरेक इति द्रष्टान्तः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एवविधानुमानान्तराणि स्वप्रकाशत्वाविशेषत्वमन्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादिलिङ्गानि विवक्षितानि । आगमवाभमाह— आगमेचेति । आगमादेरपि वृत्तिनिषेधशक्तिनिषेधः पारमार्थिकशक्तिनिषेधो वार्थतया विवक्षितः । आसामर्थवाद्यत्माशङ्क्य विविशेषत्वाभावाच्चार्थवास्त्वमित्याह—नचेति । तत्स्वरूपपरता च सिद्धान्तिनाप्यङ्गीक्रियत एवेति भावः । नच कतिपयेति । कतिपयशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणोङ्गीकृत्य निषेधस्य कतिपयशब्दवाच्यत्वविषयतया सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः । नन्यसङ्कोचेन निषेधे निर्देशोनुपपन्न इत्यत्राह— असङ्कोचेन चेति । असङ्कोचस्यैव कर्तव्यत्वे सिद्धे निषेधस्य वृत्तिविषयत्वं शक्तिविषयत्वं

अत्रोच्यते,— यदुक्तं सगन्तविशेषरहिने ब्रह्मणि निमित्ताभावेन न शब्दप्रवृत्तिरिति; नत्र सविशेषत्वोपपादनादेश हेतुरसिद्धः । यथा च निमित्तं निमित्तान्तरमन्तरेण शब्दवाच्यं भवति तथा स्वरूप मपीति निरूप्यतां त्वया । येषां शब्दानां यत्र यन्निमित्तद्वारेण

पारमार्थिकशक्तिविषयत्वं वा ग्राह्यम्, तथाच शास्त्राच्चन्द्रन्यायेन लक्षणमा व्यावहारिकगणकैव वा स्वरूपोपरिथितसम्भवात् न कश्चिद्विरोध इति भावः । अत्रैवं विकल्पेनान्यतरपक्षपरोखण्यो ग्रन्थ इति व्याख्यातम् । अथवा खण्डशो वा तत्तत्पक्षपरो ग्रन्थः । तथाहि— वृत्तिमात्रनिषेधक आह निर्धूते ति । शक्ति निरासवाद्याह- नही ति । वृत्तिमात्रान्यनिषेधवाद्याह- नचान्येष इत्यारभ्य स्ववचन विरोध इत्येतदन्तम् । नच नामे ति वादयं मतद्वयसाधारणम् । अतएवही त्यादिवाक्यं अन्यथे त्यादिवाक्यञ्च वृत्तिनिषेधकस्य । नच विचित्रे त्यादि वाक्यन्तु साधारणम् । वाच्यत्याभाववादिन एकदेशो पारमार्थिकवाच्यत्वानिषेध वाद्याह— सिद्धसाधना दिति । साधनवैकल्योद्भावनम्, किञ्चेत्यादिकं सर्वं साधारणम् ।

तदेवं बहुधा निश्चलं पूर्वापक्षमनुवदति—यदुक्तं मिति । अत्र मिद्धान्तिना पारमार्थिकशक्तिरेव साध्यते । प्रवृत्तिनिमित्तावभावेपि न दोष इत्याह- यथे ति । निर्विकल्पकस्य शब्दे तज्जनकत्वस्य च त्वयार्गकागात्प्रवृत्तिनिमित्तं विनापि शक्य स्वीकारे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः । युक्तं नैतदित्याह- येषा मिति । येषां शब्दानां निमित्तद्वारेण प्रवृत्तः तेषां तदभावे निवृत्तिरित्युक्तेरसम्भवः, सर्वत्र कस्याचि निमित्तस्य गत्वात् । अत उक्तम्— यन्निमित्तं ति । एव मति निमित्ते प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत्र उक्तम् यत्रे ति । अत्र निमित्तद्वारा प्रवर्तमानशब्दानामेव हि निमित्ता भावे निवृत्तिः, ननु निमित्तकदाशब्दानामपि, अतो ब्रह्मणि निमित्तकदाशब्द प्रवृत्तौ न विरोध इत्येतावादिदोषजीव्यम् । शास्त्रानवृत्तिप्रयागक्रान्तिनिमित्तनिवृत्ति विभाग यत्र त्यादिना क्रियत इति मन्तव्यम् । गन्विद्य व्याहृतमित्य प्रतिभाति । यत्र यन्निमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्तिस्तत्र तदभावात्सम्भवात्, इति चैत्रः— यत्रे ति ।

प्रवृत्तिः तेषामेव हि तत्र तदभावे निवृत्तिः । अन्यादृशस्तु
शब्दो ब्रह्मणि न दृश्यत इति चेत् ? किं कुर्मः, सङ्केत्यतां व्यव
हाराय तथाऽपि दृशतश्चापि । नच- अद्वेये वेदकानां नावकाशः,

यद्गर्भाच्छिन्न इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव घटत्वनिमित्तपुर
स्कारेण द्रव्ये प्रवर्तमानो घटशब्दः, पटरूपद्रव्ये तदभावात्प्रवर्तते ।
घटत्वस्याद्रव्यत्वात्तत्र तदभावेऽपि न ततो निवर्तते । ननु यद्गर्भाच्छिन्न
इत्यस्य यदि यद्गर्भवत इत्यर्थः, तदा प्रमेयत्ववति घटे घटत्वनिमित्तद्वारा प्रवर्त
मानस्य घटशब्दस्य प्रमेयत्ववत्यैव घटत्वे निमित्तद्रव्येऽपि प्रवृत्तेर्भविचारः, किंच
नानार्थेषु सैन्धवादिपदेषु लक्षणत्वादिरूपनिमित्ताभावेऽपि तुरगादिषु प्रवृत्तेर्व्यभि
चारः; यदि धर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं विवक्ष्यते, तदा द्रव्यत्वस्य वाच्यता
नवच्छेदकत्वाद्गर्भात्पसिद्धिः, इति चेन्न,— यद्गर्भवति प्रवृत्तिर्यभिमित्तद्वारेव
तद्गर्भाच्छिन्ने तदभाव इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । सच धर्मो द्रव्यत्वादिरेव ।
ननु प्रमेयत्वादिः । नानार्थेषु तु तुरगादन्यत्वे सति द्रव्यत्वादि । तथा च य-
च्छब्दवाच्यतां यद्गर्भसामानाधिकरण्यावच्छिन्नयादृशनिमित्तव्याप्यताकं तद्गर्भवति
सादृशनिमित्तनिवृत्तौ तच्छब्दवाच्यत्वनिवृत्तिः । भवति हि व्यापकनिवृत्त्या विशेषे
षणवति विशिष्टनिवृत्तौ विशेष्यनिवृत्तिः । अतो द्रव्यत्वे सति घटपदशक्तिविषय
त्वस्य घटत्वव्याप्यतया पटरूपद्रव्याश्रिमित्तनिवृत्तौ घटपदशक्तिनिवर्तते । ननु
ब्रह्मादिशब्दास्तन्निमित्तका एव, “ बृहति बृहती ” त्याद्यनुशासनात् । निर्नि-
मित्तकस्तु शब्दो ब्रह्मणि नास्त्येवेति शंक्ते— अन्यादृशस्त्विति । संकेत्यता
गिति । तथाऽपि— निर्निमित्तकः । नच संकेतस्य विषयोपरिधितिपूर्वकत्वा
त्तस्याश्च शब्दान्तराधीनत्वेनानवस्थेति वाच्यम्;— तेन तर्कोपरिधितेर्लक्षणाङ्गी-
कारेण तत्रैव सङ्केते नाशकाभावात् । वस्तुतस्तु उपहितशक्तेनैव पदेन तदन्त
र्गतस्वरूपस्याप्युपरिधितौ तत्र सङ्केतसम्भवत्वेव । नच उपहितशक्तेन पदेन ल-
क्षणया स्वरूपव्यवहारसम्भवान्न सङ्केत इति वाच्यम्;— निमित्तवदेव मुख्यार्थ
सम्बन्धादेरप्यभावेन लक्षणया असम्भवात् । एव गत्यन्तराभावाभिप्रायेणैव कि
कुर्म इत्युक्तम् । अतः स्वरूपे येन केनचित् यस्य कस्याप्यनुशिष्टस्य संकेतसम्भवेन

नच स्वयम्प्रकाशे प्रकाशकापेक्षेति, तच्च स्वप्रकाशस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव परिहृतम्, यच्चोपदेशानां वेदान्तानां च कल्पितोपप्लवप्रक्षमनमात्रार्थत्वमुक्तम्, तदपि तदा शोभते, यदि स्वरूपमनिर्देश्योपरागादशममितुं शक्येरन् । अन्यथा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमपि नोक्तं स्यात् । ननु किं ब्रह्मणो निर्देशेन, विशेषा एव प्रतीयमाना मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यन्ते, ब्रह्म तु स्वप्रकाशं तिष्ठत्येवेति चेत् ? तदपि न, “ निर्गुणं निरञ्जन ” मित्यादीनां ब्रह्मणो विशेषणतयैव प्रयोगात् । प्रकाशमानमात्रनिषेधे च ब्रह्मणोपि निषेधप्रसङ्गात् । यदि ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति विशेष्येत, तदापि सिद्धस्तन्निर्देशः । प्रतिभोगितयति तु विशेषः । यच्चोपदेशादेः प्रत्यभिज्ञापकत्वमिति; ततः किमायातमवाच्यत्वस्य ?

तद्वाच्यत्वमयजंभीयमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादिति । अवेद्यत्वमङ्गे ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्य स्थापनादेव “ अवेद्ये वेदकानां नायकात् ” इत्येतत्परिहृतम् । एवं प्रति स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वेपि पुरयान्तरं प्रति तद्विद्यमानेनैव प्रकाशमानतया ज्ञानान्तरवेद्यत्वस्थापनादेव, “ नच स्वप्रकाशे प्रकाशापेक्षे ” त्येतच्च निरस्तमित्यर्थः । अपीति— प्राधान्येन स्थाप्यमानत्वसूच्यते । ननु ब्रह्मज्ञानाभावे कथमविद्यानिवृत्तिः ? ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया श्रुतत्वादित्यत्राह— ब्रह्मदिव्येति । विशेषमिथ्यात्वज्ञानसहकृतेन स्वरूपप्रकाशेन निवृत्तिरिति भावः । विशेषणतयेति । ततश्च ब्रह्मणो विशेष्यत्वमवजंभीयमिति भावः । किञ्च, किं प्रकाशमानमालस्य निषेधः, उत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ? नाद्य इत्याह— प्रकाशमानमालेति । द्वितीये दोषमाह— यदीति । प्रतियोगितयेति । अतस्तन्निर्देशाभावे तदतिरिक्त्यप्रतीत्यसम्भवात्, तन्निर्देश आवाश्यक इति भावः । विशेष इति । पूर्वं ब्रह्म निर्दिश्य प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधने सम्भवत्यपि निर्गुणमित्यादौ ब्रह्मनिर्देशो दृश्यत इत्युक्तम्, इदानीं त्वया ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वबोधनाङ्गीकारे ब्रह्मनिर्देशाभावे प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधनमेव न सम्भवतीति पूर्वोक्तयुक्तेर्विशेषास्तिद्वयतीत्यर्थः । ततः किमायातमिति । प्रत्यभिज्ञापकत्वेपि वाच्यत्वं

पूर्वप्रतिपक्षेपि शब्दप्रवृत्तिमात्रस्मानभ्युपगमात् । यत्तु शाखा
चन्द्रन्यायेन सदृशादिशब्दैरुपलक्षणगूतैर्न ब्रह्मणस्संस्पर्श इति,
तदप्यसत् । उपलक्ष्योपलक्षणयोरपि बोध्यबोधकभावलक्षणसंस्पर्
शस्य सर्वत्र दुस्त्यजत्वात् । तावतैव च शब्दवेद्यत्वसिद्धेः ।
लक्षणामात्रन्तु तत्र न तु वाच्यत्वमिति चेत् ? किमतः तावतापि
शब्दवेद्यत्वस्य स्थितत्वात् । मुख्यार्थसम्बन्धादेश्च लक्षणानिमि
त्तस्य लाक्षणिकशब्देनाप्यपेक्षणीयत्वाच्च । एतावन्मात्रं शब्द
वेद्यत्वमिष्यत इति चेत् ? किमन्यत्तेष्यते ? न तावन्मिच्छामापादे

निर्वाधमेवेत्यर्थः । तदेव विशृणोति- पूर्वं ति । पूर्वप्रतिपक्षिर्हि विधियिरोधिनी
ननु शक्तिबिरोधिनीति भावः । गूढाभिसन्धिराह- तदप्यसत् इति । अभिसन्धि
मजानानशाङ्कते- लक्षणामात्र मिति । नहि यत्र शब्दबोध्यत्वं निषेधामः,
किन्तु वाच्यत्वमात्रम्, ततश्च शाखापद्धा लक्षणया वा बोधेपि न दोष इत्यर्थः ।
अभिसन्धिमुद्घाटयन्नेव पूर्वोक्त परिहारं स्मारयति- किमत इति । ननु आत्मा
घटोपलक्ष्यपक्षे कथं शब्दवेद्यम्, व्यक्त्या बोधनाभावात् ? कथं किञ्चिद्बोधन
मात्रेण शब्दवेद्यत्वे घटशब्देन गुणित्वेनानुमीयमानस्याप्याकाशस्य घटशब्द
वेद्यत्वप्रसङ्गादिति चेत् ? शाखावद्बोधकस्यापि तत्तात्पर्यकतया वृत्तिमत्त्वदु-
स्त्यत्वात् । ननु घटशब्देनाप्यमाकाशमनुमिनोतिविति तात्पर्येण यदि घटशब्दः
प्रयुज्यते तदा तस्यापि वृत्तिमत्त्वदुस्त्यतया आकाशस्यापि तेनानुमीयमानस्य
तद्वेद्यत्वप्रसङ्ग इति चेन्न,— घटपदेनानुमीयमानस्य घटपदसमभिव्याहृतपदा
न्तरार्थान्दययोग्यताविरहात् । चन्द्रवदुपलक्षितस्य ब्रह्मणः पदान्तरार्थान्दयसत्त्वात्
येनैव विशेषेण तद्योग्यता तेनैव शब्दवेद्यत्वसिद्धेः । दूषणान्तरमाह-मुख्यार्थे ति ।
ननु उपहितेनानुपहितस्य स्वाभाविकाभेदरूपसम्बन्धोऽस्तीति चेन्न,— तथासति
वाच्यत्वस्यैवापत्त्या लक्षणाया अमम्भवात् । आदिपदेन लक्ष्यतावच्छेदकं
गृह्यते । लाक्षणिकेन त्वेतदुपलक्षकस्याप्युपलक्षणम् । तावतापि शब्दवेद्यत्वस्य
स्थितत्वादित्यत्र शाङ्कते- एतावन्मात्र मिति । उपलक्षकेण वा बोधनमिष्यत
इत्यर्थः । अभिसन्धिमुद्घाटयति- किमिति । शक्त्याबोधन कुतो नेष्यत इत्यर्थः ।

त्वात् स्ववचनविरोधो दुःपरिहारः । यत्तु नामक्रीतनामधानां
सगुणब्रह्मविषयतेति; तच्चापस्त्यम्, यदि तदतिरिक्तं ब्रह्म नाभि
सन्दध्याः । यश्चासौ 'मौनं मन्त्रजप' इति व्याहृतोपदेशः,
सोपि मौनप्रशंसापरश्चेदुपपद्यते, नतु मन्त्रजपं विहितं प्रतिषेद्धं
धमते । नचाधिकारिविशेषणविषयव्यवस्था, समाधिनिष्ठमधि
कृत्यैव तद्विधानात् । असम्प्रज्ञातसमाधिरपि न शब्दवाच्यता
विरोधी, अपितु केवलं तदातनशब्दानुसन्धानपरिपन्थीति समाधि
शास्त्रविदः । यत्तु विचित्रनामरूपभाक्त्वश्रुतिस्तत्कार्योपाहितविषय
तयेति, तदस्माभिरपीष्यत एव, तथापि तच्चदुपहितब्रह्मण्यपि तच्च
ज्ञानपर्ववसानविवक्षा दुर्वारा । अन्यथा " बहुस्या " इति

च्छन्दवेद्यं न भवतीति प्रतिशाने प्रतिशास्त्रब्रह्मपदनिषेधोर्विरोध इत्यर्थः ।
यच्चि ति । यदि सगुणब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिर्निर्गुणं ब्रह्म ब्रह्माः, तदा नाम
क्रीतनविधेस्सगुणब्रह्मविषयत्वमत्रान्यत्रविधेर्निर्गुणविषयत्वमिति बहवु शक्येत,
नच तदस्ति, परमार्थतो निर्गुणस्यैव ब्रह्मणो मिथ्याभूतगुणाश्रयताङ्गीकारा
दित्यर्थः । नाभिसन्दध्या इति पाठे सगुणपदव्यावर्तनीय निर्गुणं ब्रह्म यदि
नाभिसन्दध्याः, किन्तु वस्तुतस्तस्यगुणमेव ब्रह्म तादृशमेव च नामविषय इत्यभि
सन्दध्याः, तदास्मन्मतप्रवेशात्त्वदुक्तं सम्पद्येत्यर्थः । विषयव्यवस्थे ति ।
जपविधेः मौनं मन्त्रजप इत्यस्य चेति शेषः । मौनं मन्त्रजप इत्यस्य
समाधिनिष्ठगुणमुक्षुविषयत्वात्स्वरूपे जपनिषेधविषयत्वं जपविधेः काम्यविषयत्वा
त्सगुणविषयत्वमित्यर्थः । समाधी ति । " यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्य
नेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वच्चा
विनिर्मुच्यते एव ह वै पाप्माभिर्निर्मुक्तस्तथा सामभिर्विनीयते ब्रह्मलोक " "ओ-
मित्यात्मान युञ्जीत " इत्यादिभिस्समाधिनिष्ठमधिकृत्यैव मन्त्रविधानादित्यर्थः ।
तत्तदुपहिते ति । उपधेयविशेषभूतब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । विवक्षे ति ।
नामरूपभाक्त्वभूतेरिति शेषः । दुर्वारे ति । ततश्च तदतिरिक्तब्रह्मणोसिद्धे
रेवावाच्यत्वं दुरुपपादमिति भावः । अन्यथे ति । ब्रह्मणस्तत्कार्योपाचिद्व्ये

कस्यचिदस्माभिः प्रकाशमानत्वानभ्युपगमात् । असद्व्यवहारप्रसङ्ग
स्यान्यत्र निस्तीर्णत्वात् । यत्तु वाच्यत्वधर्मेणानैकान्त्यमुक्तम् ;
तदप्यसत् , तस्यापि वाच्यत्वशब्देन वाच्यत्वात् । अन्यथा
वाच्यत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् । नचानवस्था, घटादिगत
वाच्यत्वस्य वाच्यत्वगतवाच्यत्वस्य च वाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्य
रूपेणैकतया तदतिरिक्तगवेषणाभावात् । प्रतिवस्तुनियतशब्द
व्यापारभेदेऽपि दोषाभावात् । स्वपरनिर्वाहकसमाधिं च स्वप्रकाश
वादादौ परिगृहीतं किमत्र विस्मरसि ? यत्तु निर्विशेषत्वादिति
प्रत्यनुमानम् ; तत्र केषांचित् स्वरूपासिद्धिः । सिद्धानामपि
स्वयम्प्रकाशत्वादीनां स्ववचनविरोधादिभिर्निरासः । ब्रह्मेति धर्मि
निर्देशात्तत्पर्यवसितसाध्यहेतुनिर्देशाच्च । अन्यथा आश्रयासिद्धय
नन्वयस्वरूपासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । मुख्यवृत्तिनिषेधस्ताध्यते,
लक्षणया तु धर्मिस्वरूपादिनिर्देश इति चेन्न; शब्द न लक्ष्यं निर्वि
शेषत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ।

शशविपाणादिभिरनैकान्त्यं परिहरति— असद्व्यवहारे ति । तथापि प्रकाश
मानशशविपाणसम्बन्धानां सत्यत्वमेवेति भावः । नचानवस्थे ति । घटादौ
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वाच्यत्वभेदः, ततश्च घटादिगतनाच्यत्वे वाच्यत्वगतवाच्यत्वे
च वाच्यत्वमेकमिति तेन रूपेणानुगतीकृतेषु वाच्यत्वशब्दवाच्यत्वमेकमेव, ततश्च
घटादिवाच्यत्वगतमेव स्वस्मिन्नपि वाच्यत्वमिति नानवस्थेत्यर्थः । वाच्यत्व
शब्दवाच्यत्वशब्दवाच्यसामान्यं वाच्यत्वत्वन्, यदिच प्रवृत्तिनिवृत्ताभेदेऽप्या-
श्रयभेदाद्वाच्यत्वभेदः तदानीमपि प्रामाणिकत्वान्नानवस्था दोषायेत्याह— प्रति
वस्तिव ति । नन्वेवमप्यात्माश्रय इत्यत्राह- स्वपरे ति । अन्यथे ति । आश्रया
सिद्धिराश्रयाज्ञानात्, अनन्वयः साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादनाभावः पर्वतो धूम
वत्त्वादीतवत्, स्वरूपासिद्धिहेतोः पक्षे अज्ञानात् । असाधारण्यं परिहरति—

सर्वस्य च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य येन केनापि शब्देन
 लक्ष्यत्वसिद्धेर्न सपक्षत्वप्रसङ्गः । माभूच्छब्दत्वमपीति चेत् ?
 तर्हि धर्मिनिर्देशादित्यागे कथमनुमानकथा । “ यतो
 वाचो निवर्तन्त ” इत्यादिकं तु न ब्रह्मणश्शब्दवाच्यतां
 बाधते, तस्य शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मगुणानन्त्यं प्रतिपाद्य
 तथाविधापरिच्छेद्यत्वनिबन्धनवाङ्निवृत्तिप्रतिपादनपरत्वात् । ‘आन-
 न्दं ब्रह्मणो विद्वा’निति व्यतिरेकनिर्देशेन च गुणविषयत्वं व्यक्तम् ।
 अन्यथा वाच्यत्वमात्रनिषेधे त्वत्रत्ययच्छब्दादेस्समुद्रघोषत्वप्रसङ्गः ।
 एवंच यत्र गुणप्रकर्षप्रसङ्गमन्तरेणैव शब्दवाच्यत्वं निषिद्धं तत्रा-
 प्ययमेव शास्त्रार्थोऽनुगमयितव्यः । नचैवंविधा वाचोनिवृत्तिर्वस्त्व-
 न्तरेषु विद्यते, येन कतिपयशब्दमात्रागोचरत्वे अतिशयासिद्धिं
 शङ्केथाः । या पुनस्तवासंक्रोचेन विषयव्यवस्थाभिमता, साप्याशा
 मात्रसिद्धा, लक्षणावृत्तेर्वह्मणि काल्पनिकवाच्यत्वस्य वा दुस्त्यज-
 त्वात् । अन्यथा स्वबचनविरोधादेः प्रतिपादितत्वात् ।

अवाच्यमिति वाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ।

अवाच्यमित्यवाच्यं चेत् ब्रह्मवाच्यत्वमृच्छति ॥

यत्तु- “ प्रत्यस्तमितभेद ” मित्यादि; तदपि परिशुद्धात्म स्वरूपोपदेशपरमिति प्रकरणानुसारेण व्याख्यातं भाष्ये । भवतु वा तस्य परब्रह्मविषयत्वम्, तथापि न सर्वशब्दवाच्यत्वनिषेधशङ्का, स्ववचनविरोधादेरत्रापि दुर्निरासत्वात् । येन महर्षिणैवमुक्तम्- “ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दयते । मैत्रेय भगवच्छब्द स्सर्षकारणकारणे ॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषामन्वितः । शब्दोयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥ एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवा निति । परमब्रह्मभूतस्य वामुदेवस्य नान्यगः ॥ ” इति; स कथं ब्रह्मणश्शब्दवाच्यत्वं प्रतिक्षिपेत् । नच त्वदुक्ता एव श्रुतिस्मृतयः, “ बृहति बृंहयति तस्माद्बृह्यते परं ब्रह्म ” “ तस्यो दिति नाम ” “ तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं ” “ तस्योपनिषद हरित्यध्यात्मं ” “ सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञ ” मित्यादिश्रुतिशक्तै स्तत्तच्छब्दानां ब्रह्मणश्च नामनामिभावेनैव व्यपदेशात् । “ ओ मिति ब्रह्मे ” त्यादिना प्रणववाच्यत्वम् । स्मरन्ति च “ नतास्म स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ” “ वचसां वाच्यमुत्तमम् ” इति । आह च स्वयमेव— “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती ” त्यादि ।

अतस्सर्वश्रुत्याद्यविरोधाय स्ववचनविरोधादिपरिहाराय मुमुक्षुषा देयब्रह्मनामवर्गसंरक्षणायापरिच्छेदमाहात्म्यादिनिबन्धनैव ब्रह्मणि वाचोनिवृत्तिश्च श्रुतिस्मृतिभिर्विधाक्षितेति न ब्रह्मणि शब्दवाच्यत्व मात्रं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमिति ।

इति शतदूषण्यां शब्दावेद्यत्वनिरासः

पञ्चचत्वारिंशोवाद् ॥४५॥

मित्यपि द्रष्टव्यम् । शुद्ध इति । नन्वियं स्मृतिरूपद्वैतविषयैव; नच शुद्धपदवि-
रोधः, भाषियामनङ्गीकुर्वता भवता हेयगुणराहित्यपरत्वस्य वाच्यतया तस्यैव

मयाप्यङ्गीकारे दोषाभावादिति चेन्न;— अविद्यामङ्गीकुर्वता त्वया शुद्धपदस्य तदनुपहितपरत्वस्यैव वाच्यत्वात्, इति भावः ।

अत्रायमस्मदाचार्याणां निष्कर्षः—

“ ब्रह्मण्यशब्दवाच्ये स्याद्वचसा वाच्यमुत्तमम् ।

इत्यादिमानविद्वेषो वाच्यतोपहितस्य चेत् ॥

स्वरूपस्यापि वाच्यत्वं तदन्तर्भावतो भवेत् ।

उपधानेन शून्यस्यावाच्यत्वे व्याहृतिर्भवेत् ॥

वाच्यत्वं ब्रह्मणो वाच्येनुपधाने न लक्षणा ।

समानसत्ववाच्यत्वाभावे तौल्य घटादिना ॥

निमित्तोपहिते शब्दस्वरूपं चेन्न गोचरः ।

यतो वाचो निवर्तन्ते श्रुतिस्तु गुणगोचरा ॥

स्वरूपगोचरत्वेपि कथं शक्तिनिवार्यते ।

अप्राप्येति निषेधे तु कथं मृष्येत लक्षणाम् ॥

निर्देश्यवृत्तिमात्रस्य निषेधव्याहृतिस्ततः ।

शक्तेनिषेधश्चेत्तर्हि लक्षणा वा निषिष्यताम् ॥

लक्षणाया निषेधे हि वाच्यत्वश्रुत्यनुग्रहः ।

तात्पर्यमपरिच्छेदे श्रुतेः प्रकरणात्ततः ॥

भनसा सममाग्नानाञ्जित्कर्तुर्वचा गिरः ।

इध्यते हि मनोवृत्तिः परैरपि परात्मनि ॥ ” इति ।

अयमर्थः—ब्रह्मण्यशब्दवाच्यत्वाभावे “ वचसा वाच्यमुत्तमम् ” मित्यादिविरोधः ।

उपहितस्य वाच्यत्वे न विरोध इति चेत् ? किं तर्ह्यवाच्यम् ? अनुपहितमिति

चेत् ? किं तदनुपहितम् ? किं स्वरूपमेव, उतोपधानशून्यं स्वरूपम्, किं वा

उपधानाभावः ? आद्ये— उपहितस्य वाच्यत्वे स्वरूपस्यापि तत्प्रवेशेन वाच्यत्व

मनिवार्यमेव । द्वितीयेपि किमुपहितस्वरूपभेदोपधानशून्यं विवक्षितम्, किं वा

ततोऽन्यत् ? आद्ये व्याघातः । यदि चोपहितस्याप्युपधानस्यापारमार्थिकतया

पारमार्थिकोपधानशून्यत्वात् व्याघातः, एवमपि तादृशं ब्रह्म वाच्यमेवेति कथं

मवाच्यता । द्वितीयमसिद्धमनङ्गीकृतं च । एतेन तृतीयमपि निरस्तम् । ब्रह्मणो

वाच्यत्वाविरोधाच्च । यदि चोपहितान्तर्भावेन स्वरूपस्य वाच्यत्वेपि घटादिवद्भि

समानसत्ताकवाच्यत्वाभावमात्रेणावाच्यत्वसिद्धिं मन्यसे, तर्ह्यवाच्यमिव ब्रह्मा लक्ष्यमपि स्यात् । लक्षणावैयर्थ्यं च । यदि च प्रवृत्तिनिमित्तोपहितप्रतीतेः शक्त्यधीनत्वेऽपि स्वरूपमात्रप्रतीतेः शक्त्यधीनत्वाभावात् स्वरूपमवाच्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयकप्रतीतेरविशानिवर्तकत्वाभावात्, शब्दजन्य स्वरूपमात्रविषयकापरोक्षवृत्तये स्वरूपलक्षणेति व्रथे; तर्हि घटाद्यविशेषः । नहि घटत्वाद्युपहिता शक्तिस्तदनुपहितं बोधयति । नच वाच्यत्वे ब्रह्मणो 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविरोधः; तस्या गुणापरिच्छेदतात्पर्यकत्वात् । स्वरूपा नन्दविषयत्वेऽपि बाह्यमात्रनिवृत्तिप्रतीत्या कथं शक्तिनिवृत्तिः । ननु "अप्राप्य निवर्तन्ते" इति शक्तिरूपसम्बन्धाभावाद्वाद्वाद्निवृत्तिः प्रतीयत इति चेन्न;— वृत्तिमात्रस्य शब्दार्थसम्बन्धतया लक्षणाया अपि निषेधप्रसङ्गात् । यत इति निर्दिश्य वृत्तिमात्रनिषेधे व्याघाताच्छक्तिर्निषिद्धयत इति चेन्न;— विपरीतस्य सुबचत्वात् । तथासति हि "वचसां वाच्यमुक्तम्" मित्याद्यनुग्रहश्च । किञ्चैवं सङ्कोचे प्रकरणानुसारात् मानुषादीनां प्राजापत्यपर्यन्तानामिषानन्दानां ब्रह्मानन्दस्य परिच्छेदाभावात् शब्दो न मानुषाद्यानन्दानिव प्राप्नोति-प्रकरणेण सम्बन्धते, न तथा बोधनसमर्थः, अतो निवर्तत इत्येव श्रुत्यर्थे एष्टव्यः । किञ्च मनोवृत्तिनिषेधासम्भवेन तन्निषेधस्य उक्ताधरत्वे वाच्ये वाद्वाद्निषेधस्यापि तत्परत्वमेव युक्तमिति ।

अथेतु— न ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यम्, अवाच्यशब्देनाभिधानात् ; नच तेनापि लक्ष्यते, अवाच्यरूपमुख्यार्थस्याभावात् ; भावे वा ब्रह्म वाच्यमेव अवाच्यपदवाच्यरूपमुख्यार्थसम्बन्धीति स्यात् । मुख्यार्थहेतुस्य ब्रह्मलक्षकत्वे यत् शब्देऽपि घटलक्षकस्येति । एवं निर्विशेषं स्वप्रकाशं परमार्थं तदित्यादिभिर्ब्रह्मोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिः । नच तैलेश्यते, निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात् । एयं लक्ष्यशब्देनोच्यते चेत् ? वाच्यत्वसिद्धिः । लक्ष्यते चेत् लक्ष्यत्वहानिः, गङ्गाशब्दलक्ष्यस्यागङ्गास्वयल्लक्ष्यपदस्यस्यालक्ष्यत्वात् । ननु निर्विशेषादिशब्दानां विशेषाभावादिविशिष्ट वाच्यम्, तद्य न ब्रह्म, तस्य विशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादिति चेत् ? तर्हि विशेषाभावाद्युपलक्षितशब्द वाच्यत्वम् । ननु विशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादिक तद्विशिष्टं वा निर्विशेषादिपदवाच्यम्, तच्च न ब्रह्म, किन्तु तदाश्रयव्यक्तिभूत

विशेष्यं वा, एवञ्च मुख्यार्थत्वसिद्धिः, ब्रह्मणो निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वेपि निर्विशेषत्वाद्यहानिश्चेति चेत्,— व्यक्तिशब्दार्थं जातिरतूपधानमिति मते जातिविशिष्टा व्यक्तिशब्दार्थं इति 'मते च यत्र विशेष्ये निर्विशेषत्वादि कं तस्य तत्पदवाच्यत्वायोगात् । 'जातिशब्दार्थं' इति मते तु घटादिव्यक्तेरपि घटादिशब्दानाच्यत्वेन ब्रह्मणस्ततो विशेषार्थं जातिवाचिभिश्च शब्दैर्ब्रह्म जात्याधारव्यक्तिसम्बन्धितयैव लक्ष्यत इति वक्तव्यत्वेन मुख्यार्थाभावादौष तादवस्थ्यात् ; ' सत्त्वं ज्ञानमनन्त ' मित्यादौ ब्रह्मणस्तत्त्वादिधर्माश्रयतयैव लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यघटादिवत्सखण्डत्वापाताश्च । निर्गुणस्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वं यद्यद्ब्रह्म तयेष्यते तत्तदब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवादः । नन्ववाच्यादिशब्दास्समास रूपाः, लक्ष्यादिशब्दास्तु यौगिकाः, उभयेपामपि वाक्यतुल्यत्वात् वाचकतेति चेत्,— समासे पदार्थससर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थससर्गस्य चानभिधेयत्वेपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च वाच्यत्वेन तदर्थस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वापरिहारात् । यदिच ब्रह्म न पदार्थः, किन्तु पदार्थससर्गरूपम्, तर्हि सखण्डं स्यात् । यदि त्ववाच्यत्वमित्यादि न पदार्थद्वयाधिकस्वार्थससर्गपरम्, किन्तु ब्रह्ममात्रलक्षकम्, तर्हि न तेनावाच्यत्वासिद्धिः । तस्मान्निर्विशेषादिशब्दवाच्यत्वं दुर्वारम् । ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' ' अशब्दमस्पर्श ' इत्यादिश्रुतिस्तु अद्भुतत्वाद्यभिप्राया । ' नहीदगिति विशेष्य ' ' न वाच्यं नच इत्यते ' ' पश्यन्तोपि न पश्यन्ति ' इत्यादिश्रुतौ तदर्शनात् । पराभिमतं अर्थं अशब्दमित्यादि शब्दवाच्यत्वस्यापि निषेधेन तदसिद्धेः । ' यतो वाच ' इत्यत्रापि ' मनसा सहे ' ति श्रुतौ मनोवृत्तेरिव अन्तःकरणश्रुतिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि निषेधायोगाच्च । आनन्दाद्यनेकशब्दमुख्यार्थत्वाय ' निवर्तन्त ' इत्येकस्यैवामुख्यार्थत्वस्य न्याय्यत्वाच्च । ' अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म ' ' यस्मादुच्यते परं ब्रह्म ' ' वचसां वाच्यमुत्तमम् ' इत्यादिश्रुतेश्च । वेदान्ततात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यम्, यस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाच्चीरवत् ; परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचक, पक्षत्वात्, घटादिपदवत् ; सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवत्, वाक्यत्वात्, ' अभिज्ञानादिवाक्यवत् ; इत्यनुगानैश्च विरोधाच्च । विपक्षे लक्ष्यत्व न स्यात्, तथाहि स्वाध्यायिकशब्दो न श्रुत एवार्थान्तरधीहेतुः, तत्रागृहीतशक्तित्वात् ।

किन्तु स्ववाच्यार्थे अनुपपत्तिदर्शने सति तत्र्यागे स्वार्थसम्बन्धित्वेनावगतस्याव
 बोधकः, गङ्गादिशब्दादौ तथा दर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगाच्च । तथाच
 ब्रह्मणोपि लक्ष्यत्वे वाच्यार्थसंसर्गितया ज्ञेयत्वादीपनिपदस्य चाशब्देनाज्ञेयत्वात्,
 स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ च शब्दवैयर्थ्यात्, अवाच्ये लक्षकत्वैतस्य वक्तव्य
 त्वात्, तत्रापि स्वार्थसम्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वेनानवस्थेति कथमवाच्ये लक्षणा?
 नच वाचकस्यापि गृहीतसङ्केतस्यैव बोधकत्वात्, सम्बन्धग्रहणस्य च सम्बन्धि
 ज्ञानार्थानत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणश्शब्दैकमेयत्वात्, तवाप्यनवस्थेति वा-
 च्यम्;— यौगिकशब्दानां वाक्यतुल्यत्वेनानपेक्षणात् । ननु प्रवृत्तिनिमित्ता
 भावात्कथं वाच्यत्वम् ? नच गुणक्रियाजात्यन्यतमदात्मन्यस्ति; नच पटादा
 विवारोपितनिमित्तमस्तीति शङ्कनीयम्, आरोपिते श्रुतितात्पर्यायोगेन तात्पर्य
 विषयस्य वाच्यतायोगादिति चेन्न;— सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वे सिद्धे निमित्-
 ताभावः तस्मिन् सिद्धे च लक्षकत्वमित्यन्योन्याभयात् । स्वरूपमात्रप्रशोभर
 त्वेन लक्षकत्वमित्यस्याखण्डार्थत्वभङ्ग एव निरस्तत्वात् । निर्विशेषवाक्यस्य
 स्वरूपमात्रपरत्वे विशेषाविरोधात्, तस्य निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे तु निमित्तस्य
 सत्त्वेन निर्विशेषशब्दवाच्यतापातात्, अभावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वे प्रामाणि
 कत्वाविशेषेण भावनिमित्तकशब्दवाच्यत्वस्यापि दुरपह्ववत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि
 सर्वेषां वेदान्तानां लक्षणेत्येतदशुक्तमिति ।

अत्र नवीनः— तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न तद्वाक्यस्थपद
 शक्यम्, तद्वाक्यार्थत्वात्, सम्मतवत्; “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” “औपनिप-
 दम्” इत्यादिश्रुत्या च वाक्यार्थत्वसिद्धिः । नचान्विताभिधानवादे नियोगादौ
 व्यभिचारः, अन्यथाविशेषस्य तद्विशिष्टस्य वा वाक्यार्थस्य तत्पदाशक्यत्वात् ।
 नहि तात्पर्यविशेषपुरुषविशेषान्वितो नियोगस्तेन तदन्यतो वा केनचित्प्रतीयते ?
 अप्रतीतेः पदान्तरवैयर्थ्याच्च । नच प्रमेयो घट इत्यत्र प्रमेयपटाभेदस्य वाक्यार्थस्य
 प्रमेयपदाभिधेयत्वात् व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमेयत्वस्यैकस्यासम्भवेन
 तारादिशब्दवदनेकार्थत्वस्यैव वक्तव्यतया पदार्थवाक्यार्थयोरेकपदानभिधेयत्वात् ।
 एवं सम्बन्धपदाधोऽप्येतेो दुर्वच इति दण्डरसम्बन्धीतिवाक्यार्थे न व्यभिचारः ।

नच विशिष्टधीनियामकत्वं सम्बन्धत्वम्, वैशिष्ट्यस्यैव सम्बन्धत्वेनान्योन्याश्रयात् । नापि विशेषणधीजन्यजानासाधारणविषयत्वं सम्बन्धत्वम्, असाधारणत्वं यदि तदजन्यज्ञानाविषयत्वं तदा असम्भवः, स्वरूपसम्बन्धाव्याप्तिश्च; विषयत्वस्याप्यननुगतत्वात् । तद्वाक्यस्थपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादिति वा हेतुः । शक्तिविषयस्थस्य च निषेधान्न साध्याविशेषः । नचासिद्धिः, वक्ष्यमाणन्यायात् । नचाप्रयोजकत्वम्, सत्यज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्यैकैकस्य शक्तावेकपदेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य च प्रसङ्गात् । नच सिद्धान्ते ब्रह्मणससन्मात्रत्वात् सतश्च सत्पदात्प्रतीतेरनुपस्थितांशः कोपि नास्तीति वाच्यम्, सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेवापादनात् । नचैकस्मात्पदात्सादृश्यम्, तेन च तत्र ज्ञायमानेषु दोषादेव संशय इति वाच्यम्;— ज्ञानादिपदसामानाधिकरण्यप्रतिसन्धानं भिना तत्संशयनिवृत्त्यदर्शनेन तत्प्रतीतेर्याक्यकृतत्वात् । किञ्च सर्वपदानां तत्र शक्तौ सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायता पत्तिश्च । प्रवृत्तिनिमित्तभेदे च तद्विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा शक्यतापातात् नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वम् । सत्यादिपदमपि न ब्रह्मवाचकम्; तत्प्रतिपादकवाक्यैकदेशपदत्वात्, यद्यदर्थवाक्यैकदेशपदं न तत्तद्वाचकम् ! घटानयनादिसंसर्गप्रतिपादकघटमानयेतिवाक्यस्थघटादिपदवत् । वाक्यार्थस्य तदेकदेशपदार्थत्वे सहश्रुतनिखिलपदानां परस्पराभिव्यक्त्यर्थबोधकता व्युत्पत्तिश्चिद्धा वाध्येत । नच लक्ष्यत्वे ऽप्ययं दोषः प्राशस्त्यस्यैव एकस्याप्यनेकपदलक्ष्यत्वसम्भवात् । नच लक्ष्यस्यापि शक्यत्वंबन्धितया पूर्वमवगमनीयत्वात् ब्रह्मणोऽपूर्वताद्यतिः, मानान्तरं विनापि विचारेण शक्येन मत्त्वत्वादिविशिष्टेन लक्ष्यस्य विशेष्यस्य तादात्म्यसम्बन्धाद्यगमात् । किञ्चाभिहिता-वयवादिनां अन्विताभिधानवादिनां वा वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेव च वक्तव्यम्, अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः । नच शक्त्यैव पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थप्रमा, अपर्यवसानालभ्यस्य शक्तिजन्यज्ञानविषयस्य शक्यत्वनियमात् । नहि जातिपदार्थवादिनां व्यक्तिरेव पदार्थसंसर्गो पर्यवसानलभ्यः, येन शक्तिजन्यज्ञानविषयत्वेपि वाच्यत्व न स्यात् । अन्यथा एकपदादपि संसर्गविशेषो भायात् । आकाङ्क्षापेक्षाभाद्यप्रसङ्गाच्च । विनिगमकाभावेन पर्यायतापत्तेश्च । नच विनापि वृत्त्या पदानामाकांक्षादिमहिम्नैव संसर्गोपकत्वमस्तीति वाच्यम्;— प्रतिपादनतामर्थस्य हि आकांक्षादिसदृशार्थ

पेक्षणम् , सामर्थ्यञ्च शब्दस्यार्थे वृत्तिरेव । तथाच वाक्यार्थज्ञानं
 लक्षणाजन्यम् , शक्तयजन्यत्वे सति शब्दजन्यत्वात् , सम्मतवत् ।
 अन्यथा वाक्यार्थे शाब्दत्वं न स्यात् । नच लाक्षणिकत्वे पदानां
 संसर्गानुभावकत्वं न स्यात् ; संसर्गस्यैव सर्वपदैर्लक्ष्यत्वात् , तस्य च पूर्वमननु-
 भूतत्वात् । लाक्षणिकगङ्गापदस्याप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया पदान्तरत्वदनुभव
 जनकत्वाच्च । पदस्यानुभावकत्वे ऽन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वमेव तन्त्रम् , ननु
 शक्तत्वम् , अशक्तादपि तदुपस्थितिदशायां ततोभुभवदर्शनात् । समभिव्या-
 हृतपदानां सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिविरोधान्च । विभक्तेस्त्वप्रकृत्या सह स्वार्थां
 न्वयबोधकत्वानुभवाच्च । नच वाक्ये शक्यत्वाभावात् कथं तेन संसर्गो लक्षणीयः,
 शक्यसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्,— पदसमूहो हि वाक्यम् , समूहश्चैकधर्माव-
 ष्ठिन्नपदान्येव, तानि च शक्तानीति तत्संसर्गस्यार्थसम्बन्धेव । लाक्षणिक
 पदार्थसंसर्गोपि परम्परया शक्यसम्बन्धेव, अन्यथा अर्थवादपदसमुदाये
 लक्षणा न स्यात् । वाक्यार्थप्रतीत्युद्देशेन वाक्यप्रयोगानुपपत्तिलक्षणा
 बीजम् । नन्वेवमपि वाक्यार्थस्य शक्यसम्बन्धित्वेनानवगमात् कथं तत्र
 लक्षणेति चेन्न;— स्मृत्यर्थे हि पूर्वमनुभवपेक्षा, नहि वाक्यार्थस्य स्मृतिरपेक्षिता ?
 नन्वेवमेकस्मिन् प्रयोगे पदेषु वृत्तिद्वयं विरुद्धमिति चेन्न;— एकस्य ज्ञानस्य वृत्ति
 द्वयानन्यत्वात् । गङ्गाया यादांति धोषश्चेत्यत्र तात्पर्यज्ञाने युगपदन्वयबोधस्य
 परैरभ्युपेयत्वाच्च । ननु संसर्गविशेष एव वाक्येन लक्षणीयः, संसर्गे च विशेषः
 पदार्थ एवेत्यजहल्लक्षणा स्यात् , सा चानुपपन्ना, शक्यलक्ष्यसाधारणरूपाभा-
 वात् , इति चेन्न;— तीरत्वावच्छिन्ने तीरे इव पदार्थविशेषावच्छिन्ने संसर्गे
 ऽजहल्लक्षणापपत्तेः । एकधर्मावच्छेदेन पदार्थद्वयोपस्थितौ अजहल्लक्षणा । अतो
 वाक्यार्थस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वमविरुद्धम् । किञ्च— विशिष्टब्रह्मणैः केवल
 धर्मशक्तैर्वा पदैर्निर्गुणब्रह्मप्रमितिसिद्धौ न तत्रापि शक्तिः कल्प्या, अन्यलभ्ये
 तदभोगात् । मुख्यार्थत्वाय शक्तिकल्पनाया गङ्गापदस्यापि तीरे शक्तिः प्रव-
 ष्येत । ततश्च ब्रह्मपद वृद्धिविशिष्टवाचकम् , वृद्धिधोषचयः, स चात्र सर्वा
 त्मत्वभोग्यता, नत्यवयवोपचयः, नापि गुणाधिक्यम्, गुणाधिक्यमात्रस्य सर्वत्र

मुलभत्वात् ; सर्वगुणवैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे सर्वात्मत्वस्याप्यन्तर्भावात् आव
 द्यकत्वात् स्वरूपोपचयरूपत्वाच्च तदेव ब्रह्मशब्दार्थः । आत्मशब्दार्थोपि
 व्याप्तिरूपसातत्यविशिष्टः । एवं सत्यादिशब्दार्थोपि बाधयोग्यत्वादिविशिष्टः ।
 अतस्सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मणि ब्रह्मादिपदानां लक्षणैव । यत्तु लक्ष्यमवाच्य
 मित्यादिपदवाच्यत्वाद्ब्रह्मणो न सर्वपदलक्ष्यत्वमिति; तन्न, तत्र प्रमाणाभावात् ।
 किं सर्वशब्दलक्ष्यत्वमुपपादायितुं तस्य तत्पदवाच्यत्वम्, उत लक्ष्यादिपद
 प्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन, त्वदुक्तानवस्थापरिहारायवा ? नाद्यः, लक्ष्यादि
 पदवाच्यत्वे तदयोगात् । ननु ब्रह्मणो लक्ष्यादिपदवाच्यत्वाभावे कथं
 ब्रह्म सर्वपदलक्ष्यमिति प्रतिपादनीयमिति चेत् ? का तर्हि प्रतिपादनेनुपपत्तिः ?
 न तावत् तेन विना योग्यताद्यभावः, प्रत्युत तस्मिन् सत्त्वेव न योग्यता, नापि
 लक्ष्यादिपदवाच्याप्रसिद्ध्या तल्लक्षणाऽनुपपत्तिः, तत्तत्पदलक्ष्यतारादेः लक्ष्य
 पदार्थत्वात् । ननु लक्ष्यपदेनापि तस्य लक्ष्यत्वे कथं वाक्यार्थप्रतीतिः ?
 लक्ष्यपदवाच्यसम्बन्धत्वेन हि ज्ञाते लक्ष्यपदस्य लक्षणा, तज्ज्ञानं च सिद्धान्ते
 लाक्षणिकपदेनैव वक्तव्यमिति तत्तल्लक्ष्यज्ञानार्थं तत्तद्ब्रह्मलक्षणिकपदापेक्षया अनय
 स्थानादिति चेत् ? तर्हि स एतद् दोषः । सच्च निरमिष्यते । नापि द्वितीयः,
 तत्तद्ब्रह्मवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वेपि तदधिष्ठानस्य विशेष्यस्य तदभावात् ।
 विशेष्यस्य सर्वस्मादपि विशिष्टादन्यत्वात्तल्लक्ष्यते । अतएव यद्यद्ब्रह्मत्वेनोपेतं
 तद्ब्रह्मेति परोक्तं निरस्तम्, विशेष्यस्य निर्द्धर्मकस्थैव ब्रह्मत्वात् । नन्यानन्दादि
 पदलक्ष्यस्य तद्वाच्यादिविशिष्टादन्यत्वे आनन्दन्वादिकं न स्यादिति चेन्न;— दण्डि
 देवदत्तादन्यत्वेपि विशेष्यदेवदत्ते देवदत्तस्वरूपस्यैव विशेष्यानन्देपि तत्स्वरूपा
 नपायात् । सत्यादिपदलक्ष्ये वाच्यान्यस्वरूपे मत्यादिपदवाच्यत्वं नाम कश्चि-
 द्धर्मः, तद्विशिष्टमवाच्यशब्दार्थ इति तस्यापि विशिष्टवाचकत्वमेव । तथाच वाच्य
 पदमपि लक्षण्यैव वाच्यार्थं ब्रह्मोपस्थापयति । अन्यथा यावद्वाच्यान्यत्वप्रतिपादका
 वाच्यपदस्य योग्यताया अभावात् । अतएवावाच्यपदलक्ष्यत्वे अवाच्य न भवेदिति
 निरस्तम्, अवाच्यस्वरूप एव व्यावहारिकावाच्यत्वस्य कल्पिततया अवाच्यपदलक्ष्य
 स्यापि तस्य तत्स्वरूपानपायात् । वस्तुतस्त्ववाच्यमिति वाक्यमेव, नञ् लक्षणया

ब्रह्मान्यत्प्रतिपादयति । ननु स्वरूपमात्रमेव दृश्यादिपदशक्यं भवत्विति चेत् ? शक्तः परमतेऽपि विशिष्टविषयत्वात् । नापि त्वदुक्तानवस्था, विचारादिना तस्य वाच्यसम्बन्धित्वेन निर्णीतत्वात् । लक्ष्यतावच्छेदक च नात्रापेक्षितम्, लक्ष्य स्वरूपस्य स्यतो व्यावृत्तत्वादेकत्वाच्च । ननु लक्ष्यस्य लक्षकशब्दैरेव परं प्रतिपादनेनवस्थेति मूकतापत्तिरिति चेन्न;— ब्रह्मण उक्तविषया निर्धर्मत्वं सत्यशानाद्यात्मत्वं तस्मिन् सत्यादिपदव्युत्पत्तिप्रकारमानन्दादिस्वरूपस्यैवानन्दादिपदलक्ष्यत्वमवगच्छतः आनन्द एव ब्रह्मेत्युपदेशादेव योग्यतानुसारेण धर्मिणोरेवाभेदावगमसम्भवात् । विशेषणभेदप्रयुक्तमेव भेदं विशिष्टयोरवगच्छतः सदभेदप्रतीतेस्वरूपविषयत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्ताभावादपि न ब्रह्मणि पदाना शक्तिः, पारमार्थिकजातिगुणक्रियादेरसम्भवात् । तदसम्भवश्च लक्षणां विनापि दृश्यत्वाद्यनुमानैर्निषेधचाक्यैश्च निरूपयितुं शक्यत इति न त्वदुक्तान्योन्याश्रयः । कल्पितगुणक्रियावैशिष्ट्ये च वेदान्ततात्पर्यायोगात् । ननु वेदान्ततात्पर्यगोचरत्वविशिष्टब्रह्मणस्त्वप्रतिपादकवाच्यस्थपदाशक्यत्वसिद्धावपि न विशेष्यब्रह्मणस्तत्सिद्धिरिति चेन्न;— अनुमितिर्हि पक्षतावच्छेदकधर्माश्रयस्यैव शक्यान्यत्व विषयीकरोति, सर्वत्रापि नाश्रयस्य पक्षताश्रयवैशिष्ट्यस्यैवानुमितिविषयत्वात् । नन्वेवमपि वेदान्ततात्पर्यगोचर इति पदाद्विशेष्यस्यानुपस्थितेः कथं तत्पक्षकानुमितिरिति चेन्न;— निर्धर्मके ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यं विदुप. वेदान्ततात्पर्यगोचर इति पदादृच्छणया तस्यैवोपस्थितेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा योग्यतासम्भवात् । अन्यथा त्वर्दीयानुमानमपि नास्मदभिमतब्रह्मणो वाच्यत्व विषयीकुर्यात् । ब्रह्मादिपदं विशिष्टस्य धर्ममात्रस्य वा वाचकम्, पदत्वात्सम्प्रतिब्रवत्, इति वानुमानमस्तु । एवं “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इति भूतरपि शब्दस्य प्राप्तिं वारयन्ती तस्य शक्तिं ब्रह्मणि निषेधति, शब्दस्वार्थेन शक्तेरेव प्रसित्वात् । लक्षणा तु शक्यसम्बन्धरूपा परस्परस्यैव शब्दसम्बन्ध इति अनुत्पत्तिरेवेति तन्निषेधयोगात् । लक्षणानिषेधे “ सर्वे वेदा यत्त्वदमामन्ति ” इत्यादिभ्रुतिविरोधाच्च । मनसा सहेति च मनसः करणत्वमेव निषिध्यते, स्वरूपेण निषेधायोगात् श्रुतमात्रस्य मनोज्ञत्वत्वात् । ‘मनसै वानुदृष्टवम्’ इति भ्रुतिविरोधाच्च ! केवलमनोगम्यत्वं वा

निषिध्यते । नन्वमेयगुणत्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरर्थ इति चेत्? अमेयत्वं यदि गुणस्य मानागोचरत्वं तदा निर्गुणमेव ब्रह्मेति वाच्यत्वनिषेधः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अथ संख्याशून्यत्वम् ; तन्न, " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेती " इति वाक्यशेषेण ब्रह्मस्वरूपभूतानन्दस्यैव ज्ञानात् भयनिवृत्तिश्रवणेन गुणान्तरैर्विना ऽ नुपपत्त्यभावेन लक्षणायोगात् । मुक्तिसाधनज्ञानाविषयस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वायोगाच्च । प्रत्युत वाक्योपक्रमे अनन्तगुणं प्रक्रम्यानन्दज्ञानान्मोक्ष इत्युक्ते देवदत्तो वामेन चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन दर्शननिषेधवत् गुणान्तराणां मपुरुषार्थत्वमेव प्रतिपादितं भवेत् । ततश्च ब्रह्मणोपि हेयगुणवत्त्वमिति साधु समर्थितस्तत्रसमयः । नचानन्दमित्यत्रापि गुणान्तरलक्षणा, सिद्धान्तेपि तच्छब्दे लक्षणाभ्युपगमादिति वाच्यम्;— आत्ममात्रज्ञानस्यैव सर्वत्र श्रुतौ मुक्तिसाधनत्वावगमात्, त्वदुक्तलक्षणायोगात् । अस्मिन्मत्सिद्धलक्षणायास्तथैव श्रुत्याभ्युपेयत्वात् । किंचास्मिन्मत्सिद्धलक्षणा श्रुतितुल्यैव, प्रसिद्धार्थानिपायात् । यथा रेवतीवाक्ये एतच्छब्दस्य प्रकृतानिष्टधर्मलक्षणायामपि श्रुतितुल्यता । न वाच्यमिति त्वदुदाहृतश्रुतौ साक्षाद्वाच्यत्वनिषेधाच्च । यत्तु अनया श्रुत्या अद्भुतत्व प्रतिपाद्यत इति; तन्न,— तस्य पदार्थवाक्यार्थयोरन्यतरत्वाभावात् । नापि तत्र लक्षणा, तत्र न तावदन्वयानुपपत्तयाद्भुतत्वलक्षणा, वाच इत्यस्य तेनाप्यन्वयायोगात् । नापि यतोद्भूता वाचो भवन्तीत्यर्थः, भवन्त्यश्रवणात् । सृष्टेरनीतत्वाच्च । नापि तात्पर्यानुपपत्त्या सर्वपदलक्षणा, अद्भुतत्वस्य तस्मिन् प्रकरणे उपक्रमानवगतस्य तात्पर्यगोचरत्वायोगात् । सर्वपदलक्षणायाश्च तत्त्वाभावात् । तस्य सम्बन्धित्वेनाप्रतीतिश्च । वाक्यशेषपर्यालोचनया तस्याप्यपुरुषार्थत्वेन श्रुत्या अप्रतिपाद्यत्वाच्च । ' अथ क्रमादुच्यते ब्रह्म ' इत्यादि तु ब्रह्मशब्दतात्पर्यविषयत्वाभिप्रायम्, गङ्गापदेन तीरमुच्यत इति प्रयोगात् ।

तस्मादखण्डवाक्यार्थे सत्यज्ञानमुखात्मनि ।

न कस्यापि पदस्यास्ति शक्तिरित्यात्मपि स्थितिरिति ॥

अत्रोच्यते—तात्पर्येण सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यत्राखण्डार्थत्वपक्षे स्य रूपस्यैव वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् न्यये तात्पर्यविषयविशेषणम् । सत्यादिवाक्यप्रति

पाच्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्य व्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत् ? तदप्रतिपाद्यं किं घटादि, उत ब्रह्म? नाद्यः, ब्रह्मपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेपि किं सद्भिन्नं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया, उत भिन्नम् ? नाद्यः, व्यावृत्तयसिद्धेः, अव्यावृत्तनीयत्वाच्च । द्वितीयेत्वसिद्धमेव । उपहितं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया भिन्नमेवेति चेत् ? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थोपि केनचित् उपहितः, उत अनुपहितः? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहितस्यावाच्यत्वसाधने स्वरूपावाच्यत्वान्तिरिद्धश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किञ्चिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते नतु स्वरूपापेक्षयापि, तथा सति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किञ्चैवमौपाधिकभेदे सत्यपि स्वाभाविकभेदस्थानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्बाधः । किञ्च तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्यथा योग्यताविरहात् । ब्रह्मपदेनैव च तत्सम्भवति । तस्माद्व्यर्थं विशेषणम् । किञ्च उपहितभिन्नस्यानुपहितस्य तात्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया स्वयौच्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिः । वाक्यार्थस्य च किं विवक्षितम् ? किं पदार्थसंसर्गत्वम्, उत वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा ? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः । न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्यान्निष्प्रकारकस्वरूपमालविषयप्रतीतिस्त्वयाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । नच तदन्यत्वेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्यत्वविषयायामसिद्धेः, पदानामेव वाक्यार्थबोधहेतुत्वात् । पदशक्तिविषयभिन्नविषयायां साध्याविशेषात् ।

नच स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपदमात्रमित्यप्रतिपादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुसवत्वं तत्पदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् ;— अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपसकलप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वयस्यापि विशेष्यवाचित्वेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । संयोगिदण्डवान् देवदत्त इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्यवान् घटः इत्यत्रपदाकारं प्रपञ्चो मध्येत्यादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकत्वाविशेष्यकज्ञाननिष्ठत्वमपि एव

पाद्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । तदप्रतिपाद्य व्यावृत्तयेतद्विशेषणमिति चेत् ? तदप्रतिपाद्यं किं घटादि, उत ब्रह्म ? नाद्यः, ब्रह्मपदादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेपि किं तद्भिन्नं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया, उत भिन्नम् ? नाद्यः, व्यावृत्तयसिद्धेः, अव्यावर्तनीयत्वाच्च । द्वितीयेत्वसिद्धमेव । उपहितं ब्रह्म सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापेक्षया भिन्नमेवेति चेत् ? किं सत्यज्ञानादिवाक्यार्थापि केनचित् उपहितः, उत अनुपहितः ? नाद्यः, उपहितस्य वाच्यत्वस्य त्वदिष्टत्वात् । उपहितस्यावाच्यत्वसाधने स्वल्स्यावाच्यत्वासिद्धिश्च । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपमात्रतया उपहितस्य ततो भेदासिद्धेः । किञ्चिदुपाध्युपहितं उपाध्यन्तरोपहितापेक्षया भिद्यते ननु स्वरूपपेक्षयापि, तथा सति घटाकाशस्यानाकाशत्वापत्तेः । किंचैवमौपाधिकभेदे सत्यापि स्वाभाविकाभेदस्यानपायात् विशेष्यशक्तेरनपायाद्वाधः । किञ्च तात्पर्यविषयपदेनापि स्वरूपं लक्ष्यम्, अन्यथा योग्यताविरहात् । ब्रह्मपदेनैव च तत्सम्भवति । तस्माद्ब्रह्मैव विशेषणम् । किञ्च उपहितभिन्नस्यानुपहितस्य तात्पर्यविषयादिपदेन लक्षणीयतया स्वयोच्यमानस्य पक्षतयाभिमतस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिः । वाक्यार्थत्वं च किं विवक्षितम् ? किं पदार्थसमर्गत्वम्, उत वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं वा ? नाद्यः स्वरूपासिद्धेः । न द्वितीयः, पदार्थे व्यभिचारात् । न तृतीयः, स्वरूपासिद्धेः । सत्यादिवाक्यानिष्प्रकारकस्वरूपमालविषयप्रतीतिस्ययाङ्गीकारात् । पदार्थे व्यभिचाराच्च । नच तदन्यत्वेन विशेषणम्, पदजन्यप्रतीतिविषयान्यत्वविवक्षायामसिद्धेः, पदानामेव पानवार्थबोधहेतुत्वात् । पदशक्तिविषयभिन्नविवक्षायां साध्याविशेषात् ।

नच स्वविषयत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपदमात्रघटितस्वप्रतिपादकवाक्यकत्वादिति हेतुः, वाक्यार्थप्रतीतौ हि तत्पदार्थान्वयानुभवत्वं तस्यैवपदजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् ;— अधिकरणे अधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययपदान्तररूपसकलप्रतिपाद्यत्वात्, नीलमुत्पलमित्यत्र पदद्वयस्यापि विशेष्यवाचित्वेन विशेष्ये व्यभिचाराच्च । सयोगिदण्डवान् देव इत्यत्र व्यभिचाराच्च । घटान्यवान् घटः नित्यवदाकारं प्रपञ्चौ मध्येत्यादौ व्यभिचाराच्च । ननु स्वप्रकारकत्वाविशेष्यकज्ञाननिष्ठत्वमपि स्व

विषयत्वावच्छिन्नकार्यताविशेषणमिति चेन्न;— सत्यज्ञानादिवाक्यजन्यप्रतीतौ ब्रह्मणो विशेष्यतया स्वरूपासिद्धेः । नच वाक्यस्याखण्डार्थत्वात् तज्जन्यप्रतीतौ ब्रह्म न प्रकारो विशेष्यं वेति वाच्यम् ;— तथासति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यस्यापि तथात्वेन चन्द्रादिपदार्थे व्यभिचारात् । नच तत्रापि स्वरूपमात्रस्य वाक्यार्थत्वाच्चन्द्रत्वादिविशिष्टस्य शक्यत्वेपि स्वरूपस्याशक्यत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम् ;— तथापि शब्दवदाकाशमिति लक्षणवाक्यार्थे आकाशे व्यभिचारात् ; आकाशस्वरूपमात्रस्याकाशपदशक्यत्वात् । नच पदजन्यस्मृत्यविषयत्वे सति वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वं विवक्षितम् ; विशिष्टस्यार्थत्वेपि स्वरूपस्यापि तदन्तर्भावेन हेत्वसिद्धेः, साध्याविशेषात्, विशेष्यवैयर्थ्याच्च ।

तद्वाक्यस्थपदशक्यतावच्छेदकधर्मवदन्यत्वादित्यपि न हेतुः, शक्यतावच्छेदकधर्माश्रयान्यत्वविवक्षाया यत्किञ्चिद्घटाभिन्नत्वाद्घटे व्यभिचारात् । शक्यप्रतियोगिकयावद्भेदविवक्षायां सुन्दरं मुखमित्यादौ विभ्यात्मना मुखभेदस्य प्रतिविम्भात्मनि तस्मिन्नेव सत्त्वाद्यव्यभिचारः । धर्मिसमानसत्ताकान्यत्वविवक्षायां स्वरूपासिद्धिः । अतएवाभेदविरोधन्यत्वविवक्षापि निरस्ता । व्यावहारिकान्यत्वविवक्षायामपि संयोगवति वृक्षादौ तद्भेदस्य त्वयाङ्गीकारात् वृक्षत्वाश्रयवावद्भेदसत्त्वाद्बृक्षे व्यभिचारः । ननु वाच्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववक्ष्य विवक्षितम्, वृक्षे च न तादृशान्योन्याभावः, अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन विरोधादिति चेन्न;— ब्रह्मणोपि प्रकृतिनिमित्ताश्रयत्वेनासिद्धेः । यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयानङ्गीकाराच्च । प्रकृतिनिमित्ते व्यभिचाराच्च । शक्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टान्यत्वविवक्षायां व्यर्थविशेषणत्वम्, विशिष्टान्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । आकाशे व्यभिचारश्च, आकाशपदशक्यत्वात् । आकाशपदस्य स्वरूपमात्रशक्तत्वाच्च पदपक्षकानुमानेपि बाधः । अनुपहितत्वविवक्षायामपि उपहितार्थस्य भेदासिद्धेर्बाध एव । अनुपधानशक्तत्वसाधने स्वरूपस्य वाच्यत्वं निर्वाधमेव । तत्प्रतिपादकत्वञ्च यदि तद्विषयप्रतीतिजनकत्वम्, तदा व्यभिचारः । यदि पदजन्यस्मृत्यविषयतत्प्रतीतिजनकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः । यदि तत्तात्पर्यकत्वम्, तदानीमपि व्यभिचारः । प्राधान्येन तत्तात्पर्यकत्वाविवक्षायामपि

यदि प्राधान्यं विशेष्यत्वं तदा व्यभिचार एव । यदि पदार्थप्रतीत्यविषयत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः । अप्रयोजकत्वं न । नच मलज्ञानानन्दात्मनि ब्रह्मणि सत्यादिपदस्य एकैकस्य शक्तौ एकैकपदेनैव तादृगुपस्थितेः पदान्तरवैयर्थ्यस्य प्रसङ्गः, एकैकस्मात्तादृगुपस्थितेर्गिष्टत्वात् । तथापि सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मणः सम्प्राप्तत्वात् मतश्च सत्यपदेन प्रतीतेरेकरमात् पदात्तादृगुपस्थितेरावश्य कत्वात्। यदुक्तं— सतो ज्ञानानन्दाद्यभेदसंशयविरोधिप्रतीतेरेयापादनादिति; किं तत्रा पादकम् ? सत्याद्यादिप्रकारत्रयविशिष्टार्थस्य सत्याद्येकैकपदशक्यत्वम्, उत नस्तुतस्तादृशस्वरूपस्य ? नाशः— आसिद्धेः, तस्य त्वया वाक्यार्थत्वानद्गोका राच्च । न द्वितीयः, तत्प्रकाराविशिष्टस्वरूपप्रतीतेस्तादृशसंशयविरोधित्वाभावात् । यस्तुतस्तादृशस्वरूपशक्ताद्स्तुतस्तादृशविषयमेव ज्ञानमुत्पाद्यते । स्वरूपमात्र प्रतीतेसंशयविरोधित्वे धर्मिज्ञानाभावे संशयासिद्धेः तस्मिन् सति तद्विरोधा देवासिद्धेः संशयमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । ननु वाक्यार्थभूतसत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मणि अवधारणरूपा प्रतीतिर्या वाक्यलक्षणया गम्यते सा शक्तिजन्या चे देकैकस्मात्पदात्तादृशप्रतीतेरुत्पत्तेः पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादित्यापाद्यत इति चेन्न,— यथा तव एकस्मात् सदानन्दज्ञानात्मकस्वरूपप्रतीतावपि तद्विषयावधारणस्याजन नात् तादृशावधारणं लक्षणया वाक्यकृत्यम्, तथा समापि शक्तपदसमुदाया देव तादृशावधारणोत्पत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च सत्यदाद्ब्रह्मणोनुपस्थितांशः कोपि नास्तीति त्वयोक्तत्वात् बाधो दुर्धारः ।

नच स्वगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्यपदशक्तिविषयो नेति राध्यम्, अर्थान्तरत्वात् । शक्यत्वापि शक्तेस्वगोचरसंशयविरोधिज्ञानजनकत्वाभावेन साध्यपर्यवसानात् । कश्चायं स्वगोचरसंशयः? यदि स्वधर्मिकसंशयः, तदा सत्य ज्ञानानन्दात्मकवाक्यार्थधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्त्यविषयत्वेपि सत्यस्य ज्ञानाद्यभेदसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्तिविषयत्वसम्भवेनार्थान्तरत्वम् । स्वको- टिकसंशयस्त्वप्रसिद्धः । तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविवक्षायामप्रसिद्धिः सत्यादिवाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकतद्वाक्यस्यपदशक्तिविषया प्रसिद्धेः । वाक्यार्थमात्रस्य लक्ष्यत्वपक्षे सर्वत्राप्यप्रसिद्धेश्च । पदा र्थेपि तद्वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तनीयसंशयविरोधिज्ञानजनकशक्त्यसम्भवात्, पदार्थ स्मृतेसंशयविरोधित्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य लक्षणाजन्यत्वात् ।

यदुक्तं विशिष्टस्य शक्यत्वे नागमाभिमतब्रह्मणश्शक्यत्वमिति । तत्र, आ-
गमाभिमतब्रह्मणोपि विशिष्टान्तर्भावेन शक्यत्वात् । आगमाभिमतं ब्रह्मस्वरूप-
मेव, न त्वन्यत् ।

यच्च द्वितीयानुमानस्याप्रयोजकत्वनिराकरणार्थमुक्तम्—वाक्यार्थस्य पदा-
र्थत्वे सम्भूयकारित्वव्युत्पत्तिहानिरिति, तत्र; पदार्थसाधारणस्य वाक्यजन्यज्ञान
विषयत्वमात्रस्य सम्भूयकारित्वाविरोधित्वात् पदार्थप्रतिपन्नसर्गबोधाय तदुपपत्तेः ।
वाक्यजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्यापि दण्डी देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादिपदवाच्ये
सत्त्वेन तदविरोधित्वात् । पदेभ्यो ऽ प्रत्याख्यत्वे सति वाक्यप्रत्ययस्य वाक्यार्थ
पदेन विवक्षाया तु इष्टापत्तिः, तादृशस्य ससर्गस्यास्माभिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात् ।
ब्रह्मणः पदेभ्यो ऽप्रत्याख्यत्वाभावेन वाक्यार्थत्वविरोधाच्च ।

यदप्युक्तं— वाक्यार्थमात्रं लक्ष्यमेवेति । तत्र, कल्पकाभावात् ।
आकाङ्क्षाद्युपेतव्युत्पन्नपदसमुदायादेव वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ गौरवेण वृत्तेरकल्पनात्

यदुक्तं प्रतिपादनसमर्थस्य आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणम्, सामर्थ्यञ्च
शब्दस्यार्थे वृत्तिरेवेति । किं तत् सामर्थ्यम् ? किं कारणत्वम्, उतान्यत् ?
नायः, तत्र वृत्तिपदं सङ्केत्य कारणत्वसमर्थने अस्मदिष्टत्वात् । न द्वितीयः, कारण
त्वरथैव सहकार्यपेक्षाप्रयोजकत्वेन तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच तदेवाका-
ङ्क्षादिसहकारिबिंशोपेक्षाप्रयोजकमिति वाच्यम्, मानाभावात् । पदे तादृश
सामर्थ्यसत्त्वेन पदार्थस्मृतौ आकाङ्क्षाद्यपेक्षाप्रसङ्गात् । पदे तदसत्त्वे च वाक्येपि
वृत्तिरिससाधयिपिता पदादप्यपहृतेति महदिदं कौशलम् ।

किंचास्तु यत्किञ्चित् सामर्थ्यम्, अस्तु च वृत्तिरेव सत् । तथापि तादृश
सामर्थ्यवत एवार्थप्रतिपादने आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणं कुत्र दृष्टम् ? येन
तद्दृष्टान्तेन वाक्यार्थसर्गोपि सामर्थ्यात्मकवृत्तिः कल्पेते । न तावत्पदे,
पदार्थस्मृतिदशायामसिद्धेः । नापि वाक्यार्थानुभवदशायम्, वाक्यार्थे अ-
प्यापि वृत्तेरसिद्धेः । अथ मतम्— पदानि हि वाक्यार्थज्ञानं जनयन्ति पदा-
र्थानि शक्त्यैव जनयन्ति, तथाच तत्र वृत्तिरूपमानर्थवत् एव तत्प्रतिपादने
आकाङ्क्षादिसहकार्यपेक्षणं पदानां पदार्थानुभवे दृष्टमिति; तदपि मन्दम्,

श्रुतिद्वयविरोधात् , पूर्वोक्तोपस्थितिभेदेन परिहारानुपपत्तेभ्यः ; तीरत्याव-
च्छिन्ने तीर इव पदार्थविशेषावच्छिन्ने संगमं ऽप्रहृष्टक्षणा, तथैव पदार्था अन्य-
यच्छेदकतया भासन्त इत्युक्तिविरोधान्च ।

यच्च लक्षणाजन्यत्वे अनुमानमुक्तम् , तत्र हेतुरभिद्धः, वाक्यार्थज्ञानस्य
शक्तिजन्यत्वात् । नचैवमन्वयस्य शक्यत्वप्रसङ्गः, शक्यत्वेपि दोषाभावान् ।
नचैकपदादपि संसर्गबोधापत्तिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वाक्यस्थपदशक्तिसमुदाय-
स्यैवान्वयधीहेतुत्वकल्पनात् । नचान्येपि व्युत्पत्तिप्रहापेशाप्रसङ्गः, पदार्थं
व्युत्पत्तिप्रहमात्रेण शक्तिसमुदायाद्वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ गममं तदनपेक्षणात् ।

किञ्च किमिदं शक्यत्वम् ? किं शक्तिजन्यज्ञानविषयत्वमात्रम् , उत स-
म्बन्धविशेषः ? आद्ये आपाद्यापादकयोरभेदप्रसङ्गः । न द्वितीयः, कल्पका
भावात् । नच शक्तिजन्यप्रतीतिविषयत्वमेव कल्पकम् , अप्रयोजकत्वात् ।
अथ शक्तेर्ज्ञानस्य च समानविषयत्वेन कार्यकारणभावः, तदा लक्षणायामपि
तथा स्यात् । नचेश्वापत्तिः, शक्यार्थसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्वचिदतीतादिरूपतया
व्यभिचारात् । एवञ्च तज्ज्ञानस्य कारणत्वे वाच्ये तस्य संसर्गाशानुभवे व्यभिचा-
रात् । संसर्गस्यापूर्वत्वात्तदर्थं लक्षणाज्ञानं समानविषयस्मृतौ हेतुरिति कल्पने
शक्तावपि तमात्वापत्तेः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसवासेमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलम्ब

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतद्रूपणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

अशब्दवेद्यत्वभङ्गो नाम

पञ्चचत्वारिंशस्स्कन्धः ॥४५॥

निष्पन्नब्रह्मस्वरूपमुद्धमर्थं तस्य निष्प्रपञ्चताकरणनियोगविषयता
 माहुः)तेषां तथाविधनिशेगविधिविवाचयसम्भवात् सपरिकरनियोगा
 सिद्धेश्च निर्मूलः प्रलापः) तथाहि- न तावत्तिष्प्रपञ्चं ब्रह्म कुर्या
 दिति विधिवाक्यमधीगहे । नच फलकरणदर्शनादिभिः कल्प्यते ।
 नच स्मृत्याद्यनुसारेण तथाविधश्रुतिरनुमीयते । नच नित्यानुमेया
 श्रुतिरुपपद्यते । नच तदनुमितिलिङ्गतया निष्प्रपञ्चताकरणाचारः
 केनचित् कचिदपि दृष्टपूर्वः । नच निष्प्रमाणकोपि विधिरस्तीति
 बाह्मात्रेणापि सिद्धञ्चति । ननु किमनेन कदर्थनेन ? नानात्व
 दर्शननिन्दावचनैर्नानात्वनिषेधवचनैर्निर्गुणादिश्रुतिभिर्मायोपादानत्वा
 न्यथानुपपत्त्यादिभिश्चानुगृहीतो “ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येति ” त्वेय
 मादिको विधिरुपलक्षणपरस्तन् द्रष्टृदृश्यादिसमस्तभेदशून्यं दृशि
 मात्रं ब्रह्म कुर्यादिति नियुञ्जानः प्रकृतार्थे परिपूर्णं प्रमाणम् , नित्य
 सिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्वगम्यविरुद्धमिति
 चेन्न;- अनुमाहकत्वेनाभिमतानां सर्वेषां प्रत्येकं विस्तरतो दूषणात् ।
 विधिस्वरूपमपि न पश्यामः, कोऽत्र ब्रह्मवाचकशब्दः, कश्च
 तस्य निष्प्रपञ्चताकरणवाचीति ? दृष्टि- गति- श्रुत्यादयश्शब्दाः
 संबिद्रूपब्रह्मवाचकाः, द्रष्टृगन्तृप्रभृतिदर्शननिषेधो निष्प्रपञ्चताकरण
 वाचीति चेत् ? किं व्युत्पत्तिसिद्धोऽयमर्थः, उत तदनुपपत्त्या लक्षणादि

साधे ह्यपयोगपेक्षा, बुद्धञ्च ब्रह्म स्वयमेव प्रयोजनमिति न तत्र तदपेक्षेति
 भावः । तस्येति । ब्रह्मणः । नियोगविषयत्व निष्प्रपञ्चीकरणद्वारा विवक्षितम् ।
 एव दूषितमिमं सपरिकरनियोगतत्त्वमण्यसिद्धश्यापि दूषयति नचेति । “तरति
 ब्रह्महत्या योश्चमेधेन यजत” इति अर्थवादे फलकरणदर्शनाद्विधिः कल्प्यते, न
 तथेह दर्शनमित्यर्थः । स्मर्तुंभिरदृष्टा नित्यानुमेया श्रुतिरनुमीयत इत्यथाह-
 नचेति । तदनुपपत्त्येति । वाच्यार्थानुपपत्त्येव ।

चशादङ्गाक्रयत, किंवा भवत्सैद्धान्तिकसङ्केतादिति ? न-प्रथमः,
 दृष्टिमतिश्रुत्यादिशब्दानां तावद्ब्रह्मशब्दपर्यायत्वाभावात् । तत्त
 स्करणायत्तनुद्धिविशेषा एव तैरभिधीयन्ते । अन्यथा पुनरुक्ति
 स्यात् । द्रष्टृपभृतिदर्शननिषेधोपि तत्तज्ज्ञाननिवृत्तिमेव वदति,
 नतु तत्तन्निवृत्तिम् । नापि द्वितीयः, अनुपपत्तेरदर्शनात् । उचि
 तार्थान्तरादर्शनमेवानुपपत्तिरिति चेन्न;— तथाप्यनुचितार्थान्तरक
 ल्पनायोगात् । दृश्यते च अर्थान्तरमुचितम् । तथाहि “श्रदा दृष्टेरति
 रिक्तं द्रष्टारं न पश्ये ” इत्यतिरिक्तपदाध्याहारेण योजना तदा
 द्रष्टुः पुरुषस्यापि स्वयंज्योतिषः स्वधर्मभूतदृष्टिमत्यादिशब्दाभि
 लष्यज्ञानसाक्षात्त्वेन तदतिरिक्तत्वनिषेधोपपत्तेः न कस्यचिदपि
 मिथ्यात्वसिद्धिः; अनध्याहारे तु दृष्टे द्रष्टेति जीवात्मा निर्दिश्यते,
 ओदनपाकं पचतीतिवत्कर्तृत्वमात्रविवक्षया द्रष्टृदिशब्दः; तत्त
 स्करणायत्तज्ञानकर्तारं जीवात्मानं नोपासीथाः— अपितु तदन्त
 र्यामिणं करणनिरपेक्षस्थाभाविकनिरतिशयज्ञानादिगुणगणं अशेष
 दोषवैदेशिकं परमात्मानमुपास्वेत्पुक्तम्भवति । नच जीवस्यापि
 विशेषणतया उपास्यत्वाभ्युपगमात्तद्दर्शननिषेधानुपपत्तिरिति वाच्यम्;
 करणप्रवृत्तिलङ्घित्वाभाविकविकासशालिपरिशुद्धस्वरूपजीवविशिष्ट-
 स्य परमात्मन उपास्यत्वात् । एवमर्थान्तराण्यपि कर्तृत्वाभिमानत्या

उचिते ति । ज्ञानस्याविधेयत्वेन तन्निषेधस्यापि विन्व
 नर्हेत्यादिसर्गः । तथापी ति । दर्शनवाचिपदानन्वयप्रसङ्गेन सम्भू
 यकारित्वभ्युत्पत्तिविरोधादयमप्यर्थो ऽनुभूत इति भावः । तदति
 रिक्तत्वेति । इदमस्मात्तातिरिच्यत इत्यादायविशेषे ऽनतिरेकव्यवहारादति
 रिक्तपद विशेषणमिति भावः । कर्तृत्वाभिमानः— स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानः ।

गादिरूपाणि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानि समुचितानि कल्पयितुं शक्यानि ।
अतो नानुपपत्तिलेशः । नापि तृतीयः, अतिप्रसङ्गात् । पर
सिद्धान्तसिद्धसङ्केतवशादपि भवत्पक्षस्य कास्म्येन भङ्गप्रसङ्गात् ।
एवं विधिवाक्यासम्भवो दर्शितः ।

अथ सपरिफरनियोगासिद्धिं श्रूमः । तथाहि— नियोगवाक्यार्थ
वादिना नियोगो नियोज्यः तद्विशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता
प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्रासौ नियोगस्तावत्सामान्यतो विशेषतोपि
प्रमाणादर्शनादेव निरस्तः । कश्चात्र नियोज्यः ? न तावद्ब्रह्म,
त्वन्मते तस्याज्ञत्वात् अनियोज्यत्वात् । अस्मन्मते तु सर्वज्ञत्वादेव
नियोक्तव्यत्वाभावात् । अतएव नाप्यविद्यः । गान्प्यहङ्कारादिकम् ,
तत्प्रतिफलितचैतन्यादिकं वा, तेषामपि विमृश्यकारिणां स्वोच्छेद
करणे नियोज्यत्वमशक्यत्वात् । अविमृश्यकरणे तु न शास्त्रयोग्यता ।
नच निर्विशेषानुभूतिस्थितये निरूपको बालो वा कश्चित् स्वोच्छेद-
मनुमन्यते । अतएव तेषामधिकारित्वप्रयोजनत्वाद्यवस्थान्तरमपि
भङ्गम् । नच शास्त्रं वायूदकादिवद्विवक्षामनुत्पोद्यैव प्रवर्तयति,
अशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । ततोपि नियोगस्य मूलोच्छेदः । किं तावन्नि
योज्यविशेषणम् ? ब्रह्मस्वरूपयाथात्म्यानुभव इति चेत् ? तत् किं
निमित्ततया स्थित्वा नियोज्यं विशिनष्टि, उत फलतया ? नाद्यः,
जीवनपुत्रजन्मादिवत्तस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा किं नियोगेन ?
तत एव तत्फलसिद्धेः । अथ श्रवणजन्यः परोक्षानुभवस्तिद्धस्त्सन्

आदिशब्देन द्रष्टार नपश्येरिति परमात्मनि करणायत्तज्ञाननिषेव इत्यादिकं
सङ्गृहीतम् । सामान्यत इति । “ फलमत उपपत्ते ” इति सामान्यतो
ऽपूर्वं निरस्तम्, निष्प्रपञ्च ब्रह्म कुर्यादिति वाक्यं नाधीमह इति पूर्वोक्तरथं
नियोगो विशिष्यापि निरस्त इत्यर्थः । अतएवेति । “ त्वन्मत ” इत्यु
क्तपरामर्शः । विशिष्टेति ज्ञानं निवक्षितम् । परोक्षानुभवन इति । तथाना

विशेषणमिति चेत्;— श्रवणेन तथाविधानुभवजननस्यैव निष्प्रपञ्चीकरणरूपत्वात् । नहि ततो ऽतिरिक्तं किञ्चिद्ब्र पुरुषव्यापारविषयं पश्यामः । साक्षात्कारज्ञानं तद्विषय इति चेत्;— साक्षात्कारस्य नियोगसाध्यत्वान्मुपगमान् ततः पूर्वं तद्सिद्धेः । तस्मिद्धौ वा किं नियोगोनेत्युक्तम् । अथ यदि नित्यब्रह्मस्वरूपप्रकाश एव निमित्तमित्युच्येत, न तर्हि तत्कस्यचिद्विशेषणम्, अनन्यनिष्ठत्वात् । तस्यच निमित्तत्वे तन्नित्यत्वेन जीवननिमित्तामिदोत्रवशित्यं विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, तथापि हि याथात्म्यानुभवदशब्दजन्यो ना, अज्ञजन्यो वा, स्वरूपभूतानुभव एव वा ? आद्ये नियोगात्पूर्वं सिद्धस्य कथं नियोगकृतत्वम् ? द्वितीये त्वसम्भवः, नहि निष्प्रपञ्चतायां सिद्धायां अज्ञाणि तज्जन्मं वा ज्ञानं सम्भवति । सम्भवे वा कथं निष्प्रपञ्चता? तृतीये तु कथं नित्यसिद्धस्य कृतत्वम् ? स यदि साध्यः, तदा स्वर्गादिवदनित्यस्यात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपेण साध्यत्वमिति चेत् ? नञन्यरूपेणान्यन्साध्यस्यात् । अतः प्रपञ्चनिवृत्तिरेव साध्येत्युक्तं भवति । ततश्च हेतुसाध्ययोरैक्यप्रसङ्गः । कश्चात्र नियोग

परोक्षज्ञानैवाविशानिवृत्तेर्न नियोगवैक्यत्वमिति भावः । तथाविधेति । तस्य च विषयत्वात् नियोगविशेषणत्वमिति भावः । साक्षात्कारस्येति । उन्मलिकरुपादिद्विषयक्रियाधननिचय उत्पादनम्, तदेवाय उन्नमम्, तथा च साक्षात्कारो नियोगात्प्राक् इत्यादिव्यर्थः । आद्य इति । अपरोक्षज्ञानस्यापि निष्प्रपञ्चीकरणजननसमसम्भवत्वात्तद्विषयनियोगस्य न कृतत्वमिति भावः । नच अरुणकम्बलाभ्यानुभवस्य निष्प्रपञ्चत्वात्करणत्वात्तदपरोक्षज्ञान कृतत्वमित्येति वाच्यं, एतदपरोक्षज्ञानस्यात्, प्रपञ्चनिवृत्तिरूपेणान्यन्साध्यत्वमितिचयस्य निष्प्रपञ्चीकरणत्वात्तदपरोक्षज्ञानेति भावः । प्रपञ्चेति । तथा च निवृत्तेः साध्यत्व

विषयः! किं ब्रह्मैव, उत निष्प्रपञ्चज्ञान, अथ प्रपञ्चनिवृत्तिरेव ? न प्रथमः, तस्य नित्यत्वेनाभावात्, अभावार्थत्वाच्च । अत एव नद्वितीयः, नहि निष्प्रपञ्चमपि ब्रह्म भावार्थः । तथापि तस्य साध्यत्वं सम्भवतीति चेत् ! किं ततः! नहि स्वर्गादिकं साध्यमित्येतावता विधिविषयो भवति । अतोत्रापि केवलं फलत्वगात्रं सम्भाव्येत, तत्रच प्राप्तप्राप्तविवेकेन विशेषणस्यैव साध्यत्वमिति कथं ब्रह्मस्वरूपस्य विधिविषयत्वम् । अतएव न तृतीयः, तस्याः फलत्वाच्च । नहि प्रपञ्चनिवृत्त्यतिरिक्तो मोक्षो नाम भवन्गते । किमर्थं तत्र नियोगसाध्यते ? नहि नियोगसाध्यं तदतिरिक्तं किञ्चित् । कथञ्च सर्वप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोगस्वरूपलाभः ? तस्याश्च नियोगविषयत्वे तथा नियोगस्तेन च सेति परस्पराश्रयणं च । उक्तव्यायेन प्रपञ्चनिवृत्तेः करणत्वमपि निरस्तम्, विषयकरणयोरतीव भेदाभावात् । स चायं नियोगः किं स्वयमेव प्रपञ्चं निवर्तयति, उत तत्त्वज्ञानमुप्याद्य ? पूर्वत्र किं मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानवाध्यत्वं परित्यज्य नियोगवाध्यत्वमङ्गीकरोषि ? तथासति प्रायश्चित्तनिवर्त्य

जन्यपापध्वंसवदनन्तत्वान्नानित्यत्वमिति भावः । अभावात्प्रवृत्त्यात् । असाध्यत्वादित्यर्थः । अभावार्थत्वा दिति । भावार्थाधिकरणविरोधात् विषयत्वमित्यर्थः । अभ्युपेत्य च ब्रह्मणः साध्यत्वमिदमुक्तम्, अस्तुतरतदेवासिद्धमित्याह- तत्रचेति । निष्प्रपञ्चत्वविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थः । अतएवेति । असाध्यत्वादेवेत्यर्थः । पारमार्थिकतया तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वादिति भावः । विषयेति । कृत्यच्छेदद्वाराकार्याच्छेदकत्वं विषयत्वम्, ज्ञानतया नियोगाख्यकार्यनिरत्यकृतेर्विषयनिरूप्यत्वात्, नियोगकरणत्वन्तु नियोगोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमिति भेदः । स्वयमेवेति तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं व्यञ्छिद्यते, नतु तत्त्वज्ञानम् । किं तत्त्वज्ञानमनिवर्तकं नियोग एव निवर्तक इत्यभिमतम्, किं वा नियोगतत्त्वज्ञानान्तरं बाध्यत इति विकल्पं हृदि निषायाद्यमनस्य निराकरोति किमि

दुरितवन्मत्यता प्रपंचस्य । अन्यथा तत्त्वज्ञानेनैव बाध्यत्वे
नियोगकृत्यं न पश्यामः । उत्तरत्राप्याकांक्षादित्रयवता बाध्यै-
नैव तत्त्वज्ञानं जायत इति किं नियोगात् । तेनैव च तत्त्व
ज्ञानेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तत्राघातकथं सपरिकरानियोगोत्पत्तिश्च ?
परोक्षापरोक्षनिवर्तकज्ञानयोरविशेषोपपादनादिकमन्यत्र ग्राह्यम् ।

किंच प्रपंचनिवर्तकोयं नियोगो न तावद्ब्रह्मस्वरूपम् , निव-
र्तकस्य नित्यतया नित्यं प्रपंचाभावप्रसङ्गात् ; नित्यस्य विषया
नुष्ठानसाध्यत्वायोगाच्च । अतो ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्त एष्टव्यः ।
सच कृत्स्नप्रपंचनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेन प्रयोक्तुरपि नष्टत्वान्निरा-
श्रयः कथमुत्पद्येत ? आश्रयस्थितौ वा कथं विषयलाभः ?
निराश्रयोत्पत्तावपि नियोगाख्यमिष्ट्यापदार्थस्थितौ कथं कृत्स्न
प्रपंचनिवृत्तिः ? सिद्धावपि किमन्यन्नियोगसाध्यं मोक्षाख्यं
फलमिति ।

किंच करणभूतायाः प्रपंचनिवृत्तेः का नामैतिकर्तव्यता ?
न काचिदिति चेत्,— अनुपकृतस्य करणत्वायोगात् । यथाहुः—

“ नहि तत्करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।

इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ ” इति ।

त्यादिना । प्रत्याह अन्यथेति । केवलनियोगस्यानिवर्तकत्वकोटावित्यर्थः । तेनैव
ति । प्रथमं वाच्योत्तरज्ञानेनैवेत्यर्थः । ननु प्राथमिकज्ञानस्य परोक्षत्वम् , न ते-
प्रपञ्चनिवृत्तिः, किन्तु नियोगवाच्यापरोक्षज्ञानादेवेत्यत्राह परोक्षेति । परोक्षञ्च
परोक्षनिवर्तकज्ञानञ्चेति द्वन्द्वः । अविशेषेति । स्वरूपप्रकाशानधिकविषय-
मदन्वयभावि, अन्यथा अग्नितत्त्वप्रसङ्गात् , तत्रैवानिवर्तकत्वमित्यर्थः । आ

अस्तु वा काचिद्भावरूपेति चेन्न;—सा हि सन्नित्योपकारिका वा स्यात् , आरादुपकारिका वा? नाद्यः,—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरनिवर्तकस्य कस्यचिददर्शनात् । अद्वैतज्ञानं दृश्यत इति चेन्न;—तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपमोक्षसिद्धौ करणादिनिष्पाद्यासिद्धिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः । तत्सिद्धौ तदनुग्राहकांशानवस्थानमित्युभयतः पाशाणज्जुः! अथाभावरूपानुग्राहकस्थितौ न विरोध इति मन्यसे ! तन्न; तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणेति कर्तव्यताभेदासिद्धेः ।

तदेतदभिप्रेत्याह— “अभावरूपत्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्यनुग्राहक” मिति । अभावात्—कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्त्यन्तर्गतत्वेन करणात्पृथगभावाभावादित्यर्थः । केचित्तु अस्य भाष्यस्यैवमर्थमाहुः,— अभावत्वादेव न हेतुत्वमित्युच्यत इति, तत्र शब्दा । स्वारस्यार्थानौचित्यादिकं च द्रष्टव्यम् ।

तदेवं विधायकादर्शनात् सपरिकरनियोगानुपपत्तेश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवतीति सिद्धम् ।

इति शतदूषणां निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गः

षट्चत्वारिंशोवाद् ॥

शब्देनापरोक्षत्वासम्भवो विवक्षितः । अनुग्राहकांशः— इतिकर्तव्यतासाध्यः करणोपकारः ।

इति श्रीवाञ्छुकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादकृपासमधिगतपरारवतस्वयाभाष्येन

तदेकदेवतेन तन्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

निष्प्रपञ्चीकरणनियोगभङ्गो नाम

षट्चत्वारिंशस्सकन्धः ॥६४॥

रिति । तदेतत् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षविभागतयोदाहरद्विर्भाष्यकारै
 निरस्तप्रायम् । तद्विस्तृणीमहे । तत्र तादृशशादयो न निर्विकल्पकविष
 यतया सिद्धाः, तथा सत्यमिलापसम्बन्धानर्हत्वप्रसंगान् । विकल्प
 विषयतया सिद्धौ तु, य एते पक्षादिग्राहिणो विकल्पाः, किं तेषि
 पक्षीक्रियन्ते, उत तद्व्यतिरिक्ताः? इति । न प्रथमः, व्याघातात् ।
 विकल्पानां विसंवादित्वविकल्पस्य विसंवादे पुनस्तेषामपि संवादपर्य
 वसानात् आश्रयाद्यसिद्धिप्रसंगान् । अविसंवादातिरिक्तायाश्च तत्सि-
 द्धेरनिरूपणात् । विसंवादेपि वा तरिसिद्धौ सर्वत्र विशिष्टार्थसिद्धे
 र्दुर्निवारत्वात् । नापि द्वितीयः, तैरेवानैकान्त्यात् । अविसंवादेपि

सत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितेरयावत्स्वविषयकत्वं पर्यवस्यति । यत्किञ्चि
 त्स्वविषयान्यूनसत्ताकं च तत्तत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चितचेति कर्मधारयः । तच्छ-
 ब्देन प्रकृतस्य यत्किञ्चित्स्वविषयपदस्यार्थः परामृश्यते । मिथ्याभूतशब्दस्य कृत्स्ने-
 नोत्तरखण्डेन बहुमीहिः । नच शुक्तिरजतविकल्पे रजतान्यूनसत्ताकब्रह्मतरशुक्तौ
 मिथ्यात्वासिद्धेः साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् ;— इतरपदेन सामान्याभावस्य विव-
 क्षितत्वात् । नचैवमपि स्वविषयीभूतशुक्तयन्यूनसत्ताकतत्समानसत्ताकत्वेनानिश्चित
 ब्रह्मतरशुक्तौ मिथ्यात्वासिद्धेस्साध्यवैकल्यं शङ्क्यम्, स्वविषयीभूतरजतान्यूनसत्ता
 कब्रह्मशुक्तीतर रजतमादाय वाच्यसत्त्वात् । एतदर्थमेव यत्किञ्चित्स्वविषयेऽनुक्तम् ।
 तदेत दिति—॥३॥ स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्, तथाहि यः । प्रत्यय
 स्स मृषा दृष्टस्त्वप्रादिप्रत्ययो यथा॥३॥'इति बौद्धोक्तमिदमनुमानमिति प्रत्यभिजा
 नाति । तथासतीति । निर्विकल्पकस्य प्रवृत्तिनिमित्ताद्यविषयकत्वादिति भावः ।
 पक्षादी त्यादिशब्देन साध्यानुमितिहेतुपरामर्शादयो गृह्यन्ते । व्याघातमेव विवृ-
 णोति । विकल्पाना मिति । विकल्पाना विसंवादित्वग्राहिण्या अनुमितेतिरत्यर्थः ।
 दोषान्तरमाह आश्रयादीति । आश्रयग्राहिविकल्पस्य मिथ्याविषयत्वे आश्रया
 सिद्धिः । आदिशब्देन हेतुग्राहिविकल्पस्य विसंवादिष्ये स्वरूपासिद्धिरित्यादि
 विवक्षितम् । सर्वत्रेति । ह्येपि वाप्यादिना बहुशुभमित्या यतिरितिप्रगङ्गा इति
 भावः । अविसंवादेऽपीति । विकल्पस्य मिथ्याविषयत्वानुमिते, प्राक् पञ्चादि

यः, स्वस्यापि संवादित्यग्रहणे तस्यानाधिकारात् । अधिकारे वा विकल्पत्वप्रसंगात् । तेन विकल्पवन्निर्विकल्पकस्यापि प्रामाण्यानिर्मुलना दप्रयत्नविजयिनो माध्यमिकाः ।

कश्चायं विसंवादः ? किं संवादिज्ञानान्तरराहित्यम्, आहोस्वित् अर्थक्रियास्थित्यभावः, बाधकज्ञानान्तरोदयो वा, यद्वा अनर्थभूतत्वम्, अथवा अनर्थविषयत्वम्, यद्वा अन्यस्यान्यात्मनोल्लेखः, अन्यद्वा किञ्चित् ? इति । न प्रथमः— क्वचिद्वापात् ; क्वचिदिष्टप्रसङ्गात् ; अकिञ्चित्करत्वाच्च । संवादकाभावे कथमध्यवसाय इति चेत् ? यथा संवादकस्येति पश्य । परस्परसंवादादुभयाध्यवसाय इति चेन्न;— शुक्तिरजतबोधधारा बाह्यिकसन्ततौ तदासिद्धेः । अर्थक्रियाविरहव्यवसायविसंवादात्तत्र सर्वत्राप्रमात्वमिति चेत् ? एतेन द्वितीयः कल्पः परिजिगृक्षितः । सोपि न, सर्वासामर्थक्रियाणां विकल्पोपजज्ञात् ।

क्षितम् । अनधिकारा दिति । असामर्थ्यादित्यर्थः । निर्विकल्पकेनाविसवादित्वग्रहे बाधमाह अधिकार इति । इष्टापत्तिशङ्कायामाह तेनेति । निर्विकल्पकप्रामाण्यग्राहिणोपि विकल्पत्वेन तद्विषयीभूतनिर्विकल्पकप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः । ब्रह्मविषयनिर्विकल्पकस्यापि अप्रामाण्यात् सर्वज्ञान्यता स्यादिति भावः । साध्ये मिथ्याविषयत्व विसंवाद इति तं विकल्पयति कश्चायमिति । अनर्थभूतत्वम्— अनर्थाद्भूतत्वम्, अनर्थजत्वमिति यावत् । इष्टप्रसङ्गा दिति । सिद्धसाधनादित्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वा दिति । संवादिज्ञानाभावेपि बाधाभावे याथार्थ्याक्षतेरिति भावः । अध्यवसायः— तत्प्रामाण्याध्यवसायः । ततश्च प्रामाण्यासिद्धेः तद्विषयो न परमार्थ इति भावः । शुक्तीति । बाधे सति परस्परसंवादेपि प्रामाण्यानुद्भवसायादित्यर्थः । अर्थक्रियेति । अर्थक्रियाविरहव्यवसायरूपो विसंवाद इत्यर्थः । एतेनेति । अर्थक्रियाविरहव्यवसायः— अर्थक्रियाविरहप्रमा, तथाच अर्थक्रियाविरहो विसंवाद इत्यत्र पर्यवसितमिति भावः । सर्वासा मिति । निकल्पेन तद्विषये प्रवृत्तौ अर्थक्रियादर्शनाद्विकल्पविषयस्यैवार्थक्रिया

नहि निर्विकल्पकेन कश्चित्प्रवर्तते। नच विकल्पतः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया
 न सम्भवति । मणिप्रभाविषयमणिविकल्पप्रवृत्तस्येव स्वलक्षणप्रसूत
 निर्विकल्पकजनिततदारोपितार्थोल्लेखविकल्पप्रवृत्तस्यापि पारम्पर्यणार्थ
 सम्बन्धात् निर्विकल्पकनिदान एव संवाद इति चेन्न; नियामका
 भावात् । बाधितत्वमिति चेत् ? ततस्तृतीयः पक्षः स्वीकृतः ।
 सोप्यसारः, असिद्धेः । अतएवानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;-
 अद्यापि तत्प्रामाण्यानिश्चयात् । अर्थजत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न;-
 साक्षादसिद्धेः । परम्परया त्वविशेषात् । अतएव न चतुर्थः ।
 नच जात्यादिविशिष्टस्य जात्यादिविशेषणस्य वा दृष्टोपलम्भासिद्धस्या
 बाधितस्याप्यनर्थत्वं निश्चिनुमः , यतस्तत्प्रसूतस्य विकल्पस्या
 नर्थत्वम् ।

षष्ठम् , ततश्चानुमाने बाध इति भावः । सर्वासा मित्यनेन निर्विकल्पकस्या
 प्रामाण्यप्रसङ्गो विवक्षितः । एतद्दुपपादयति - नही ति । बाधमुपपादयति—
 नचे ति । शङ्कते- मणिप्रभे ति । जनितान्तं विकल्पविशेषणम् । तदारो
 पित- स्वलक्षणाध्यस्त , उल्लेखात्मको विकल्पः । निर्विकल्पकनिदान इति ।
 स्वलक्षणानिष्यनिर्विकल्पकजन्यत्वादेव स्वलक्षणारोपितार्थोल्लेखित्वम् , ततश्च
 विकल्पाविषयस्य स्वलक्षणारोपिततया स्वलक्षणरूपार्थसम्बन्धाद्विकल्पस्य पारम्पर्ये-
 णार्थसम्बन्धित्वम् , तथाच निर्विकल्पकविषय एवार्थक्रियालक्षणसंवाद इति
 सविकल्पकविषयो ऽर्थक्रियाशून्य एवेत्यर्थः । निगूढाभिसन्धिराह असिद्धैरिति ।
 अभिसन्धिमजानानश्चोदयति अतएवेति । एतदनुमानादेवेत्यर्थः । अभिसन्धि
 मुदपादयति । अद्यापीति । अनुमितरपि विकल्पत्वेनाप्रामाण्याद्विकल्पस्य बाध
 तत्वं न सिद्धचतीत्यर्थः । यद्वा असिद्धेरिति । बाधस्यानुपलब्धिबाधितत्वादि
 त्यर्थः । इदानीं बाधानुपलम्भेण कालान्तरीयबाधो नानुपलब्धिबाध्य इत्याह
 अतएवानुमानादिति । अतएव नैति । साक्षात्परम्पराविकल्पयोरुक्तदूषणा
 दित्यर्थः । दूषणान्तरमाह नचेति । अनर्थत्वम्-अपरमार्थत्वम् । प्रत्युत पारमार्थ्य

अतएव न पञ्चमः, अनुमानादिनिर्मूलनाच्च । पष्ठोपि
 स्वलक्षणाकारतयैव जात्यादिसिद्धेर्निरस्तः । नचाशब्दात्मार्थः
 शब्दात्मना विकल्पे भातीति वाच्यम् ; सर्वेषु विकल्पेषु शब्दा
 नुवेधाभावात् । यत्र च शब्दानुबोधः तत्रापि शब्दार्थात्मना
 प्रतिभाति, अशब्दात्मनैव पूर्वमेवाध्यवसायात् । नच गोरित्यत्र
 गकारौकारविस्मर्जनीयात्मफोयमिति मन्यते, अपितु गोशब्दप्रवृत्ति
 निमित्तभूतगोत्याश्रय इति । एकार्थानेकशब्देष्वनैकार्थैकशब्देषु
 च शब्दानामर्थानां च परस्परविरोधादेव नैकतादात्म्याध्यवसाय
 सम्भवः । नचात्र साम्यसन्निकर्षादिकमध्यासनिमित्तं पश्यामः ।
 नच चाक्षुषनीलादिप्रलये श्रावणनीलादिशब्दात्मनोऽहोरेखो युक्तः ।
 नच विकल्पास्तर्षे समानाः, मानसवाहोन्द्रियव्यापारान्वयव्यति
 रेकानुविधानविरोधात् । नच गोशब्दात्मना स्वण्डशब्दात्मना
 च गोव्यक्तौ विकल्पितायां ज्ञातिव्यक्तिशब्दविभागनिमित्तं स-

मेव निश्चिनुम, अतो वाप इत्यर्थः । अत एवेति । अनर्थत्वानिश्चयादित्यर्थः ।
 अनुमानादीनि । अनुमानादेरपि जात्यादिविषयत्वेन विसर्वादे एतदनुमानमप्य
 प्रमाण स्यादित्यर्थः । स्वलक्षणेति । परमार्थतयेत्यर्थः । अन्यस्यान्यात्मना भान
 मस्तीति शङ्कते । नचाशब्देति । शब्दात्मना प्रतिभानाभावं विभेपदर्शनानुप
 लम्भेन चोपपादयति अशब्दात्मनैवेत्यादिवाक्यद्वयेन । अपित्विति । इदमुप
 लक्षणम्, कचिद्गोशब्दवाच्य इत्यपि भासत इति भावः । शब्दार्थभेदग्रहस्या
 बध्यकत्वमाह एकार्थेत्यादिना । कारणाभानाच्च न शब्दाध्यासमभव इत्याह—
 नचेति । नच विकल्पा इति । एकेन्द्रियग्राह्यत्वात् आरोप उपपद्यत इति भावः ।
 नच निर्विकल्पके तदुपधयः, मनसोपि तथा प्रसङ्गादिति भावः । नच गोशब्दा
 त्मनेति । जातिव्यक्तिवाचकत्वनिबन्धनत्वात्तद्विभागस्थेति भावः । शब्दाध्यास
 पक्षे वाच्यवाचकभावग्रहो न समग्रग्रहः, समयग्रहाभावे विकल्पे शब्दानुबेधा
 भावेन तस्य शब्दानुबोधोपभोगित्वात्, शब्दाध्यासरूपशब्दानुबेधे च पूर्वं शब्द

म्भवति । नच जातिशब्दो व्यक्ता नाध्यस्यत इति वाच्यम्;-
 गौरयमित्येव प्रतिभासात् । तथाच व्यक्तिशब्दस्यापि तुल्य
 न्यायतया नाध्यासः । अतस्तदस्थ एव शब्दस्त्वविषयमावे
 दयति वस्त्वन्तराच्च व्यवच्छिन्नंतीति न शब्दाध्याससम्भवः ।
 नापि सप्तमः,- बाधपर्यवसितस्य कस्यचिदन्यस्यानुपलम्भात्,
 अन्यादृशस्य साधनेपि विरोधाभावादिति ।

नच संस्कारप्रसूततामात्रेण विकल्पस्याप्रामाण्यम्, स्मृति
 प्रामाण्यवादिषु तस्य दुर्वचत्वात्, संस्कारमात्रासाधारणकारणस्य

सादात्म्यग्रहस्यैव उपयोगितया तस्यैव समयग्रहत्वात्, अतो जातिवाचित्वादि
 विभागो नास्तीति तात्पर्यम् । नचजातीति । जातिशब्दो जातिवाचक एव,
 तदितरश्च व्यक्तिशब्द इति विभाग इति भावः । गौरिति । आदृश्या प्रतीत्या
 त्वमा क्वचिच्छब्दाध्यास उच्यते तादृश्येवेय प्रतीतिरिति जातिशब्दस्याप्यध्यासो
 दुर्वार इति भावः । अस्तु तर्हि जातिशब्दस्याध्यासः, व्यक्तिशब्दस्य तु माभूत्,
 अतस्सिद्धो विभाग इत्यत्राह- तथाचेति । अतइति । तदशब्दाध्यासे प्रत्य-
 क्षादिविरोधादिः, अतशब्दस्तदस्थस्सन् विषयानन्तर्भूत एव व्युत्पन्नमर्थे बोध
 यति, प्रत्यक्षादिध्वनि क्वचिद्वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन विशेषणतया भासमानो
 वस्त्वन्तराद्यवच्छिन्नत्वीत्यर्थः । उपसंहरति- इति न शब्दाध्याससम्भव इति ।
 सप्तमोपि किं बाधपर्यवसितः, उत नेति विकल्प्याद्य दूषयति- बाधेति । ननु
 संस्कारप्रसूतायास्त्वृत्तेरप्रामाण्यदर्शनासंस्कारजन्यत्वमप्रामाण्यप्रयोजकम्, अत-
 स्तादृशत्वाद्विकल्पस्याप्रामाण्यं चान्यमित्यत्राह- नच संस्कारेति । संस्कारजन्य
 स्वच परेण स्वमतानुसारेणोक्तम् । अभ्युपगमेन परिहारः । न वयमयाथार्थ्यलक्षण
 मप्रामाण्यमापादयामः, परन्तु स्मृतित्वलक्षणाप्रामाण्यमित्यत्राह- संस्कारमात्रेति ।
 मात्रपदं प्रत्यभिज्ञायामतिध्यातिवारणाय । असाधारणपदमसम्भववारणार्थम् ।

स्मृतित्वात् । स्मृत्यनुभवात्मकपक्षेऽप्यंशे स्मृतित्वलक्षणमप्रामाण्यं प्रस-
ज्येत, न पुनर्विसंवादात्त्वलक्षणम् । विकल्पत्वादिति हेतुश्च विशिष्टप्रत्य-
यत्वमात्रम् ! तद्विशेषो वा ? नाद्यः; निर्विकल्पकस्याप्यस्मन्मतेन यत्कि-
ञ्चिद्विशिष्टप्रत्ययत्वेनाऽनैकान्त्यात्; तस्यापि पक्षीकारे तद्वतिरिक्तनिर्वि-
कल्पकस्याऽनुपपत्त्या सर्वप्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, प्रथमा-
क्षसन्निपातजविशिष्टप्रत्ययदुपरितनविशिष्टप्रत्ययत्व कारणदोषादिविशेषा-
भावात्; संसारसम्भेदादेश्चाऽदोषरूपात्वभाषनात् । अतो विशिष्टप्रत्ययमा-
त्राप्रामाण्यबादिना सर्वप्रत्यक्षनिर्मूलने, पारशेषोपि शून्यतत्त्वमुपस्थापयेत्-न
पुनरद्वैतम् । किञ्च कल्पितवाद्याविषयनिर्विकल्पकस्य त्वन्मतेन मिथ्याविषय-
त्वात् तदृष्टान्तेनाऽद्वैतविषयनिर्विकल्पकस्यापि मिथ्याविषयत्वमनुमेयमिति ।
किञ्च — विकल्पाविषयत्वं चेत् ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ।

श्रोतव्यादिविधीनां स्यादश्रोतव्यत्वमेव ते ॥

अतो न निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणो विकल्पाविषयत्वमपीति ।

इति शतदूषणां विकल्पप्रामाण्यभङ्गः सप्तचत्वारिंशो वादः ॥

स्मृत्यनुभवेति । स्मृत्यनुभवात्मकत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । तद्विशेषः—विशिष्टप्रत्ययत्व-
व्याप्यः प्रथमाक्षसन्निपातजप्रत्ययोत्तरविशिष्टप्रत्ययत्वादित्यर्थः । किमुभयसम्भक्ति-
पक्षो विकल्पः पक्षः? उत विशिष्टप्रत्ययमात्रम् ? आद्यं दोषमाह, निर्विकल्पक-
स्यापीति । अनैकान्त्यात्—सन्निपातानैकान्त्यात् । पक्षसमत्वे च बक्ष्यमाण-
प्रत्यक्षोच्छेदो द्रष्टव्यः । द्वितीये दोषमाह तस्यापीति । चच्छेदः अप्रामाण्यम् ।
द्वितीये अप्रयोजकत्वमाह प्रथमाक्षेति । सर्वप्रत्यक्षेति । निर्विकल्पकाभिमतस्य
ब्रह्मप्रत्यक्षस्यापि विशिष्टप्रत्ययत्वात् प्रत्यक्षमात्रनिर्मूलमिति भावः । श्रोतव्यादीति ।
भ्रष्टादीनां विशिष्टप्रत्ययत्वेन विकल्पाविषये ब्रह्मण्यसम्भवात् भ्रष्टादिविधीना-
मप्रामाण्येनाऽनुपादयत्वं स्यादित्यर्थः । अत इति । अश्रोतव्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
ततो ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यादिति भावः ।

इति धीवापूलकुलतिलकश्रीनिवाणचार्पपादसेवासमभिगतपरवरतत्वयाथात्म्येन

तदेकदेवतेन तद्धरणपरिचरणपरागणेन तत्प्रसादलक्ष

महाचार्पापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचित्वा

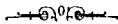
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

विकल्पप्रामाण्यभङ्गो नाम

सप्तचत्वारिंशः स्कन्धः ॥४७॥

श्रीऋतु ।

अथाऽष्टात्त्वारिंशो वाक्यः ।

गुणविभूतिविशेषविचित्रितं निगमसीमनि यत्समधीमहे ।

स्मृतिपुराणसत्तैरूपवृंहितं तदिदमस्तु सदा हृदयेषु नः ॥

यदुच्यते—निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैक्यं त्रय्यन्तसिद्धं स्मृतिपुराणादी
न्युपवृत्तयन्तीति ; तत्र तावत् तत्तत्प्रकरणादिपरामर्शेन भाष्यकारैरेव तेषां
यथावस्थितोऽर्थः प्रदर्शितः । सामान्यतः किञ्चिदुच्यते ।

यदा शब्दमात्रस्य निर्विशेषबोधनसामर्थ्यं नास्तीत्युपापीपदाम तदा कैव
कथा तद्विशेषाणाम् यदा च श्रुतिपरिषदशेषापि विशिष्टविषयेति निरणैष्ण,

उपनिषद्गुणवृद्धाणप्रतीपप्रशमपटूरमृतस्रुते रसिष्ठाः ।

इयमुल्लहदयल्लमाः पिबेम भवणपुष्टेः कविवादिसिद्धवाचः ॥

इयत्तानालीढारिः गुणविभूति स्मृतिपुस्तैः

तह क्रोःशन्तीनां इयवुखमिदङ्कारमनिशम् ।

भूर्तानां मत्सूदानगुरजनगोदाय विहितान्

निरुन्धन् शैवादीन् स जयाति भृश भीनिधिगुरुः ॥

गुणविभूतीति । अनेनानुक्तविशेषैः सहावगतार्थव्यक्तीकरणमुपवृद्धाण स्व-
मते उपपद्यते, परपते तु तद्वैधव्यमिति सूच्यते । तेन वादार्थः सद्गृहीतो भवति ।
निगमसीमनि—वेदान्त इत्यर्थः । इह तत्तद्वाक्यानां प्रकरणादिपर्यालोचनया स-
विशेषपरत्वेऽपवादनमुत्वेन निर्विशेषवत्पुणवृद्धाणासम्भवानुपपादने हेतुमाह तत्र ताव
दिति । अनेन प्रकरणादीर्विरोधाद्य निर्विशेषोपवृद्धाकत्वमि सूच्यते ।
यदा निर्विशेषोपवृद्धागामम्भवे इत्युमाह तत्र ताव दिति । “ भाष्य
कारिः प्रदर्शित ” इत्यनेन निर्विशेषे प्रकरणादिविरोधस्याविचात्यत्व
मिहानुपपादने हेतुश्च सूच्यत । हेत्यन्तरं प्रतिजानीते सामान्यत इति । किमर्थं

चेत् ; मास्तु, असकृदनुसंहितैकश्रुतिवाक्यमात्रजन्मनि तत्प्रत्ययप्रवाहेऽपि तस्य कर्तुं शक्यत्वात्, अतिप्रसङ्गश्च तदेति ।

नापि द्वितीयः—निर्विशेषपक्षे तदयोगात् । तथाहि—यन्निर्विशेषं श्रुतिं तच्छ्रुत्यैव व्यक्तम् । तदतिरिक्तप्रकाशने तु सविशेषत्वावश्यम्भावाद्दुपवृक्षणोपवृक्षणीयवैधत्त्यम् । मिथ्याभूतःतिरिक्तकारणोपधनेऽपि कथं तत्त्वावेदकस्यातत्त्वावेदकमुपवृक्षणं स्यात् ? अथ श्रुतौ कस्मैचिदप्रतिपक्षं कस्यचित्प्रतिपक्षं प्रकाशस्वरूपमेवात्र व्यज्यत इति मन्यसे; तदपि न; श्रुतिम्यत्पन्नस्यप्रसङ्गात् । तदाभिमुख्यजननाच्छ्रुतत्वमिति चेत् ? तत्फलसिद्धौ किं तदाभिमुख्येन ? असिद्धौ वा कुतस्तत् ?

नापि तृतीयः—अनुपवृक्षणत्वप्रसङ्गादेव । अन्यथा परस्परमिद्वयार्थानां वेदभागानामेव परस्परोपवृक्षणत्वप्रसङ्गात् ।

नापि चतुर्थः—अत्रन्तर्निर्वाहार्थत्वाभिन्नार्थत्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्त

असकृदनुसंहितेति । तस्येति । आश्वासस्येत्यर्थः । न च प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवाशासहेतुरिति वाच्यम् ; अनिश्चितप्रामाण्यत्वाविशेषे स्वसंवादादप्याश्वाससम्भवादिति भावः । अतिप्रसङ्गश्चेति । बाह्यागमानामपि परस्परसंवादात्प्रामाण्यप्रसङ्गात् इति भावः । किं निश्चयमानं व्यक्तीकरणम् उत सामान्यतः पूर्तपक्षस्य विशेषकारणनिश्चयः ? आद्ये दोषमाह यन्निर्विशेषं इति । द्वितीये तदतिरिक्तकारणः किं सत्यः उत मिथ्या ? आद्ये आह तदतिरिक्तं इति । द्वितीये मिथ्याभूतेति । अनेति । उपवृक्षण इत्यर्थः । श्रुतिप्रतीति न श्रुत्या प्रतिपक्षेऽपि विशेषबाधनेन श्रुतौ मगधितार्थव्यक्तीकरणादिना वा अनुपकारकत्वे एव उपवृक्षणत्वं स्यात्, न तु शान्तव्येण काञ्चिदप्रतिबोधकत्वमानेणेति भावः । तदाभिमुख्यजननादिति भवमूलप्रतीतिप्रतीतिनेत्यर्थः । सत्फलेति फलमर्थानुभवात् । असिद्धादिति तत्प्रतीतिप्रसङ्गम् । उपवृक्षणावधारतस्यार्थस्य उपादेयत्वमुद्धया हि तत्प्रतीतिपादकप्रतीतिमूलप्रतीतिप्रतीतिः स्यादिति भावः । अनुक्तवस्त्वन्तरमात्रवर्णनमिति तृतीयः पक्षः, तदप्युक्तं नापि तृतीय इति नापि चतुर्थ इति । अस्तुपवृक्षणत्वं यत्कि-

विषयत्वस्यातिरिक्तविषयत्वेऽपि सत्यमिध्या, र्थत्वयोर्दूषितत्वात् न्यूनबोधनमवशिष्यते । न च तदाप्युपबृंहणता, उक्तांशस्य तुल्यतया नैरपेक्ष्यात् । अनुक्तांशोऽनुक्तेरेवोपबृहणत्वगन्वाभावादिति ।

किञ्च—यच्चाधिकं श्रुतौ बोध्यते तत्सत्यत्वे सविशेषता, तन्मिध्यात्वे श्रुतिरतत्त्वावेदिका, पुंवाक्यं तु न तथेत्यापन्नम् ।

नच माभूदुपबृहणमिति वाच्यम्; श.रीरकाधिकरणेषु तत्र तत्र स्मृति संवादोदाहरणादिविरोधात् । अन्यथा चेदनुमाहकतर्कस्यापि प्रहाणप्रसङ्गात् । तत्प्रहाणे पुनः "आर्षं धर्मोपदेश" मित्यादिग्रहणवचनविरोधः ।

श्रित्, तथाऽप्युपबृहणत्वेनाभिमतमत्यन्तं उपबृहणीयेन भिन्नार्थं अभिन्नार्थं वा? अभिन्नार्थत्वेऽपि अतिरिक्तविषयं न वा? अतिरिक्ताविषयत्वेऽपि सत्यविषयं मिथ्याविषयं वा? अतिरिक्तविषयत्वाभावेऽपि अन्यूनानानि ररिक्तविषयं न्यूनविषयं वा? तत्र पक्षात्तरेप्युपबृहणत्वस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वात्परमः पक्षः परिशिष्यते; तथाऽप्युपबृहणत्वं न सम्भवति तथाहि—किं स्मृत्यादं स्वप्रतिपाद्य श्रुत्यर्थांशमुपबृहयति उत स्वाप्रतिपाद्य श्रुत्यर्थांशम्? नाद्यः—स्वोक्तांशो यथा श्रुत्या प्रतिपाद्यते तथैव स्वेनापि प्रतिपाद्यमानो दृश्यते नत्वाकारोवशेषेणेति तस्य स्वनैरपेक्ष्यात् । न द्वितीयः; तदंशस्य स्वाविषयत्वादित्यर्थः । यच्चाधिक मिति उपबृहणस्य न्यूनविषयत्वं । भूतेस्तदधिकविषयत्वादिति भावः । न च उपबृहणविषयोऽऽद्यो मिथ्या, तद्विषयस्तु सत्य इति; ब्रह्मोपबृहणत्वस्य तथासत्यनुपपत्तेः । उपबृहणविषयांगेनैव श्रुतेरतत्त्वादेकत्वप्रसङ्गाच्च ।

इयता ग्रन्थेन पूर्वं परोक्ततथानुदितं निर्विशेषचिन्मानोपबृहकत्वं दूषितम् । यदि कश्चिदुपबृहणं ब्रह्मनपेक्षितामिति त्रयांस्तमपि प्रसङ्गादिरा करोति न च माभूदिति । अन्यथा चेदिति अन्यथोच्यते चेत्, उपबृहणापेक्षा नास्तीति चेदित्यर्थः । श्रुत्यनुमाहकतया प्रसिद्धयोस्तर्कोपबृहणयोरन्यतरस्य त्यागे तर्कोपि त्याग्यः स्यात् । ननु भवतामपि स्मृतिर्न भ्रांतप्रतिपत्तांशस्योपबृहणम्, तदने

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, श्रुतिप्रतिपक्षस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तगुणविभूते
रप्रतिपक्षनेकगुणविभूतिवैशिष्ट्यबोधनेन व्यक्तीकरणोपपत्तेः । नचाप्रति
पक्षस्यांशस्यावेदार्थत्वम्, [वि] प्रकीर्णानन्तशास्त्रे महति वेदवृक्षे यत्र
काचित्कोटेर तस्यापि लीनत्वात् . तस्म चास्यभागश्राविभिरयोगिभिरधि
गन्तुमशक्यत्वात्, तत्कृते च योगिभिरुपवृक्षणप्रणयनोपपत्तेः । कति

भषदुक्तन्यायेन वैयर्थ्यात्, न च श्रुत्यप्रतिपक्षांशे, तद्विषयस्य श्रुतिमूलत्वाभावेना
प्रामाण्यप्रसङ्गात्; तस्माद्भवन्मतेषुपवृक्षणानुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य परिहरति
नचैवमिति । [वि] प्रकीर्णेति तथा चाधीयमानश्रुत्यर्थस्य श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यविशेषे
स्सह प्रतिपादनभूपवृक्षणमिति भावः । उपवृक्षाणप्रणयनेति ।

ननु कथमत्र समासः? “ उभयप्रसौ कर्मणी ” इति द्वयौ, अथवा कर्म
प्येवेति नियमाभावे “ कर्तृकर्मणो ” इति षष्ठीप्रसङ्गे योगिभिरिति, कर्तारि तृती
यानुपपत्तेः, तस्याश्च षष्ठ्याः ‘ कर्मणचे ’ इति समासा निषिद्ध इति चेत्; उच्यते,
शेषषष्ठीयम्, अतः समासोपपत्तिः । न च तृतीयानुपपत्तिः, ‘ उभयप्रसौ कर्मणी ’
त्परव नेवमर्थः, कर्तारि कर्मण चोभयस्मिन् कारके विवक्षिते “ कर्तृकर्मणो ” इति
षष्ठी कर्मणैव न कर्तारिति; येनाय दोषः स्यात्, यदि कर्तृकर्मोभयविवक्षा तदानेन
निषेधेन कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या भावम्, तस्याश्च समासो निषिद्धः, यदि तु न
विवक्षा तदा उभयप्रसौविनि नियमाभावात् “ कर्तृकर्मणो ” इति षष्ठीप्राप्त्या
तृतीयानुपपत्तिरिति । अन्तुभयत्र कर्तारि कर्मणि च षष्ठी यत्र प्राप्नोति, प्रसज्यते,
भषिदुमर्हतीति यावत्, तत्र कर्ता यदि विवक्षितः तत्र षष्ठी न भवति कर्मणि तु
विवक्षिते षष्ठी भवतीति । इदमेव प्रातिप्रदणस्य प्रयोजनम्, अत एव “ अन्तर्दो ये
नादस्येन ” इति निर्देशः । अत्र तु यद्यपि कर्तृकारकं विवक्षितं कर्मकारकमवि
वक्षितम्, तथापि कदाचिदुभयविवक्षायां स-यादुभयत्र षष्ठी भषिदुमर्हतीति निवृत्तौऽप्यं
वर्तते, तेन तृतीयोपपद्यते । कर्मकारकमविवक्षितमिति कृत्वा न तन्नानेन षष्ठी
नापि समासनिषेधः । शेषार्थेऽपि विवक्षित इति तदाभवा षष्ठी । तस्याश्च समासो
भवति ।

णीयाविरोधाविरोधाभ्यां विशेषात् । अत्र एव हि शरीरकस्मृत्यभिर्करणे
 कपिकादिस्मृतेर्निरासः । उपबृक्षणीयाविरुद्धमन्वादिस्मृतिसन्निधौ ताद्विरु
 द्धकपिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वान्न तैरुपबृक्षणं नाप्युपबृक्षणीयबाध इति हि
 तत्रार्थः । तेन तामसराक्षससङ्कीर्णपुराणादिभिर्वेदोपबृक्षणं पुराणविवेक
 परिज्ञानशून्यनामविवेकितानिबन्धनामेति तन्नाद्रिमामहे । उक्तं हि
 मात्स्ये—“ अयेःशिवश्च माहात्म्य ” मित्यारभ्य—

“ सात्त्विकेष्वथ रूपेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥ ”

इत्यन्वम् । तदेतत्सर्वमर्थवो निर्दिशितं भाष्ये—“ उपबृक्षणं नाम विदित
 सकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावग
 तवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम्, सकलशाखानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रव
 णदुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायो, गादुपबृक्षणं हि कार्यमेवे ” ती ।

एषच्च सामान्यतो निर्बिणेषतया उपबृक्षणासम्भवेऽनुपबृक्षितेन
 वेदेनार्थनिश्चयायो, गाद्वेदाविप्लवक एव निर्बिणेषवादः । स्मरन्ति च—

“ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृक्षयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रवारिष्यति ॥ ” इति ।

इति शतदूषण्यामुपबृक्षणवैषद्यवादः

॥ अष्टाचत्वारिंशो वादः ॥

मिति ।

इति श्रीबाभूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयायात्प्येन
 तद्वक्त्रेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचित्वायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

उपबृक्षणवैषद्य नाम

अष्टाचत्वारिंश. रकन्धः ॥४८॥

भीरुः ।

॥ एकोनपञ्चाशो वादः ॥

त्रिविधविद्विदन्तर्यामितां प्राप्य तिष्ठन्

निस्त्रिलनिगमभिष्टैर्नित्यमैकमोपदेशैः ।

भ्रमममरुषियां यो वारयत्येकभक्त्या

भवत्तु शरणवाणी तत्पदे शाश्वती नः ॥

यदाहुः—“ तत्त्वमसि ” “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्मी ” त्याज्यै
क्योपदेशान्यथानुपपत्त्या परिशुद्धे ब्रह्मण्येवाज्ञानं भेदभ्रमश्चावश्यं कल्प
नीयम्, नचात्रैक्यं न प्रतीयते ; नचाविबक्षितम्; सामानाधिकरण्यस्य

त्रिविधे इति । अन्यभक्त्या लोहैरेक्योपदेशादिशालैः शरीरात्मभावनिबन्ध
नैः शुद्धभावागतानां स्वनिष्ठस्वभ्रमं स्वरूपैक्यभ्रमं च यो वारयति, तस्य जनार्दन-
स्य, पदे, नः, भगवतः फलप्रदानोत्तरमिवाद्यापि चरितार्थमन्यतामापादयन्ती
मम शरणवाणी भवत्वित्यर्थः । इह अन्तर्यामिब्राह्मणादि “ शुद्धभाव गतः ”
“ कण प्रवृद्धमिव मे ” इत्यादीनि विवक्षितानि । त्रिविधे त्यादिना अन्यथोपप
त्तिरुक्ता । भ्रमं वारयतीत्यनेनान्यथैवोपपत्तिरुक्ता, तेन वादार्थसंग्रहः । यदाहु इति।
एक्योपदेशो हि तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षार्थः । नचैतदैक्यस्यापारमार्थ्यं उपपद्यते,
अतः अतिसिद्धस्य जीवब्रह्मैक्यस्य पारमार्थ्यात् तदनुपपत्त्या भेदज्ञानस्य भ्रमत्व
परिशुद्धेऽपि ब्रह्मणि भ्रमोपपादकमज्ञानं तत्रिबुक्त्या उपदेशस्य सप्रयोजनत्वञ्च क-
ल्पनीयमित्यर्थः । भेदभ्रमनिवृत्तिरूपमोक्षोपदेशस्य सप्रयोजनत्व चेत्यपि विधास्य
तम् । “ अतो जीवपरयो ” इत्यादिना तस्याप्युपसहरिष्यमाणत्वात् । “ नपुंस
कमगपुंसकेने ” त्येक्योपात्त कल्पनीय मिति निर्देशः । भेदप्रतीतिरुक्तात् ऐक्यो
पदेशोऽन्यपरै हत्वत्राह नचात्रैक्य मिति। सम्भाव्यमानान्यथाभिद्वेः प्रत्यक्षादप्रभास्य
मागदोपगन्धा भूतिर्ब्रह्मणीषधीत्यभिप्रायेणाह सामानाधिकरण्यस्येति । ऐक्योपात्त

तन्निष्ठत्वात् विशिष्ट्यैक्यवादिनाप्यैक्यमात्रस्यास्थितत्वात् ; नपेदमारो
पवृत्त्या सामानाधिकरण्यम्, तत्त्वोपदेशप्रकरणविरोधात्, न च सम्बन्धा
दिद्वारोपचारः, बाधकाभावात् ; यद्यप्यस्मन्मतेपि रक्षणा, तथापि
प्रधानभूतसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यस्य मुख्यस्यैक्यस्यापरित्यागात् ; क्वत्सं
रक्षणाय च स्वरूपोपलक्षणभूतनिमित्तमात्रप्रहाणादिकं न दोषाय भवति ।
न च भेदाभेदसमुच्चयः, व्याघातात् ; अत एव नोभयस्मागः,

क्षामपसिद्धान्तगाह विशिष्टैक्ये ति । आस्थितत्वादि ति । भुतितात्पर्यविषयतया
श्रीकारादित्यर्थः । “ समुद्रः कुण्डिकाभिर्जो ” “ वदोतक ” मित्यादादिव
स्तुत्यर्थमारोपोस्त्विति सामानाधिकरण्यस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य विविधोपत्वाभावात्
चमित्वाह नपेदमेति । न च सम्बन्धे ति । आदिशब्देन मुख्यार्थानुपपत्तिर्विधाक्षिता
द्वारशब्दः प्रयोजकपरः । क्वचित्सम्बन्धसादृश्यद्वारेत्येव पाठः । बाधकाभावा
दिति । मुख्यार्थेन उपपत्त्यभावादित्यर्थः । ननु बाधकाभावात्तवापि लक्षणा न स्यात्,
यदि च विशिष्टाभेदबोधानुपपत्तिर्माधिका ; तर्ह्यस्माकमपि जीवग्रहसामानाधिकरण्या
नुपपत्त्येव लक्षणास्त्वित्यन्ताह यद्यपी ति । तथापी ति । वाक्यं हि पदात्प्रधानम्,
अतस्तदर्थं एवानुरोधः, सामानाधिकरण्यवाक्यस्य च मुख्यविशेष्यैक्यं मुख्यतस्ता
त्पर्यविषयः— तदभावे त्वमुख्यार्थैक्यमिति सर्वसमतम्, अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये
त्पदभिमतोपचाराङ्गीकारे मुख्यार्थैक्यापरित्यागो दोषः, अस्मन्मते तु मुख्यैक्या
परित्यागात् रक्षणा दोषः । किञ्च निमित्तप्रहाणेन स्वरूपलक्षणा
मुख्यैक्यविषयार्थभेदाङ्गीक्रियते, तव तु न तदर्थम्, अतोपि स्वरूपलक्षणा न
दोषः ; प्रत्युत मुख्यैक्यार्थत्वात् अनुकूलैवेत्यर्थः । भेदाभेदाङ्गीकारात् न
भेदज्ञानस्य भूमत्त्वकल्पयित्वा कल्पयित्वा निरस्यति न च भेदे ति । भेद
प्रतीतेरभेदाभावो विषयः, ऐक्योपदेशस्य च भेदाभावो विषयः, अत्रो भेदाभेदो
भवत्यागो न दोष इत्यन्ताह अतएवे ति । अन्यतरनिर्देशान्वतरविचिन्तान्तरीयक
त्वेन व्याघातादित्यर्थः । एव भेदाभेदयोः परस्परभावात्मकत्वमेव दोष उच्यते ।

तात्पर्यविरोधस्योक्तत्वात् ; अन्यथा शून्यतैव पर्यवस्येत् । नचैष द्वि
विधिः ; उपासनैकवाक्यत्वाभावात् ; तत्राद्वादेपि तद्विज्ञाभावात् ; अतो
जीवपरमोरैक्ये तद्भेदे च प्रतीयमाने द्विचन्द्रदर्शनमूलभूतदोषबदात्मभेदद
शनंहेतुरविद्याभ्युपगन्तव्या ; तन्मूलभेदभ्रमोन्मूलनेन सप्रयोजन एवैवमोप
देशः यथैकश्चन्द्र इति ; इति ।

अत्र ब्रूमः—यथैवमोपदेशोऽन्वयानुपपन्नः स्यात्तदैवं परिशुद्धे
ब्रह्मण्यज्ञानभेदभ्रमादयः कल्प्येरन्, स त्वन्यथाप्युपपन्नः अन्यथैवोपप
न्नश्च । तथा हि—शरीरात्मभावनिवन्धनं सामानाधिकरण्यं न्युत्पादित
मप्यत्र । नचात्र द्वयोः स्वरूपैक्यं विवक्षितं शक्यम् । विरुद्धयोस्तदस
म्भवात् । अन्यथा यथादित्यैक्यवाक्येपि भेदभ्रमहेतुदोषरूपगमसंज्ञात् ।

यदि भेदाभेदयोः भावाभावात्मकत्वाभावः, तदा रूपमाह तात्पर्येति । भेदा
भावापेक्षया लाघवादैक्य एव तात्पर्यमिति भावः । उक्तत्वा इति । “ तथापि
प्रधानभूते ” त्यादिवाक्य इत्यर्थः । उभयत्यागे दोषान्तरमाह अन्यथेति ।
तत्सद्भावे इति । क्वचिदुपासनैकवाक्यस्येपि ऐहिकामुभिकफलादिरूपविज्ञाभावा
दित्यर्थः । तद्भेद इत्यतः पूर्वं सिद्धे इति शेषः । जीवपरमोरैक्ये तत्त्वत इति
क्वाचित्पाठः । सप्रयोजन एवैवमोपदेश इति । एवकारो भिन्नक्रमः । भेदभ्रमो
न्मूलनेनैव सप्रयोजन इत्यन्वयः । क्वचिरसप्रयोजनतथैक्योपदेश इति पाठः । तदा
नीमभ्युपगन्तव्य इत्यनुपपन्नः । यदीति । आदिशब्देन भ्रमोन्मूलनं विवक्षितम्,
अन्यथापीत्यभ्युपगम्यवादः । तावताभ्यर्थापिनिरासात् । तदार्थमाह अन्य
थैवोपपन्न इति । बस्तुनस्त्विति शेषः । तथाहीति । शरीरात्मभावनिवन्धनं
सामानाधिकरण्यमित्यन्यथोपपादितत्वात् तथा निर्वाहे सम्भवति अत्यन्तविरुद्धार्थ
योरैक्यं न विवक्षितं योग्यमिति ऐक्योपदेशः शरीरात्मभावोपपाद्यः, न तु परि
शुद्धे ब्रह्मणि भ्रमादिरूपनेन । अन्यथेति । अनिच्छागतिउद्भावेपि विवद

विरोधादेश्च समानत्वात् । न च लाक्षणिकसामानाधिकरण्येऽप्यैक्यं परि-
 त्यक्तम्, यथा कयाचिद्वृत्त्या एकस्मिन्नेव वृत्तेरस्तीकृतत्वात् । अतः सा-
 मानाधिकरण्यस्य सम्भवति गत्वन्तरे परिरुद्धब्रह्मणि तन्मूलविरुद्धाज्ञानादि-
 परिकल्पनं निर्मूलम् । अज्ञानमूलभेदभ्रमवादे च उपदेश एव नोपपद्यत
 इति रिभ्रतमन्यत्र । नचानुपपन्नत्वस्योपपादकतया स्वयमनुपपन्नान्तरं क-
 र्ण्यम्, नचाविद्यादेः स्वरूपमुपपत्तिमदिति दर्शितम् । यदि च दूरं गत्वा
 दुर्घटत्वमेव भूषणमिति वशगति, तर्ह्येकमोपदेशमेवादौ दुर्घटमभिमन्नेषाः ।
 अप्रामाण्यं तर्हि तस्य स्यादिति चेत् ; अस्मन्मतप्रतिपादितप्रकारेण

करणे । एवं शरीरात्मभावेनाप्ययामिद्विरुक्ता, इदानीं पूर्वपक्षिणा दूयितमुपचार-
 पक्षमुद्धरति न च लाक्षणिकेति । भागत्यागलक्षणया गौण्या वा वृत्त्या एक-
 स्मिन्नेव वृत्त्यस्तीकारात् समानाधिकरणवाक्यप्रधानार्थस्यैक्यस्यापरित्यागादुपचारो
 न दोषोऽप्येत्यर्थः । ननु भागत्यागलक्षणार्थां स्वारातिकं मुख्यविशेष्यैक्यपरत्वं न
 विद्वन्पतीत्युक्तमित्यत आह अत इति । अविद्वद्गत्यन्तरे सति विद्वद् मुख्यविशेष्य-
 यैक्यमपि स्वाज्यमेव अन्यथा निमित्तमपि न त्यज्येत यूपदित्यशक्येपि भ्रमहेतु-
 दोषपथ कल्प्येतेत्यर्थः । तन्मूलंति । सामानाधिकरण्यमूलमज्ञानादिपरिकल्पन-
 मित्यर्थः । न केवलमविरुद्धगत्यन्तरसद्भावात् भेदभ्रमकल्पनरोपपाद-
 कत्वाभावमानम्, प्रत्युत प्रतिकूलत्वञ्चेत्याह अज्ञानमूलंति । अविद्यास्वरू-
 पस्यैवानुपपन्नत्वात् तैर्नैवोपदेशोपपादनमितिदूषणान्तरमाह नचानुपपन्नस्येति ।
 त्वयं स्वेनरूपेणेत्यर्थः । स्वयमनुपपन्नेत्यत्र “स्वयं केने”ति तृतीयासमामः ।
 दर्शितमिति । स्वरूपानुपपत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिनाद्यप्रकाशानुपपत्तिधित्यर्थः । एकयो-
 पदेशमिति । अविद्यायामित्यत्र उपपादकभावेन दुर्घटत्व उपदेशस्य भूषणमेवा-
 स्मित्यर्थः । ननु भेदस्य मिथ्यात्वादेरकल्पने एवोपदेशोपपादकत्वं स्यादिति श-
 द्धत अप्रामाण्यमिति । अस्मन्मतेति । यदि प्रामाण्यार्थमुपपादकावेधा, नस्यस्य

प्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यदि वा माभूत्प्रामाण्यम्, यदज्ञानादिपरिकल्पने
ऽप्यन्ततः फलति तच्चेदादौ तदप्रामाण्यं सिद्धयति, किं दूरं धावसि !

किञ्च—भेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या परमार्थभिन्नेऽप्यात्मन्दैक्यभ्रम
मूलमज्ञानं किं न कल्प्यते ? ऐक्यश्रुतीनामत्रत्वावेदकत्वप्रसङ्गभयादिति
चेत् ; तर्हि भेदश्रुतीनां सत्प्रसङ्गभयात् भेदभ्रममूलाज्ञानमपि न कल्प्येत् ।
नचैका श्रुतिरितरस्या दासी, येन तदर्थं तामुपद्रवेत् । प्रत्यक्षादिसंवादाच्च
भेदश्रुतेरेव बलीयस्त्वम् । न च भेदस्वरूपं दुर्निरूपमिति तदप्रामाण्यस्वी
कारः, अभेदस्वरूपस्यापि तथानिप्रयुक्तिभिर्दुर्निरूपतया सत्प्रतिपादकानां
तत्स्वीकारप्रसङ्गात् ।

किञ्च त्वदुक्तमैवानुपपत्त्या नास्त्येव भेदभ्रतीतिरिति किं न क-
ल्प्यते ? प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेत् ;

बभिमतेन सुपटेन शरीररामभावेनैवोपपाद्यताम्, किं दुर्घटाविद्यादिनेत्यर्थः ।
यदि वेति । यद्वैत्यर्थः । यदि त्विति । भेदप्रतीतिमिध्यात्वादिद्वयने सुपदेशप्रामा
माण्यरूपभेदस्यापि मिध्यात्वेन प्रामाण्याभावलक्षणमप्रामाण्यं फलतीत्यर्थः ।
तदप्रामाण्यमिति । तस्य उपदेशस्य अप्रामाण्यम् । त्वदभिहिततरयाप्रामाण्यरूप
सिद्धौ 'अतरे जन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वत त्रजे' इति न्यायात् दूरधावनमनुचित
मित्यर्थः । किञ्चेति । न च भेदज्ञानभेदैक्यज्ञानस्य लोके अतिद्वत्वात् करण
मूलमज्ञानं कल्प्यते इति वाच्यम्, तत्र भूत्यैक्यन्याया अपि सार्वज्ञ्यादिभेदप्र
तीतेः भूत्येनाज्ञानमूलत्ववच्छ्रुतिजन्यस्यैक्यज्ञानस्य भ्रमतया तन्मूलाज्ञानस्य क-
ल्प्यत्वादिति भावः । ननु भेदभ्रुतिनिषेधार्पकतया एभेदभ्रुतितौ दुर्घणेत्यत्राह
न चैकेति । भ्रुत्येक्यत्वस्य सार्वज्ञ्यादिभेदस्य च निषेधार्थमनुवादासम्भवात् प्र
त्यक्षादिद्विभेदश्च च निषेधासम्भवात् भेदभ्रुतिनिषेधार्थानुवाद इति भावः ।
बलीयस्त्वमिति । तत्त्वावेदकत्वाध्यवसाय इत्यर्थः । किञ्चेति । ऐक्योपदेशानुप

तर्हि निरवयवभेदश्रुतिविरोधे दृष्टिपातय । भ्रान्तिसिद्धे भेदेऽप्यै
क्योपदेशा द्विचन्द्रादिष्विव घटत इति चेत् ; अज्ञानादिरहितेपि भ्रमाण
भ्रान्तिसिद्धेवैव तदुपदेशोपि सम्भवत्येव ।

भिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नत्वग्रहः किमर्थमुत्पाद्यत इति चेत् ; अभिन्ने
ब्रह्मणि भिन्नत्वग्रहः किमर्थमुत्पाद्यते ? अथोपासनेन फलविशेषार्थमिति
चेत् ! तुल्यम् । उपासनविधेयकदाक्यत्वं दृष्टिलिङ्गं वा न दृश्यत इति
चेत्तुल्यम् । दूरानुकर्षात्तत्र दृश्यत इति चेत् न किमत्रापि ?

अपि च ब्रह्मणः शुद्धत्वान्यथानुपपत्तयैव तस्य जीवैक्योपदेशो
नास्त्वैवेति वा सन्नप्मन्यपर इति वा तत्त्वरोपि भ्रान्तिमूल इति वा कल्प
यितुं युक्तम् । नचाशुद्धिभिध्यात्वेनाविरोधः, उपदेशमिध्यात्वेन तदुपपा
दकाभावेऽप्यविरोधप्रसङ्गात् ।

पर्याय भेदप्रतीतिरूपमेष नास्तीत्युच्यताम्, कृत तस्य भ्रमत्वकल्पनेनेत्यर्थः ।
नर्हीति । यदि प्रत्यक्षादिविरोधान्न भेदप्रतीत्यपह्नवः शक्यः, तर्हि निरवयवभेदश्रु
तिविरोधात् तन्मत्त्वकल्पनमावयुक्तमित्यर्थः । भेदप्रतीतेः प्रामाण्यत्यागमालादिकथो
पदेशमाभवात् धर्मस्वरूपनिर्गम इति शङ्कते भ्रान्तिसिद्ध इति । अज्ञानादिति ।
येनोपदेशस्य भेदज्ञानप्रामाण्यत्यागेनेन स्वप्रामाण्यत्यागेनापि सम्भवान्नाज्ञानादि
कल्पना, गौरवादित्यर्थः । प्रदेशान्तरे उपासनविधेः सत्त्वात्तदेकवाक्यतया दृष्टिविधि
रुपपद्यत इति शङ्कते दूरेति । अत्रापि तथा किं न स्यादित्याह न किमिति । अविरोध
इति । शुद्धत्वस्येति शेषः । उपदेशेति । एक्योपदेशेत्यर्थः । उपपादकत्वेन
कल्पिताविद्यादिषु दीर्घत्वोक्तेरपि आदौ दीर्घत्वपरिहारस्य गुणत्वत्वादिभिः ।

समाप्तौ “ धेनुं नाभि मां दिती ” इति तत्त्वपरिज्ञानसापेक्षता
दुपदेजः, तेनैव च तद्व्याप्तं क्षरन्त्यत इति चित्रम् ! तदेतच्छ्रीमद्गीता
भाष्येऽपि स्पष्टमाह । तथा भाष्येऽप्येवमस्ति— “ नाप्यैकमोपदेशान्यथानु
पपत्त्वे ” स्वादिगा ॥

इति शतदूषणां ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गः

एकोनपञ्चाशो वादः ॥

भीतैकमोपदेशान्यथानुपपत्ति दूषयित्वा रमात्मोपदेशानुपपत्ति दूषयति
यश्चास्ता इति ॥

इति भीमाधूलकृत्तरुक् भीमिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतरशयाधारध्वेन
तदेकदेशेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादस्त्व
महाचार्योपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया
शतदूषणीन्याख्यायां चण्डमारुताख्याया
ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्तिभङ्गो नाम
एकोनपञ्चाशःस्कन्धः ॥४९॥

श्रीरघु ।

॥ पञ्चाज्ञो वादः ॥

—११०८—

हताशेषक्लेशा निरवधिमज्ञानन्दधनिनो
 वयं भूयास्मेति स्थिरमनषद्वर्त्मन्वविकृताः ।
 अनाघ्रातद्वृद्धा ह्यमुसपदेद्वन्द्वरुचयः
 रददन्तां मे सन्तः श्रुतिजलधिमुष्टिन्धमधिमः ॥

साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिधि नदद्भिर्मुमुक्षुत्वं तावदोषिकारिविरोपण
 मित्यशीकृतम् । सा च मुमुक्षा मोक्षो मे स्नादित्येवमाकारा । तथाविधा
 सा कस्वाधिकारिणो विशेषणमिति कथमन्तु कथयन्तु कलिप्रलयमीमांस
 काः , किं नित्यमुक्तस्वभावस्य संविदात्मनः, उत तस्यैवाविद्यासाक्षिता
 मापन्नस्य, उतान्तःस्वरणप्रतिकलितचिदाभासस्य, तद्दृष्टिसमारोपिताक्रिया
 त्वस्य वा चैतन्यस्य, अन्तःस्वरणस्यैव वा, अथ यस्य कस्वचिदनभिल
 प्यस्य, न वा कस्वचित् इति ।

न प्रथमः, विरोधात् ; तस्य नित्यमुक्तत्वादेव मोक्षेच्छादिरहात् ;
 अन्यथा नित्यमपि तत्प्रसङ्गात् । मुक्तमप्यात्मानं नद्धमिवाभिमत्य मुमुक्ष
 तीति चेन्न ; तस्य तथाविधाभिमानेप्यनधिकारात्, तत्सद्भावे वा नित्यमु
 क्तत्वव्याघातात् । भ्रान्त्या वस्तुवृत्त्या च द्वयोरविरोध इति चेन्न ;—

मज्ञ वयं भूयास्मेत्यधिकृता इत्यनेन एतादृशीञ्छाधिकार इति लभ्यते,
 तेनाहमर्थविनाशपक्षे तदसम्भयः सूच्यते । तेन वादार्थसंग्रहः । कथयन्तिव ति ।
 “चापले-द्वे भवत इति वक्तव्य”मिति [चापले च] द्विवचनम् । त्वरा-चापलम् ।
 अन्यथे ति । इदानीमपि तस्य विलानित्यवियेकाद्यसम्भवेन मुमुक्षायास्तदनपेक्ष
 त्वात् कारणाभावादपि मुमुक्षाभावो न वक्तुं शक्यत इति भावः । तथाविधे
 ति । अभिमानस्यैव शरारत्वादिति भावः । इममभिधमिधमजानानो नद्धमिमान
 सत्येऽभिमानविद्वयन्धसत्यान्मुक्तत्वव्यापात उक्त इति भ्रान्त्या नद्धते भ्रान्त्ये ति ।

आन्तरेय तद्विरोधितया तदनधिकारस्योच्चमानत्वात् । सापि भ्रान्तिसिद्धे
त्यविरोध इति चेन्न; दूरं गत्वापि तद्भ्रान्तेर्दुस्त्यगत्वात् ।

न द्वितीयः, भवत्यक्षे साक्षित्यानुपपत्तेः, शविद्यानुभवानुपपत्तेश्च
पृथगुपपादनात् । अस्तु वा साक्षित्वम्, तस्याप्यत्यन्तमन्यवस्थतयोदा
सीनस्वभावस्यानुकूलप्रतिकूलपक्षपातविरहात् संसारोद्वेगतन्मूलमोक्षेच्छा
तदायत्तश्रवणमननादिप्रयत्नासम्भवात्, न तरामधिकारः । सर्वसाक्षिण
श्च तस्य मुमुक्षायां युगपत्सर्वात्ममोक्षश्च प्रसजति । नचैतद्वानाजोववा
दिभिरिष्यते । एकजो, ववादिनोपि शुक्रो मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्यादि
प्रतिनियतमोक्षोपदेशः प्रतिनियतमोक्षेच्छाधीनः, साचेच्छा यदि साक्षि
णः, तथा शुक्रादिमोक्षदशायामेव सर्वमोक्षे संसारानुवृत्त्यसम्भवः । अथ
स्वप्नदृष्ट्येव साक्षितया कल्पितस्य कस्यचित्! तर्हि मिथ्याभूतस्य
मोक्षो नामात्यन्तभवनिवृत्त्यात्मा स्वरूपनिवृत्तिपर्यवसित इति साधु मोक्षः

अपिसन्धिमुद्घाष्य परिहरन्ति भ्रान्ते रिति । सापीति । भ्रान्तेरपि गिष्यात्वाद्वा
स्तवनिस्पमुक्त्या न विरोध इति भावः । दूरं गत्वेति । अनवस्थाभयेन क्वचिरस्य
त्यभूतभ्रान्तेर्दुस्त्यजत्वादिति भावः । उदासीनेति । औदासीन्यबोधाम्नां साक्षा
त्त्वमिति स्वदिष्टत्वाच्चिति भावः । सर्वेति । सर्वपुरुषवर्णाधारणस्यापिधानुभवरूपता
क्षिण इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति नचैतदिति । ननु यत्सत्यं ब्रह्मस्वरूपं क-
ल्पितसाक्षिताभापक्षं तस्य मुमुक्षां न ब्रह्मः, किन्तु अग्न्यस्य स्वरूपतः कल्पितस्य
साक्षिणः, तथा च न तन्मुक्त्या सर्वमोक्ष इत्याशङ्क्य निराकरोति साचेत्यादिना।
साध्येति । आश्रयाभावाद्मोक्षो न स्वादिति भावः । मोक्षेच्छाभयस्य क-
ल्पितसाक्षिणो नाशेषि मोक्षाश्रयतयाग्न्यस्येवेवमाणात्वान्नोक्तदोष इति शङ्कते

समर्थितः । अथ स्वस्मिन् दिनष्टे अज्ञाने स्वसाक्षीभूतायाः संविदः सा क्षित्वेव्यतिक्रान्ते स्वप्रकाशानन्दमात्ररूपा संपिदवतिष्ठत इति तदर्थमयम पवर्गारम्भ इति चेत् ; प्रेक्षावत्प्रवृत्तेस्तथात्वासम्भवात् । तदाहुः—

“ निरस्ताखिलदुःखोहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ।
 भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
 अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्ययस्यति ।
 अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
 मयि नष्टेपि मत्तोभ्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता ।
 इति तत्प्राप्तये यत्रः ऋस्यापि न भविष्यति ॥ ” इति ।

अत एव न तृतीयः—तस्यापि चिदाभासत्वादेव विनाशावश्व
 म्भावात् । प्रतिबिम्बस्य नाशेपि बिम्बात्मनावस्थानवदन्तःकरणप्रतिफ
 लितरूपविनाशेपि यद्वात्मना स एव तिष्ठतीति चेन्न; प्रतिबिम्बस्य मि-
 थ्याभूतस्य सत्यबिम्बात्मनावस्थानसम्भवात् । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदनिषे-
 धे स्वरूपमेकमेव भवतीति चेन्न;—सत्यमिथ्याभयोर्भेदनिषेधस्यैवासम्भ
 यात् । सम्भवे वा सर्वसत्यत्वं सर्वशून्यत्वं अनैकान्तवादे वा प्रसज्येरन् ।

अथेति स्वसाक्षीति स्वकल्पकटाक्षिरूपसत्यस्यैव इत्यर्थः । अहमर्थेति, अहमर्थ
 विनाशोक्तदोष उक्तमाक्षिविनाशेपि तुल्य इत्यभिप्रायेण एतच्छ्लोकोपादानम् । कि
 श्वेवं मुमुक्षाधिकारे न स्यात्, सगानकर्तृकेच्छाया एव मुमुक्षात्वात् ; न च मुमुधा
 शब्देन इच्छागानमत्र लक्ष्यत इति वाच्यम् ; “मुमुक्षुर्वै शरणमह” मित्यादि मुमुक्षा
 भिकारबोधकभ्रुति (भृत्यादिवरोभात्) दृष्टान्तमुत्वेन शङ्कते प्रतिबिम्बस्येति दृष्टा
 न्तासंप्रतिपत्त्यापि दृश्यते प्रतिबिम्बस्येति ननु गदीयमेवेद मुग्धं दर्पणे दृश्यत इत्यादि
 प्रत्यभिप्राया तद्भेदनिषेधेः भेदनिषेधात् प्रतिबिम्बस्यापि सत्यत्वं विनाशभेदश्च सुव्यत
 इति शङ्कते चिन्तेति दर्पणे मुग्ध नास्तीति युद्ध्या नाधितरप मुग्धस्य शक्तिरजताद्यविशे
 षेण मिथ्यात्वात्तन्भेदनिषेध एव न सम्भवति, प्रत्यभिप्राय मिथ्यार्थानभ्युपगमपक्षे
 उपपद्यते, तदभ्युपगमरक्षे नु कर्तव्यमनयादपिमुद्राया मय पादाविति प्रत्यभिप्रा

अस्तु वात्र भेदानिषेधः, तदा प्रतिफलितचिदाभासस्य ब्रह्मणश्च स्वरूपैः न्ये
ब्रह्मण एव सर्वोपरागप्रसङ्गात् प्रतिफलनादिक्लृप्तिरपि निरर्थिका । प्रति
फलनादिकं च दुरुपपादमिति स्थितमन्यत्र ।

न चतुर्थः—तस्य क्रियात्वेनैव प्रकाशमानस्य मोक्षेच्छात्तदर्थप्र
यत्नाद्याश्रयत्वस्य तदश्रमस्य वा दूरनिरस्तत्वात् । अत एव वृत्तिमदन्तः
करणभेदाप्रदृष्टान्तस्य तदभिगान इति निरस्तम् ।

न पञ्चमः—अपवर्गेऽन्तःकरणस्यापि स्वरूपोच्छेदाभ्युपगमात्
सुषुप्तिप्रलयादिषु स्वयमेव नश्वरतयाभ्युपगतस्य किं मोक्षार्थेन महता
प्रयासेन ! नचान्तःकरणाख्यस्य द्रव्यस्य ज्ञानेच्छादिसम्भवः । ज्ञातृ
त्वाख्यासश्च न सम्भवतीति सिद्धमन्यत्र ।

नापि षष्ठः, तस्यापि मिथ्यात्वेन विनाशावश्यम्भावात्, सत्यत्वे
ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावबाहिर्भावयोरनधिकारत्वसद्वितीयत्वादिप्रसङ्गात् नचानभि
लपनीयमोक्षाधिकारिस्वरूपमपरिज्ञायैव स्वयमधिकरोतीति वाच्यम्; अविदि

चद्रूपपाद्या, मावोपपादीति भावः । अस्तुवेति । अस्तुवान्यत्र मिथ्यार्थभ्युपगमे
प्यत्र तदनभ्युपगमाः, किन्तु विभ्रप्रतियोगिकभेदमात्रस्य मिथ्यात्व तत्रश्च प्रतिवि
म्बस्य विभ्र्वात्मनावस्थानमित्यर्थः । तदेति । ब्रह्मणो वन्धाश्रयत्वे अवयवप्रसङ्गपरि
हारार्थे हि जीवस्य तदाश्रयस्य प्रतिविम्बत्वकल्पनम्, प्रतिविम्बस्य विभ्र्वाभेदे तदप
रिहारात्तत्कल्पन व्यर्थमित्यर्थः । अतएवेति । क्रियात्वेन प्रकाशमानस्य तदाश्र
यान्तःकरणाद्भेदस्यैव गृहीतत्वादित्यर्थः । ननु उच्छेद एव पुदपार्थ इत्यत आह
सुषुप्तीति । द्रव्यस्येति । जडत्वमभिप्रेतम् । ननु जीवस्यैव किञ्चिन्मोक्षाधि
कारिस्वरूपमिति तत्र दुर्विज्ञेयत्वादनभिलपनीयम्, जीवश्च तदज्ञात्वेन प्रवर्तत
इत्यत्राह नचेति । स्वयमिति । ब्रह्मकल्पितरथाधिकारिणः स्वगताधिकरि

ताधिकारिस्वरूपतः कश्चिदप्यनधिकारात् । विदितत्वेपि इक्षुक्षीररसादि
 यद् दुरभिलपत्वं तस्येति चेन्न ; अहमर्थातिरिक्तस्य कस्य चिन्मुमुक्षोः
 स्वात्मसाक्षिकोपलम्भादर्शनात् । उक्तं हि—“ निरस्तासिलदुःखोह ”
 मित्यदिना ।

नापि रासनः—अधिकारितद्विशेषदर्शनप्रयासनैष्कल्यात्, तन्मूल
 श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, शास्त्रारम्भमङ्गप्रसङ्गाच्च । नारत्येव वस्तुत
 कश्चिदधिकारी, तथापि सन्निय भातीति । तस्य मुमुक्षा विशेषणमिति
 चेत् ! कस्यासौ सन्निय यातीति वक्तव्यम् । न कस्यचिदिति चेत् !
 तर्हि कथं सन्निय भातीति । ब्रह्मण इति चेन्न ;—तस्य परानुसन्धानादि
 सामर्थ्यविरहस्ये, कत्वात् । तत्सद्भावेपि ग्रहैषेदं विशेषणमित्यनुसन्दध्यात्
 स्वधमनुसन्धानाभावे च न प्रवृत्तिः । अधिकारतन्मूलप्रवृत्त्यादिभिर्नि
 ष्टतैरेव ब्रह्मणा तदनुसन्धानमिति चेत् ! किमतः ! नहि तावतापि स्वना
 शरूपेऽपवर्गे ब्रह्मदृष्टस्य तस्य मुमुक्षोषपादिता भवति । स्वनाशमचिदि
 त्वैव स्वावरथानाभिमानेन तस्य मुमुक्षापि जायत इत्येवं रूपोयं ब्रह्मण
 रसमोह इति चेन्न ; एवं रूपस्य संमोहस्यापि शास्त्रतोवसाये स्वनाशवेद
 नसिद्धौ पुनरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु यदि स्वनाश एवापवर्ग इति तत्त्वम्, तदा तदपेक्षायं
 को विरोध इति चेन्न ;—मध्यमिकवदौपनिषदेः स्वनाशापत्तिर्गोक्ष

इत्थनभ्युपगमात् । एभ्युपगमे वा कृष्यस्य पुरुषार्थस्युपपाद
 निश्चासि ? दुःखात्पन्तनिवृत्तिरूपत्वादिति चेन्न;— “ रस-
 रञ्ज्यानन्दीभवती ” त्वादिश्रुतिशतकोपग्रसङ्गात् । अस्तुदा स्वनाद्याः
 पुरुषार्थः, तथापि तदर्थप्रवृत्तिरस्य न सम्भवति, ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण
 तत्कल्पितस्वरूपनिवृत्तेर्दुस्साधस्यात् । ब्रह्माज्ञानमपि तत्प्रवृत्तैव नियतं
 इति चेत् ? तर्ह्येकमोक्षे सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ब्रह्मदृष्टेषु जीवेषु बद्धमुक्तव्यव-
 स्थाभङ्गः । तत एव च प्रतिनिमित्तमुमुक्षाद्यसम्भवः । स्वभावतः क-
 श्चिदेव मुमुक्षादिसंगोहः कदाचिद्ब्रह्माज्ञानं निवर्तयतीति चेत् ? तर्हि
 किमर्थमिदानीं भवद्भिः प्रत्येकमुमुक्षादिपूर्वकं शास्त्रमारभ्यते । न वयं
 वस्तुतश्चास्त्रमारभामहे, - किन्तु अस्मादारम्भात्मना ब्रह्मण एवायं संमोह
 इति चेन्न; ब्रह्मण एव शास्त्रारम्भतज्जन्यज्ञानादिपरिज्ञाने तावतैशापवर्ग
 सिद्धौ पुनस्संसारानुवृत्त्यभायप्रसङ्गादिति दुर्वचस्ते शास्त्राधिकारी ।

ननु भवतोपि समानोद्यम् दोषः ईश्वरस्य कारणावस्थस्य
 कार्त्तवित्थस्यावताराद्यवस्थस्य च नित्यमुक्तत्वादेव तस्य मुमुक्षाद्यस-
 म्भवात्, जीवस्यापि स्वतोपहतपाप्मत्वादित्त्वभावत्वाभ्युपगमेन तस्यापि

शान्तिवृत्त्यर्थप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । तद इति । एकमोक्षे सर्वेषां मोक्षसम्भवा
 दन्वस्य मुमुक्षादिकं स्वर्थमित्यर्थः । ननु बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्ग इष्ट एव, इदानीञ्च
 तसारोपलम्भः न स्याधीतः पूर्वमुक्तत्वाद्युपपन्नः, इतः परञ्च कल्पान्तरादिषु कल्पि-
 ता मुमुक्षा तसारनिवृत्तिपूर्वता भविष्यति स्वभावात्, न विदानीं कल्पिता, अत
 स्वर्गोपपत्तेरित्यत्राह स्वभावत इति । ननु भुक्तवति परेण कल्पित भोजनं यथा
 प्रयोगनाभावपर्यन्तुयोरुत्पन्नं तथास्माकं ब्रह्मणा कल्पितशास्त्रारम्भतज्जन्यज्ञानादि
 कश्चित् शङ्कते नवव्य भिति । शास्त्रारम्भादिकं सर्वं ब्रह्मणा कल्पितमिति परिज्ञाने
 तत एव स्वर्थमित्वात्त्वज्ञानात् तद्य एव मोक्षः स्यात्, नच कात्यायनपरिज्ञानस्य

तदसम्भवादिति चेन्न;—स्वत उष्णस्य बहेर्मणिमन्त्रादिवशात्प्रतिबन्ध
वत् स्वतश्शुद्धियोगिनेऽपि जीवस्य कर्मवशात्संसारे तन्निवृत्त्यपेक्षापत्तेः ।
नहि धयं तन्निवृत्तिर्नित्येति वदामः, येन नित्यमुक्तत्वादिचोद्यावकाशः ।
नचात्मानं ज्ञप्तिमात्ररूपं, येनेच्छाप्रयत्नाद्यनुपपत्तिस्स्यात् । नच सर्वदा
सर्वज्ञं, येन क्षुद्रपुरुषार्थाद्यभिलाषासम्भवे कर्मशास्त्रस्य निर्मूकता भवेत् ।
अतो नित्यमुक्तब्रह्मात्मैकत्ववादे दुर्लभो मोक्षशास्त्राधिकारीति ॥

इति शतदूषण्यां परमतशास्त्राधिकारिभङ्गः

पञ्चाशो वादः ॥

एतस्मात्कश्चिद्विशेषो भिष्यात्वपक्षे युज्यत इत्यभिप्रायः । स्वत उष्णस्येति ।
भानन्दात्मकज्ञानविकासरूपा पाप्मनिवृत्तिश्शुद्धिः, सा चासाधारणकारणान्तरानिरेपे
क्षत्वात् स्वाभाविकी, स्वतश्शुद्धियोगित्वञ्च तादृशशुद्धियोग्यता, सा च सर्वदा
विद्यमानापि कर्मप्रतिबन्धात् शुद्धिरूपकलोपहितेत्यर्थः । परमते नित्यमुक्तत्वात्
निर्विशेषत्वेन मुमुक्षाद्याभयत्यानुपपत्तेश्च हि दोष उक्तः । स्वमते तदभावमाह
नहि धय मिति । स्वतोपहतपाप्मत्वप्रयुक्तभोज्ञानधिकारदाह्यायां परिहृतायां प्रस
ङ्गात् स्वाभाविकज्ञानव्यवस्थायां कर्मानधिकारशङ्कां परिहरति । नचैति । परमते
च सर्वेश्वरामेदात् कर्मशास्त्राधिकारोऽपि न स्यादिति फलितम् ॥

इति भीमाधूलकृततिलकभीमिद्यासचार्यपादसेवासमधिगतपराशरतश्रवयाधारस्येन

तदेकैकवतेन तच्चरणपरिचरणपरागणेन तत्प्रसादलम्भ

महाचार्यापरनामधेयेन रागानुजदसिने विरचिताया

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया

शास्त्राधिकारभङ्गे नाम

पञ्चाशद्वहन्धः ॥५०॥

भीरश्च ।

एकपञ्चाशो वादः ।

~*~*~*~

अगुकूलतया सर्वं पश्यन्त्या मुक्तसंवेदः ।

आन्ध्यं निर्बिषयत्वेन वदतोऽर्थाभिरुन्धमे ॥

“धीमन्ततिस्फुरति निर्बिषयोपरागे” ति सौगतोपदिष्टमेव सन्ततिशब्दप्रहाणमात्रेण संगृह्यन्तः श्रुतिभिस्तावद्वाच्यतया स्थाप्यन्ते । तथाहि-“ब्रह्मविदामोतिपरं” मित्युपक्रम्य “सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते” ति ब्रह्मवेदनफलत्वेन विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभव एव

मरकटाक्षा वितन्वन्ति जीतान् ब्रह्मसधर्गणः ।

श्रीनिवासागुरौ तस्मिन्ननन्या भक्तिररु नः ॥

मुक्तानिघ परे ब्रह्म स्वैस्ताधनमितैर्गुणैः ।

भोदनमिषयमभ्यस्तान् मम वेदास्तदेतिकः ॥

ब्रह्मविदिति । अन्त्याच.यैरनुगृहीतम् । “ब्रह्मविदामोति परमि” ति

ब्रह्मणे ब्रह्म तद्वेदन प्राप्तिः प्राप्यत्विति चण्डुष्टमुक्तम्, एतद्विवरणं “सत्यं ज्ञानमि” त्यादिमन्धेण कियत् इति धृतिरेवाह “तदेवाभ्युक्ते” ति । तदेव ब्रह्मभि

मुखीकृत्य ऋगेषाऽभ्येतृभिरुक्तैत्यर्थः । “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मे” ति ब्रह्मशाब्दो

विदुतः, “यो वेद निहित गुहायामि” ति विच्छब्दः, “परमे ध्योमन् सोऽनुत”

इति प्राप्तिः “सर्वान् कामानि” त्यादिना प्राप्यमिति । ब्रह्मानुभव एवेति ।

“सह ब्रह्मणे” त्यस्य सहशब्दस्य भोग्यसाहित्यपरत्वादिति भावः । तथाच भा-

ष्यम् । ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वाननुत इत्यर्थः । दहरविद्यायां “तस्मिन्वेद

न्तरतदन्वेष्टव्यमि” तिबत् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति । एतच्चप्रकाशित

म चार्थैः । “अस्य वाक्यस्य प्राप्यवान्निपरशब्दविवरणरूपत्वात् ‘सर्वान् का

मान् सह ब्रह्मणे” ति भोग्यवाचिपदेनाव्यवहितप्रयोगस्वारस्याच्च सहशब्दो भोग्य

साहित्यपर इति । उक्तयुक्तेः, “परस्य विपश्चितो ब्रह्मण” इति पूर्वभाष्येण

प्रपञ्चयते । “ यद्वा पश्य ” इत्याद्यो “ निरञ्जनः परमं
 ज्ञानमुपैती ” तीक्ष्णपरमसाध्यापचित्तचरनाच्च सार्वज्ञ्यादिकं मुक्तस्य
 सिद्धम् । “ मम साधर्म्यमागताः ” इति च भगवान् स्वयमेवाह ।
 “ ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती ” त्यादिकमपि “ वैष्णवं दामनमालभेत
 स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वे ” त्यादादिव साधर्म्यमाप्तचिषयमेव । नहि
 स्पर्धमानस्य यागविशेषमात्रेण साक्षाद्विष्णुत्वोपपत्तिः ? जयरूपस्य फला
 न्तरं फलमभिधीयते । “ इयद्वैवमेव ” इति च नैघण्टुकाः । प्रकारैक्ये च

मन्तरथविपरिश्रद्धब्रह्मज्ञानदयोर्भोग्यवाचित्राक्षणस्थपरशब्दव्याख्यानपरत्वख्यापनाच्च,
 भूतेर्भोग्यसाहित्यपरत्वे उद. द्रुतभाष्यपरम तात्पर्यमवगम्यत इत्याचार्यस्य भावः ।

एवं भाष्यतारत्वबोधने हेतुन्तरमन्वाहाचार्यः “ गुणप्राधान्यं वस्तुमित्यने
 नापि भोग्यसाहित्यपरत्वं सिद्धम्, अन्वया भोक्तृप्राधान्यं हि सिध्येत् नतु भोग्य
 गुणप्राधान्यमि ” इति । भोक्तृशब्दो जीवविषयः । यद्वा पश्य इति । मुक्तोपल
 यस्य ब्रह्मणो ज्ञानादिवोग परमसाध्याप्रतियोगित्वं मोक्षदद्यात् च स्वःपण्डित
 यदापश्य इत्याद्यावि त्युक्तम् ।

परकक्षिपताद्येवमपि निराकृत्येन प्रमाणात्तरमाह ब्रह्मवेदे इति । वैदिकस्य मिति
 साध्यगते दृष्टान्तः, नतु परमसाध्यं । नही इति । भोग्य फलकामेनानुष्ठित तदनुसू
 च कर्म तत्फलं जनयेत् नचाय तत्कामी शक्तजपरस्यैव काम्यत्वात् नचेद श्रुतक
 साधने कर्म तद्योग्यम्, नापि तत्साधयितुं शक्यमन्वयान्यत्वमित्यर्थः । ततश्च यथा
 सा भूतिस्वाध्यापरा तथेषापि जीवस्य ब्रह्मभावस्य सिद्धावसिद्धौ च साध्यत्वात्सम्भ
 वात्साध्यवैदेति भावः ।

नन्वेवकाररसाच्छासत्रमेवैवतीत्याशङ्क्य, एवकार उभयत्रापि इवार्थं
 इत्याह इवे इति । अवधारणार्थत्वेऽपि न दोष इत्याह प्रकारैक्ये च, इति । यथा
 श्रुतार्थे प्रयोगो नापहन्यहो लोकविद्वत्त्वात्, तथाऽमूल्यार्थे प्रयोगोऽपि ततएव
 नापहन्यहति, अन्वया ब्रह्मपदस्य साक्षात्कृतवैकित्तिविरोधात् ; परन्त्वमुस्यप्रयोगो

“ नोगशब्द ऐक्यपरः, अन्यथा अन्यद् द्रव्यं हि तद्द्रव्यतां नैतीति प्रतिशेषान्न पपत्तेः । ननु मिथैतदित्युत्तरज्ञानदशः, अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मिथ्ये त्पर्यं इति चेत्,—नैवम्, अन्यस्यान्यद्द्रव्यतानापत्तेः सत्यत्वात् इतरथा षष्ठा जडयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः । ‘ ऋग्यजुस्सामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतन्तवे’ इतिवत् ह्यस्य ह्यनेन पूर्वार्थोक्तार्थेष्व परगतत्वद्योतनात् । अन्येष्वप्यत इति पदवैयर्थ्यात् । किञ्च “ परमार्थस्तु भूपात् सशेषान्द्रव्यतामि ” ति वक्ष्यमाणपक्षव्यतिरिक्तपक्षाणां निराकरणपरत्वात् प्रकरणस्य । एतच्छ्लोकपूर्वार्थोक्तैक्यसमर्थनपरत्वमुत्तरार्थस्य नो पपद्यते, ‘धर्माश्च रक्षयन्ते’ इत्यादिभिर्मन्थैस्तत्तदर्थानां परमार्थत्व हि निरस्यते । स्वतः प्रकृतार्थे स्वरस्य एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थे तस्यपि वक्ष्यमाणपरत्वाभ्युपगमस्य युक्तम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति यत् एतन्मध्येति हि तदानीमर्थः, तथा च एति यतश्चान्दस्वारस्यभङ्गः यतश्चान्दस्व हि हेतुपरत्व स्वरस्यसिद्धम्, ननु यच्छब्दवत् प्रकृतार्थेऽपि रमात्परत्वम् । अन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीत्येतन्मध्येति यत् स्तत ऐक्य परमार्थ इत्यन्वये इति शब्दद्वयाप्याहारप्रसङ्गः, सचानप्याहारेण निर्वोदे सम्भवति नोपपद्यते । यद्युच्येत पूर्वं पृथक्भूतयोः परमात्मात्मनोरैक्यं परमार्थं इतीभ्यत इति चेत्, मिथ्येतत् अन्यद्द्रव्यं हि द्रव्यतां नैतीति यतः तस्मात् पूर्वमपि परमात्मात्मनोर्भेदो नास्तीति; नैव पूर्वं भ्रान्त्या पृथक्भूतयोरित्यस्याभुतत्वेनाप्याहारप्रसङ्गात् । स चानप्याहारेण निर्वादे सम्भवति नोपपद्यते । किञ्च तस्मात् पूर्वमपि भेदो नास्तीति अभुतवाक्यान्तराप्याहारेण वाक्यस्य पूरणीयत्वं स्यात्, तस्य तस्मिन्निर्वादे सम्भवति नोपपद्यते । तस्मात् प्रागपि भेदो नास्तीति वाक्य नाप्याहृतस्य पूर्वे भिन्नयोः परमात्मात्मनोः पश्चादभेद इति पश्चनिराकरणपरत्वात् सन्धयेति चेत् ? किन्तेन प्रयोजनम् ? पूर्वमप्यैक्यव्यतिरिक्तैरिति चेत्,—पूर्वं पृथक् भूतयोः परमात्मनोर्भेदोऽभिहिते एति पश्चादपि भेदविद्वेः । अतः न्य भिन्नयोः पश्चात् “ इति ।

स्नातननेःयोगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्रव्यतां
 यतः ॥ ” इति । अत्र योग इति तादात्म्यमुच्यते । “ नैति तद्रव्यतां
 यत ” इति तादात्म्यस्योत्तरज निषेधात् । नपादिभरतमृगतत्ववत् तज्जा
 तीयतापथिः, तथापि साधर्म्यगात्रे पर्यवसानात् । अस्तुतश्च जगणस्सर्व
 विनातीयतात् । नच तद्रूपस्यैव सतस्तद्रूपताप्रादुर्भाव इह विवक्षित
 इति वाच्यम्,—तथापि वाक्यस्यामुख्यार्थेतात्पर्याविशेषात् । असौ धरं
 साम्यश्रुत्यापनिरोधेन यथोक्त एवार्थः ।

ननु “ब्रह्म भवती” ति तज्जातीयतापथिरेव प्रतिपाद्यते, तथा च ब्रह्मपदममु
 ख्यार्थमेवेति कस्यचिन्मतमपाकरोति नचेति । अमृगतस्यैव सतो मृगत्यप्रतिरादिभरते
 स्पष्टत्वात् आदिभरतोपादानम् । तथापीति । ननु ब्रह्मत्वं लभ्यत इति भावः ।
 तत्र हेतुमाह अस्तुत इति । जगत्कारणत्वादिभिस्सर्वविनातीयतया ब्रह्मशब्दप्रद्वृत्त
 निमित्तस्यान्यत्र द्वाप्यसम्भवादित्यर्थः । तथापीति । प्रादुर्भावस्य स्वरूपवद्भिर्भावात्
 भावयोरनुपपत्तत्वात् सेऽनुपपन्न एव; किञ्च प्रादुर्भाषस्याप्यनादिसिद्धत्वात् साध्य
 तां; नच जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रादुर्भावः पूर्वमसिद्ध इति वाच्यम्,—जीवपदेन स्वरू
 पवियक्षायागणित्वात्; विशेषणविनिष्टान्यतरभिवक्षावाङ्मुत्तरकालमन्वसिद्धेः; एवमपि
 कथञ्चित्तत्साध्यत्वकल्पनेऽपीत्यर्थः । वाक्यस्येति । ब्रह्मपदेन सतादुर्भावस्य ल
 ष्यत्वादित्यर्थः । साध्येति । “ निरक्षतः परम साम्यमुपैति ” “ मम साध
 र्ममागतो ” इत्यादि विवक्षितम् ।

ननु मोक्षदशायां विषयदर्शननिषेधान्मुक्तस्यिदं सर्वविषयत्वं नोपपद्यते,
 “ न प्रेत्य सशस्त्री ” त्युक्तमायुक्ताविषयत्वमवगम्यते, इत्यतितिरिक्तस्य द्रष्टुर्निषे

“ तत्क्रेमं फं पश्येत् ; नदृष्टेर्दृष्टारं पश्येदि ” त्वादिङ्गं तु भाष्य
 एव मुन्यक्तं व्याख्यातम् । “ सर्वं ह पश्यः पश्यती ” त्वादिश्रुतदश्व
 मुक्तस्य साक्षात्सर्वदृष्टतां स्फुटतरमुपपादयन्ति । “ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना
 मलमक्षालनान्मणेः ” इत्यारभ्य—“ ब्रह्मा हेयगुणध्वंसाददोषादगो
 गुणाः । प्रकाशपद्वे न जन्मन्ते गिरदा एवात्मनो हि ते ॥ ” इति च
 स्मर्यते । तथाच “ पश्चाद्ब्रह्मभूतबोधाक्षे ” त्वादि । सूत्रञ्च “ जग
 द्ब्रह्मापारवर्जमि ” त्वादौ “ भोगमात्रसाम्बलिङ्गञ्चेति । ” गतः श्रुति
 स्मृतिसूत्रानुवर्तिनाभीश्वरपरमसाम्बापत्त्वा सार्वभूतेषु मुक्तस्य स्फुटम् ।

द्विष्ट—स्वप्रकाशैकरूपरूपस्य ब्रह्मणः कदाचित्स्वेतरविषयत्वं क
 दाविष्य निर्विषयत्वमिति (तत्रो) उभयमपि किं तत्त्वम्, उभयमप्यतत्त्वम्,
 उतान्यतरत्त्वम्-अन्यतरदत्त्वम् इति । न प्रथमः-विषयविषयितत्वमन्यादि
 वेदस्य सत्यत्वप्रकृतात् । न द्वितीयः-उभयस्वरूपमात्रनिषेधे व्याघातात्,
 द्वागोपश्लेषेण निषेधो द्वयोरपि नित्यतामापादयेदिति पुनरपि व्याघातः ।
 अथ कदाचित्छान्यतरनिषेधार्थोऽन्यतरानुवाद इति मन्यसे, तदा

तृतीयः पक्षः परिशिष्यते । सविषयत्वस्य कालानवच्छेदेन सात्त्विकत्वे
 प्रागुक्तदोषाः प्रादुष्युः । निर्विषयत्वस्य नित्यत्वे संसाराभावप्रसङ्गात् च
 परम्भविरोधोपदेशवैयर्थ्यात्तानुद्धारापसिद्धान्तस्ववचनविरोधवादानां च
 कारादिदोषगतसाक्षात्त्वम् । वस्तुतो विषयाभावेपि सविषयता भातीति
 संसारादिसमुद्भवान्न दोष इति चेन्न;—विषयाभावेपि सविषयत्वं तात्त्विक
 क्रमिति त्वयाभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वमिति प्रसङ्गात् ।

तृतीयः पक्षः इति । सविषयत्वं निर्विषयत्वं च तात्त्विकमिति पक्षस्य दूषितत्वात्तदन्व
 तरावययत्वात्तन्निर्धारणाभावाच्च न्यायव्यवृत्तिधर्मपुरस्कारेण निषेधस्येति भावः । यदि
 कदाचित्सविषयत्वकादाचित्कनिर्विषयत्वयोर्मध्येकादाचित्करुषविषयत्वमतात्त्विकत्वं
 तदपि कदाचित्करूपविशेषणाभावादिति मतम्, तथा दोषमाह । सविषय
 त्वस्येति । सविषयत्वरूपविशेषणाभावात् कदाचित्करूपविषयत्वस्य अतात्त्विकत्वे
 निर्विषयत्वस्य नित्यत्वं इत्यनुपपत्तेश्च दक्ष्यमाणदूषणं रोष्यम् । निर्विषयत्वस्येति
 पूर्ववत् कदाचित्करूपविशेषणविरहात् कदाचित्कनिर्विषयत्वस्यातात्त्विकत्वे
 इह दूषणम् । निर्विषयत्वरूपविशेषणाभावात् तथापि तु सविषयत्वनित्यत्वपक्षदोषः
 रमर्तव्यः ।

यदा, कदाचित्कसविषयत्वं कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतदुभयस्यैव तात्त्विक
 नेन सदुभयमपि न निविध्यते, किन्तु कदाचित्कसविषयत्वमेव वा कदाचित्कनि
 र्विषयत्वमेव वा, तत्रान्यतरनिषेधे कर्तव्ये तदितरकादाचित्कत्वकीर्तनं निषेधस्य
 वा चित्कत्वानुवादात्तर्गतम्, भवति हि कदाचिन्निर्विषयत्वमित्येतत्सविषयत्वस्य
 कदाचित्कत्वानुवादात्तर्गतम्, कदाचित्कत्वस्य किञ्चित्कालसम्बन्धिष्येति सति
 किञ्चित्कालसम्बन्धित्वरूपत्वेन कदाचिन्निर्विषयत्वकीर्तनस्य सविषयत्वकादाचित्क
 त्ववच्छिन्नभूतकिञ्चित्कालसम्बन्धित्वात्कीर्तनरूपगत, एव कदाचिन्निर्विषयत्वे
 निषेधे कदाचित्कत्वस्यैवकीर्तनस्यैवविशेषणं सद्भवे भव्यं स्यात् इति । अथसि
 द्धान्त अभ्युपगमविरोधः । स्वदृष्टान्तविरोधः संसारादिपादकत्ववचनविरोधः ।
 साक्षान्शिकारः प्रमाभ्युपगमभावात् । आदिरुद्धेन प्रमाणाभावात् इत्यनेन

नहि शुक्तिकारजतादिसंविदां रजतविषयतांमपि बाधन्ते वापकाः । अत्र
 षतस्याग्ने मिथ्यात्वमित्यतिसाहस्रम् । अस्तुवेवं मिथ्याविषयगोचरत्वल
 क्षणं सविषयत्वं ब्रह्मणस्तात्त्विकं किं तच्छिन्नमिति चेन्न;—सन्नित्यत्ये
 नित्यसंसारप्रसङ्गात् । तद्वन्नित्यत्वे तात्त्विकत्वपरिमह्ययोगात् । नसन्नित्य
 मपि किञ्चित्पारमार्थिकं भवन्तो गम्यन्ते । स्वरूपानुप्रवेशात्तात्त्विकमिति
 न दोष इति चेन्न;—स्वरूपस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । सन्नित्यतया तदा
 त्मना सन्नित्यत्वे पुनर्नित्यसंसारप्रसङ्गात् ।

किञ्चानादिकालं सविषयायाः संविदो निर्विषयता कुत आगता ?
 विषयग्रहणसामग्रीसन्तानात्मन्तोच्छेदादिति चेत्;—किं नित्यायास्साम
 ग्रहणेषु संविदन्तरसिद्ध्यर्थं सेति चेत् ? किं संविद्भेदमङ्गीकरोषि ?

सिद्धिरित्यादिप्रसङ्गम् । बाधामावाप्य सविषयत्वं तात्त्विकत्वमत्याह नहीति । ता
 त्त्विकसविषयताङ्गीकारे तस्य नित्यत्वावश्यम्भावेन नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह नैति ।
 तात्त्विकत्वे कथं नानित्यतेत्यत्राह । नहीति । सत्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात्, अत्र
 त्वेन च सत्यनिवृत्तयोगात्, सत्यान्तरस्य चानङ्गीकारात् तदङ्गीकारे च तदनाद्यसंघा
 रानिश्चितप्रसङ्गात्, तत्राद्यस्य चोक्तरीत्या सत्यान्तरादेव वाच्यतया तस्यानि तथैव
 नवस्थाप्रसङ्गाल परमार्थस्याप्यनित्यत्वाङ्गीकारः परस्योपपद्यत इति भावः । अनि
 त्यस्यापि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वाङ्गीकारात् पारमार्थिकत्वं युज्यत इति शङ्कते ।
 स्वरूपानुप्रवेशादिति । जिज्ञ ब्रह्मणो नित्यतया तदभिन्नस्य मिथ्याविषयत्ववशात्पि
 नित्यतया नित्यसंसारप्रसङ्ग इत्याह तद्वि ति । विषयग्रहणे ति । विषयावगाहने
 विवक्षितम्, अन्यथा पूर्ववाक्योक्तदूषणपरिहारत्वानुपपत्तेः । ग्रहणशब्दसाधारण्य
 मात्रेण किं ग्रहणशब्देन सविद्विनशिता उत विषयावगाहनेति विकल्पमभिप्रेत्या
 खेऽपि किमनादिसिद्धा सविदेव विवक्षिता उत संविदन्तरमिति विकल्प्याद्य दूषयति
 किं नित्याया इति । संविद्भेदमिति । भेदः—नानात्वम् । द्वितीयपक्षं शङ्कते

विषयावगाहनार्थं सेति चेत् ! किमिदमवगाहनं संवित्त्वरूपम्, उता
न्यत् ! पूर्वम् वैरपेक्ष्यमेव, उच्यते, किमसौ विषयिधर्मः, उत विषय
धर्मः, उतोभयधर्मः, सद्वा विषयस्वरूपमेव । आद्ये सविशेषत्वम् । मि-
ध्माधर्मप्रलपदूषणन्तु स्थलान्तरेऽनुबन्धेयम् । द्वितीये—तदुत्पत्तावपि
रूपाद्युत्पत्ताविव संविदस्तत्तन्वन्धानावेन तादवस्थ्यमेव । तृतीयेपि—सवि
कारत्वमवर्जनीयमेव । चतुर्थे सन्वन्धासिद्धिः । विषयग्रहणसामग्र्या
विषयोत्पादनमिति हास्यत्वञ्च । सिद्धे हि विषये प्रकाशार्थं सा भ्रान्तौ
तु तदुत्पत्तिस्तद्ग्रह इति न भेद-इति चेत्;—आत्मख्यातिवादप्रस-
ङ्गात् । प्राक्प्रतापेव हि विषयानां ग्रहणार्थं प्रमाणरूपनं व्यावहारिक
मपि भवत्परिगृहीतं, अन्यथा क्षणभङ्गनिराकरणस्याप्ययोगात्, अतस्ता

विषयेति । स्थलान्तरे मित्यादिभङ्गे । युक्तिरक्षाया सविषयत्वनिवृत्तेः ब्रह्मत्व
दपतर्दातरेकविकल्पेनाविधानिवृत्तिवाद्योक्तदूषणं चानुबन्धेयम् । विषयधर्म इति
पक्षेऽपि किं सविद. तद्वर्तनिरूपकरमस्ति उत न। भाये पूर्ववत् सविशेषादिकमि
त्वाभवेत्य द्वितीयं दूषयति । द्वितीय इति । तादवस्थ्य मिति । विषयधर्माः
कावगाहनोत्पत्तेः प्राग्बदवस्थ्यत्वमन्तरमपि तदवस्थ्यत्वमेवेत्यर्थः । प्रागिष पश्चाद्
पि निर्धिषयत्वमेव स्यादित्याशयः । सविकारत्वं सविशेषत्वार्थमत्यर्थः । चतुर्थ
इति । क्विदि तन्निरूपकत्वस्य पूर्ववदभावादित्यर्थः । विषयग्रहणेति । साधा
कारात्मकविषयग्रहणसामग्र्या विषयस्यापि प्रविष्टत्वेनात्माभयप्रसङ्गात् । सर्वथापि
ज्ञानसामग्र्या विषयानुत्पत्तेः, अतीतादीनां ज्ञानरूपत्वेऽप्यतीतादिविषयस्य पुनर
(प्राग्प्रसङ्गाच्च) हास्यत्वमित्यर्थः । यदि हि ज्ञानात्प्रागेव विषयसिद्धिरस्यात्,
तदानीं हि विषयग्रहणसामग्री विषयार्था न स्यात्, भ्रान्तौ तु विषयस्य प्रागव
त्वात् साग प्रयारताद्वर्तनविषयमिति शङ्कते । सिद्धे हीति । आत्मख्यातीति ।
ज्ञानार्थयोरभेदादिति भावः । सिद्धान्तविरोधमप्याह । प्रागिति । अन्यथेति ।
इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्ष कारणत्वादिन्द्रियसंयोगदशायामपि विषयस्य बाधोक्ता
देव हि क्षणभङ्गनिराकरणमिति भावः । अत इति । तादवः स्वरूपेण प्रकाशः

ममीनिरपेक्षसंवित्स्वरूपप्रकाशादिनस्ते न निर्दिश्यदशा सिद्धयति ।
अस्तु तर्हि विषयविनशादेव निर्दिश्यतासिद्धिरिति चेन्न;—नष्टस्यापि
विषयत्वाविरोधात् । अन्यथा अतीतादिविषयस्त्वृत्तुमानादिभ्रमप्रसङ्गात् ।

संवित्स्वरूप प्रकाशः, प्रकाशो भासमानता । सामग्रीनिरपेक्षस्य उपपादितत्वान्न
सामग्रीसत्तानोच्छेदानिर्विषयवदशोपपादनसम्भव इत्यर्थः । साभूत्सामग्रीविरहासिर्वि
षयदशा, विषयभावात्तु स्यादिति वाक्षात्सिद्धात्तमेवाशङ्कते । अस्ति ति ।
निर्विषयता विषयानुल्लेखः । नष्टस्यापीति । ततश्च निर्दिश्यत्वाभावात्प्रकारश्च
प्रवृत्तेते इति भावः ।

एतेनेद निरस्तम्, यदाह नवीनः स्वतः शुक्लस्यापि पटश्च रक्तद्रव्योपरागे
रक्ताववत् स्वतो निर्दिषयस्य प्रकाशरूपात्मनो विषयोपरागे सविषयाव तदपावे
रक्तद्रव्यापावे पटशौचत्ववत् स्वाभाविकनिर्विषयप्रकाशस्वरूपत्वमेव, तथाच स्वरू
पज्ञानस्य स्वरूपसृष्टार्थमात्रप्रकाशकत्वान्मुक्तौ नानीतविषयोपलक्षः; अतएव च न
तस्य मुक्तौ विषयानुल्लेखेऽपि निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः, अर्थप्रकाशत्वस्य उपलक्षण
त्वात्; स्वयान्येवमेवाभ्युपगन्तव्यत्वात्; अन्यथा त्वदभिमतेश्वरज्ञानस्य नित्यस्य
स्वविषयापावदृष्टायां निस्स्वभावत्वप्रसङ्गात्; नचातीतमपि क्वद्विषयीकरोतीति
वाच्यम्, ईश्वरज्ञानस्यातीतार्थस्वभावाभावेन तदविषयत्वात्; अतीतादेश्च तत्र
मते निस्स्वरूपत्वेन स्वरूपद्रव्यात्मकस्या स्वरूपसम्बन्धस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्; त
स्यापि सस्वरूपत्वे प्रागभावध्वसाभ्यां प्रतियोगिन एककालत्वप्रसङ्गात्, ततश्च
तदानीमवश्ये वाच्ये निस्स्वरूपत्वस्यावश्यकत्वात्; नचातीतादेरभाव एव न त्व
सत्त्वमिति वाच्यम्,—अनिर्वचनीयानङ्गीकारिणः असत्त्वनिषेधे सत्त्वापत्ते, ए
तेन कालविशेषे तस्याभावप्रतियोगित्वमेव न त्वसत्त्वमिति निरस्तम्, असत्त्वनि
षेधे सत्त्वापत्तेः, अभावप्रतियोगित्वस्याभावाविरहात्मकप्रतियोगित्वरूपत्वेन प्रागभा
वादिनैककावत्त्वापत्तेश्च; तथा चेश्वरज्ञानमर्थसम्बन्धाभावात् कथमर्थप्रकाशस्यात्
कथं तर्हि ईश्वरस्य सद्यर्थात् जगत्प्रमाणं च, भूतभाविभ्रांतसन्धानाभावादिता चेत्,
स्वात्मानमुपात्ममस्य, यस्त्वमीश्वरेऽतीतायाःकारामधिव्यावृत्तज स्वीकुर्ये; नच
वाच्यमशक्यत्वात् कथमतीतादिक विषयीकुर्यादिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयवादि

आमोक्षाभिरन्यविनाशाभावात् असत ए-यत्वभावाच्च दुर्निरूपसूक्ष्मरूपेण पदार्थमा
सत्यातीतांश्चकालेऽपि विद्यमानतया कल्पितसम्बन्धेन सार्वज्ञ्याद्युत्पत्तेरिति ।

अत एव यदुक्तम्—स्वतो निर्विषयस्यात्मनो विषयोपरागे सविषयत्वमिति ।
तत्र, उपाधिभ्रमभाद्वि उपाधिगतो धर्मस्तत्संयोगिनः भावने नच सविषयत्वं
विषयगतम्, येन तदुपरागात् सविषयत्वं स्यात् । किं च को नाम सविषयत्वोप
पादको विषयोपरागः ? न तावत्सम्बन्धमात्रम्, रक्तद्रव्यसमुत्पत्तस्य रक्तद्रव्यवि
षयतावत्तेः । नापि विषयविषयिभाव एव, आत्माधयप्रसङ्गात् ।

यद्योमीश्वरकृतज्ञानस्य सर्वविषयस्यापि कार्यद्विरकाले तदविषयत्वं त्वयापि वक्त
व्यम्, अथता तेन सम्बन्धाभावादिति । तत्र; अतीतादिगतस्य ज्ञानविषयत्वस्यै
दानीमस्तत्वेपि तत्काले साक्षात्सिद्धिपितविषयीकरणस्य च नित्येश्वरज्ञाने सर्वदा
सत्त्वात् । अतीतादिविषयकाश्मदादिज्ञानेऽपि विषयकाले ज्ञाननिरूपितं विषयत्वं
ज्ञानदशायां च तस्मिन्विषयित्वमिति न कश्चिदोपः ॥ नच विषयकाले एतज्ज्ञान
विषयत्वप्रतीतिप्रसङ्गः, तदानीं मेतज्ज्ञाननिरूपकस्याप्रतीतिः इदानीं च ज्ञानोपस्थितेस्त
द्विषयत्वम् । तत्कालोप भूतभविष्यज्ज्ञानोपस्थितिर्यस्यास्ति तेन विषयत्वं ज्ञायत एव
ज्ञातो घटो ज्ञास्यते घट इति । नह्यत्र विषयत्वस्य भूतत्वभावित्वे प्रतीयेते, धात्व
भंगतभूतत्वभविष्याद्ययोरेव निष्कालोपिधानात् । प्रतीतिरिदानीन्तनत्वादेव च इदा
नीमतीत प्रतीतिविषय इत्यादिप्रतीतिः ॥ कथमप्यथा ईश्वरस्य सार्वज्ञ्य जगत्सिर्वाण
वा, भूतभाविपतिषन्धानाभावात् ।

यद्युक्तमभिधायवृत्त्या विषयस्वानिर्बन्धनोपत्वाच्च स्वमत एव तदुपपत्तिरिति ।
तत्र, अनिर्बन्धनीयस्य सूक्ष्मरूपस्य विद्यमानस्य विषयत्वेऽप्यविद्यमानस्य सूक्ष्मरू
परमाविषयतया सार्वज्ञ्यायोगात् । सूक्ष्मरूपस्यविद्यमानत्वे अविद्याहृत्या परिहार
वैधर्म्यम्, प्रकाशस्यैव तद्विषयत्वसम्भवात् ॥ किञ्चैवमनिर्बन्धनीयस्य सम्बन्धस्या
सताप्यङ्गीकर्तुं शक्यत्वात् सूक्ष्मरूपांतररूपतया परिहारवैधर्म्यम् । द्युक्तिसाक्षात्का
रात्तदज्ञानसकार्यरजतादेर्निरन्वयविनाशा नानःजीववादे तत्तज्ज्ञानानां प्रसङ्गात्
रकोरेण तत्रसंसारस्य तदज्ञानास्तःकरणादेर्निरन्वयविनाशे ईश्वरस्यारमदादेर्वा त-

तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशान्न संसारादिप्रसङ्ग इति चेत्? किमसौ नाशो
ऽप्रकाशात्मा उत प्रध्वंसात्मा ? आद्ये तद्विषयत्वे स्थितेऽपि तन्नाशादिति
स्ववचनविरोधः । द्वितीये निवर्त्यसत्यत्वं निवृत्त्या सद्वितीयत्वमित्यादिदोष
प्रसङ्गः । निवृत्तान् निवृत्ततया विषयीकरोतीति न दोष इति चेत् ?
विषयीकरणं किं स्वरूपम्, उत तदतिरिक्तम्? स्वरूपपक्षे संसारदशाया

ज्ज्ञानाभाषणसङ्गः । किञ्च मुक्तसंविदः संसारिसंविद्धिरीश्वरसंविदा चाभिन्नतया
सर्वविषयत्वमयजैनीयम् । तस्या निर्विषयत्वे “ यस्मिन्सु संसारिणि दुःखमस्ति
तदपि तन्निष्ठत्वेन ब्रह्मीभूतो मुक्तोऽवगच्छती ” इति स्ववचनविरोधाच्च ॥

यत्तु मोक्षे दुःखादितादात्म्याभावादेव तदस्फुरण न तु स्फुरणविरहादिति ।
तत्र ; तादात्म्यं ह्यभिन्नसत् करणम्, तच्च दुःखदशायागिष्य मुक्तदशायामप्य-
स्येव । किञ्च वृत्तेश्चदाकारस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणार्हत्वमित्युक्तम्, तदश्वेदं
ज्ञान एव ताद्वयतात्मकमस्तु, अत एवेश्वरादिज्ञानानामसीतादिविषयत्वं चो-
पपद्यते ।

तद्विषयत्व इति । आदिपदेननिर्विषयत्वाभाषो गृह्यते । मुक्तसविदस्त्वनि-
षयत्वे सत्यप्यतीतविषयकत्वेन तदानीं विषयाभावादेश निर्विषयत्वव्यपदेशोऽपि
घटत इति भावः । आद्य इति । प्रकाशास्य नित्यतया तत्प्रकाशाभाववचनस्य
तद्विषयत्वाभावपर्यवस्य नादिति भावः । द्वितीय इति । मोक्षदशायामपि विद्यमा-
नस्य अंशस्याविद्यकरवाभावेन सत्यत्वात्तद्विरोधिनो निवर्त्यस्य समानसत्ताफयोरेव
विरोधात् सत्यत्वं निवृत्तया सद्वितीयत्वं च प्रसज्यत इत्यर्थः । आदिपदेन निवृत्ते
ब्रह्मस्वरूपत्वे तस्यात्ताप्यत्वेन अत्रणादिपैर्यर्थम् । भिन्नसत्ताकत्वेन ब्रह्मस्वरूपेणा-
विरोधिव्यात् पूर्वमिवोत्तरकारुण्यमपि संसारप्रसङ्ग इत्यादिफ प्राह्यम् । नष्टस्यापि
विषयत्वाविरोधःदिलभ पुनश्चेत् । निवृत्ता निति । अनिवृत्ततयाभेददर्शनमेव स
सारः अतो न संसारप्रसङ्गः, निवृत्ततया विषयीकरणमेष निर्विषयत्वमिति भावः ।
स्वरूपपक्ष इति । ततश्च संसारदशायागिष्य संसारभावनिर्विषयत्वयोः प्रसङ्ग इति

मपि नित्यं निवृत्ततया विषयीकारप्रसङ्गः, सर्वत्र स्वरूपस्य तदानीमपि विद्यमानत्वत् । अतिरिक्ताशे तर्किकं सत्यम्, उतमिथ्या? सत्यत्वे सद्धितीयत्वादिप्रसङ्गः । मिथ्यात्वे तु तस्यैव दृग्धीनसिद्धेः प्रकाशात्कारणा-विद्यानुवृत्त्यावश्यम्भावाच्च पुनरपि संसारानुच्छेदः । तावन्मात्रं क्षम्यत इति चेन्न;—तस्य तस्यश्चाग्निनित्यत्वेन सत्यत्वप्रसङ्गे सद्धितीयत्वादि प्रसङ्गात्, तुल्यन्यायात् प्रपञ्चबाधादिमूर्त्तप्रलपानां निरोधप्रसङ्गात् । अतस्संविदि नित्ययां सामग्रीनिवृत्त्या विषयनिवृत्त्या वा निर्विषयत्वाया दनं त्वया वक्तुं न शक्यम् ।

ननु भयतामात्मस्वरूपस्य संघिद्रूपत्वेपि यथा निर्विषयत्वं तथा स्माकमपि स्यात् ! न स्यात्, अस्माकमात्मस्वरूपस्य प्रतीचः कदाचि दपि बाह्यार्थगोचरत्वानभ्युपगमात् । भवतस्तद्विषयाया एव तद्विषयत्व निवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अस्तु तर्हि भवतां धर्मभूतज्ञानवत्कदाचित्त विषयत्वम्, कदाचित्च निर्विषयत्वगिति चेन्न; अस्माभिः परमार्थाकारान्त रान्त्रभ्युपगमात्, भवतां तु तदनभ्युपगमात्तदयोगात् । अतो नित्य संवित्स्वरूपप्रकाशनात्राधीनसिद्धीनां सर्वेषामपि पदार्थानां नित्यत्वमपि प्रसज्येत । तदधीनसिद्धित्वाभावे तु सिद्धिनिषेधे तुच्छत्वम् । तादधी न्यानिषेधे तु सत्यत्वम् । अतस्तन्मात्राधीनसिद्धत्रभ्युपगमे तद्वदेव तद धीनस्यापि नित्यतामवर्जनीयमेव । तथा च सति सर्वः प्रपञ्चस्सत्य इति

भावः । सद्धितीयत्वा दीति । आदिपदेन नित्यत्व गृह्यते । मिथ्यात्वेत्वि वि अविद्याविषयीकरणयोर्निवृत्तत्वेनःविषयीकरणादिति भावः । तस्य—विषयीकर णस्य । तस्याः—अविद्यायाः । आदिपदेनाविद्यायास्तस्यत्वे तन्मूलकप्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं ज्ञानानिबलत्वमित्यादि विवक्षितम् । तुल्यन्याया दिनि । मिथ्यात्वेऽप्य विद्याविषयीकरणयोर्ज्ञानावधि तुल्यन्याय त् । प्रपञ्चबाधकत्वादोऽपि निरुन्नेहे- ल्पः । आदिपदेनशुक्लपात्रिज्ञानात्रजवादिबाधो विवक्षितः । अस्माभि रिति । आकारान्तरम्—विषयीकरणम् । भवतांत्वि वि । सत्त्वतिरिक्तस्य परमा ।

जितं यथार्थवादिभिः । तद्भ्यात्संविदित्यल्पपरित्यगे साक्षात्सौगतत्वादि
 प्रसङ्गः । अतएव स्वापमदमूर्च्छादिषु निर्दिषया संविदित्यपि भवद्विदुर्वच
 भेव, निर्दिषयनिराश्रयसंविदप्रकाशस्तदानीमनुभूयत इति कस्यचिदपि
 सावधानस्त्रापि समस्तसंस्कारतिरस्कारकदेहविगमादिक्लेशाभाषेपि न प
 रामशोस्ति । किं तु अहमपि न विनष्टः, विषया अपि स्थिताः, प्रका
 श एव सुषुप्त्यादौ निवृत्त इति सर्वे प्रत्यवमृशन्ति । “ नाह स्वस्तिव ”
 त्यादिश्रुतिरपि ज्ञाननिषेधपरैव, नजानामात्यत्रैव तात्पर्यात् । अस्माभिस्तु
 विषयप्रकाशलक्षणावस्थाविशेषरहितज्ञानद्रव्यमात्रसत्ता ‘ न विज्ञ.तुर्विज्ञा
 तेर्विपरिलोपो विद्यत ’ इत्यादिश्रुतिबलादभ्युपेयते । नचास्ति तत्र प्रत्य
 क्षविरोधः, विषयप्रकाशव्यतिरिक्तदशायां तस्याः स्वप्रकाशायोग्यत्वात्,
 ज्ञानान्तरस्य तु तदानीं सामग्र्यभावादेवानुदयात्, तावतापि तदातन
 ज्ञाननिषेधश्रुतेश्चरितार्थत्वात् । अतस्त्यत्पक्षे ज्ञानस्य कदाचिदपि निर्दिष
 यदशा दुरुपपादा । युक्तौ तु सुतरामिति यथाश्रुति सार्वद्वयमेव तदा

स्यान्भ्युपगमान् स्वरूपमेव विषयीकरणमिति वक्ष्यम् तस्य च निवृत्तिरु—
 वंचेत्यर्थः ।

ननु स्वादिषु प्राक्निर्दिषया एव संविदो निर्दिषयत्यवमुक्तौ निर्दिष
 यान् स्यादित्यत्राह । अतएवेति । न केवलं भवता दुर्वचत्वम्, निर्दिषयनिरा-
 श्रयसंविदो मानाभावात् बाधाच्च तदानीमात्मिद्वेषेत्याह निर्दिषयेति ।

ननु “ नाह स्वस्तिव ” इति श्रुतौ “ सम्प्रत्ययमहमस्मी ” इति सुषुप्तौ स-
 विषयत्वस्य निषेधस्तदा साधेन्निरिषयेत्यत्राह नाहेति । विषयीकरणस्य ज्ञानस्वरूप-

स्वीकार्यम् । अन्यपरास्ताः श्रुतय इति चेत्;—परब्रह्मोपासनप्रकरणात्
 ताफलप्रतिपादनपक्षेन च सां.प.रिक्तफलित्वायोगात्, तत्र तत्रैव च
 निवृत्तसागस्तपुष्यपापत्वादिप्रतिपादनात्, विध्यपेक्षिते फले समर्पमाणे
 केवलार्थवादत्यकलनायोगात् । अन्यथा श्रुतशानाश्रुतकरुणनादिदोषतमु
 ज्ञनात् । अतःसिद्धं न कथंविदपि मुक्तिदशायां सर्वविषयैर्मुक्त्यरक्षणमा
 न्ध्यं संविददशकनीयमिति ॥

इति शतद्वयणीं मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गः
 एकपञ्चाशो वादः ॥

पत्वस्यैव वाच्यतया साविषयत्वनिशिष्टज्ञाननिषेधस्य न जानामीत्यत्रैव पर्ववसानेन
 ज्ञाननिषेधपरत्वस्यैव स्वया वाच्यत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीवाधूतकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमीपगतपरावरतत्त्वज्ञाणाख्येन
 तदेकदेशेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
 महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतद्वयणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया

मुक्तसंविन्निर्विषयत्वभङ्गो नाम

एकपञ्चाशद्वयः ॥५१॥

भीरस्तु ।

द्विपञ्चाशो वादः ।

सत्वानीव विरुद्धजतिजनुषां सिद्धानि सिद्धाश्रमे ।

वैरं यत्र मिथस्त्यजन्ति विषयस्सर्वे निषेधैस्सह ।

तद्रङ्गेशयमङ्गसन्निकमलालक्ष्येश्वरप्रक्रियं

शान्ताषद्यमनन्तमङ्गलगुणं ब्रह्म प्रपद्येमहि ।

निगुणश्रुतिभिः केचिद्वाचन्ते सगुणश्रुतीः ।

तासामन्योन्यसौहार्दमाहुर्यतिचराश्रयाः ॥

अस्ति तावदुपनिषत्सु ब्रह्मण्येव सगुणवादो निर्गुणवादश्च । यथा—
 “यस्सर्वज्ञसर्ववित्” “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी
 ज्ञानबलक्रिया च,” “सत्यकामस्तात्यसङ्कल्पः,” “ब्रह्मणा विपश्चिते”
 त्याद्याः परस्सहस्रात्सगुणश्रुतयः । एवं “निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं नि-
 ष्क्रियंशान्तं, अपहृतपाप्मा विजरः, यत्तदद्रेश्यमग्राक्षमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं
 तदपाणिपादं, अस्थूलमनषिव” त्याद्याः निर्गुणश्रुतयः । आसामन्योन्यवि-
 रोधस्तावदानाततः प्रतीयते, न च सिद्धे वस्तुनि विकल्पसम्भवः । तत्र
 विरोधिस्थिरीकरणेन वाध्यबाधकभाव इति नीचाः, विषयव्यवस्थया सन्धि
 रिति साधवः ।

ननु कथं विषयव्यवस्था ? सा ह्याश्रयभेदेन वा शीतोष्णवत्; देश-
 भेदेन वा, चित्रे नीलपीतादिवत्, कालभेदेन वा, पाकजपरमाणुगुणवत्;
 समुच्चयेन वा, प्रदेशवर्तिसंयोगतदभाववत्; प्रतिसम्बन्धिभेदेन वा,

तत्रेति । अत्र साधुनीचपदाभ्यां “नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिामच्छ
 मित साधवः” इति न्यायो द्योत्यते । कालभेदेनेति । घटादिषु पाकजनील
 रक्तादीनां प्रदेशभेदेनापि व्यवस्थासम्भवात् परमाणुभक्षणम् । समुच्चयेनेति ।
 यथा संयोगस्य स्वाभाविविरोधपरिहारः स्वावच्छेदेन कालभेदेन, प्रदेशान्तरे तु

पितृत्वंपितृत्ववत् ; ग्राहकभेदेन वा, रूपस्पर्शवत् ; गृहीतृभेदेन वा, जातिन्यवस्थितभोगादिवत् ; विधेयनिषेध्यभेदेन वा, ब्रह्महत्याग्नीषोमीयादिवत् ; अन्येन वा केनचित्, श्वेतपीतादिवोधचदिति ? न तावदाद्यः—परमेव ब्रह्माधिकृत्य सगुणनिर्गुणश्रुत्योरुदयात् ; न च जीवविषयाः काश्चित्, अन्यास्तु परविषया इति विवेक्तुं शक्यं, विशेषाभावात् ; न च सर्वज्ञत्वादिश्रुतीनां जीवविषयत्वं, प्रत्यक्षचिरोपात् ; संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च ; नचेदं यौगिकं सार्वज्ञ्यं, नित्यसर्वज्ञत्वोक्तैः ; नापि निर्गुणश्रुतीनां, तत एव ; उपलभ्यते हि बुद्धिसुखादिम-

देशभेदेन, एवमिहारि देशकालभेदाभ्यां विरोधपरिहार इत्यर्थः । गृहीतृभेदेनेति । “ परित्राट्कामुकशुनामकृत्यां प्रमदातनौ । कुणपद्मामिनो भक्ष्यमिति तिलौ विकल्पनाः ” इत्युक्तीत्या एकस्यामेवप्रमदातनौ गनुष्यश्चदिजातीयभोक्तृभेदाद्भोग्यतावैरुक्षण्यं दृष्टं तद्वदिति भावः । आदिशब्देन परित्राट्कामुकयोः गुणव्यवस्थितो भोग्यत्वतदभावो गृह्यते । विधेयेति । यथा अग्नीषोमीयहिंसाविधेः “ न हिंस्यादि ” ति हिंसानिषेधस्य च ब्रह्महत्याग्नीषोमीयाभ्यां व्यवस्था तद्वदित्यर्थः । अन्येनयेति । श्वेतपीतयोधयोस्तावदस्ति विरोधः, एकस्यैव पुरुषस्य एकस्मिन्नेव विषये एकस्मिन्नेव काले श्वेतः पीत इति बोधादर्शनात्, एव च श्वेतः पटः पीतो घटः इति समूहालम्बनस्य स्वेनापि विरोधप्रसङ्गे उक्तप्रकारेभ्योऽन्येनैव व्यवस्थोच्यते, तत्र चान्यः प्रकारो घ.पटरूपविषयभेदः, तद्वदिहाप्युक्तप्रकारेभ्योऽन्योयः काश्चित् प्रकारो व्यवस्थापकोऽस्त्वित्यर्थः ।

ननु विरोधादेकविषयत्वासम्भवादेव भिन्नविषयता कल्प्यते, तत एव तस्य करणस्य ब्रह्मश्रुतिल्लङ्घादिकमपि अन्यथा नीयत इत्यत्राह नचजीवेति । न केवलं जीवपरोयमिति निर्धारणासम्भवः, द्विविधयोरपि भ्रुत्वोर्जावपरेष्वसम्भवि चेत्याह नचेति । संसारेति । भोग्यसाधनतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः ।

ननु योगार्थेन सार्वज्ञ्यं श्रुतिप्रतिपाद्यम्, तस्य चेदानीमभावात् प्रत्यक्षविरोधादीत्याशङ्क्या नचेदमिति । नापि निर्गुणेति । जीवविषयत्वमित्यनुपपन्नः । तत एवेति । मत्स्यविरोधसंसारोच्छेदाभ्यामिद्वयः । तदुपपादयति उपलभ्यते ही

स्या जीवः; तदभावे च तस्य संसरणं निर्वाजम् ; न द्वितीयः—स हि
 सम्बन्धिदेशभेदो वा स्यात् स्वप्रदेशभेदो वा ! आद्ये रूपाद्यवच्छिन्न
 प्रदेशभेदेन सगुणत्वनिर्गुणत्वभेदोर्व्यवस्थेति स्यात् ; तत्र तावदेकस्यैव
 पुंसः क्वचित्सर्वज्ञत्वं क्वचिदान्ध्यामिति स्यात् ; तत्तु व्याहृतम्, धर्मिभे
 दाभावात् । प्रदेशवर्तिगुणोत्पत्तिवदेवेति चेन्न—प्रदेशवर्तिनोपि ज्ञानस्य
 सर्वविषयीकरणे तद्धर्मिणः कास्मर्त्येन सर्वज्ञत्वानप्ययात् ; यद्यपि प्रदेशा
 न्तरे तस्य समवायो न स्ति, तथापि तत्र भ्रान्त्यादियोगित्वं काचित्केनापि
 सार्वज्ञ्येन विरुद्धमेव; यथावत्प्रकाशमाने अव्यासाद्यसम्भवात्: औपाधिक
 ब्रह्मभेदाभेदादनिराकरणेन चापमर्थो व्यक्तप्रनुसन्धेयः ; प्रादेशिकगुण
 समवायाभ्यकथनेन च न ब्रह्मणः कश्चिदतिशयः, सर्वद्रव्यसमत्वात् ;
 एतेनैव स्वप्रदेशभेदोपि निरस्तः, स औपाधिकस्तावन्निरस्त एव;

स्यादिना । तदभावेचेति । ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोवतृत्वाभावात् संसरणं निर्वाज
 मिर्षः । सम्बन्धिदेशेति । सम्बन्धो यो देशस्तद्देशः, उपाधिभेद इति
 यावत् । उपाध्यवच्छिन्नेत्यादि । सम्बन्धिवत्त्वन्तरभेदमात्राद्वाप्यस्या अयो
 गात् । भिन्नोपाध्यवच्छेदेन वृत्त्या भिन्नप्रदेशत्वादेव व्यवस्था वक्तव्येति भावः ।
 धर्मिभेदेति । औपाधिकप्रदेशभेदे स्यापि यस्तुतो धर्मिण एकत्वादित्यर्थः ।
 ननु स्वतो धर्म्यभेदे स्यापि सयोगतदभावात् औपाधिकप्रदेशभेदेनैव व्यवस्थास्तित्य
 साह प्रदेशेति । कास्मर्त्येनेति । कास्मर्त्येन सार्वज्ञ्ये यत् कार्यं क्वचित्पि प्रदेशे
 भ्रमासम्भवरूप भवति तदेकदेशवर्तिनोपि सार्वज्ञ्येन भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थो
 यद्यपि स्यादिना स्पष्टीकरणार्थमुच्यते यथावदिति । ज्ञानं स्वाश्रये भ्रमविरोधि
 न तु स्वावच्छेदेन, गौरवादिभि भावः । प्रादेशिकेति । कास्मर्त्येन गुणानियेपे
 काद्वितीयत्वसंदेहनिशर्तिरभवति, नैवमेकदेशानियेपे तत्र गुणसामान्यनियेपे हेतु
 गुणस्यापि नियेपादतिशयोक्तत्वः, नचैकदेशे हेतुगुणा न सन्ति इत्युक्त्या क-
 भिरतिशयविरुद्धेत् ; हेतुगुणाकरद्रव्यस्वाप्येकदेशे तदभावात्पत्तः, पदाप्यवच्छे
 देन दुःखितोऽपि जीवस्य प्रदेशान्तरे तदभावात्प्रमाणवित्यर्थः । एतेनेति ।

स्वाभाविकोपि तुल्यन्यायतया निरस्त एव; न च स्वाभाविकोऽस्तत्र सम्भवति, निरवयवत्वश्रुतिविरोधात् ; निरवयवत्वमंशभेदेन सम्भवत्विति चेत् ? अंशनिरवयवत्वादंशिनोपि निरवयवत्ववचने सर्वस्याप्यवयविनो निरवयवत्वाविरोधेन सावयवत्वलक्षणनिषेध्यासिद्धौ निषेधासिद्धेः; समुदायेषु सांशतया तस्मिद्धिरिति चेन्न; अत्रापि तत्सम्भवात्तन्निषेधासिद्धेः; एकदेशस्य त्वेकदेशत्वनिषेध इति निरर्थोक्तिः; नापि तृतीयः,—प्रागुक्त

उपाधिगत एव भेद उपाधिभेदनिर्घमिणि परम्परासम्बन्धेन भेदकार्यनिमित्तमित्येक मतम्, उपाधिभेदेन धर्मिणि भेद उत्पद्यत इत्यपरं मतम्, तत्र पूर्वं प्रागुक्तं द्वितीयमधुनोच्यत इति भेदः । एवं भेदे सत्यौपाधिकभेदशब्दवाच्यत्वाद्ब्रह्मणः पूर्वपक्षनिरासेनैवायं पक्षो निरस्तः इत्युक्तम् ।

नन्वेकस्मिन्नेव समुणस्यनिर्गुणत्वयोरप्यंशभेदेन यथा व्यवस्थेयते एवं सावयवत्वनिरवयवत्वयोरप्यंशभेदेन व्यवस्थेयत इत्याशङ्कते निरवयवत्वमिति । सर्वस्येति । घटादेरपि निरवयवत्वात्सम्भवे तदंशेन निरवयवत्वात् सावयवानामप्यंशानां निरवयवत्वात्सम्भवे निरवयवत्वप्रसङ्गे तदवयविनो घटादेस्तैरप्यंशैर्निरवयवत्वतया तदवच्छेदेनापि सावयवत्वात्सम्भवात् घटादावपि सावयवत्वाप्रसिद्धेस्तात्त्रिकेणैवायं योग इत्यर्थः ।

ननु प्रत्वेकांशावच्छेदेन निरवयवत्वेऽपि घटादीनां निरवयवत्वात्समुदायावच्छेदेनैव सावयवत्वात् निषेधप्रसिद्धिरिति शङ्कते । समुदायेष्विति अत्रापि त्विति । निरवयवत्वसावयवत्वव्यवस्थापकाशाभ्यामेव ब्रह्मणः सावयवत्वादित्यर्थः ।

ननु समुदायस्य सावयवत्वेऽपि सावयवत्वनिषेधस्य तदेकदेशविषयत्वात् निरवयवत्वश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य, तस्य सावयवत्वसर्वद्रव्यसाधारणत्वात् तन्निषेधेन ब्रह्मणः कश्चिदतिशय इत्याह एकदेशस्येति । प्रागुक्तेति । आश्रयभेदेन व्यवस्थेति प्रथमकल्पे यथा कस्मिन् आश्रये गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः,

विकल्पाद्योगात् ; पूर्वमत्यन्तनिर्गुणत्वे पश्चादपि कारणाभावेन गुणोत्प-
त्ययोगात् ; पश्चान्निर्गुणता हेतुतः सम्भवन्त्यपि सर्वविशेषमिथ्यात्वाभावे
नात्यन्तायं स्यात्, चस्त्वन्तरसत्यत्वे तत्संयोगादिलक्षणस्यावर्जनीयत्वात्,
चस्त्वन्तराणां च मिथ्यात्वमन्तरेणात्यन्तोच्छेदासम्भवात्, सत्कार्यवादस
मर्थनेन निरन्वयविनाशादिनिराकरणात् ; अत एव चतुर्थोपि निरस्तः,
प्रत्येकपक्षोक्तदोषस्य समुच्चये समुच्चयस्याप्यपरिहार्यत्वात् ; न हि ब्रह्मां
शस्य कदाचित्संसारणं कदाचिदपवर्गं इति भास्फरयादुषप्रकाशमताइभी
मः, दूषितञ्चैतत् कालावच्छिन्नसार्वज्ञ्यदूषणादिना; यद्योक्तम् ।

“ सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिगुणकः केन सिद्धयति ।

नेश्वरस्यापि विज्ञेयः स्वतः सर्वगुणश्रुतेः ॥

सार्वज्ञ्यादिस्वतस्त्वे तु विवादो यदि कल्प्यते ।

सत्यत्वादौ विवादः किं न स्यान्निर्गुणवादिनाम् ॥ इति;

एषमिहापि कस्मिन् काले गुणः कस्मिन् तदभाव इति विकल्पः कार्य इत्यर्थः ।
तदेवोपपादयति पूर्वं मिति । कारणाभावेनेति । द्रव्यान्तरस्य कारणत्वे पूर्वं तत्सं
योगप्रसङ्गः, तद्वत्तुगुणस्य कारणत्वेऽपि स एव दोषः । पूर्वस्वगतगुणानामुत्तरगुण
हेतुत्वशङ्का न कार्येत्याभिप्रायेणा त्यन्तनिर्गुणत्व इत्युक्तम् । स्वस्यैव स्वगुणहेतुत्वे
पूर्वमेव गुणोत्पत्तेर्गुणत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्यन्तायं कार्म्येनेत्यर्थः ।
वेत्स्वन्तरेति । द्रव्यान्तरसत्यत्व विवक्षितम् । तस्य च मूर्तत्वे विभागः संयो
गादी त्यादिपदेन विवक्षितः । सत्कार्यवादेति । सतो द्रव्यस्यावसान्तरयोगः
कार्येनेति समर्थनात् कार्यस्य सतो नाशोऽप्यवस्थान्तरमेव स्यात् । अतोवस्थान्तर
विशिष्टं द्रव्यं तिष्ठेदेवेत्यर्थः । प्रत्येकेति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वं निर्गुणप्रदेशस्यापि
द्रव्यान्तरतद्गुणादिना पश्चाद्गुणोत्पत्तिः सम्भवति ; न च प्रागपि तत्प्रदेशस्य
तत्संयोगादिना सगुणत्वापत्तिः, प्राक् प्रदेशान्तरारपतेनापि निर्गुणप्रदेशे पश्चात्प्रयो
गानुत्पारनसम्भवात् ; एव पूर्वं सगुणस्य पश्चान्निर्गुणतायामपि नोक्तदोषः, निर

न पञ्चमः—पितृव्यपितृत्वादिवत्सगुणानिर्गुणत्वयोः प्रतिसम्बन्धुपा
धिकत्वाभावात् ; नीलपीतादिवन्निरपेक्षत्वेनैवोपलम्भात् ; न हि तत्वतो
नीलमेव कश्चित् प्रति पीतम् ; पुरुषभेदेनोऽनुष्णश्च कृष्णवर्तमा कदा-
चिद्भवतीति चेन्न ; तत्रानुष्णत्वाभावात् , प्रतिबन्धकबलेन तु कश्चि
दुष्णत्वं नोपलभते, तत्कार्यं च स्फोटादिकं तदा न जायते ; “शीतो
भव हनूमतः ” “तत्रैष वह्निः पद्मनेरितोपि न मां दहत्यत्र समन्ततो
ऽहम् । पश्यामि पद्मास्तरणास्तृणानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि॥”
इत्यादि कथमिति चेत् ? इत्थम्, तत्र हि प्रभावविशेषमतिबद्धतया दा
हकत्वाभाव एव हि तात्पर्यम् ; यद्वा चान्द्रमसमहस इव देवताप्रभावो
पनीतसलिलस्रवयवनिवहसंयलनवशादनुद्भूतौष्ण्यस्य दहनस्योपलभ्यमान
शीतिमारोपेण शीतव्यपदेशः ; नापि षष्ठः—ग्राह्यभेदस्य ग्राहकभेदा

न्ययविनाशाभावेऽपि द्रव्यस्य भ्रंसाख्योत्तरायस्यायाः प्रदेशान्तरे वृत्तिसम्भवात्
गुणप्रदेशावच्छेदेनात्यन्तनैर्गुण्योपपत्तेः ; तथापि यत्प्रदेने द्रव्यवत्त्वं तत्प्रदेशे संयो
गस्यावर्जनीयत्वात् सगुणप्रदेशत्वमेव स्यात्, तथा च प्रदेशभेदेन व्यवस्थाया
अयोगः, अतः समुच्चयपक्षे निर्गुणप्रदेशे न कदापि द्रव्यसम्भव इति सगुणप्रदेश
एव प्राग्या पश्चाद्वा द्रव्यस्य सत्त्वं वाच्यम्, तथा चोक्तदूषणद्वयमव्याहृतमिति भावः।
किं रूपादीनां धर्म्यनतिरेकपक्षे रूपोपलम्भेऽपि स्वर्शानुपलम्भार्थं रूपरक्षणार्थभेदो
वाच्यः, तथा च रूपात्मकस्य धर्मिणस्तद्विभक्तत्वविरोधे प्रसक्ते ग्राहकभेदाद्यवस्थो-
च्यते— चक्षुषा गृह्यमाणं रूपात्मकं त्वत्त्वा गृह्यमाणं तदनारम्भकम्, किन्तु स्वर्शा-
त्मकमिति, तद्वदत्रापीत्याभिप्रायः ? किं वा रूपस्य विजातीयरूपान्तरेणेव स्वर्शोना
प्यसामानाधिकरण्यात्मकविरोधे प्रसक्ते ग्राहकव्यवस्थाया विरोधपरिहारो वाच्यः,
तद्वदत्रापीत्याभिप्रायः ? इति विकल्प ह्यदि निधायाद्यं दूषयति ग्राह्यभेदस्येति।

धीनत्वे रूपस्पर्शादिभेदविलयप्रसङ्गात् ; हिंसाऽहिंसावाक्ययोरेकस्मिन्नेव
 क्रतावन्वयेपि विरोधाभावप्रसङ्गाच्च ; न च भिन्नकरणब्राह्मणरूपस्पर्शयो
 रिव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोरविरोधः, भावाभावरूपत्वात् ; रूपस्पर्शयोस्तु
 सहानवस्थानहेतोः कस्यचिदप्यदर्शनात् ; नापि सप्तमः—आनुकूल्यप्रा-
 तिकूल्यादेः सप्रतिसन्धिकत्वेन जातिव्यवस्थितभोगाद्युपपत्तेः, सगुण
 त्वनिर्गुणत्वयोस्तु तदभावेनानुपपत्तेः ; उपपत्तौ वा ब्रह्मणोऽव्यवस्थित
 स्वभावत्प्रसङ्गात् ; नचाष्टमः—निर्गुणश्रुतीनां सर्वगुणनिषेधपरत्वेन वि-
 धेयगुणविशेषपरिशेषासिद्धेः ; गुणविधिवशादेव निर्गुणश्रुतयः सङ्कोचम
 र्हेन्तीति चेन्न ; असंक्रुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचानुपपत्तेः ; तथा सति
 सगुणश्रुतौनामप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेन्न—अपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेपि

रूपेति । ब्राह्मणेदादेव ब्राह्मणभेदस्य कल्पनीयतया ब्राह्मणभेदस्य ब्राह्मणभेदाधीनत्वे
 अन्योऽन्याध्यादिति भावः । नीलवीतश्रीतोष्णाद्यवान्तरभेदोऽप्यत्र विवक्षितः ।
 हिंसेति । एकस्यैव ब्राह्मणभेदेन धर्माधर्मात्मकत्वसम्भवादिति भावः । द्वितीये
 दृश्यते न च्चेति ।

ननु भावाभावयोरिव प्रसक्तविरोधयोः रूपस्पर्शयोः कथं तर्हि सामानाधिकरण्या
 मित्यत आह रूपस्पर्शयोस्त्विति । कस्यचिदिति । भावाभावरूपत्वस्य चाभा
 वादित्यर्थः । आनुकूल्येत्यादि । आदिशब्देनानुकूल्यप्रतिफलानात्मकत्व गृह्यते ।
 द्वितीयादिशब्देन भोगाभावः । तदभावेन—सप्रतिसन्धिकत्वाभावेनेत्यर्थः ।
 अन्युपपत्त्याप्याह उपपत्तौचेति । आनुकूल्यादिकं प्रतिसन्धिकत्वाभावेन व्यव-
 स्थितमिति भावः । अन्यधर्मितेति पदच्छेदः ।

ननु प्रमाणत्वेऽपि यदि वाच्यत्वं तदा विपरितो वाच्यवाचकभावः कुतो
 न स्यात्, तथा च कथं निर्गुणत्वं तात्त्विकमित्यत आह अपच्छेदनयेनेति ।

वाध्यत्वोपपत्तेः ; पौर्वापर्यायोगेनापच्छेदनयावतार इति चेन्न ; अपच्छेदनये प्रमाणपौर्वापर्यस्य निमित्तपौर्वापर्यमायाधीनत्वात् , अत्राप्यर्थतो विधिनियेधयोः पौर्वापर्यसिद्धेः । विधिर्हान्यानपेक्षतया पूर्वो भवति, निषेधस्तु निषेध्यप्रसङ्गसाक्षात्तया परः । एवं सति हिंसाविधिनियेधव्ययोरप्यपच्छेदनयावतार इति चेन्न ; तत्र विधिवाक्यस्यात्यन्ताप्रामाण्यप्रसङ्गात् ; अत्र तु सगुणवाक्यानां विद्यादिविषयाणामपि दृष्टिविशेषणोक्त्यायेनतत्तत्फलाभिलाषवम्ब्रम्यमाणपुरुषविशेषाविषयोपासनविधिशेषतयापि प्रामाण्योपपत्तेः । अत उभयोः प्रामाण्येपि वाध्यबाधकम्यवस्था । अत एव तत्त्वतो निर्गुणत्वं च सिद्ध्यतीति न निर्गुणश्रुतीनां सङ्कोचेतुमुपलभामहे । अत एव नवमोपि दत्तोत्तरः— अस्मत्सिद्धान्तनीतिमन्तरेणोभयप्रामाण्यनिर्वहणासिद्धेः । उभयाप्रामाण्यस्य वैदिकैः सामान्यतरतावदनभ्युपगमात् ; उभयोरप्यान्यपर्यवदिनां निरीश्वरमीमांसकनिगमतरुवद

पौर्वापर्ये ति । न हि सगुणनिर्गुणवाक्ययोः पाठक्रमोऽस्तीति भावः । निमित्तेति । मातृपदेन पाठक्रमो व्यावर्त्यते । निमित्तपौर्वापर्यस्याप्यसाभावात् कथमपच्छेदनयावतार इत्यत आह अत्रापीति । प्रमाणपौर्वापर्यमात्रे हि तन्न्यायापेक्षितम्, तच्च निमित्तपौर्वापर्यादिषु प्रकारान्तरेणापीति भावः । सत्रेति । अपच्छेदे प्रयोगान्तरे प्रामाण्य सम्भवति । सगुणवाक्यानामपि वक्ष्यमाणरीत्या तदुभयस्याहृत्पर्यमत्यन्त पदम् ।

ननु सगुणवाक्यानामप्यत्यन्ताप्रामाण्य स्यात्, न च व्यावहारिकविषयतया प्रामाण्यम् । सिद्धार्थप्रतिपत्तेन प्रयोजनाभावेन नात्पर्याभावात्तत्राप्रामाण्यात्, सत्यमेव तु तन्वचभावेन गोल्लकठगम्भादित्यत आह अत्रान्येति । निर्गुणत्वस्य ताविकत्वं निमित्तोत्तरे अभिनिवेदावतः शङ्का परिहरति उभयेति । उक्त्याभिनिवेदावत एव कर्मानियेधोपपत्तया भाग्यपर्यवङ्गा परिहरति उभयोरिति । तन्व-

कानां सिद्धार्थतात्पर्यसंमर्थनादिभिरुन्मूलितत्वात् । अन्यतराप्रामाण्यपक्षे
 प्यन्ततोस्मन्नयमन्तरेण गत्यभावात् । न हि निर्गुणवाक्यमेव बाधितुं
 युक्तम्, तदुपदेशनैष्पत्यप्रसङ्गात् ; न च स्वरूपपराणां वाक्यानामु-
 पासनविधिशेषत्वेन यथाकथञ्चन नेयता शङ्क्या, त्रय्यन्तराद्धान्तापराधप्र-
 सङ्गात् ; अतः पारिशेष्यान्निर्गुणवाक्यैः सगुणवाक्यानामेव बाधः ; य-
 दपि सत्यज्ञानादिवाक्यं स्वरूपपरमपि सामानाधिकरण्यं पदसाधारण्यम्,

न्यतरदेवतास्तु प्रमाणम्, एवंचोभयोः प्रामाण्यनिर्वाहाय न त्वत्सिद्धान्तानुसरणम्,
 तथाच निर्गुणवाक्यस्यैवाप्रामाण्यसम्भवान्न सगुणत्वावरोध इत्यन्नाह अन्यसरे
 ति । तदुपदेशे ति । नचेष्टापत्तिः, “ तमेव विदित्वातिमृन्मुमेति ” “ तमेव
 कं जानघात्मानं ” “ एकथैवानुद्रष्टव्यमि ” त्यादिना निर्गुणज्ञानान्मोक्षश्रवणात् ;
 न च सगुणवाक्यानामप्यप्रामाण्ये नैष्पत्यप्रसङ्गदोषः, तत्र फलाश्रवणेन इष्टापादन
 त्वात् । न च तदुपासनादपि फल श्रूयत इति वाच्यम्, तथासत्वारोपितेनापि
 उपासनोपपत्त्या गुणानां तात्त्विकत्वासिद्ध्या तेन निर्गुणवाक्यस्य बाधा—
 योगादिति भावः ।

ननु ह्युभयोः प्रामाण्यम्, तथापि निर्गुणवाक्यानां उपासनाविधियुक्तया
 प्रामाण्यं सगुणवाक्यानां तत्त्वपरतयेति विपरीतं कुतो नैष्यत इत्याद्यं क्व निराक-
 रंति नचे ति । निर्गुणज्ञानस्य हि ब्रह्मैकवाचितिः फलमिति राद्धान्तः, तत्फलश्रव-
 णात्, न च तत्पतो यद्भिन्नं तेनाभेदः सम्भवति, तथाचाभिन्नस्यैवाभेदः फलांगति
 वाच्यम्, इदं च न भेदमिध्यात्वमन्तरेण, न च मिध्याभूतभेदोपपत्तेन पूर्वोक्त्या
 भेदायातिस्त्वशानादन्येन भवति ; अतस्त्वाद्यफलहेतुज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव—
 त्वारोपितविधियनुपासनमिति निर्गुणवाक्यस्य नोपासनविधियुक्ततासम्भव इति
 भावः । ननु “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” त्यादिवाक्या-
 नानुपासनपरत्वाभावस्य सर्वतत्प्रतिपन्नत्वात् सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय तैर्गुणमिदं
 रनिर्वापेत्पत्त्याद पश्यती ति । निर्दिशेत्परमेव सविशेषपरत्वेन यद्यपि सामानाधिक

शरणयद्भिः भवद्भिस्तत्तत्पदवृत्तिर्निमित्तैर्विशिष्टस्वरूपपरमित्युपपादितम् ,
 तथापि ज्ञानानन्दादिशब्दावगतं ब्रह्मस्वरूपं न ज्ञातृत्वानन्दित्वादिविशेष
 सहमित्युपपत्नीयते ; न हि ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा गुणपक्ष
 पातिभिरपि भवद्भिरभ्युपजिगमिष्यते; अतः शब्दादथाच्च गुणनिषेधसिद्धिः।
 न च वाच्यं सुखमात्ररूपत्वे तद्वायापत्तेर्मोक्षस्य पुरुषार्थता न स्यात्,
 न हि सुखं स्यामिति कश्चिदिच्छति, अपि तु सुखी स्यामित्येव । अतः
 सुखसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमवर्जनीयमिति सुखापरोक्षमात्रेण पुरुषार्थता-

रण्यवलादुच्यते , अथापि सामानाधिकरण्यस्यान्मयोपपन्नत्वादर्थतो गुणनिषेधप्रती
 तेष्व गुणनिषेधपरत्वमेव सत्यादिवाक्यस्य अन्यथासिद्धिश्चाखण्डार्थसाधने द्रष्ट-
 व्येति भावः । शब्दादिति दृष्टान्तार्थम् । यद्वा शब्दतो गुणनिषेधकश्रुतिभिर्वाच्य
 मुक्त्वा अर्थतो गुणनिषेधकश्रुत्यापि सार्वज्ञ्यादिगुणश्रुतेर्वाच्यमाह यद्यपीत्यादिना।
 वस्तुतोऽखण्डार्थवादोक्तरीत्या स्वरूपपरमेवेदम्, तदुक्तन्यायेन विशिष्टपरत्वाभ्युपग
 मेऽपि ज्ञानानन्दादिगुणनिषेधसिद्धेः सर्वज्ञत्वादिश्रुतेर्वाच्यः सिद्ध इत्यर्थः । उक्तमुभ
 यथा गुणनिषेधमुपसम्हरति अतः शब्दादिति आर्थनिषेधो हि तर्कमूलः, तस्मिन्
 तर्के बलवत्प्रतितर्के निरस्ते अतेरार्थनिषेधपरत्वमेवासिद्धमिति शङ्कां निराकरोति
 नचेति । सुखमात्रेति । ब्रह्मणः सुखित्वे तदभेदे स्वस्यापि सुखानन्तेस्तद्भावा
 पत्तिः पुरुषार्थो भवति, सुखरूपत्वे तु ब्रह्मभेदेऽपि सुखानन्तातेः
 पुरुषार्थो न स्यादित्यर्थः । वैशिष्ट्यं—विशिष्टत्वम्, सविशेषत्वमित्यर्थः ।
 सुखापरोक्षमात्रेणेति । आपरोक्ष्यम्—अपरोक्षम्, स्वार्थेऽप्यभ्युपगम्य न सुखाप
 रोक्षमात्रेण सुखस्य पुरुषार्थतासिद्धौ सुखसम्बन्धः पुरुषार्थतायामप्रयोजकः, तथाच
 ब्रह्मणि तत्कल्पनममुक्तमित्यर्थः । नन्वेवमपि सुखापरोक्षसम्बन्धाभ्युपगमप्रसङ्गः
 सर्वज्ञ ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वसमर्थनात्, यं प्रति सुखमपरोक्षं तं प्रति पुरुषार्थः,
 तथाभेदेऽप्यविरुद्धम्, निर्गुणश्रुतेस्तर्कसहकृतसुखगुणभूतस्य वाच्य इत्यभिप्रा

सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजकस्य कल्पनायोगात् ; द्रव्यत्वोपादानत्वादिभिः
 स्सगुणत्वमनुमीयत इति चेन्न ; द्रव्यशब्देन वस्तुत्वादिमात्रविवक्षायां
 मुख्यामुख्यविकल्पे न दोषात्, अन्ततस्तयोरपि परिहरणीयत्वात् ।
 एतेनोपादानत्वमपि निरस्तम् ; आत्मत्वमप्यत्मभेदानभ्युपगात् दृष्टान्त
 हीनम् ; तथात्मशब्देन आत्मत्वजातिचैतन्यादिगुणविशिष्टाकारविव-
 क्षायां असिद्धिः, ज्ञानत्वविवक्षायां अप्रयोजकत्वम्, विरोधो वा, एवम-
 न्यदपि दृष्यम् ; न च वाच्यं—अहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षेणैव बुद्धि
 सुखादिवेशिष्ट एवात्मा प्रतीयत इति, तत्तद्भूतिविशेषविशिष्टस्यैवाह-
 ङ्कारस्य तथा प्रतीतेः ; अन्यथा स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षेण स्थौल्यादि
 गुणवैशिष्ट्यस्यापि प्रसङ्गात् ; देहव्यतिरेकसाधनात्तन्निषेधे अहङ्कारव्य-
 तिरेकसाधनात्तद्धर्मनिषेधस्यापि सिद्धेः ; अतः प्रत्यक्षाद्यप्राप्तार्थप्रतिपादक

येण शङ्कते द्रव्यत्वे ति । आत्मत्व मिति । अभेदे दृष्टान्तत्वासम्भवात् ब्रह्मभिन्नो
 जीवो दृष्टान्तो वाच्यः, तादृशस्व चानभ्युपगमाद्दृष्टान्तहीनमित्यर्थः । विरो-
 धोवे ति । ज्ञानत्वस्य गुणाभावव्याप्तेर्षट्शानादिषु दर्शनादिरुद्धो हेतुरित्यर्थः ।

ननु ईश्वरः सदावातसमन्तकल्पणगुणः तत्प्रेतुत्वे सति तत्र शकत्वात्,
 ब्रह्म स्वज्ञानवाध्यधर्मवत् विचार्यत्वादित्यादिकमाशङ्क्य निराकरोति एवमन्य-
 दपि ति । प्रेक्षावत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रथमहेतोरसिद्धिः, सत्तानवधारणात्मकस्वरू-
 पज्ञानादेव विचारोपपातेः स्वरूपसत्तानिश्चयस्यैव विचारफलत्वोपपत्तेश्च द्वितीयहेतो
 रप्रयोजकतेति भावः । प्रत्यक्षविरोधात्त्रिगुणश्रुतिदुर्बलेष्वभिप्रायवतः शङ्काधिराकरो
 ति न च वाच्य इति । तत्तद्भूतिः—बुद्धिसुखदुःखाद्यात्मभूतिः । अन्यथे ति ।
 एनादप्रतीतवशात्तत्सिद्धावित्यर्थः । अहंकारव्यतिरेके ति । नचाहमर्थस्य द्वि-
 कृतत्वादात्मधर्म एवाहङ्कारं प्रतीयत इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, “ काम सं-
 कल्पो विचिकित्सा भद्राशुद्धाधृतिरधृतिर्द्विधीरित्येतत्सर्वं मन एव ” ति श्रुत्याहङ्का-
 रधर्मव्यतिरेकविभागात् । निर्गुणश्रुतेः प्राचक्ष्ये कारणान्तरं ब्रह्मैवोपसंहरति
 अत इति । प्रत्यक्षाद्यप्राप्ते ति । सर्वदृत्वादिषु जगत्कारणत्वाद्याधिसमिति

निर्गुणश्रुतिसामर्थ्यादेव निर्गुणे ब्रह्मणि सिद्धे, मायावच्छिन्नमिध्यागुण
विशिष्टेश्वरगोचराः सगुणश्रुतय इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं सगुणनिर्गुणश्रुतीनामाश्रयभेदादिना निर्वाहे
दूषणम्, तदस्माकमपीष्टमेव । यत्तु विधेयनिषेध्यभेदेन विषयव्यवस्थाया
मुक्तम्—‘असंकुचितनिर्वाहे सति सङ्कोचोनुपपन्न’ इति; तत्तदा शोभेत
यदि सगुणश्रुतिबाधमन्तरेणासंकुचितनिर्वाहः स्यात् । बाधात् सङ्कोच
एव न्याय्यः । सङ्कोचोपि काचित्कबाध एवेति चेत्; सत्यम्, न तु
सार्वत्रिकः, तत एव तस्य संग्रहणीयता । अन्यथा उत्सर्गापवादनेन
एव निर्मूलः स्यात् ।

यच्चोक्तमपच्छेदनयेन प्रमाणत्वेपि बाध्यत्वमुपपद्यत इति । तदपि मीमांसा
मांसलितचेतसां जुगुप्सनीयम्, अनियतविरोधपौर्वापर्ये ह्यपच्छेदनयः,

न तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम्, सगुणवादिनैव सगुणत्वे प्रत्यक्षाद्युपन्यासाच्च न श्रुतेस्तत्र
तात्पर्यमिति भावः । अन्यथेति । सार्वत्रिकबाधस्य सङ्कोचादपि प्राह्यत्वे हिंसा
निषेधकश्रुत्यसङ्कोचाय पश्चालम्भश्रुतेर्बाधः स्यादित्यर्थः ।

ननु सगुणवाक्यस्य सार्वत्रिकबाधेऽपि व्यावहारिकविषयतया सर्वत्र स्ववि-
षये प्रामाण्य सम्भवति, सङ्कोचे तु निर्गुणवाक्यस्य यस्मात् सङ्कोचः तत्र न कथ
चिदपि प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचाद्बाध एवान्न न्याय्यः, हिंसावाक्यस्य तु अ-
त्यन्तबाधे न कथञ्चिदपि प्रामाण्यम्, प्रातिभासिकस्य विधानायोग्यत्वात्, अहिंसा
वाक्यसङ्कोचे तु प्रामाण्यमिति बाधात् सङ्कोचस्तत्र न्याय्यः, इति चेत् ; उ-
च्यते, सगुणवाक्यानां बाधे तेषामुत्सर्गप्राप्त तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्य हीयते,
निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे सर्वेषां सगुणनिर्गुणवाक्यानां तत्त्वावेदकत्वमेव सिध्यति,
तत्त्वावेदकत्व यदि नौत्सर्गिकं तदा निर्गुणवाक्यानामपि तत्त्वावेदकता
न स्यात् ।

ननु निर्गुणवाक्यानां सङ्कोचे यस्मात् सङ्कोचः तत्र प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् ; एवमपि सर्ववाक्यानां तत्त्वावेदकत्वसिद्धये तदपि सोऽटव्यमेव । किञ्च यदि तत्रापामाण्यं दोषः तर्हि निर्गुणवाक्यानां गुणविषये प्रामाण्याभावेऽपि दोषः स्यात् ।

ननु तद्वाक्यार्थतया प्रतीयमाने अप्रामाण्यं दोष इति चेन्न;—लक्षणाद्युच्छेद प्रसङ्गात् । तस्मान्निर्गुणवाक्ये निषेधप्रतियोगिपदसङ्कोचमालं सर्वेषां प्रामाण्य— सिद्धेर्युक्तम् ।

ननु सगुणवाक्यानां निषेधानुवादकत्वेन निषेधतात्पर्यात्तत्त्वावेदकत्वमभूत् ; आह च नवीनः “ एकवाक्यत्वस्याभ्यर्हितत्वात् सगुणवाक्यानां गुणानुवादकतया निर्गुणवाक्यैरेकवाक्यत्वमेव युक्तम् ; किञ्च परमते क्वचित्प्रमितब्रह्मानुवादेन किं तत्र सर्वज्ञत्वादिसुगुणा विधीयन्ते ? किंवारुणैकहायनीन्यायेन सुगुणत्वसर्वगुणविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तैः प्रतीयते ? नाद्यः, उद्दिश्यानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्, चिश्राज्यनयवत् ; तत्र हि “ चित्तया यजेत पशुकाम ” इत्यादिवाक्ये अग्नी योमीथपशूद्देशेन गुणविधिमशेष्य उद्दिश्य स्त्रीत्वचित्तत्वगुणद्वयविधौ वाक्यभेदात् नामधेयत्व चित्तापदस्य समर्थितम्, नापि द्वितीयः, अर्हति ब्रह्मपदार्थे वाक्यार्थप्रतिपत्तेरयोगेन सत्यादिवाक्येन तत्प्राप्तेर्वाच्यतया ब्रह्मपदेन तदनुद्य सार्वज्ञ्यादि विधानमित्येव स्यात्, न तु विशिष्टविधानम्, तथा च वाक्यभेदो दुर्वारः ; किञ्च प्रयोजनाभावात् श्रुतेर्गुणे तात्पर्यम्, निर्गुणज्ञानस्य तु मोक्षः फलम्, जगत्कारणत्वाद्याक्षिप्तत्वाच्च न सर्वज्ञत्वादिधुत्तस्तत्र तात्पर्यमिति निषेधार्थत्वमेव युक्तम् । इति ; तत्र, तथा सति ब्रह्मणि सार्वज्ञ्यादीनां व्यावहारिकत्वस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।

ननु क्वचिद्विद्यमानस्यैव निषेधात् सार्वज्ञ्यादेश्वान्यथासम्भवात् ब्रह्मण्येव विद्यमानता वाच्येति चेन्न;—सर्वविषयकैकज्ञानाप्रसङ्गावपि तत्सद्ब्रह्मज्ञानानां प्रतिपत्तया तत्समुदायनिषेधोपपत्तेः । किञ्च “ अथात आदेशो नेति नेति ” इति निषेधेन सत्यादिवाक्यमनुवादतया एकवाक्यं स्यात्, तथा च शून्यवादावतारः । किञ्च अप्राप्तत्वाच्च ब्रह्मणि गुणानां नानुवादः, जगत्कारणत्वादिना कथञ्चित्सर्वज्ञ्यादिप्राप्तत्वावपीतरेषामप्राप्तेष्वपि स्वामाधिकत्वाद्यप्राप्तेश्च । अन्यथा अनुभूति

निर्विशेषेत्याद्यनुमानैस्त्वदुक्तधर्मधर्मिभाषखण्डनतर्कैश्च निर्गुणत्वस्यापि प्राततया
 तद्विधानमनुपपन्नम् । प्रत्युत निर्गुणत्वसाधकतर्काणां प्रायस्यस्य त्वदभिमतत्वात्
 सगुणत्वस्य न्यायाप्राप्तत्वात् तल्लैव तात्पर्यं युक्तम् । किञ्चाधिष्ठानत्वाक्षिते ब्रह्मणः
 सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वाक्षिते जगतो मिथ्यात्वे जीवब्रह्मणोरभेदे च श्रुतेस्तात्पर्या
 भावप्रसङ्गः । एवञ्च यदुक्तं सर्वशवाक्यं जगत्कारणस्य शक्तिस्वरूपप्रतिपादनार्थं
 मिति तदपि न स्यात्, प्रपञ्चमिथ्यात्वेन ब्रह्मणो वित्तिरूपस्याक्षेपात् । न
 हि विचेर्ब्रह्मस्वरूपाद्यन्यत्वे ब्रह्मसिद्धिसम्भवः; तस्या अपि मिथ्यात्वात् ।

यच्चोक्तं प्रयोजनाभावात् श्रुतेर्गुणे तात्पर्यमिति । तन्न, ब्रह्मणः फल-
 प्रदत्वौपयिकगुणप्रतिपादनेन ब्रह्मोपासने प्रवृत्त्यौत्कथ्यसिद्धेः । एवं प्राप्योत्कर्ष-
 स्वाच्च सार्वज्ञ्यादेः तज्ज्ञाने प्रवृत्त्यौत्कथ्यसिद्धेः । सार्वज्ञ्यादेरुपास्यत्वाच्च तस्यति-
 पादने सप्रयोजनमेव । “ तमेव विदित्वे ” ति व्यवच्छेदात् तस्योपास्यतेति
 चेत् ; सजातीयदेवतान्तरस्यैव निषेधात्, “ त ” मिति प्रकृतकारण वादिगुण
 विशिष्टस्यैव ब्रह्मणः परामर्शात्, “ तमेवं विद्वानमृत ” इत्येवशब्देन प्रकृत
 प्रकारपरामर्शाच्च ।

यदुक्तम् अत्रापि ‘पुरुष एवेदं सर्वं’ मिति प्रस्तुतसार्वभौम्यमेवशब्दार्थः,
 विराडादिप्रपञ्चसृष्टेः तदर्थमेवाभिधानात्, तच्च सार्वभौम्यं जडप्रपञ्चस्य परगार्थत्वे
 चिद्रूपारमणे प्रस्तुतस्तदभाष्यत्वायोगात् मिथ्याप्रपञ्चस्य अधिष्ठानब्रह्ममालम्बा
 परिशेषादेव भवति, अन्यथा प्रस्तुतपृथिव्यादिज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वाभिधाने
 “ तमेवे ” लेवकारविरोधादिति । तन्न, किं “ पुरुषएने ” ति अधिष्ठानत्व
 प्रयुक्तं सर्वतादात्म्यमेव प्रतिपाद्यते? किं वा सार्वभौम्योपपादकसर्वाधिष्ठानत्वसिद्धं
 सर्वाभाषस्वरूपम् ? आद्ये अतत्त्वावेदकत्व स्यात्, तस्यैव “ एवं विद्वा ”
 निति परामर्शादितत्त्वज्ञानान्मोक्षश्च । द्वितीये अनेन वाक्येन ब्रह्मस्वरूपे कस्यचिद्विशेषे
 पस्यापत्तिपक्षत्वं “ एव ” मिति परामर्शासम्भवः । स्वरूपमात्रपरामर्शात्
 ‘ त ’ मित्येव विद्वः । अशक्यश्च प्रकारवाचिना एवशब्देन स्वरूप-
 परामर्शः ।

अन्यतरापच्छेदे बाधकाभावेन प्रामाण्यसिद्धेः, युगपदपच्छेदे विकल्पत उभयोः प्रामाण्यसम्भवात्, क्रमेणापच्छेद एव केवलं “पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यती” इति न्यायेन पूर्वबाधः । तथापि प्रयोगान्तरे प्रामाण्यं सिध्यत्येव, नियतविरोधपौर्वापर्ये तूपक्रमाधिकरणन्यायेन परानुत्पत्तिरेव । ततश्चेत्सर्गापवादन्यायस्यैव सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयता, अतो विहितन्यतिरिक्तगुणविषयो निषेधः ।

यद्योक्तं सगुणवाक्यानां मिथ्याविषयाणामपि दृष्टिविधिवत् फलविशेषार्थोपासनार्थतया प्रामाण्यमिति । तदपि न, तत्रैव मोक्षाख्यस्य फलस्य बहुलमुपलब्धेः । पुण्यपापप्रहाणपूर्वकस्वाभाविकरूपाविर्भावरूपफलविशेषस्य सांसारिकत्वोक्तिः साहसिकेभ्य एव स्वदते । अस्तु तर्हि मिथ्यार्थविषयसगुणोपासनेनापि विधिवलान्मोक्ष इति चेन्न, तथा सति निर्गुणवाक्यानामेव मिथ्यार्थविषयत्वकल्पनं किं न स्यात् ? तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमनिष्कासनात् । तथा च तत्त्वोपदेशश्च

ननु माभूद्गुणश्रुतिरनुवादः, किन्तु विधिरेव, एव च निषेधस्य प्रसङ्गस्य काश्चतया गुणविधायकानामपि निषेध्यगुणप्रसङ्गनशुद्धेन निषेधतात्पर्यकतया निषेधैकवाक्यत्वेन तत्त्वावेदकत्वमिति चेन्न;—पश्चालम्भवाक्यस्यापि प्रसङ्गकत्वप्रसङ्गात् । प्रसङ्गकान्तरसद्भावस्तु उभयतः तुल्यः । व्यर्थहिंसाया इवात्रापि हेयगुणानां प्रसक्तत्वात् । हेयगुणप्रसक्तिश्चात्मत्वादिसाधारणधर्मात् । सर्वज्ञादीनामप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थे सगुणवाक्यमिति यदि, तदा अमीषोभीयपश्चालम्भस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्त्यर्थे तद्वाक्यमित्यपि तुल्यम् । सर्वज्ञत्वादिकं कारणत्वेन प्रसक्तमिति स्वयैवाभिहितम् । किं च यदि सार्वाकारिकमप्रसक्तं तर्हि प्रश्नाल्लनादिति न्यायेनापसङ्गमेव वरम् । किंचैव “नेति नेती” इति निषेधार्थे सत्यादिवाक्यस्य प्रसङ्गकत्वेनैकवाक्यत्वं स्यात् । तस्मान्न निषेधैकवाक्यत्वसम्भवः ।

किन्तर्हि निर्गुणश्रुतेरत्यन्तबाध एवेत्यत इत्याकांक्षायामाह ततश्चेति । तत्रैवेति । मोक्षस्य सत्यज्ञानस्य त्वात्रारोपितविषयमुपासनामिति भावः । ननु तत्प्रकरणे अप्रमाणं फलं न मोक्ष इत्याह पुण्यपापेति । दोषान्तरमाह तथाचेति । तत्त्ववेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति नियमाभावादित्यर्थः ।

निष्प्रयोजनः स्यात्, अन्यथापि मोक्षसिद्धेः । अतो विषयव्यवस्थै-
वोभयप्रामाण्यासिद्धिः । अतो नवमस्य कल्पस्थानवतार एव ।

यत्पुनरुक्तं न ज्ञानस्य ज्ञानमानन्दस्यानन्दो वा जाघटीतीत्यर्थतो
गुणनिषेधसिद्धिरिति । किं तत्र धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेनानवस्थादि
रभिप्रेतः ? उतैकजातीययोर्धर्मधर्मिभावो नोपपद्यत इति? यद्वा ज्ञानान-
न्दाद्यवान्तरजातीयस्य तत्तदवान्तरजातीयाधरत्वं न दृष्टमिति ? अथ
ज्ञानानन्दयोरज्ञानानन्दरूप एवाश्रयो दृष्ट इति? अथ वा ज्ञानानन्दरूप
स्यात्मनो ज्ञानानन्दादिकं शशदेरिव शृङ्गादिकमुपलम्भशोधितमिति ?
नाद्यः, अनुक्तोपालम्भरूपत्वात् । न हि वयं धर्मभूतचैतन्यादेश्चैतन्या-
न्तरादिकं ब्रूमः । धर्मस्य चोपलम्भादेव धर्मान्तराभ्युपगमे कथमन-
वस्था ? नापि द्वितीयः, धर्मधर्मिणोः सर्वत्र सत्त्वादिभिर्यथाकथञ्चिदेक
जातीयत्वादश्यम्भावात् । प्रभाषभावदादिषु विशेषतोपि सजातीययोर्धर्म

ननु कथं तत्त्वोपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वम् ? मिथ्यार्थविषयोपासनवत्तत्त्व
ज्ञानस्यापि मोक्षार्थत्वात्, सगुणविद्यानामनेकासाधुपदेशात्, अन्यथातत्त्वापदेशा-
दपि मोक्षसिद्धौ मिथ्यात्वोपासनस्यापि उपदेशो निष्प्रयोजनः स्यादिति चेन्न;-
तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इति नियमानङ्गीकारे तत्त्वोपदेशात्त्वोपदेशविभागो न स्यादि-
त्यत तात्पर्यात् । अनवस्थादि रिति । धर्मं धर्ममङ्गीकृत्य तस्मिन् धर्मं धर्मव्यव-
हारसिद्धये धर्मिण एव स्वधर्मगतत्वाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयः, धर्मं धर्मव्यवहारस्य
स्वरूपविषयत्वाङ्गीकारे प्रथमधर्मस्याप्यभावपूतङ्गः इत्यादिरादिशब्देन विवक्षितः ।
अथ ज्ञानेति । ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं ज्ञानाश्रयस्य ज्ञानत्वाभावदर्शनशोधितमि-
त्यर्थः । धर्मस्य धर्मान्तराभ्युपगमेऽनवस्थामभ्युपगम्य परिहार उक्तः, इदानीन्तद
भ्युपगमेऽप्यनवस्था नान्तीत्याह धर्मस्यचेति । यथापि भूतलघटयोरपि सजातीय
धर्मधर्मिनादे निदर्शनस्य सम्भवात्, तथाप्यपुनरिदमधर्मधर्मिभावः सजातीययो

धर्मिभावो दृष्टः । अवयविवान्दे च परमाणुद्वयचणुकादिप्व्याश्रयिषु पार्थिव
त्वादिविशेषसाजात्यमिष्टम् । नापि तृतीयः , अन्यत्रादृष्टेरन्यत्र निषेधक-
त्वाभावात् । अन्यघातिप्रसङ्गात् । तत्र दृष्टान्तेनानुमाने तु श्रुत्यादि
वलेन कालात्ययापदेशात् । नापि चतुर्थः, असिद्धेः । ननु किं ज्ञानतया
आनन्दतया च ज्ञातोपलभ्यत इति चेत् ; किं वा जडतया दुःखतया
चोपलभ्यते ? तदपि नास्तीति चेत् ? कस्तर्हि विरोधः ? सन्दिग्धस्व-
रूपत्वमिति चेन्न ; तावता विरोधहेतुत्वासिद्धेः । शास्त्रादिभिस्तु विशेष
निष्कर्षात् । पञ्चमस्तु प्रत्यक्षश्रुतिभ्यामेव प्रतिक्षिप्यत इति नानुप-
पत्तिं पश्यामः ।

यत्तुक्तं सुखापरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थ(ता)सिद्धौ सम्बन्धस्याप्रयोजक-
स्य कल्पनमयुक्तमिति । तदपि निजहृदयविसंवादि जल्पितम् ।

नेति विशेषणेऽपि दूषणार्थं मवयवविवाद इत्याद्युक्तम् । अन्यथेति । शशशृङ्गा-
नुपलब्ध्या शश इव गव्यपि शृङ्गाभावनिश्रयपसङ्गादित्यर्थः ।

नन्वन्यत्र ज्ञानस्थानुपलब्धेः प्रत्यक्षसहकारितया वा स्वातन्त्र्येण वा
ऽत्मनि ज्ञानाभावसाधकत्वं न विवक्षितम् , किन्त्वयं घट इत्यादिज्ञाने ज्ञानत्वस्य
ज्ञानाभावव्याप्तिग्रहोपयोगितयेत्यत्राह दृष्टान्तेनेति । श्रुत्या दीति । ईश्वरे “ यः
सर्वज्ञ ” इत्यादिश्रुतिबाधः जीवे ‘ एष हि द्रष्टे ’ त्यादिश्रुत्या जानामीत्यादिप्रत्य-
क्षेण च बाध इत्यर्थः । विरोध इति । विरोधहेतुरित्यर्थः ।

ननु साधकबाधकाभावेन नित्यसशयाज्ञ कदापि ज्ञानत्वनिर्णयसम्भवः,
अतः कथं विरोधहेतुत्वासिद्धिरित्यत्राह शास्त्रादिभि रिति । ‘ एष हि द्रष्टा
भोक्ता प्राता रसयिता योद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः, ’ ‘ आनन्दो ब्रह्म ’ ‘आ-
नन्दं ब्रह्मणो विद्वा ’ निति श्रुतिः । आदिशब्देन सुखमहमस्वाप्समिति परामर्श
हेतुभूतसौपुतिकारुभयानुभवः प्रत्यक्षस्वस्वम्पूकाशत्वानुकूलत्वादिविशिष्टविषयो
गृह्यते । प्रत्यक्षश्रुतिभ्या मिति । प्रत्यक्षेण श्रुत्या च ज्ञानानन्दत्वोपलम्भात्तदभाव

तथा हि । न हि परस्य सुखापरोक्ष्यमात्रेण स्वयमपि लब्धपुरुषार्थो भवति, तथा सत्येकस्य सुखस्य दुःखस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षानुमानात् शास्त्रादिसमस्तप्रमाणक्षोभप्रसङ्गात् । स्वरसतश्च परोपकारापकारयोरपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात् । अतः स्वसम्बन्धितयैव सुखमपरोक्षतयार्थनीयं भवति । स्वरूपस्य तर्हि भवतां कथं सुखत्वमिति चेत् ; सच्चिदानन्दरूप आत्मेति वदता भवता नैवं चोदनीयम् । स हि सदात्मा सुखत्वविशिष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सन्वध्यते इति निपुणं चिन्तय ।

स्वात्मभवात् तत्पूत्वक्षमसिद्धमित्यर्थः । न ही ति । यदि स्वसम्बन्धि वा स्वात्मन्धि वा सुखं आपरोक्ष्यमात्रेण पुरुषार्थः तदा सुखमात्रं किञ्चित्प्रत्यपरोक्षतः प्रकाशते इति सर्वान् प्रति पुरुषार्थः स्यात्, एवं दुःखमपि, न च यस्यापरोक्षविषयः तत्र प्रति पुरुषार्थः, मुक्तस्य सुखप्रत्यक्षराहित्येनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गमिति भावः । अनुमाने ति । सुखविकारादिना सुखदुःखादिकं परस्मिन्ननुमीयते । शास्त्रे ति । ' स्वर्गकामो यजेत ' ' योपगुरुते तं शतेन वातया ' इत्यादि । आदिपदेन पराभिमतार्थापत्यभावो विवक्षितौ । स्वरसत इति । परोपकारेऽपि प्रवर्तन्ते परापकारादपि निवर्तन्ते साधव इत्याशङ्कावारणार्थमिदमुक्तम् । स्वप्रयोजनोद्देशेन परोपकारे प्रवर्तन्ते स्वदुःखभयादेव परापकारादिवर्तन्ते इति भावः । परिहारसाम्याभिप्रायेण हि प्रतिबन्धशुद्धावनम्, न च प्रकृते तत्सम्भवति, सत्यत्वचिन्तानन्दत्वादिधर्मशून्यस्वरूपमात्रवादिनस्ताव तदेवत्वम्परिहारायोगादित्यभिप्रायेणाह सच्चि इति । स ही ति । आकारः—स्वरूपम् । आत्मा सुखत्वविशिष्टाकारेण प्रकाशात्मतया सन्वध्यते प्रकाशतया आत्मतया च सम्बन्ध्यते, प्रकाशत्वेन रूपेण सम्बन्धात् सुखस्य प्रकाशः प्रकाशत्वेन रूपेण सम्बन्ध्यात्मा सुखी, एवञ्च स्वरूपसुखस्य स्वकीयत्वं स्वप्रकाशात्मनस्तस्यैव सुखमकाशत्वञ्च सिद्धमिति स्वसम्बन्धिसुखापरोक्षसिद्धेः स्वरूपसुखस्य पुरुषार्थतोपपत्तेत्यर्थः । सुखापरोक्षप्रतिबन्धित्वमपि आत्मत्वेनैव, तेन सुखस्य स्वं प्रत्यपरोक्षत्वमिति भावः । सम्बन्धिभेदाभावेऽपि सम्बन्धितावच्छेदकभेदात्सम्बन्ध उपपद्यते, घटस्य स्वरूपमित्यादौ तथा

यत्तु सगुणत्वानुमाने दूषणमुक्तम्—न तेनाङ्गकं चेत्तसि चम-
त्कारः । जीवेश्वरयोः प्रत्यक्षागमाभ्यां सगुणत्वसिद्धेः । यत्तु अहङ्गाना
मीत्यादिप्रत्यक्षस्य वृत्तिविशेषविशिष्टाहङ्कारविषयत्वमुक्तम्, तत्तु अह
मर्त्यात्मत्वसमर्थनादौ परिहृतं द्रष्टव्यम् । अतो जीवस्य सर्वगुणशून्यत्व
वचनं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरुद्धम् । ईश्वरस्य तु आगमैकसमधिगम्य-
स्यागमविरुद्धम् ।

एतदुक्तं भवति—निर्गुणश्रुतिवदेव सगुणश्रुतयोपि तत्त्वविषयाः
प्रमाणभूताश्च, अत एव न तासां मिथो वाध्यबाधकभावः । उत्सर्गा
पवादनयाच विहितव्यतिरेकविषयोऽत्र निषेधः, अतो भिन्नविषयत्वान्न
किरोधगन्धः । विरोधाभावाच्च न वाध्यबाधकभावः । तदभावाद्योभय
प्रामाण्यं यथार्थरूपं स्वतः प्रतीयमानमनपोदितमिति । उक्तं च श्रीवरद
गुरुभिस्तत्त्वसारे—

“ यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्म
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।
अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्ध
मर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधवोध्याः ॥ ” इति ।

इति शतदूषण्यां सगुणनिर्गुणश्रुतिव्यवस्था
द्विपञ्चाशो वादः ॥

दृशनादिति भावः । प्रत्यक्षा दीति । उपादानत्वादिहेतुकानुमानदूषण यद्यप्यनुपद
मेवाभ्युपगतम्, तथापि मुखविकासादिहेतुकानुमानस्य सम्भवात् सर्वप्रामाण्य
विरुद्धं मित्युक्तम् ।

इति श्रीवाल्मीकिलालितकश्रीनिवासानार्यपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाधारभ्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपराशनेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्यपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया
सगुणनिर्गुणश्रुतिविषयव्यवस्था नाम
द्विपञ्चाशः स्कन्धः ॥५२॥

श्रीरस्तु ।

॥ निपञ्चशिो वादः ॥

सद्ब्रह्मादिमुखैः पदैः श्रुतिषु यत्तत्त्वं समुद्घोषितं
स्यामित्येष चराचरं जगदिवं सृष्ट्वा प्रविश्याभवत् ।
तस्मै विस्मयनीयमङ्गलगुणस्येन्ने सदा स्थामिने
सर्वावस्थसमस्तवस्तुषुपुषे धाम्ने परस्मै नमः ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या विश्वमिश्र्यात्व

सिद्धिः । तथा हि—

केवलनिमित्तेधरवादप्रतिक्षेपेण (मुखेन) ब्रह्मण एवोपादानत्व
मपि “ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ” दित्यादिभिः समर्थितम् ।

स्यामित्येवेति । ‘ बहु स्या ’ मिति सङ्कल्प्यैव, ननु बहु स्यादिति स
ङ्कल्प्य, इत्यर्थः । अनेनोपादानत्वमुक्तम् । अभवदिति । यथासङ्कल्प्य बहुभव
दित्यर्थः । उपादानत्वेऽपि चेतनाचेतनगतदोषासस्पृष्टत्वमाह विस्मयनीयेत्यादि ।
दोषाणा विशेषणगतत्वप्रदर्शनार्थमुपादानत्वोपादेयत्वाधिद्वयार्थं इदमदादिपदाना पर-
मात्मपरत्वाधिद्वयार्थं चाह सर्वावस्थेति । केवलेति । ब्रह्म न जगदुपादानम्,
ईक्षापूर्वकस्पृष्टत्वात्, अचेतनाशुद्धजगद्विरूपत्वाच्चेति प्राप्ते-सिद्धान्तित ‘ प्रकृ-
तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ’ दिति । प्रकृतिश्च उपादानकारणं च, ब्रह्माम्युप
गन्व्यम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा तावत् ‘ येनाश्रुतं भ्रतं भवती ’
त्यादिका; सा चोपादानकारणत्व एव युज्यते, तज्ज्ञानेन सर्वस्य तत्कार्यस्य ज्ञानात् ;
दृष्टान्तोऽपि ‘ यथा सोऽप्येकेन मृत्विण्डेने ’ त्यादिरुपादानगोचर एवाभ्यासते ;
ए चोपादानत्व एव ब्रह्मणो युज्यते । किञ्च ‘ यतो वा इमानि ’ ति पञ्चाम्युपा
दान एव, ‘ जनिकर्तुः प्रकृति ’ रित्युपादानसहाविधानात्, तस्मात् ब्रह्मोपा
दानम् । ‘ सोऽकामयत बहु स्या ’ मिति बहुभवनरामनार्थावधारणोपदेशाच्च,
‘ तदात्मानं स्वयमकुरुते ’ ति आत्मन एव जगद्रूपेण कृतिश्रवणाच्चेति ।

ननु नात्र पञ्चम्योपादानत्वसिद्धिः, तस्यां अनेकार्थत्वात्, अपादानार्थत्वेऽपि 'ध्रुवमपायेऽपादान' मित्युपादानसंज्ञासिद्धेः, 'जनिकर्तुः प्रकृति' रित्यनेनापादानसंज्ञायामपि प्रकृतिप्रवृत्त्यै कारणमात्रार्थत्वेनोपादानत्वासिद्धेः; अन्यथा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रानुपपत्तेः, अत एव न्यासकृता 'ध्रुवपदानुपपत्त्या जनिकर्तृसम्बन्धिनोऽपादानसंज्ञायां प्रत्यासत्त्योपादानस्यैव स्यात्, प्रकृतिप्रवृत्त्यात्सर्वत्र भवति, तेन पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादि सिद्धयती, त्युक्तम्, अत एव 'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निपिरपासुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिते' मिति मुरारिणा कारणमात्रे प्रकृतिपद प्रयुक्तम्, नापि 'सोऽकामयत बहु स्या' मिति श्रुत्या तत्सिद्धिः, तस्याः 'यदेकमभ्यक्तमनन्तरूप' मिति श्रुतिविद्वानन्ततत्त्वदार्थमेरकानन्तरूपैः बहुभवनसकल्पपरत्वात्; 'सच्च त्यच्चाभव' दिति च सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरम्, सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरभावित्वात्, अन्ययोपादानस्य सङ्कल्पपूर्वकमुपादेयं सृष्ट्वा तदनुपविश्य पुनस्तद्भवनायोगेन वाक्य अयुक्तार्थं स्यात्; एतेन 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये' त्येतदपि व्याख्यातम्; एतेनैव 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' त्येतदपि व्याख्यातम् । "तदात्मानं सृजाम्यहम्" इतिवदनुपपत्तेः, नह्यात्मानं प्रपञ्चात्मनाकुरुतेति श्रूयते; इति । उच्यते, जनिकर्तृसूत्रं प्रत्याचक्षानो भाष्यकार एव सूत्रस्येवमर्थं प्रत्याह । 'ध्रुवमपाये पादान' मिति सूत्रेण एतद्विषयसिद्धत्वाद् हीदं सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ । "अथगपि योगः शक्योऽवक्तुम्, कथम् ? गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायत इति अपक्रामन्ति तास्तेभ्य" इत्यादि प्रत्याख्यानभाष्यम्; यदिहीदं हेतुगात्रार्थं स्यात्तदा पुत्रादौ 'ध्रुवमपाय' इति सूत्राप्रवृत्तेः सूत्रस्य तदर्थत्वात् प्रत्याख्यानावकाशः । पुत्रात् प्रमोद इत्यत्र का गतिरिति चेत् ? प्रक्रियामङ्गरीपदमङ्गरीदिपूक्तौ 'विभाषा गुणे स्त्रिया' मित्यत्र विभाषेति योगविभागः । नन्वेव तत एव 'यतो वे' त्यत्रापि पञ्चम्यस्त्विति चेन्न; — योगविभागस्योपेत्यत्वेन प्रत्यक्षसिद्धये क्षया दुर्धलत्वात् । तद्विषयत्वमापि प्रयोगान्यथानुपपत्तिकल्प्यम्, बाहुल्यकविधिविषयत्ववत्, इह च 'जनिकर्तुः प्रकृति' रिति प्रत्यक्षशास्त्रविद्यापादानविषयत्वोपपत्तेः नाम्यथानुपपत्तिः । मुरारिप्रयोगात्प्रकृतिपद कारणमात्रार्थमिति त्वयुक्तम्,

चन्द्रस्य सधुद्वैकदेशपरिणामत्वेऽपि राधकाभावात् । यथाकथञ्चिद्रतोत्पत्त्यर्थककाव्य-
प्रयोगमात्मदर्थसिद्धौ ‘ कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ’ इति
श्रीहर्षप्रयोगोच्चक्रभ्रमहेतुत्वस्य गुणत्व दण्डस्य समवायिकारणत्वञ्च स्यात् ।
यच्चोक्तम्, ‘ भ्रुवमपायेऽपादान ’ मित्यपादानसहेति । तत्र, अपायेहेतुक्रियाः
प्रत्यवधित्वेन कारकस्यापादानसंज्ञाविधानात्, अत्र च तादृशक्रियाया अथवणा-
दपायाभावाच्च ।

न च शृङ्गाच्छरो जायत इत्यादावपि अपरिणतभागसत्त्वात्तरथापायावधि
त्वाद्पादानत्वात्माहापि तद्वदेव सम्भवतीति वाच्यम्,—तद्वदेवैकदेशोपादानत्वासिद्धेः
विभोरात्मनोपायायोगाच्च । ‘ सोऽकामयत बहु स्या ’ मित्यत्र यदि विग्रहद्वारा
बहुभवनं विवक्षितं तदा ब्रह्मशरीरतया श्रुतिशतसिद्धप्रकृतत्वदभिमतप्रपञ्चरूपविग्र-
हद्वारा बहुभवने कः प्रद्वेषः ? किञ्च ‘ बहु स्या ’ मिति विग्रहसृष्टिसङ्कल्पाभि-
याने अणुस्त्वितप्रपञ्चसृष्ट्यभिधानं सङ्कल्पितविग्रहस्य सृष्ट्यनभिधानंचायुक्तम् ।

“ सच्च त्यच्चाभव ’ इति न सत्त्वादिगुणाभिष्पक्तिपरामित्य प्ययुक्तम्
ब्रह्मणः सत्त्वादिगुणासिद्धेः । न च सृष्ट्यनुप्रवेशानन्तरं सद्भवनाभिधानानुपपत्तिः,
सृष्ट्यभिधानेन विवर्तत्वासिद्धया तत्सिद्धयर्थं सत्यद्भवनाभिधानात्; पूर्वकालत्वस्य
चाविवक्षितत्वात् । एतन् ‘ तरैक्षत बहु स्या ’ मित्येतदपि व्याख्यातम् ॥

ननु तेजःप्रभृतिरूपेण त्वया बहुभावो वाच्यः, तेजः प्रभृति चेतनभी
क्षणादिश्रवणात् ; न च चेतन प्रत्युपादानत्व ब्रह्मणः सम्भवतीति चेन्न,—अत्र
हि योग्यतावशात् प्रथमतेज-पदेन भूतात्मक तेजो गृह्यते, द्वितीयेन तदवच्छिन्न-
मुत्तरकार्यस्य निमित्तमपादानञ्च ब्रह्मोच्यते; उभयत्र भगवत्पर्यन्तमेव वा । ‘ त-
दात्मनै स्वयमकुदते ’ त्वयापि विग्रहसृष्टिपरत्यमनुपपन्नम्, तदित्यसतः
परामर्शात् ।

ननु ‘ सोऽकामयते ’ त्युक्त आत्मा ‘ ततो मे सदजायते ’ ति तच्छ-
ब्देन परामृश्यते, तदेव ‘ तदात्मान ’ मित्यज्ञापीति चेन्न,—तदिति ननुमकालि-
ङ्गानुपपत्तेः । इदं सर्वमभिप्रेत्य भूतकारेण समर्थितमिति ।

तदेतदुपादानत्वं किं मृद्घटादिवत् स्वरूपतः? उत वालयुवादिवत् सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टवेपेण? अथवा रज्जुसर्पादिवद्विद्यावैचिध्यनिबन्धनग्रान्त्ये
 वेति । न तावत् प्रथमः, निर्विकारत्वनिरवयवत्वश्रुति[कोप]क्षोभप्रस-
 ज्ञात् । ननांशभेदेन कालभेदेन वा विषयव्यवस्था, निरवयवत्वाकाल
 फाल्यत्वादिस्वभावविरोधप्रसङ्गात् । न च सावयवत्वादिकमपि तथैव व्यव-
 स्थाप्यम्, तथापि तदात्मके ब्रह्मण्येव समस्तदोषप्रसङ्गस्य दुष्परिहर-
 त्वात् । न च ब्रह्मांशानां ब्रह्मणो ऽत्यन्तभेदं वा ब्रह्माध्यस्तत्वं वा
 स्वप्नेष्वङ्गीकरोषि । श्रुतिबलादेव ब्रह्मणि सर्वात्मके सावयवत्वनिरवयवत्व
 सदोषत्वनिर्दोषत्वोपादानत्वादि सर्वमभ्युपगच्छाम इति चेन्न ; व्याघातो
 त्सादे पूर्वपक्षस्यापि अप्रतिक्षेप्यत्वात् । तथाचालं ब्रह्ममीमांसानिरूपण
 क्लेशेन । नापि द्वितीयः, विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविदेकेन विशेष-
 णस्यैवोपादानत्वापातात् । यदि पुनर्विशिष्टमुपादानमित्यत्र विशेषणं
 विशेष्यं चेत्युभयमप्युपादानमिति विवक्षितम्, तदा विशेष्यस्यापि सविकार
 त्वप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च किं विशेषणवैशिष्ट्यवृध्नाग्रहेण ? किञ्च
 यदि चिदचिदीश्वरैः सम्भूय जगदास्त्वं कार्यमारभ्यते, तदा कार्याणां

अकालकाल्येति । 'कालकालो गुणी'ति श्रुत्याऽकालकाल्यत्वमर्थत्
 सिद्धम् । तथेति । अवयवकालभेदाभ्यामित्यर्थः । सावयवत्वनिरवयवत्वव्यव-
 स्थापकावयवभेदस्यापि सङ्कोचवाभावेन श्रुत्या निषिद्धत्वादवयवादिभेदेन व्यवस्था
 न सम्भवति, अम्युपेत्य' मूयत इति भावेन तथापि त्युक्तम् । अंशानां ब्रह्मणो
 भिन्नत्वाद्भ्रष्टत्वाद्वा तद्रतदोषेन ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतिविरोध इत्यनाह नचेति ।
 उपादानत्वादीत्यादिभेदेन उपादेयत्वग्रहः । किञ्चैदीति । निवृत्तकरणान्तर

सर्वेषां त्रिस्वभावत्वप्रसङ्गः, यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्वारब्धे पटे शुक्लकृष्ण
 रक्तस्वभावत्वम्, सीसताम्रारब्धकार्यस्यैव वा तृतयोर्चीर्णस्वभावत्वप्रसङ्गः,
 लाक्षारसावसिक्तकार्पासकुसुमरागवत् रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलावण्यवद्वा विश्व-
 स्याप्यनभिभवनीयेश्वरस्वभावत्वापत्तिः । किञ्च विशिष्टस्योपादानत्वं
 किं श्रोतं उत कल्पितम् ? न पूर्वं कारणवाक्यस्यसद्ब्रह्मात्मादि—
 शब्दानां ब्रह्मस्वरूपमात्रे रूढत्वात् ; उक्तं च भवतां भाष्येपि—“ क्षरीरी
 भूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिभिः शब्दैः ” रिक्ति । न च स्वरूपे
 च विशिष्टे च शक्तिरित्यनेकार्थताकल्यतिः, कल्पकाभावात् ; कल्पनागौर
 वोपहतत्वाच्च । एवं “ ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् ” “तदात्मानं
 स्वयमकुरुत् ” “यद्रूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः” इत्यादिभिरपि ब्रह्मस्व-
 रूपस्यैवोपादानत्वं श्रूयते । नाप्युत्तरः, कल्पकाभावात् ; प्रत्युत समस्त
 भेदरहितस्यैकस्यैव कारणवाक्यवधारणात् तद्विशेषविशेषणकल्पनं वाक्य-
 तात्पर्यविरुद्धं च । अत इदमितिनिर्दिष्टकृत्प्रपञ्चरूपेण ‘बहु स्या’ मि
 ति स्वरूपस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकोयं विश्वारम्भः । मृद्घटादिदृष्टा-
 न्तानुसाराच्च स्वरूपस्यैवोपादानत्वं सिद्धमिति स्वरूपनिर्विकारश्रुतिविरोध
 परिहारे तृतीयपक्षः पराशिशिष्यते । यथा चैकैव रज्जुः सर्पभूदळनांबुधारा
 दिरूपेण भ्रमादनुवर्तते, यथा चैकस्मिन्नेव निरवयवे गगने युगपदनन्तं

भाषिकार्याणां चिदचिदीश्वरसपातारब्धत्वात्तदभिप्रायेण सर्वेषां मित्युक्तम् ।
 यथेति । केषांचित् चित्स्वभावत्वमेव केषांचित् अचित्स्वभावत्वमेव दृश्यत
 इति भावः ।

ननु भाष्ये स्वरूपरूढित्यक्ता, न तु विशिष्टशक्तिर्निषिद्धा, अत उभयस्य
 शक्तिव्यतिः स्यादित्यत आह नचेति । कारणवाक्यस्यमदादिपदानां ब्रह्मस्वरूप
 परत्वस्य भाष्येऽभिहितत्वात् न विशिष्टशक्तावपि किञ्चित्प्रयोजनमित्यपि हृदयम् ।

जगत्कारणाधिपराणि वाक्यानि कारणवाक्यशब्देन पूर्वं विवक्षितानि,
 अथ सिद्धे जगत्कारणे तद्विशेषादिपराणि वाक्यामुदाहरति एव मिति ।

भेदभिदुरगन्धर्वनगरारम्भः, यथा च मुखचन्द्रादेः दर्पणतरङ्गाद्युपाधि-
भेदेन मुखचन्द्रगतनानात्वोपलम्भः, तथा त्रिरंगेषु निर्विशेषस्वप्रकाशे
स्वतः शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवद्विकारे दुर्निरूपदोषमूलविकल्पासहविचित्र
चिदाचिदात्मकजगदध्यास इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तत्त्वावेदकनिर्विकार
जगदुपादानश्रुतितत्पर्यम् । अविद्यया च सर्वमन्यत्प्रपञ्चसत्यत्वग्राहकं
ग्रहवन्निग्राह्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते—स्वरूपपरिणामपक्षदूषणं तावदस्माकमपि
सम्मतमेव । तथापि बहुप्रमाणोपस्थापितबहुमुखव्याघातशतसादिताद्भव-
न्मतात् त्रिचतुरविरोधसितासितभास्करादिमतानुरोधेन कार्यकारणसंरक्षण
मेव समुचितम् ।

यत्तु विचित्रपक्षे प्राप्ताभासविवेकेन विधेयत्वैवोपादानत्वमापन्नमिति ।
तत्र विशेषणस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्ग इष्टः, विशेष्यस्यापि परम्पर-
याश्रयत्वेऽप्याश्रयत्वमात्राविशेषादुपादानशब्दवाच्यत्वश्रुतिशेषस्त्वशक्यः ।

विकल्पासहः-गत्वासत्त्वविचारासहः । त्रिचतुरेति । भास्करमते निर्विकारत्व
श्रुतिविरोधः निरवयवत्वश्रुतिविरोधः भेदाभिदसमावेश इति त्रयः स्थूलदोषाः,
यादवप्रकाशमते एतैः सह जीवाद्यनादित्वभङ्ग इति चत्वारो दोषाः । कार्यकारण
संरक्षणम्- कार्यत्वकारणत्वधारणाव्यवकल्पनम् । साक्षादिति । साक्षादाश्रय
त्वमद्वारकमाश्रयत्व, परम्परयाऽश्रयत्वं सद्धारकमाश्रयत्वम् । यथा यागस्य सद्धारक
स्वर्गकारणत्वं प्रोक्षणादेश्च सद्धारकमपूर्वविशेषत्वम् । अशक्य इति । अवस्था
श्रयत्वमैवोपादानत्वम्, न तु साक्षादवस्थाश्रयत्वम्, गौरवान्, आश्रयत्वे सति
साक्षात्त्वविरहेणानुपादानत्वादर्शनाच्चेति भावः ॥

ननु यदि क्वचित्सद्धारकाश्रयत्वमुपलभ्येत तदोपादानत्वश्रुतिनिर्विकारत्व
श्रुतिविरोधेन तद्विषयता स्यात् ; न च कारणत्वमैतत्त्वादिवत्तदुपलभामहे, इति
चेन्न;— “ तदभावे नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि चै ” युक्तप्रासादस्त्वान्यायेन सद्धार

यथा भवतोप्यविद्याया एव साक्षाद्विचर्ताश्रयत्वेपि तस्या एव साक्षिभूतब्रह्माधीनसत्ताकत्वात् ब्रह्म चिचर्तत इत्युक्तिः , तथा परिणामस्यापि साक्षात् ब्रह्मशरीरभूतद्रव्यगतत्वेपि तस्य तदारब्धतया तदधीनतामात्राद् ब्रह्म परिणमतीति वक्तुं शक्यम् । नैतावता विशेष्यस्य साक्षाद्विकाराश्रयत्वप्रसङ्गः । परम्परया श्रयत्वं तु भवत इवात्माकमपि सम्मतमदोषावहं च । यथा घालो युवा जात इत्यादौ विशेष्यभूतात्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वे विशेषणे साक्षाद्ब्रह्मत्वश्रयवस्थायोगेन आत्मपर्यन्तो बालयुवशब्दप्रयोगः तद्वदत्राप्युपादान कार्यशब्दयोः प्रयोग इति न दोषः । एवं विशेष्यस्य निर्विकारत्वं विशिष्टग्रहणशक्तिश्चेत्युक्तं भवति । अन्यथाष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वादीनामात्मा

रकाश्रयत्वस्य लोफण्डेः । तद्वापा पर्यङ्के शयनेऽपि प्रासादे शेत इति हि प्रतीयते ॥ न च निर्विकारत्वध्रुतेः साक्षात्सम्बन्धविषयतानियामकाभावः, उपादानत्वध्रुतेरेव नियामकत्वात् । किञ्च निर्विकारश्रुतेर्हेतुसम्बन्धनिषेधपरत्वाद्येन सम्बन्धे नान्यत्र हेयत्व दृष्ट तैरेव सम्बन्धेन प्रसक्तौ तत्सम्बन्धनिषेधस्यैव स्वरसत्वात् । किञ्च विकारो हि स्वरूपान्यथाभावः, तस्यैव निषेधात्त विरोधशङ्कालेशः । एकदेशिमतेन प्रतिबन्धभिप्रायेण दृष्टान्तमाह यथेति । साक्षादिति । द्रव्यगतत्वेऽश्रयनेनान्ययः । साक्षाद्ब्रह्माभितत्वाभावेऽपीति भावः । तदारब्धतयेति । ब्रह्मोपादानत्व सम्प्रतिपन्नम्, परिणामविचर्तवोरेव विवाहः । अनेन स्वाष्टयक सिद्धावस्थाश्रयताद्वारत्व द्वार्यष्टयकसिद्धस्यैवेत्युक्तं भवति । अनेन घटस्य भूतलतादधीन्यात्तदाश्रयभूतलस्य घटावस्थाश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । एतावता-परिणामाश्रयत्वमात्रेण ।

ननु विचर्तपक्षे मिथ्यात्वात्त देवावहत्वम्, परिणामपक्षे सत्यत्वादोषावहत्वं स्यादित्यन्नाह यथा बाल इति । उपसंहरति एव मिति । विशिष्टेति । विशिष्टस्थोपादानत्वेन ग्रहणमस्माभिः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । यद्वा उपादानशब्दस्य

सम्बन्धेनोपनयनादिविधीनामप्रवृत्तिरिति, कर्मब्रह्ममीमांसबोरारम्भ एव
 कापेयकल्पः स्यात् । तथापि कथमवस्थाद्वयरहितस्वरूपे कस्य चिदुपा-
 दानोपादेयवाचो युक्तिश्चित्तमारोहेदिति चेन्न;— विशेषणवद्दिशेष्येप्य-
 वस्थाद्वययोगात्, तत्तदवस्थतत्तद्वैशिष्ट्यानामागन्तुकत्वेनावस्थात्वात्,
 मिथो भिन्नत्वाच्च; आत्मनो बालयुवदेहवैशिष्ट्यवत् ।

“ आगन्तुरपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ।
 विशेष्येपि च वैशिष्ट्यभेदोऽवस्थान्तरायते ॥

पूत्रेण स्वभावसङ्करादयो दोषा न प्रसङ्गमर्हन्ति । न हि बालस्य
 युवभावे देहदेहिनोः प्रतिनियताः स्वभावाः सङ्कीर्यन्ते । न च शुक्ल-
 कृष्णरक्ततन्वारब्धे स्वभावसङ्करः । विभक्तदशायामिव संसर्गदशायामपि
 शौक्लवादीनां यथास्वं प्रतिनियतांशविषयत्वात्, एवमत्रापि विशिष्ट-
 कार्ये यथास्वमंशप्रतिनियतत्रिस्वभावस्ये प्रसज्यमाने अस्माकमिष्ट-
 प्रसङ्गः । अत एवोत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वमित्यादिचोद्यमपि परि-
 हृतम्, ब्रह्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात्, जगदात्मकपरिणामदशायामपि व्यव-

विशिष्टबोधनशक्तिरिति वार्थः । पारिलवगत्यनुग्रहार्थं
 शङ्कापूर्वक मतान्तरमाह तथापीति । अवस्थाद्वययोगमुपपादयति
 वत्तदवस्थेति । अवस्थाद्विस्वोपपादनार्थे मिथो भिन्नत्वा दित्युक्तम् । वैशिष्ट्य
 भेदः—वैशिष्ट्यविशेषः । एतेनेति । सविकारत्वस्य साक्षाद्विशेषणगतस्वाधय
 णादित्यर्थः । त्रिस्वभावत्वस्य स्वभावसङ्करपर्यन्ततयैव दोषत्वात्तन्मुखेन तद्ग्रहणम् ।
 आदिपदेनोत्तीर्णस्वभावत्ववैधरस्वभावत्वे गृह्येते । अत एवेति । व्यवस्थितत्रिस्व
 भावत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । उत्तीर्णस्वभावत्वोद्भूतस्वभावत्वीनङ्गाकारे हेतुमाह
 गृह्येति । निर्विकारत्वात्, स्वस्वभावपरित्यागेन स्वभावान्तरग्रहणे
 न सम्भवति, व्यवस्थितस्वभावत्वात् स्वसमुष्टे स्वभावापत्तिहेतुत्व च न
 सम्भवतीत्यर्थः । शुक्लकृष्णतन्वारब्धे स्वभावसङ्कर्ये नास्तीत्युक्तम्, इदानीं तदङ्गी

स्थितस्वभावत्वात् । न च दृष्टान्तमात्रेणार्थसिद्धिः, नचात्र व्याप्तिसम्भवः,
अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यविद्याविशिष्टब्रह्माविवर्ते स्वभावसङ्करादयस्तदवस्थाः ।

यदुक्तम्—विशिष्टस्योपादानत्वं किं श्रौतं उक्तं कल्पितमिति ।
तत्र कचिच्छ्रौतं कचित् श्रुतार्थापत्तिकल्पितमिति वाक्यशेषशाखान्तर-
नयसिद्धमिति वा विभागः । तथा हि—“ तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम
रूपाभ्यां व्याक्रियते ” त्यादिषु कारणवाक्येष्वव्याकृतादिशब्देन न ब्रह्म
स्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यते ब्रह्मादिशब्दवत् ब्रह्मस्वरूपे रूढ्यभावात् ;
“ तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते ” त्यनेनैव योगविवक्षायाः स्पष्टत्वाच्च ।
अत इदमर्थस्यैव प्रलयकाले नामरूपव्याकरणनिवृत्तिमात्रं विवक्षितम् ।
इदमर्थश्चिदचिदात्मकः प्रत्यक्षादिसिद्धः, स एव कदाचित् सूक्ष्मावस्था
प्राप्त्या व्यष्टिसमष्टिरूपविकाररहित इत्युक्तं भवति । एवं स्थिते प्रलय
दशायामपि सूक्ष्मयोश्चिदचिद्वस्तुनोः सद्भाव उक्तो भवति । तर्हि ब्रह्मण
स्तत्र कथं प्रसङ्ग इति चेत्; ‘तम एकीभवती’ त्यादिप्रतिपन्नस्य सूक्ष्म
तमसोपि “ यस्य तमः शरीरं ” मित्यादिभिः ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः का
रणवाक्यान्तरेषु ब्रह्मावस्थानप्रतीतिश्च अव्याकृतशब्द एवाव्याकृतचिदचि-
द्विशिष्टब्रह्मपर इति निश्चीयते । एवं “ असद्वा इदमम आसीत् ”
“ असदेवेदमम आसीत् ” इत्यत्राप्यसच्छब्देन स्यूताकारमध्यंसाय—

कृत्याह न च दृष्टान्ते ति । स्वभावत्वं साङ्ख्यव्याप्तमित्यत्राह नचात्रे ति । सात्त्विक
युवभावे साङ्ख्यार्थार्थनादित्यर्थः । अन्यथे ति । स्वभावसाङ्ख्यव्याप्यङ्गीकारे स्व-
भावस्वमङ्गीकृत्य स्वभावसाङ्ख्यानभ्युपगमेन परिहारस्यासम्भवे असत्त्वोक्ता दोषा
स्तव स्युरित्यर्थः । ‘ तम एकीभवती ’ त्यादि । तमयः शरीरत्वोक्तिस्तद्वाचका
व्याकृतशब्दस्य ब्रह्मपरत्वसम्भयद्योतनार्था । कारणे ति । ‘ ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र
आसी ’ दिति ब्रह्मणः अप्यस्य नत्वेनावस्थानप्रतीतेरित्यर्थः । ततश्च वाक्यद्वये
नाव्याकृतब्रह्मशरीरभयोरपि लयस्थानत्वप्रतीतेरव्याकृतस्य ब्रह्मशरीरतयाऽव्याकृतश-
ब्दस्य ब्रह्मपर्यन्ताभिधानसामर्थ्याच्चाव्याकृतशब्दस्य विधिपरत्वात् । ‘ तद्वेदं तर्हि ’
ति भूतिर्विधिरोपादानत्वे मानमिति विद्वम् । असच्छब्देने ति । ‘ अथवा

मानसूक्ष्माकारविशिष्टचिदचिच्छरीरकं ब्रह्माभिधीयते, न तु केवलं ब्रह्म,
 असत्त्वविरोधात्; नापि प्रागभावमात्रम्, "तदसदेव सन्मनोकुरुतं स्या
 मिति" "तदात्मानं स्वयमकुरुते" त्यादिवाक्यशेषविरोधात् ।
 सूत्रितं च— "असद्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः श
 ब्दान्तराच्च" इति । अत एव "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्य-
 त्नापि नात्मशब्दो ब्रह्मस्वरूपमात्रविषयः, असच्छब्दनिर्दिष्टसूक्ष्मद्रव्य
 विशिष्टविषयत्वात्; यथा खल्वव्यतिरेकविवक्षया विशेष्ये स्वशब्दपर्यायो
 यमात्मशब्दः तथा धर्मविशिष्टेपि विशिष्टाव्यतिरेकविवक्षया तत्प्रयोगो
 युज्यते । अत एव हि शरीरविषयेऽप्यात्मानमवलोकयतीत्यादिरामि

इदमप्रआसी' दिति वाक्यस्य उपपरत्वात् पूर्वस्थूलाकारप्रध्वंसायमानत्वमुक्तंम्,
 तच्च वास्तवं [त्वं] न त्वसच्छब्दार्थः, 'इदमसदासी' दित्वेतेत्यातियोगिकत्वा
 वगमात् । प्रध्वंसशब्देनाभावमात्रं वा विवक्षितम् । इदमत्रेऽसदासीदिति प्राग-
 भावमात्रं प्रतीयते न ब्रह्मेत्यत्राह नापीति । एतेन सूक्ष्माव्यचिदचिन्मात्रमु-
 च्यत इत्यपि निरस्तम्, मनस्कारासम्भवात् । 'असद्वा इदमप्र आसी' दिति
 कार्यस्य प्रागसत्त्वव्यपदेशात् कार्यकारणयोरन्यत्वं नेति चेन्न;—पूर्वं सत एव कार्य
 स्वरूपस्य स्थूलावस्थाविरोधिसूक्ष्मावस्थारूपधर्मान्तरेण योगादसत्त्वव्यपदेशः ;
 कुत इदमवगम्यते ? 'तदसदेव सन्मनोकुरुत' 'तदात्मानं स्वयमकुरुते' इति
 वाक्यशेषात्; युक्तेः पिण्डावस्थायां घटो नास्तीति व्यवहारस्य पिण्डावस्था
 विषयस्य दर्शनात् । शब्दान्तरात्— 'सदेव सौम्येदमप्र आसी' दिति शब्दा
 न्तराच्चेति सूत्रार्थः । असच्छब्दनिर्दिष्टेति । तच्छब्दस्यासद्विषयत्वात्तत्समान
 विषयत्वादात्मशब्दस्येत्यर्थः । स्वरूपशब्दवदात्मशब्दस्य विशेष्यपरामर्शित्वं स्वर
 स्यामि. यत्राह यथाखल्विति । अत एव हीति । अत्रावलोकयतीत्यत्र आधुपेयान
 विषयत्वं गम्यते, तच्छरीरस्यैव साक्षादिति तद्वारैव शरीरिणोऽवलोकनविषयत्वम्,
 अतोऽवलोकनकर्तृपरामर्शात्मशब्दो विशिष्टपर एवेति भावः । शरीरविषयेऽपीति ।

युक्तानां प्रयोगः । न चात्र भ्रमो निदानम्, परिशुद्धात्मवेदिभिरपि तथा प्रयोगात् । न च तत्रोपचारः, निमित्तैक्ये सम्भवति तत्कल्पनानुपपत्तेः । अस्तु वा ब्रह्मस्वरूपवाची तत्रात्मशब्दः, तथापि वैशिष्ट्यं दुस्त्यजम्, यथा भंगवान् श्वेत इत्यत्र विग्रहद्वारा सिध्यति तथात्रापि 'अकुरुते' त्यादिसामर्थ्याच्छरीरद्वारेति सिध्यत्येव । अतः 'ब्रह्मवन' मित्यादिनोपादानत्वोद्देशोपि विशिष्टविषयः । मृत्तकार्यदृष्टान्तादिकं च विशिष्टप्रदर्शनार्थमेवेति न ततोपि विरोधः । एवं च सति ब्रह्मस्वरूपवाचि ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणनिर्देशोपि निर्विकारश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या विशिष्टस्योपादानत्वं कल्प्यताम् ।

विशेषणीभूतशरीरविषयेऽपीत्यर्थः । निमित्त मध्यतिरेकः । अत इति । विशिष्टोपादानतया उपादानत्वनिधिनाक्यसिद्धत्यादुपादानत्वोद्देशोऽपि विशिष्टविधानार्थ इत्यर्थः । ततश्चोपादानोद्देशेन ब्रह्मत्वविधिपरो ब्रह्मशब्दः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपर इत्यर्थः ॥

ननु दृष्टान्ते साक्षादवस्थाभयमृदाशुक्त्या दार्ष्टान्तिकेऽपि साक्षादवस्थाभयत्वेनोपादानत्वं प्रतीयते, तत्कथं विशिष्टोपादानत्वसिद्धिरित्यत्राह मृत्तकार्येति । दृष्टान्तवाक्यं विशिष्टस्य उपादानभावमुपपादयितुं प्रसिद्धोपादानमाह, नैतावता साक्षाद्विकल्पाभयत्वप्रसङ्गः, तदसौ दृष्टान्तविषयाया अभावात् । एकविंशतेन सर्वविज्ञानप्रसिद्धयर्थमुपादानोपादेयभावेनैक्यमात्रं हि दृष्टान्तेन साध्यते । ब्रह्मस्वरूपवाचीति । 'हृद ब्रह्मासी' इति कृत्स्नस्यापि कार्यवर्गस्य ब्रह्मभावः प्रतीयते, 'अग्र' इत्युक्त्या अयं ब्रह्मभावोपदेशो न स्वतःसिद्धशरीरात्मभावनिवृत्तः—किन्तुपादानोपादेयभावनिवृत्त इत्यवगम्यते, स्वरूपेण चोपादानत्वं निर्विकारत्वश्रुतिविषयम्, अतोऽद्वारकसाधनत्वस्य सद्धारकसाधनत्वस्य च लोके दर्शनात् साक्षात्साधनत्वस्यासम्भवेन ; अतसाधनत्वानुपपत्त्याऽपूर्वद्वारकत्वपदुपादानत्वस्यापि विदचिद्धारकत्वद्वयत्वे । अद्वारकाभयत्वस्य सद्धारकाभयत्वस्य च

यद्वा वाक्यशेषशास्त्रान्तरादिसिद्धानुप्रवेशसर्वशरीरत्वाविवशेनात्रापि ' इव ' मिति निर्दिष्टस्य ' अत्र ' इति निर्दिश्यमानकालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्य तदानीमब्रह्मात्मकत्वप्रतिक्षेपाय ब्रह्मादिशब्दसमानाधिकरणनिर्देश इति सिध्यतीति न स्वरूपपरिणामवादस्य विवर्तवादस्य वा कश्चिदवकाशो दृश्यते ।

यत्तु—समस्तभेदराहितस्यैकस्यैव कारणवाक्ये अवधारणात् तद्विरुद्धं विशेषणकल्पनमित्यादि । तदपि स्वपक्षमपरामृश्योक्तम्, प्रलय-

लोके दर्शनात् अवस्थाश्रयत्वं सद्धारकं कल्प्यते, घटेनाश्रीयमाणस्योदकस्य देवदंनोऽप्याश्रय एव, अन्यथा श्रमानुपपत्तेः । एवं सद्धारकाश्रयत्वं प्रामादेखट्वायां चेत इत्यादौ प्रसिद्धमेव । एवञ्च ब्रह्मभावश्रवणसहितनिर्विकारत्वं श्रुतमन्यथानुपपद्यमान विशिष्टोपादानत्वकल्पकम् । यद्वेति तृतीयान्तस्य सूक्ष्मावस्थस्यैव लब्धस्य कालविशेषोपलक्षितसूक्ष्मावस्थस्यैवत्यर्थः । इममेव एकं सदासीदित्यनेन इदंशब्दनिर्दिष्टस्य स्थूलावस्थाप्रहीणब्रह्मभावः प्रतीयते, एकशब्दस्य स्थूलावस्थापदानार्थत्वात् ; स्थूलावस्थाश्रयत्वस्य च साक्षात्परपरया च सम्भवात् ; तत्प्रहाणमपि तथा; तत्र ब्रह्मणः साक्षात्परम्परया वा स्थूलावस्थाप्रहाणमित्यपेक्षया ' अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये ' ति तेजः प्रभृतिकार्यस्यानुप्रवेशश्रवणादनुपवेशस्य चानुपवेशब्रह्मणो भेदावसम्भवात् कार्यस्य तेजःप्रभृतेरप्रकाले ब्रह्मातिरिक्तं सूक्ष्मावस्थात्मकरूपान्तरं लब्धम्, तदेवोपस्थितत्वादपेक्षितं त्वाच्च द्वारतयोपादानभूतस्य ब्रह्मणो विशेषणत्वेन स्वीक्रियते ; ' ब्रह्म वा इव ' मित्यादौ तु शास्त्रान्तरे तेजःप्रभृतिसूक्ष्मावस्थारूपस्य तमसो ' यस्य तमः शरीर ' मित्यादिभूत्या ब्रह्मशरीरत्वप्रतीतेः शरीरत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वात्तदेव द्वारतया उपादानभूतब्रह्मविशेषणत्वेन स्वीक्रियते । एवं न्यायाद्विशेषणलाभः । आदिशब्देन पृथगाभ्यन्तरो विवक्षितः । एवञ्च ब्रह्मशब्दसमानाधिकरणनिर्देशो न ब्रह्मस्वरूपपरिणामप्रतिपादनार्थः, अपि तु कारणस्य स्थूलावस्थाप्रहाणाश्रयस्याब्रह्मात्मकताप्रतिक्षेपार्थः । इदुशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्योपपत्तिः । तदपीत्यवधारणम् ।

दशायामपि अविद्यायाः सूक्ष्मोपाधेः शक्तेर्वा ब्रह्मसम्बन्धित्वेन त्वया त्वः
 दासत्रैश्च स्वीकारात् । वयं तु वाक्यान्तरानुसारेण निर्विकारनिरवद्यश्रुतिवि-
 रोधपरिहारार्थं च प्रपञ्चोपादानभूतब्रह्मविशेषणं तच्छरीरमित्यनुमःयामहः
 इति विशेषः । अविद्यामिथ्यात्वपक्षे अवधारणमसंकुचितमिति चेन्न;—
 'अग्र' इत्यादि वैयर्थ्यस्य सद्विधानिरूपणे स्थापनात् । किञ्च—ब्र-
 ह्मात्मादिशब्देषु स्वरूपपरेष्वपि वैशिष्ट्यलाभो दर्शितः । सञ्चब्दं तुः
 विमृशामः—इदमग्रे सदेवासीदिति इदमर्थसत्ताविधिपरे वाक्ये न तावत्स-
 च्छब्देन ब्रह्मस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, अनन्तरवाक्यविरोधात् ; अन-
 न्तरमेव हि 'तद्वैक आहुसदेवेदमग्र आसी' इति । तत्र 'कुतस्तुः
 खलु सोम्यैवं स्यात् ....कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आ-
 सी' इत्युच्यते । अत्र हि कार्यद्रव्यस्य पूर्वमविद्यामानत्वपक्षः, प्रति-
 क्षिप्यते, न पुनर्ब्रह्मात्मात्वपक्षः, तथा सति 'कथमसतःसज्जाये ते'ति

सर्वेषुपि संकुचिताविषयमेव वाच्यमिति भावः । सर्वमतेऽयवधारणसं-
 कोचाविशेषे परार्भिहतविशेषणमेव कृतो नाद्रियते इत्यत्राह वयंस्त्वि ति । वाक्या-
 न्तरे कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरत्वावगमात् शरीरतया सिद्धस्यैव ब्रह्मविशेषणत्वमङ्गीकृ-
 यते, अधिद्याविशेषणाङ्गीकारे ब्रह्मणः सावद्यत्वप्रसङ्गात् ; शक्यङ्गीकारे ब्रह्मभि-
 क्षोपाध्यङ्गीकारे च ब्रह्मणः सविकारत्वप्रसङ्गः ; शरीरस्य विशेषणत्वाङ्गीकारे न
 सावद्यत्वम्, विकारस्य शरीरगतत्वात् न स्वरूपगतत्वमिति । वैयर्थ्यस्येति ।
 इदानीमप्यवधारणसम्भवादिति भावः । अनन्तरवाक्यविरोधादि त्वादि ।
 सञ्चब्दस्य ब्रह्मस्वरूपपरत्वं 'असदेवे' त्यादिना अब्रह्मकल्पपक्ष एव प्रतिक्षेप्यः
 स्यात्, तथायुक्तमिति भावः । तथासतीति । अब्रह्मणो मृदादर्पटाद्युत्पत्तिः
 दर्शनादिति भावः ।

ननु 'कथमसतः सज्जायेते' इत्यत्राब्रह्मणो ब्रह्मात्मक कथं जायेते
 त्पर्यः, तथा च न स्यात्सिद्धमर्थं इति चेन्न;—तथापि ब्रह्मात्मकमिदं जगद्ब्रह्मणः-

लोकदृष्ट्या व्याप्तिप्रदर्शनायोगात्, अतः ' सदे ' वैत्यत्र वाक्ये प्रपञ्चस्यैव ' बहु स्या ' मिति वक्ष्यमाणबहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षभूते कत्वावच्छिन्नसत्तायोग एव प्रतिपाद्यते । अतो ब्रह्मैवात्र मृग्यं न तु सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावः । ननु सच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव ' बहु स्या ' मिति ' तदैक्षत बहु स्या ' मिति बहुभयनसङ्कलपरूपेक्षणश्रवणात् अचेतने प्रतिसंहतकरणग्रामे चेतनेप्ययोगात् उत्तरत्र सर्वत्र ' सन्मूलाः सो म्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ' ' सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति ' ' सति सम्पन्न न विदु ' रित्यादिषु सच्छब्दस्य नामवत्प्रयोगाच्च ' सदेव सोम्ये ' त्यात्रापि सच्छब्देनानवाच्छिन्नसत्ताविशिष्टब्रह्मस्वरूपमेव विवक्षितमिति चेत् सत्यम्, तथापि पूर्वोक्तानुपपत्त्या स्वरूपमात्र विषयत्वासंभवेऽनुपपत्त्यन्तरेण ब्रह्मस्वरूपपरत्वे चावश्यम्भाविनि अगत्या

कथं जायत इति प्रदर्शनायोगात्, ब्रह्मात्मकत्वस्थ जगति सिद्धवत्कारासम्भवात् । नन्वि ति । अस्मिन् वाक्ये सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुसद्भावो न मृग्य इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्म न मृग्यमीक्षणादिना तस्यैव स्पष्टं प्रतीतेरित्याक्षिपति नन्वि ति । उत्तरत्रे ति । ' सन्मूला ' इत्यादिषु सच्छब्दस्य विशेष्याप्रयोगात्सापेक्षस्य समासायोगाच्च निरपेक्षेण नामत्वात्, बहुत्वावच्छिन्नसत्ताप्रतिपक्षकत्वावच्छिन्नसत्तायोगस्य च ' एकमासी ' इति क्रियापदेन कृतत्वात्, ' सन्मूला ' इत्यादिष्विव ' सदेव ' त्यात्रापि सच्छब्दस्तत्कालेक्षणकर्तृब्रह्मण एव नाम; न च तदसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तासम्भवः, अनवाच्छिन्नसत्तायोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । नामत्र इति । ' तदर्ह ' मिति वतिः । नामत्वानुरूपमित्यर्थः । सत्य मिति । ब्रह्मपरत्वमर्द्धकृतम्, स्वरूपमेवविवक्षितमित्यवधारणार्थचिदचिद्विशिष्ट्याभावेऽनङ्गीकारः । पूर्वोक्ते ति । लोकदृष्ट्याप्तिप्रदर्शनायोगादित्यर्थः । अनुपपत्त्यन्तरेण—ईक्षणनामभ्यामित्यर्थः । अगत्ये त्यादि । निर्विकारत्वश्रुत्यनुपपत्त्या विशेषणविशिष्ट

श्रुत्यर्थापत्तिवलेन सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यव्यवहितसत्तावाच्छिन्नं ब्रह्मात्र
 ' सत् ' इति प्रतिपाद्यत इति निश्चीयते । तथा सति ' तद्देदं तर्ह्य-
 व्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत ' ' आत्मा वा इदमेक ए-
 चाम आसी ' दित्यादिश्रुतिभिरपि सङ्गतिः सिध्यति । अस्तु वा ' स-
 देव सोम्येदमग्र आसी ' दित्यत्र सच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः; तथापि
 ' तद्वैक आहु ' रित्यादिना असत्कार्यवादप्रतिक्षेपात् कार्यद्रव्यस्य पूर्वं
 विद्यमानत्वप्रतीतेः तद्विशिष्टं ब्रह्मैवात्र सच्छब्दार्थ इति शक्यतेऽवगन्तुम् ।
 अत एव ' शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मादिशब्दै ' रिति भा-
 प्यमपि सुघठितम् ।

परस्वभावशक्यम्, लोकदृष्ट्या वैयाहिकप्रदर्शनार्थञ्च सत्त्वपुरस्कारेण प्रवृत्तिर्वाच्या,
 एवञ्च साक्षात् सर्वविशिष्टरूपेणाभिधाने चिदचिद्विशेषणविशिष्टप्रतिपादनासम्भ-
 वादगत्या चिदचिद्द्वारा सत्तावाच्छिन्नं ब्रह्म संदीत प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । चिदचि-
 द्वैशिष्ट्येन हेतुना व्यवहिता चिदचिद्गतत्वाद्यवहिता या सत्तेत्यर्थः । न च शब्द-
 स्य योगात् प्रवृत्तौ विशेष्यसाक्षात्, ' मोक्षणीरासादय ' 'तीत्यादिषु मोक्षणी-
 शब्दस्य बौगिकत्वेऽपि अप्येव साक्षात्स्थानी प्रचुरप्रयोगादपि प्रतीत्या विशेष्यनिरा-
 कांक्षत्ववत् : ' मोक्षणीपात ' मित्यादौ तत एव समासवच्च, विशेष्यनिराकांक्ष-
 त्वस्य ' सम्मूला ' इत्यादौ समासस्य चोपपत्तेः । नन्वर्थापत्त्या उपादानत्वे विशेष-
 पणवैशिष्ट्यकल्पनेऽपि न तस्य किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वकल्पकमस्ति, एवञ्चाव्यवहित-
 सत्तावैशिष्ट्य सच्छब्दार्थोऽस्त्वित्यत्राह तथा सर्वा ति । ' तद्देद ' मित्यत्र विशेषे-
 पणस्य ' आत्मा वा इद ' मिति विशेष्यशब्दतः प्रतीतेस्तदुभयश्रुतिकार्यार्थं व्य-
 वहितसत्तायोग एवासाधीयत इति भावः । अस्तुवे ति । ब्रह्मस्वरूपनिर्देशः—
 ब्रह्मस्वरूपेऽनंविष्टिजसत्ताप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्तिः । ' तद्वैक आहु ' रिति
 कार्यद्रव्यस्य प्राग्विद्यमानतयावगतस्यैव परिणामित्वात् ब्रह्मशब्दस्तद्विशिष्टपर-
 इत्यर्थः । अत एवे ति । स्वरूप एव शक्यद्वीकारादित्यर्थः ।

न च अत्र शक्तिद्वयकल्पनागौरवम्, विशिष्टपरत्वे
 पर्यवसानेन ब्रह्मणि सच्छब्दवृत्तेः ; स्वरूपपरत्वे तु श्रुता[त्य]र्थापत्त्या
 शास्त्रान्तरानुसारेण वा चिदचिद्वैशिष्ट्यस्यापि क्रोडीकारोपपत्तेः । न च
 अत्र लक्षणा दोषः, तथापि सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वात् ।
 यः पुनः सर्ववदार्थानुवृत्तसत्तामात्रमेवात्र सच्छब्दार्थः, स एव च ब्रह्मे-
 त्याह, तत्पक्षे तु सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसङ्गा-
 भावेनाप्रकृतत्वात्, इदानीं तत्रोदास्महे । तत्रापि हि प्रथमस्यैव सत्त्वं
 प्रतीयमानं कार्यदशायां कारणदशायां च दशाद्वयविषयसच्छब्दद्वयेन
 प्रातिष्ठितं भवति ।

ननु पक्षद्वयेऽपि विशिष्टपरत्वाङ्गीकारात् ब्रह्मणि प्रकृते च शक्तिद्वयं
 स्यादित्यत आह न चेति । अपर्यवसानम्-विशेषणशक्तिविशेष्यपर्यन्तता ।
 श्रुत्यर्थापत्त्येति प्रसङ्गानुक्तम् । शास्त्रान्तरानुसारेणेति । प्रकृताभिप्रायम् ।
 'तद्वेदान्तर्लक्षणाकृतमासीदित्येत्च्छब्दान्तरम्, तत्समानार्थात्वापेहापि विशिष्ट-
 परत्वमित्यर्थः । स्वरूपवाचिना विशेषक्रोडीकारे लक्षणा स्यादित्यन्ताह न चात्रे-
 ति । न्यायानुसारिणी लक्षणा न दोषापेत्यर्थः । दीपत्वमङ्गीकृत्याह तथापीति ।
 किं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तत्राभिधानतमानुगता सत्ता सच्छब्दार्थ इत्युच्यते किं वा
 सत्त्वभूत एव प्रपञ्चे व्यापकीभूतं ब्रह्मेव सर्वानुगता सत्ता सैव सच्छब्दार्थ इति ।
 आद्य आह प्रपञ्चेति । सत्त्वभूतप्रपञ्चात्मकसत्त्व्यास्तदुपादानस्य हि न प्रपञ्चमि-
 थ्यात्वापादकम्, अतस्तदिह निराक्रियत इत्यर्थः । न तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्य-
 कर्त्वाभावपात्रम् ; प्रस्तुतास्मिन् पक्षे कारणवाक्येन कार्यकारणावस्थयोः सत्त्वं
 व्यवस्थाप्यत इत्याह तत्रापिहीति । तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । प्रतीयमानमिति
 प्रत्यक्षादिनेति शेषः । 'इदं सदेवे'त्येकः सच्छब्दः, 'कथमसतः सञ्जायेत
 'ततो वै सजायत' इत्यपरः । सिद्धान्त इत्येवमिदं शब्दस्य भावः ।

किञ्च यदिदं विशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति । तत्र
भवन्तमपि पृच्छामः, अविद्याविशिष्टस्योपादानत्वं श्रौतं कल्पितं वेति,
न प्रथमः, सद्ब्रह्मादिशब्देऽन्वविद्यासौरभस्याप्यनाप्राणात् । नाप्युत्तरः,

[१८४-पु] यद्वा तत्पञ्च इति । सत्तैव सच्छब्दार्थः सैव च ब्रह्मेत्ययमर्थः सकल
श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्ध इत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपं सच्छब्दार्थ इत्यस्य पक्षेऽङ्गीकृतत्वात्ततो
विशेषयोन्यर्थः तु शब्दः । कथं श्रुत्यादिविरोध इत्यत्राह प्रपञ्चे ति । सत्तैव
ब्रह्म सच्छब्दार्थश्च इत्येतन्निरासत्याप्रकृतत्वात् तत्प्रपञ्चयत इत्यर्थः । सच्छब्दस्यात्र
सत्तापरत्वस्य निराकार्यत्वेऽपि सत्तार्थकत्वमात्रस्यानिराकार्यत्वादिति भावः । अत्र-
कृतत्वं कुत इत्यत्राह प्रपञ्चे ति । मिथ्यात्वप्रसङ्गस्य कस्यापि तेनालामादित्यर्थः ।
नन्वग्रे सत्तादात्म्यप्रतिपादनादुपादानत्वपर्यवसानात्तदेव मिथ्यात्वप्रसङ्गकमित्यत्राह
तत्रापिहो ति । ब्रह्मस्वरूपं सच्छब्दार्थ इति पक्षे यणितरीत्या अनन्तरवाक्यपर्या
लोचनादियशेन कार्यकारणावस्थयोः सच्छब्दस्य सत्तायोगिपरत्वात् सत्तातादात्म्य
मिह प्रतिपाद्यम्, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमितसत्तायोगस्य श्रुत्यापि प्रतिपादनात् सत्यत्वमेव
प्रतिष्ठितं भवति, न तु मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मणः सत्तारूपत्वे तन्निराभव
त्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधः, नीरूपस्य चक्षुरादिना सन् घट इत्यादिरूपेण ब्रह्मणास-
म्भवात्प्रत्यायविरोधः, सत्तार्थत्वे तु व्याकरणविरोधः, सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुशिष्ट
तत्प्रत्ययात्तत्त्वेन सत्सत्ताशब्दयोर्मिन्नार्थत्वात् षट्पादिशब्दघट प्रवृत्तिनिमित्तवि
शिष्टवाचकत्वस्यावश्यकतया प्रवृत्तिनिमित्तमालवाचकत्वमात्रमपुक्तम्, यथाऽपे
ष्टयधिकरणे राजशब्दार्थविदूषणजीवनेन राज्यशब्दार्थविद्वेर्न राज्ययोगो राजश
ब्दार्थ इत्युक्तम्, तथा सच्छब्दार्थविदूषणजीवनेन सत्ताशब्दार्थविद्वेस्तदधिकरण
न्यायविरोधश्चेत्यर्थः ।

कल्पकाभावादेरविशेषत् । तत्सद्भावेपि प्रत्यक्षादिसमस्तप्रमाणप्रत्यनीक
 दुर्घटिताभिमतार्थकल्लप्तेरपि सहृदयसंवादिसमीचीनप्रक्रियाकल्पनस्योपपन्न
 त्वात् । मृद्घटादिदृष्टान्तेन स्वरूपोपादानत्वप्रतिपादनप्रसङ्गं तु यदि भा
 स्करादयः शृणुयुः तदा ते प्रथमप्रतीतनिर्विकारतादिमात्रव्याघातरक्षण
 कल्पितव्याघातक्षतिशतविशाररूपा भवन्मतेन नन्देयुः । नन्वविद्याविशिष्टं
 ब्रह्मास्माकं जगदुपादानम् भवतान्तु सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषविशिष्टमिति व्यव-
 हितविकाराश्रयत्वाविशेषादावयोः को विशेष इति ; अहो महदिदमव-
 धानम् ! यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणगणदृढवधारिताचिदचिदात्मकप्रपञ्चबाधाबाधा
 भ्यामावयोर्विशेषः प्रदर्शित इति । नन्वेवमपि व्यवहितोपादानप्रतिपादनप्रया
 समुत्सृज्य प्रपञ्चसत्यत्ववृथाग्रहानुरूपे स्वारासिके स्वरूपोपादानपक्षे स्थीयता

कल्पकाभावादे रिति । आदिशब्देन विशेषणकल्पनस्य ' एकमेवे '
 व्यवधारणविरुद्धत्वं गृह्यते ।

ननु निर्विकारश्रुत्यन्यधानुपपत्तिरेव कल्पिकेत्यत्राह तत्सद्भाव इति ।
 समस्तेति । अविद्याविशेषणकल्पने तत्कार्यस्य भिष्यात्वं स्यात्, तच्च सर्वप्रमाण
 विरुद्धमित्यर्थः । दुर्घटिताभिमेतेति । सहृदयसंवादिति वक्ष्यमाणवैलक्षण्यं वि
 वक्षितम् । प्रथमेति । ब्रह्मस्वरूपस्य उपादानत्वे निर्विकारत्वसविकारत्वयोः सा-
 वयत्वनिरवयवयोश्च यो व्यापातः प्रथमं प्रतीतः तस्माद्ब्रह्मणाप विवर्तवाद्भवशांती
 कृतः, स च व्याघातशतविशीर्णः, ततश्च तद्दर्शनात्तावद्वाधातरहिते स्वाभिमतस्वरूप
 परिणामभावे भास्करादयः प्रीतिमन्तो भवेद्युरित्यर्थः । विशारारुर्विशरणशीलः ।
 यद्यपि ' शृण्वन्धोरारु ' रिति ताच्छीलिकाऽयं कर्तृप्रत्ययः, ततश्च विदारयितेत्यर्थः
 स्यात्, तथापि कर्मकतृत्वस्य विवक्षितत्वात्, भिदुरं काष्ठमिति ' विदिभिदि—
 ष्छिदेः कुर ' जिति कर्तरिविहितकुरच्प्रत्ययान्तभिदुरशब्दवत् कर्मणि प्रयोगः ।
 प्रदर्शित इति । " वयन्तु वाक्यान्तरानुसारेण त्वादि " नेत्यर्थः ।

मिति चेत् ; मैवम्, सर्वतादात्म्ये समस्तविकारावद्याश्रयत्वावश्यभावेन निर्विकारनिरवद्यत्वश्रुतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । स्वारस्यमपि मरीचिका सलिलकल्पम् । तथाहि—तत्र भास्करमतं तावत्पृच्छामः, ब्रह्मस्वरूपमेव परिणमतीत्यत्र किमीश्वरो ब्रह्मशब्दवाच्यः? उत तदंशभूतः सूक्ष्मोचि दुपाधिः? उत समुदायः? उत तद्गुभयानुवृत्तसद्द्रव्यमात्रम्? यद्वा ब्रह्म—धर्मभूतः शक्तिविशेष एवेति; व्यतिरेकादिपक्षस्त्वत्यन्तदूरस्थतया नोपक्षिप्यते । तत्र तावन्न प्रथमः, ईश्वरांशस्य विकारानभ्युपगमात् । न द्वितीयः, ब्रह्मोपादानत्वप्रहाणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, समुदायस्य समुदायिभ्यां भिन्नत्वे सति न ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिः, अभिन्नत्वे पक्षद्वयोक्तदूषणस्य पुनरुन्मज्जनम् । चतुर्थेऽपि पक्षे सन्मात्रस्य सर्वतादात्म्ये चेतनाचेतनात्मकविश्वप्रपञ्चस्थदोषाधारत्वेन तदात्मकस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिविरोधः । पञ्चमस्तु पक्षः परिशिष्यते । तत्रापि शक्तेः ब्रह्मान्यतिरेके पुनः स एव श्रुतिविरोधः । व्यतिरेके ब्रह्मोपादानत्वमङ्गप्रसङ्गः । व्यतिरेका व्यतिरेकपक्षस्तु दुस्तत्वादेव दूरपरिहरणीयः । स्वाभाविकभेदाभेदवादश्च सर्वलोकविरुद्धत्वात् दुर्विचारमूल एव । तेन पक्षद्वयप्रतिक्षेपे मृषावादः परिशिष्यते । सोऽपि स्वतः प्रतिक्षेप्य एव, प्रस्फुटदोषसङ्करविघटित—त्वात् ।

पञ्चमस्त्विति । शक्तेरन्तरङ्गत्वात् तत्परिशेष इति भावः । तत्रापि न ब्रह्मोपादानत्वभूतेः स्वारस्यमित्यभिप्रायेणोपपादयति तत्रापि इति । दुस्तत्वादिति । ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरेकतायाः शक्तेर्यतिरेक उपाधित इति वाच्यम्, तस्मापि तथेत्यनवस्ये स्वर्गः । शक्तिशक्तिमतोऽर्थव्यतिरेकाव्यतिरेकौ स्वाभाविकमित्यात्राह स्वाभाविकेति । भास्करमतप्रतिक्षेपकारेणैव यादवमतस्य प्रतिभित्ततामधिभेत्त्याह तेने इति । मृषावादः—विषर्ततया ब्रह्मोपादानकत्ववादः । स्वत इति । स्वेनैव प्रतिक्षेप्यं

अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमुच्यते ।
 मृत्पिण्डघटहृद्यान्तस्तत्रैव ह्युपपद्यते ॥
 सर्पभूरन्ध्रंमौलादिरूपावस्थान्तरान्वयः ।
 रज्जौ न विद्यते तस्मान्नोपादानत्वमिष्यते ॥
 इत्थमध्यस्तविश्वस्य ब्रह्मोपादानभाषणम् ।
 लोकवेदविरुद्धत्वात्स्वयमेव निरुध्यते ॥
 अतः उपादानत्वानुपपत्तिरद्वैतवादिन एवेति ॥
 इति शनदूपण्यां ब्रह्मोपादानत्वान्यधानुपपत्तिभङ्गः

॥ द्विपञ्चाशो वादः ॥

योग्यः, स्वव्याहृत इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अत्रस्थान्तरं इति । लोकसिद्ध
 तामुक्त्वा श्रुतिसिद्धतामाह मृत्पिण्डे इति । ब्रह्मणोऽभिष्टानत्वादिकारान्वयः स्यादि
 त्याशङ्क्याह सर्पे इति । इत्थं मित्यादि । अवस्थानाश्रयस्योपादानत्वस्य लोकवेद
 विरुद्धत्वाद्विश्वस्याभ्यस्ततोक्तिर्ब्रह्मण उपादानत्वोक्तिश्च परस्परव्याहृते इत्यर्थः ।

एतेनेद निरस्तम्, यदाह नवीनः—अवस्थान्तरयोगित्वं नोपादानत्वम् ; तद्वि
 विकारवत्कारणत्व परिणामित्वं वा ? नायं, यत्किञ्चित्समवायित्वस्य निमित्तता
 धारणात्, तद्विकारसमवायित्वस्याप्येकममुदायवादे तत्र सत्त्वात्, तच्चानात्वेऽपि
 अनित्यमृद्धटादीर्नित्यसम्बन्धात्सम्भनः, सम्यग्त्वस्य सम्यग्भाष्यत्वनिश्चयमात्, अनि
 त्यत्वे च भावकार्यस्य सौपादानत्वनिश्चयमात्, तदुपादाने तत्समवायसत्त्वे अनवस्था,
 अमत्त्वे उपादानलक्षणाव्याप्तिः; नापि द्वितीयः, तद्वि ताद्विकरूपान्तराभेद,
 तच्च न अभेदे, रूपान्तरत्वव्यावातात् ; तस्मात्परमते नोपादानलक्षणं निर्वहति;
 अस्मन्मते तु यदगिन्नं कार्यनुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, अभेदश्च मृदघट इति
 सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धः, अथ घट इत्यत्र स्वप्रकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदादि
 पक्षस्य न्यस्तत्वात् ; स अभेदः प्रकृते तादात्म्य भिन्नत्वे एतन्निश्चयताकत्वम्,
 अस्ति हि मृदघटयोरैकतादात्म्यम्, भेदाभावे कार्यकारणभावायोगात्, उपादानो

पादेययोः सत्ताभेदाभावाच्च, दण्डवदशेषु नैवम्, भेदे भासमानेऽपि दण्डाधिष्ठा
नात्तदुपहितात्तत्त्वात् घटसत्ताया अन्यत्वात्, अन्यत्वं च दण्डायभावेऽपि सन्
घट इति अनुभवति दण्डो घट इत्यनुभवश्च सिद्धम्; नीलो घट इत्यादौ गु-
णगुण्याद्युतसिद्धसामानाधिकरण्यानुभवस्थले सर्वत्र इदमेव तादात्म्यं विधयः ;
नन्वेवमेकघटाभितरूपरसादीनां घटसत्तैकैव सत्तेति रूपरसादेरन्योन्यं सामानाधिक-
रण्यानुभवः स्यादिति चेन्न, रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मत्वाभा-
वात्, ननु मृदघटयोर्भेदे कथमेकसत्ताकत्वम्, दण्डघटयोरं दर्शनादिति चेत् ?
दण्डघटभेदवत् मृदघटभेदस्य सत्तावच्छेदकत्वाभावात्, रूपरसधोरप्यन्योऽन्यं भेदः
सत्तावच्छेदकः नत्वाश्रयाद्भेदः; अथवा कश्चिदनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यम्,
अतो यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानम्, एवञ्च जगद्विवर्त्ताधिष्ठानं ब्रह्मा
प्युपादानम्, विवर्त्तस्याधिष्ठानाभिन्नत्वात्, ब्रह्मणः कारणत्वाच्च : अभेदश्च सन्
घट इति प्रतीतिसिद्धः सद्रूपाधिष्ठानतादात्म्यविषयत्वात्, न हि सदिति वदस्वरूप
मेव प्रतीवते, तस्य पटादाषननुगतत्वात्, नापि सत्ताजातिविशिष्टम्, अतिरि-
क्तसत्ताकल्पने गौरवात्, प्रतीतिरधिष्ठानतया सत्तादात्म्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, सामा-
न्यादौ सद्बुध्ययोगात्; न च बाधायोग्यत्वं सत्त्वं सामान्याद्यनुगतमिति वाच्यम्,
तस्या एव सत्ताया लाघवानुगृहीतानुभवेन " न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः आत्मैव सिद्धो
द्वितीयः " इत्यादिभ्रुत्या चात्ममाश्रयता सिद्धत्वात् ; अन्यथासिद्धानुभवेन भ्रुत्य-
र्थान्यथाकारणायोगात् ; नापि प्रमाणयोग्यत्वम्, अजाभितानुभवस्य प्रमाणत्वे
बाधायोग्यत्वपर्यवसानात् ; यथार्थानुभवस्य तत्त्वे मिथ्यारजतादिसाधारण्यात् ;
तस्मात्कार्याभिन्नं ब्रह्म कारणं चेत्युपादानम् ; अभेदश्चाधिष्ठानतयेति ब्रह्मविवर्त्तभूतं
जगदिति ।

अर्थभावः— समवायानङ्गीकारादाश्रयाश्रयिभावाङ्गीकाराच्च अवस्थान्तर
योगित्वमुपादानत्वमित्यत्र न कश्चिद्दोषः, एतदेव परिणामित्वमपीति, तदपि मुररथम् ;
रूपान्तरयदभेदो वा, परिणामित्वम् रूपान्तरं च कार्यावयवतापिकरूपान्तराभेदः
परिणामित्वमित्यसङ्गतम्, रूपान्तरस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानेः । स्वसमानसत्ताकत्व
विषयार्थां यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते इत्यत्र पश्यमाणो दोषोऽनुत्पत्तेः । सिद्धान्ते

त्विहमपि पूर्वैव पर्यनसितम् । यदाभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत्कारणमुपादानमित्यत्रापि
न दोषः, उपादानस्यैव सद्धारकोत्पत्तेः सद्धारककार्यतायाश्च सत्त्वात् । त्वत्पक्षेत्व-
त्तदयुक्तम्, कार्यकारणयोर्भेदाङ्गीकारात् ।

ननु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वलक्षणोऽभेदोऽस्तीत्युक्तम् ; सत्यमुक्तम्,
दुरुक्तं तु तत्, तस्य मृद्घट इति सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वाभावात् ; अयं
घटः अयं कम्बुग्रीवः इति सामानाधिकरण्यानुभवाविषयस्यैवैतत्सामानाधिकरण्यानु-
भवविषयत्वात्, त्वयैवाभेदस्यैतत्सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धत्वेऽयं घट इत्यत्र
स्वप्रकारीभूतधर्मद्वयविशिष्टाभेदविषयत्वस्य क्लृप्तत्वादिति हेत्वाभिधानात्, अयं
घटः अयं कम्बुग्रीवः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसि सत्यं ज्ञानमित्यादिषु भिन्नत्वे
सत्यभिन्नसत्ताकत्वासम्भवात् । किञ्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं यदि सामानाधि-
करण्यप्रतीतिविषयः तदा मृद्घटौ भिन्नौ अभिन्नसत्ताकौ चेति प्रयोगः स्यात् ;
संसर्गमर्यादया भानाद्यदि न तथा प्रयोगस्तदा मृद्घटावभिन्नाविति प्रयोगो न
स्यात् । किञ्च तादात्म्यं हि तत्स्वरूपकत्वम्, तत्स्वरूपकत्वं च तत्स्वरूपाभिन्न-
त्वम्, इदं कथं भेदाभिन्नसत्ताकत्वघटितशरीरं स्यात् ! यदि तादात्म्यशब्दो
रूढ इत्युच्यते एवमपि मृदात्मको घट इति प्रयोगो न स्यात्, मृत्स्वरूपं स-
स्येति हि तदर्थः । किञ्च संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यत्रेव तन्तवः पटीभन्तीति सप-
द्यकर्तारि चिन्तनं स्यात्, जायमानात् पटाद्भिन्नतया सस्पद्यकर्तृत्वासम्भवात् । कार्य-
कारणयोर्भेदे अवयवभिन्नत्वे त्वयोक्तो गुरुत्वाधिक्यप्रसङ्गोऽवर्जनीयः ।

अपि च असत् उत्पत्त्यसम्भवात् घटस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानं कार्यस्य
त्वयोच्यते, तत्राजातस्य सूक्ष्मरूपस्य जातस्य घटस्य चाभेदः कथमुपपद्यते ? नचा-
त्रापि भेद एव, असत् उत्पत्तिप्रसङ्गात्, सूक्ष्मरूपकल्पनावैयर्थ्याच्च । तथा च
पिण्डरूपेण प्रागवस्थानं पश्चात् घटरूपेणोत्पत्तिरित्येव वक्तुमुचितम् ।

किञ्च । मृत्पिण्डो घट आसीदिति प्रतीतिर्न स्यात् । “ पुनरावृत्तः स्वर्णं
पिण्डः खदिरान्धारस्यर्णे कुण्डले भवत ” इति च भाष्यम् । पिण्डरूपकार्यं
घटरूपकार्याद्भिन्नमेव हि मतम् । न च तत्र तादात्म्यसम्भवः, तत्राभिन्नसत्ताक

स्वासिद्धेः, सा च पिष्टाभावेऽपि घट इत्यनुभवात् घटाभावेऽपि पिष्ट इत्यनुभवाच्च भिन्नैव सिद्धा । किञ्च द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्याभिन्नसत्ताकत्वं रूपी घट इत्यत्र रूप्यभिन्नसत्ताकत्वं च विषय इति स्यात्, तत्रश्च घटे द्रव्यत्वरूपे न स्याताम् । किञ्च—' यवमयश्चरभंरती ' त्यादौ विकारार्थप्रत्ययानुपपत्तिः, यवस्य चर्वपेक्षया भिन्नसत्ताकत्वात्, अवघातादिना यवनाशेऽपि चरुप्रतीतेः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया एकस्य कारणस्य स्वरूपे ज्ञाते कार्यस्य सर्वस्य स्वरूप ज्ञातं स्वरूपस्यैकत्वात्, स्वरूपं चाधिष्ठानसत्तेति स्वार्थस्त्वयोच्यते, तथा च " मृत्पिण्डेन चर्वमृण्मयं विशातं स्या " दित्यसङ्गतम्, पिण्डघटयोरभिन्नसत्ताकत्वाभवात् । एवं " सदेव सोम्येदमग्र आसी ' दित्यनुपपन्नम्, एकया हि सत्तया उभयोस्तुल्यः सम्बन्धो वाच्यः, अस्य हि सर्वस्य ब्रह्मण्यप्यस्तत्त्वं सम्बन्धः, ब्रह्म तु नाप्यस्तम्, अतो ' बहु स्यां प्रजायेय ' 'सद्य त्यच्चभव ' दित्यादि बहुसामञ्जस्यम् । 'सदेवेति सच्छब्देन प्रकृतिविश्रयास्यसिद्धान्तः, ईक्षणभ्रुतीक्षत्यधिकरणव्याघातः, अद्वितीयान्वयानुपपत्तिश्च ।

यत्तु सन् घट इत्यादौ सद्रूपाधिष्ठानसन्नेदाभाव एव विषय इति । तत्र, मृद्घट इत्यादावभिन्नसत्ताकत्वस्यैव विषयत्वोक्तेरनुगमात् । न च सर्वत्र तत्प्रतियोगिकसन्नेदाभाव एव तादात्म्यं विषय इति वाच्यम्, सन्नेद इति भेदस्य पारमार्थिकत्वविवक्षायां दण्डघटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, व्यावहारिकत्वविवक्षायां मृद्घटयोरपि भेदस्य व्यावहारिकत्वेन तत्रापि तादात्म्याभावप्रसङ्गात् । सन्नेदाभावशब्देन सत्तावच्छेदकभेदाभावविवक्षायां भेदत्वाविशेषेण सर्वस्यापि भेदस्य सत्तावच्छेदकत्वात् मृद्घटयोस्तादात्म्यं न स्यात् ।

किञ्च—किमिदमभिन्नसत्ताकत्वम् ? उभयोरेकसदृश्यत्वञ्चेत् ; घटघटयोरपि तादात्म्यप्रसङ्गः, प्रपञ्चब्रह्मणोः तदभावप्रसङ्गश्च । घटेनाकाशवत् एकेन भिन्ने सदशे इतरस्याध्यासश्रेदुभयाधिष्ठाने औपाधिकभेदस्वाप्यभाव इति पर्यवसितम् । तत्रश्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्गः, घटसत्ताया एव रूपस्पर्शाधिष्ठानत्वात्, एकरज्ज्वारोपितयोः सर्वभूदलनयोस्तादात्म्यप्रसङ्गश्च । अन्यतराधिष्ठानतावच्छिन्ना

धिकरणताकराभितराधिष्ठानतायाश्चेत् ; अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वे
 रूपस्पर्शयोस्तादात्म्यप्रसङ्ग एव । अवच्छेदकत्वसम्बन्धविशेषश्चेत्किमेतावद्दूरथा
 वतेन ! सम्बन्धविशेषः तादात्म्यमिति सुवचत्वात् । किञ्च—इदं सामानाधिकरण्यनिब
 न्धनमिति कुत्र दृष्टम् ? इदं रजतमित्यनेति चेत् ; इदानीं प्रपञ्चमिध्यात्स्यै वि
 प्रतिपन्नतया तत्र साक्षाधिष्ठानरूपासिद्धेः । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यन्यथानुपरत्या
 कल्पने अयं घट इत्यत्रैवाभेद एव कल्प्येत, तस्यैवोपपादकत्वात्, अन्यतोपपाद
 कत्वेनावल्लवस्यापि कल्पने इदमेव कृतः कल्प्यते ? सर्वातिपन्नमयुतसिद्धत्वं तादा
 त्म्यमिति कुतो न कल्प्यते ? तत्सम्बन्धिन्याभेदप्रवेशादिति चेत् ; साक्षात्स्वरूपे
 भेदप्रवेशान्नेदमईम् । अभिन्नसत्ताकत्वमेव तादात्म्यं चेत्, इतोऽप्यन्यत्र कल्पित
 स्वरूपाभेदभेदाविशेषात् कल्पितत्वात् घटकलशसामानाधिकरण्यप्रसङ्गाच्चायुतसिद्धे-
 रेव तादात्म्यरूपत्वं कल्पयितुमुचितम् । अकल्पनमेव वा । कथं तर्हि मृदघटः
 नीलो घट इति सामानाधिकरण्यम् ? अयं घट इत्यत्र कथं सामानाधिकरण्यम् ?
 अभेदादिति चेत् ; कथमिह तन्न स्यात् ? बाधादिति चेत्, कथं तर्हि अभिर्भा
 णयक इति ? उपचारादिति चेदिहापि तथास्तु ।

ननु प्रतीतौ कथमुपचारः ? तस्य शब्दधर्मत्वादिति चेत् ; सामानाधि
 करण्यमपि शब्दधर्म एवेति कथमुपचारो न तस्योपपादकः ? अस्तु वा सामानाधि
 करण्यं प्रतीतिधर्मोऽपि, तस्यभेदगोचरत्वात्प्रतीतिरिच्यते, तदत्राभेदस्यैव प्रतीतिः
 कथं भेदः ? युक्तिरिति चेत् ; तर्ह्यभेदप्रतीतिभूम इति किन्तदुपपादनाय शब्द
 विषाणकल्पनतया ? श्रुतिरपि मुख्यार्थासम्भवे तत्त्वमसिबल्लक्षणयानेतव्या ।

ननु मृदघट इति तावत् सामानाधिकरण्यप्रयोगो दृश्येत, अयं च प्रयो
 गोऽर्थाविशेषप्रतीत्या विना नोपपद्यते, अतः प्रयोगानिमित्तज्ञानस्य विषये निरूपिते
 मृदघटयोः कार्यकारणबोरभेदासम्भवात्, अभेदं विना सामानाधिकरण्यायोगात्,
 घटकलशपोरिवापर्यायत्वाच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं विषय इति कल्प्यत
 इति चेत् ; अन्यत्र बल्लसोभेदभूमस्यैव सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वकल्पनौचित्यात्,
 मृदघटयोगेशोदपर्यायत्वम् । किञ्च—तपोरभेदगोचरायाः प्रतीतिरन्वविषयत्व

कल्पनादपि निर्धिषयत्वकल्पनमेव धरम् । किञ्च कार्यकारणयोरभेदप्रतीतिस्ताव
ददुरपह्नुवा, “ यथा सोम्ये ” ति वाक्येनापि दृढीकृता, अतोऽभेदस्य दुरपह्न
वत्वात् कार्यत्वमनिर्वचनीयत्वादुपपादय, किमनया अभेदप्रत्यक्षापह्नवसामानाधि
करण्यानिर्वाहकस्तपुष्पकल्पनावैयाकुल्या, अवस्थाया एव कार्यत्वं द्रव्ये कार्यत्वव्य-
पदेश औपचारिकः, कादाचित्कावस्थायोग एव वा कार्यत्वमिति वा कल्पय ।
एतेन पृथक् सत्ताशून्यत्वं तादात्म्यमिति निरस्तम्, तस्यापृथक्सत्ताकत्व एव
पर्यवसानात्, सत्ताशून्यत्वस्य दण्डघटादिवाधारणत्वात्, ब्रह्मण्यभावात् पृथक्
पदवैयर्थ्यात् । सत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं तादात्म्यमित्यपि न, अवच्छेदकत्वं यदि
तदध्यस्तत्वम्, तदा सत्तावच्छेदकेति व्यर्थम् । भेदाभावे कार्यत्वानुपपत्तिश्च
त्वयैवोक्ता भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावविवक्षायां भेदे वैषम्याभावाद्द्विशेषणवैयर्थ्यात् ।
भेदो हि सत्ताभेदकताप्रयोजकः, यथा दण्डघटयोः स्वयं भिन्नत्वात् सत्ता मित्रा,
मृद्घटभेदस्तु मृद्घटयोर्न सत्ताभेदकताप्रयोजकः, अतस्सत्तावच्छेदकभेदशून्यत्वं
तादात्म्यमिति चेत् ? भेदत्वाविशेषे कथमिदं वैषम्यम्, वैपरीत्यस्यापि
सुवचत्वात् ।

ननु भिन्नाविभाविति दण्डघटयोः प्रत्यक्षेण भेदो गृह्यते, मृद्घटयो-
स्तु नैवम्, किन्त्वनुमीयते—इति वैषम्यान्मृद्घटयोर्भेदो न सत्तावच्छेदक इति
चेन्न,— परोक्षत्वापरोक्षत्ववैषम्यस्यापि वैपरीत्यप्रयोजकत्वशङ्काया निवारकाभावात् ।
एतेन सत्तानवच्छेदकभेदवत्वमित्यपि निरस्तम् । किञ्च अभिन्नघटाकत्वमित्यत्र
सत्तया कः सम्बन्धो विवक्षितः ? नतावत्तादात्म्यमेव, आत्माश्रयात् । नापि तास
त्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वं सम्बन्धः । सर्वस्यापि सत्तासम्बन्धराहित्येनातिप्रसङ्गात् ।
घटादेर्मृत्सत्तातिरिक्तवाष्पाद्यवच्छिन्नसत्तासंयोगित्वाद्द्रव्येष्वव्याप्तेः । अस्य सम्ब-
न्धत्वासम्भवाच्च । न हि जलगणधैत्यातिरिक्तशैत्यराहित्याद्द्रव्यौ शैत्यविशेषप्र-
त्ययः । नापि संयोगः अद्रव्येष्वसम्भवात् । न च सत्तासम्बन्धसत्ताप्रतियोगिक
भेदाभावः, मिथ्यात्वेन प्रपञ्चस्य सत्तया भिन्नत्वात् । न च पारमार्थिकभेदाभावः,
पारमार्थिकभेदस्याप्रसिद्धेः । न च ब्रह्मैव तादसोभेदः, प्रपञ्चेन सम्बन्धस्यानिरू-

पणात्, निरंशिकरणत्वाच्चातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । नाप्यधिष्ठानाध्यस्यमानभावः सम्बन्धः, तस्य सन् घट इति प्रतीतिविषयत्वासम्भवात् । अध्यस्यमानत्वञ्च तद् भेदेनोत्पन्नत्वं तदभेदेन प्रतीयमानत्वं वा न सम्भवांत, अभेदासम्भवात् प्रतीति विषयत्वाभावाच्च । न च सत्तावच्छेदकत्वं सम्बन्धः, सम्बन्धमन्तरेणावच्छेदकत्वासम्भवात् ; तस्य प्रतीतिविषयत्वासम्भवाच्च । अनिर्वचनीयः कश्चिद्धर्मस्तादात्म्यमित्यपि न, तस्यभेदादन्यत्वे सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वाभावात् । अनन्यत्वे तद्व्याप्यत्वे च भेदे विद्यमाने तदयोगात्, उभयोस्तुल्यसत्ताकत्वात् ।

नन्वभेदः प्रातिभासिकः, यौक्तिको भेदो व्यावहारिक इति चेन्न, “ यथा सोम्येति ” श्रुतिविरोधात् । न हि प्रातिभासिकाभेदमात्रेण ततो मित्रस्य तज्ज्ञानेन ज्ञातता सम्भवति । यच्च ब्रह्माभेदः सन् घट इति प्रतीतिसिद्ध इति ; तन्न, घटादेरेव सत्त्वात्, अन्यथा तस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात् । किन्तर्हि सत्त्वम् ? उच्यते । अस्तिनास्त्योः परस्परप्रतिषेधकता नाशत् सर्वलोकविदिता, नास्तीति चेह नास्तीति इदानीं नास्तीत्याधिकरणसापेक्षभावप्रतियोगित्वं प्रतीयते, यत्र चाधिकरणविशेषाप्रयोगः तत्रापि विवक्षित एव सः, प्रकरणादिना तन्निर्धारणम् ; योऽपि समवायो नास्तीत्यादिप्रयोगस्तोऽपि सर्वदेशसर्वकालाभावप्रतियोगित्वगोचरः ; न च तादृशाभावाप्रसिद्धिः, अभावे एकत्वस्याविवक्षितत्वात्तत्र तत्र प्रसिद्धा एवाभावा विषाक्षताः, संयोगादतिरिक्ते प्रसिद्धे उक्तमभावप्रतियोगित्वमारोप्यते, अनारोपमूलकसमवायनिषेधस्तु संयोगादतिरिक्तः प्रतियोग्यतिरिक्त सम्बन्धो न भवतीत्यादिरूपः ; एवं चेह घटो नास्तीत्येतत्प्रतिषेधकतया ह घटोऽस्तीत्यस्य एतद्देशीयाभावप्रतियोगित्वाभावो विषयः, इदं वस्तुस्वरूपमस्तीत्यादेः सर्वकालवर्त्यभावप्रतियोगित्वप्रतिषेधात्मकत्वात्तादृशाभावप्रतियोगित्वाभावो विषय इति । - यद्वा अस्तीति स्वार्थिकप्रत्ययवदनतिरिक्तार्थः, अत एव ह्यात्मभरणवचनत्वमुच्यते, आत्मशब्दः स्वरूपवचनः, तिङन्तस्य साध्यरूपेण प्रत्यायकत्वमर्यादात्सारेण भरणशब्दप्रयोगः, अस्तिप्रयोगश्च अनतिरिक्तार्थत्वेऽपि कारकपदानां क्रियापदेन विना शेषकत्वाभावात् । कालान्वयार्थञ्च इह घटसन्नित्यत्र सन्निति प्रयोगस्तु

इह घट इत्येतावन्मात्रोक्तौ उत्पत्तिविनाशादिसाधारणतया तदाकांक्षानिवृत्तये ।
 क्रियान्तराप्रयोगादेव तदाकांक्षा निवर्तते इति चेत् ? सत्यम्, अत एव हि वा-
 चिदिह घट इत्येतावत्मात्रं प्रयुज्यते । प्रकारस्य प्रकारान्तरादूपकत्वादयमपि प्रयो-
 गो युज्यत एव । न तु सत्त्वप्रतीत्यर्थोऽयमस्तेः प्रयोगः, देवदत्तो भुङ्क्ते यशदत्तः
 पचति विष्णुभिक्षो गच्छतित्यादौ अस्तेरप्रयोगात् । तत्राप्रयोगो हि क्रियापदान्तर
 सत्त्वेन वाक्यस्यान्वयबोधसामर्थ्यात् । साजति प्रयोगः कालार्थश्च । यद्वा प्रामा-
 णिकत्वं सत्त्वम्, तच्च प्रामाणिकत्वम्, स च प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात् परोक्षा
 परोक्षसर्वप्रमाणगोचरः, अत एव घटज्ञानमात्रात् ज्ञानान्तरमनोपेक्ष्य 'घटोऽस्तीति
 प्रयोगः । सत्त्वस्य सर्वज्ञानगोचरत्वात् । अस्तेः प्रयोगः पूर्ववत् कचिद्वाक्यसि-
 द्ध्ये कचिद्विप्रतिपत्तौ साधनप्रतिशयम् । अथ वा बाधायोग्यत्वं सत्त्वम् । न चे
 लाघवानुगृहीतप्रत्यक्षांशुभेनात्ममात्रस्यैव सत्त्वम्, अनन्तरपदार्थिना बाधितत्व-
 कल्पने गौरवात् ; सर्वप्रतीत्यप्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेश्च । नचाबाधितत्वं ब्रह्मणि
 प्रत्यक्षं विषयीकर्तुं शक्नोति । ब्रह्मस्फुरणस्य प्रकाशमात्रत्वात्, तेन बाधायोग्य
 त्वप्रकाशासम्भवादद्वैतभूतिरीश्वराद्वैतनिषेधादिपरा ।

एतेन विवर्तोपादानत्वव्याघातपूदर्शनेन श्रुतिव्याघातोऽपि दर्शितः ।
 सीद्विद्यया तावद्विवर्तपक्षो व्यवह्रियते, स्तब्धोसीत्यनेन आदेशमप्राक्ष्यः, येनाभुत
 मित्यादिपूतिपक्षनिमित्तोपादानत्वविशिष्टज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं पूतिपक्षम् । अतस्त
 द्विरुद्धो विवर्त्तवादः । आदेशशब्दस्य नियन्त्रणपरत्वमाचार्यैरेव उपपादितम् ।

एवं " येनाभुत " मित्यनेनापि व्याघातः, प्रसन्नब्रह्मणोऽत्मत्वमि-
 न्यावस्तुनोरत्यन्तविलक्षणतया अन्यतरशनेनान्यतरस्य ज्ञातव्यारम्भत्वात् । अधि-
 ष्ठानज्ञानेनाप्यस्त ज्ञात भवतीति यद्युच्येत, तदा भूतस्य भूतत्वोऽस्मिन्प्रसन्नः,
 शुक्तिज्ञानस्यैव रजतज्ञानत्वमसङ्गात् । नन्वज्ञातस्य स्वरूपं ज्ञात भवतीत्यर्थः, मि-
 थ्याभूतस्याधिष्ठानातिरेकेण स्वरूपभावादिधिष्ठानमेव तस्य स्वरूपमिति चेत् ?
 किमयं स्वरूपशब्दो लाकशुत्यत्र एव, उत त्वया परिभाषितः ? नायः, घटस्व-
 रूपमित्यत्र स्वरूपशब्दस्य घटार्थकत्वेनैव व्युत्पत्तेः ; इहापि तथैव विषयाय.

शातत्वासम्भवरूपदोषतादवध्यात् । न द्वितीयः, अश्रुतशब्देन पारिभाषिकस्वरूप शब्दाद्योपस्थाने लक्षणाप्रसङ्गात् ।

“ कथन्तु भगव इत्य ” नेनापि व्याघातः, विवर्तपक्षे शङ्कानुदयात् । एवं दृष्टान्तवैयर्थ्यञ्च, मृच्छानेन सर्वस्य शातता हि तत्र प्रतिपाद्यते, तच्च कार्य-कारणयोरभेद एव युज्यते, न तु कार्यस्य मिथ्यात्वे ।

एवमन्यज्ञानेनान्यस्य शातता कथं भवति ? कार्यञ्च भिन्नमेव, पृथुञ्च धोदराकाररूपरूपभेदात् नामभेदाच्चेति नैयायिकाशंका निरासार्थेन ‘वाचारम्भण’ मित्यनेनापि व्याघातः । तत्र “ वाचारम्भणं मृत्तिकेत्येष सत्य ” मिति कार्य मिथ्यात्व वारणसत्यत्वं च प्रतिपाद्यते इति चेत् ? किमिदं कारणसत्यत्वम् । पारमार्थिकत्वे अद्वैतहानिः, व्यावहारिकत्वे कार्यस्य मिथ्यात्वं यदि प्रातिभाषिकत्वेन तदा मृदोऽपि कार्यत्वात् मृदघटयोस्सत्त्वे न विशेषः । यदि व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वं तदाप्यवमेव दोषः, कार्यस्यैव मिथ्यात्वस्य वाच्यत्वात् नामधेयग्रहण-वैयर्थ्यञ्च । “ मृत्तिकैव सत्ये ” ति वाच्य इति करणवैयर्थ्यञ्च । विद्वान्ते तु वाचा वागर्थे, अव्ययनेन वसतीतिवत् प्रयोजनस्य हेतुतया निर्देशः, इदमुपलक्षणम्—रूपस्यापि ग्रहणात्, वागर्थे हानाद्यर्थे च, विकारः—अवस्था, नामधेयं च आरभ्यते—स्पृश्यते । हेतुमाहमृत्तिकेति, या सा मया पूर्वाहणे मृत्तिका दृष्टा सैवेदानीं घट आसीदित्यवधि तत्रत्यमिज्ञानात्त द्रव्यस्य भेद इति भावः ।

एतेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिशयाः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नत्वापि मिथ्यात्वात् ब्रह्मव्यतिरेकेण शातव्यान्तरं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम्, अत एव हि वाचारम्भणमिति दृष्टान्ते सर्वस्य मिथ्यात्वेन शातता प्रतिपाद्यते इति निरस्तम् । किञ्च यदि ब्रह्मणि शाते सर्वं शातं भवतीत्युच्येत, तदा सर्वशब्दस्याधेयपरत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि शाते शातव्यमदोषं शातं भवति, इतरस्य मिथ्यात्वेनाशातव्यत्वादिति वक्तुं शक्येतापि, नचैव भूयन्, अपित्यभ्रतं भ्रतं भवतीति । तत्र ब्रह्मणि भ्रुते पूर्वमभ्रतं तदेव ब्रह्म भ्रुतं भवतीत्य वक्ष्यतेत्या अन्यच्छ्रुतं भवतीत्यर्थः प्रतीयते ।

ननु दृष्टान्ते " सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या " दित्युक्तेः दार्ष्टान्तिके तद्वि-
 शक्षितमेवेति चेन्न ; दृष्टान्तबलात् सर्वत्वलाभे तत्समानार्थत्वाय तद्वत् कृत्स्नस्य
 तत्कार्यं नया तदभिलक्षेन ज्ञाततैव विवक्षणीया, न तु कृत्स्नस्याज्ञातव्यता ।
 दृष्टान्ते हि सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्य दित्युच्यते, न हि तत्र कृत्स्नस्य मृण्मयस्या-
 ज्ञातत्व मृत्पिण्डस्य ज्ञातव्यत्वं च विवक्ष्यते ।

एतेन दार्ष्टान्तिक एवासङ्कोचात् सर्वत्वलाभ इति निरस्तम्, तत्राभे-
 ऽपि दृष्टान्तवैधर्त्येन इतरज्ञातव्यत्वविवक्षाया असम्भवः देव । तदसम्भवश्च जला-
 हरणाद्युद्देश्यसिद्धये घटस्यैव ज्ञातव्यत्वात् । तदर्थमेव हि मृत्पिण्डस्य
 ज्ञातव्यता ।

एवं " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " दित्यत्र विवर्तपक्षे इदं द्रव्य-
 नैवैश्वर्यम् । स्वरूपोपादानपक्षे ' अग्रे सदेवासीत् तदैक्षत ततेजोसृजत ' इत्येव
 पर्याप्तेः । सिद्धान्ते तु इदं ग्रहणाभावे ब्रह्ममात्रस्य पूर्वगवस्थानेऽक्तौ तस्यैव बहु-
 भवनाभिधाने स्वरूपोपादानत्वशङ्का स्यादिति अस्यैव सूक्ष्मरूपेणावस्थानमुच्यते
 ' इदं सदासी ' दिति, ईक्षणसहकारादनेन विशिष्टोपादानसिद्धिः । किञ्च नहीदं
 सदिति सत्यमिध्यावस्तुनोऽस्मानामाभिकरणव्यपदेशसम्भवात् । नहि रजतं शुक्ति-
 रासीदिति व्यपदिशन्ति । व्यपदिशन्ति हीदं रजतमिति इति चेत् ? किन्तवः ?
 स व्यपदेशो भ्रान्तिमूलः । तदभावे च कथं श्रौतो व्यपदेशः । सदेवासीदिदं
 नासीदित्युक्ताव्याह रः । वृद्धमिच्छतो मूलतो हासिश्च, उपादानत्वप्रतीतिर्हि
 मिध्यात्वं सिद्धाधियपितम्, सैवासिद्धा, नहे मेदे देवदत्त एवासीन्नान्य इत्युक्ते
 देवदत्त इतरेषामुपादानमिति प्रतीयते । अयं घटः पूर्वं मृण्मात्रमासीदिति वदि-
 दमेने सम्जातमासीदित्युक्तौ हि उपादानत्व सिध्येत् । तथोक्तौ चानेन वाक्येन
 सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधात् प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिरित्येतत् व्याह्रियते ।
 सजातीयादिविशेषणस्य यदस्ति तदासीदित्युक्तौ न दोष इति चेन्न;—पूर्वं कार्या
 भावमात्ररतिपादनस्यैव कारणत्वप्रतिपादनोपयोगितया मिध्यात्वप्रतिपादनस्या-
 नुपयोगात् ।

एवं " तद्वैक आहु " रित्यादिना कार्यस्य प्रलयकालेऽपि सत्वप्रति-
पादेनन तार्किकमतनिराकरणेनापि व्याघातः ; न च तद्वाक्यं शून्यथादिनिराकर-
णार्थमिति वक्तुं शक्यम्, सर्वदा शून्यत्ववादिमिरम इति विशेषानभिधानात्,
जायत इत्यनभिधानाच्च । अतोऽनुयादस्यायमर्थः—इदं प्रलयकाले अविद्यमानमेवा
सीत्, कथं तर्हि सर्गसम्भव इत्याशय कर्तृसद्भावमाह एकमेवेति, एकशब्दः
प्रधानपरः, ईश्वरो विवक्षितः; घटादिरूपकार्यं इय कर्तापेक्षितः, न च जीवस्य
तदानीं करणकलेवरादिविधुरस्य कर्तृत्वमुपपद्यते । ततस्तद्वैधुर्थात् कथं सर्गं इत्य
त्राह अद्वितीयमिति ; कर्मन्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । कार्यत्वं हि सकर्तृकत्वेन व्याप्तं,
न तु द्विकर्तृकत्वेनाप्रयोजकत्वात्, क्वचिद्बहुकर्तृकत्वदर्शनात्प्रसङ्गाच्चेति भावः;
सहकार्यपेक्षायामाह असत् इति । तस्मादेकशब्दोदितादीश्वरादसत्तः प्रागभावाच्चे-
त्यर्थः; कार्योत्पत्तिक्षणे अविद्यमानात् हेतुत्वमात्रविवक्षया पश्यमी । उत्तरस्याय
भावः । कथमिति मृदादेर्विकारादिस्पर्शमात्रदर्शनात् कार्यद्रव्यस्य कारणाभेदात्
प्रागभावासिद्धेश्चेति ।

एवं " बहुस्यां प्रजायेये " ति व्याघातः, अभेदानुपपत्तेरेव । प्रजाये-
येति च व्यर्थम् । सिद्धान्ते तु स्वस्य बहुभावांसिद्धिद्वारा सर्गसङ्कल्प उच्यते ' प्र-
जाये ' येति, प्रजनयेयेत्यर्थः । ' तत्तेजोऽभव ' दिनि वक्तव्ये ' तत्तेजो सृजते '
त्यस्वरसम् । सिद्धान्ते तु द्वारसर्गोऽभिधीयते—स्वरूपाभेदभ्रमव्यावृत्तये । एवं
ब्रह्मोपादानत्वस्य विशेषणस्य चाभ्यासः।द्विशिष्टोपादानत्वतात्पर्यं स्पष्टम् । अपागाद
ग्नेराग्नत्वमित्यादिना कार्यमथ्यात्वं प्रतीयत इति चेन्न,— अग्निस्वरूपमङ्गीकृत्या
ग्नित्वस्यैव निगसात् । तस्मादवयवनिनिराकरणमिह क्रियते, समुदायातिरेकेणावयवि
नोऽभावादाग्नित्वजातिर्दूरोत्सारितेत्यर्थः ।

" ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे " त्यनेनापि व्याघातः ।
कथमेतदात्म्यम् । चेतनाचेतनगतदोषस्य ब्रह्मण्यपि प्रसङ्गादित्यत्राह ' तत्सत्य '
मिति । तत्र हेतुः ' स आत्मे ' ति, शरीरीत्यर्थः । समभिव्याहारविशेषविधुरस्या
त्मशब्दस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिन्धेव स्वारस्यात् । एवं " तत्त्वमसी " त्यनेनापि

व्याघातः, शरीरित्वेन विशिष्टोपादानत्वमुपपाद्य कार्यविशेषे तदुपसंहारात् । एवं
“ ब्रह्मवा इद ” मित्यादिश्रुत्यन्तरैरपि व्याघातः ।

सद्विद्यामहावाक्यतात्पर्येणापि व्याहन्यते विवर्तवादः । तथाहि—पुत्रानु-
कम्पया तस्य मोक्षसाधनज्ञानमुत्पिपादयिषुर्निमित्तोपादानत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वम्भन्वानस्तदुपदेशायोद्युक्तोऽर्थगौरवमनुसन्धाय जिज्ञासामुत्प्रेनेममर्थमुपदेष्टुं
तस्य जिज्ञासोत्पादनाय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्षिप्य तस्य जिज्ञासामुत्पाद्युत्तेन
पृष्टस्सन् ‘ सदेवे ’ त्सारस्य पट्टभिः खण्डैः कारणत्वमुपदिदेश । पुत्रोऽपि जिज्ञा-
सितमर्थं ज्ञातवान् । पुनर्ज्ञातव्यान्तराभावात् । “ तद्वास्य विजज्ञाविति विजिज्ञा-
वि ’ त्पुपसद्दुतम् । जिज्ञासानिवृत्तेश्च श्वेतकेतुः पुनर्न पमञ्छ । अतो, निमित्तो-
पादानत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनतया महावाक्यतात्पर्यविषयत्वात्, तद्वि-
रुद्धो विवर्तवादः । उत्तरखण्डानां किं प्रयोजनमिति चेत् ? उक्तार्थस्वीकरीकरण-
मिति ब्रूमः । शिष्यस्य जिज्ञासानिरेहेऽपि स्वोत्पादितं ज्ञानं दृढीकर्तुं आचार्यः
शिष्यानुकम्पया उक्तमेवार्थं दृष्टान्तादिभिरुपपाद्य उपसङ्गहार । तत्रचेतनोपादा-
नत्वसद्वारकत्वञ्च दृढयति, “ स्फुणान्त ” मिति । चेतनस्य सुपुत्रो लयोपपादना-
त्तस्य प्रलयोत्पत्तिसम्भव उक्त इति चेतनानुपादानत्वशङ्काव्यावृत्तिमुखे कारण-
वाक्ये ‘ इद ’ मिति चेतनोऽपि संगृहीत इत्युक्तं भवति । स च लयः सद्वारका-
वस्थाप्रहाणमेव, न तु द्रव्यस्वरूपनाश इत्यभिप्रायेणाह “ यथाशकुनि ” रिति ।
बन्धनं सूक्ष्मबन्धनशास्त्रा, मनो-जीवः, प्राणः-परमात्मा । शकुनिर्निर्व्यापारतया
बन्धनं प्राप्य यथा तिष्ठति तथा जीवः स्वव्यापारभूतज्ञानविकासावस्थां विहाय
‘ परमात्मानं प्राप्य तिष्ठतीत्यर्थः । चेतनोपादानत्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति,
“ अज्ञानाये ” ति शरीरस्य सृष्टिवाक्योक्तभूतलयात्मकत्वं युक्त्या पूसाप्य, तद्वि-
शिष्टचेतनोपादानत्वमिह प्रतिपाद्यते । “ सदायतना ” इति श्रितिरुक्ता, ‘ स-
त्प्रतिष्ठा ’ इति लयः । प्रागुक्तं शरीरस्य भूतत्रयात्मकत्वं सारयति ‘ यथाविव ’
ति । श्रित्युत्तरार्थे भागवतसम्भावनाऽर्थमज्ञानशिवमित्यादिनोक्तमिह सारितम् ।
सुपुत्रिण्यन्तरमप्याह ‘ अस्य सोम्ये ’ ति । तेजः शब्दो जीवपरः, स्वप्रकाश

त्वात्प्रकाशवत्त्वाच्च । ' स य ' इति । ' सदेवे ' त्यत्र यत्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं
 वस्तुत्वं तदेवेदानीं मुपुत्तौ लयस्यानत्वेनोक्तमित्यर्थः । सद्धारकत्वस्थाप्यार्थमाह
 ' एतदात्म्य ' मिति । एष आत्मा यस्य तदेतदात्म्यम्, स्वार्थे ष्यञ् । दोषा-
 न्वयप्रसङ्गादिदमनुपपन्नमित्याशङ्क्य स्वरूपाभेदो न विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह-
 ' तत्सत्य ' मिति । हेतु माह ' स आत्मे ' ति । उक्तमुपादानत्वं विशेषे उप-
 संहरांत, ' तत्त्वमसी ' ति । उक्तं सद्धारकावस्थाश्रयत्वेनोपादानत्वं नवकृत्योऽभ्यस्य
 दृढीक्रियते । याद स पत्तिमात्र लयः कथं सुप्ता न जानीयुः, शकुनिर्हि जानातीत्य
 मिप्रायेणाह ' भूय ' इति । सुषुप्तिदशायां शरीरविशिष्टस्य न लयः, किन्तुज्ञान-
 विकसावस्थाविशिष्टस्यैवेत्यभिप्रायेणाह, ' त इहे ' ति । शकुनेर्बन्धनादागतस्य
 तज्ज्ञानदर्शनात् तद्वादहापिज्ञानं स्वादिति शङ्कापि दृष्टान्तेन परिहार्येत्यभिप्रायेणाह
 ' भूय ' इति । ' समुद्रा ' दिति । मेधैः समुद्रादप उद्भूत्य वर्षणाद्धि नद्यः पूव
 हन्तीति भावः । इय समुद्रादागता उत्थाने न शरीरसृष्टिरित्यभिप्रायेणाह ' त
 इहे ' ति । नदीदृष्टान्तेन स्वरूपविकारः पूतीयत इत्यभिप्रायेणाह ' भूय ' इति ।
 नन्वणिम्नः कथं महत्त्वम्, अतः कार्यं द्रव्यान्तरमेव, तच्च पूर्वमेव कारणे वर्तते
 सामग्रथा तदभिव्यज्यते, इति ह्येक आहुरित्यभिप्रायेणाह ' भूय ' इति । यदि
 पूर्वमेव कारणे कार्यं स्यात् तदा तत्तलोपलभ्येत, नचाभिव्यञ्जकाभावादनभिव्य-
 क्तिः, सामग्रथा व्यञ्जकत्वे तद्विरहे कार्यापूतीतिपूषङ्गात्, तस्मादण्वेवावयवान्तरैः
 सह पृथुकार्यता भजत इत्यर्थः । यदि परमात्मा कार्यकारणान्तर्गतः, स कथं
 नोपलभ्यत इत्यत्राह ' भूय ' इति । लवणवत् परमात्मग्रहणे उपायान्तरं ब्रह्मी-
 त्याह ' भूय ' इति । पूर्वोक्तवाङ्मनससंपत्तिकालोपपादनाभिप्रायेणाह ' भूय ' इति
 उक्तार्थस्य सत्यतोपपादनाभिप्रायेणाह ' भूय ' इति । सर्वेषां पूषनानां मदीयपूषनमनस्य स्वप्नान्तरवद्वक्तव्यं स्वयमेव ब्रह्मीति वाभि-
 प्रायः । ' यथा तत्र न दद्यते ' ति । येन सत्येन न दद्यते तथैव सत्यमिदं विशि-
 ष्टोपादानत्वं, अतस्तत्परशुग्रहणेनापीममर्थे साधयामीत्यभिप्रायः । एवं निमित्तत्व
 विशिष्टोपादानत्वयोरैव सद्विद्यातात्पर्याद्यगमात् तद्विरुद्धो विवर्तवादः इति ।

एवं सूत्रव्याघातोऽपि, “ तदग्न्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ” इत्यनन्यत्व प्रतिपादनात् । तस्य ब्रह्मणः अन्यत्वं न विद्यते यस्मादन्वत्तदनन्यत्, तस्य भावः—अनन्यत्वमिति विवक्षायां हेतुनन्वयः, नामरूपस्पर्शस्य हेतुत्वेनाभिधानात् । न च तस्य मिथ्यात्वे हेतुत्वसम्भवः । “ वाच्यारम्भण ” मिति व्याव-
हारिकत्वमुक्तम् । तदेयात्र सूत्रे आरम्भणशब्दविवक्षितमिति चेन्न;—‘वाच्यारम्भण’
मित्यस्य एतदर्थरत्त्वस्या “ रम्भणशब्दादिभ्यः ” इत्यनेनैव निरासात् । न हि
वाच्यारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ।

एवं श्रुतिव्याघातादेव माध्वाश्च ध्वस्ताः । अयं हि माध्वानां अध्वा,
जगन्निमित्तमेव ब्रह्म, नोपादानमपि ; परिणामित्वं ह्युपादानत्वम्, तच्च निर्धिकार
त्वश्रुतिविरुद्धम् ; न च चिदचिद्विशिष्टस्य जगदुपादानत्वं, विशिष्टस्य विशेषण
विशेष्याभ्या मनन्यत्वेन विशेष्यस्थोभयोर्वोपादानत्वविषयायामुक्त एव दोषः, विशे
षणोपादानत्वोक्तिर्ब्रह्मणोऽनुपादानत्वपर्यवसायिनी ; तस्मान्निमित्तमेव ब्रह्मेति ।
श्रुत्या विशिष्टोपादानत्वप्रतिपादनादेव ते निरस्ताः । मृद्रूपं कारणं तिसृत्करणोप-
देशात् भूतलयात्मकम्, तथा तत् एव घटोऽपि भूतलयात्मकः, ततश्च विशिष्ट-
मेव कारणम्, विशिष्टमेव कार्यं, तत्राप्यंशभेदनिरूपणे कार्यगतत्तद्द्रूतांशे कारण
गतत्तद्द्रूतांशः कारणम् ; एवमिहोपि चिदचिद्ब्रह्मसंबलितं कारणं कार्यमपि,
तथा अंशभेदनिरूपणे तत्तदंशे तत्तदंशः कारणम् । अचितः कार्यत्वमिदंस्याद्धार-
कम्, द्रव्यस्य नित्यत्वात्, चिद्ब्रह्मणोः कार्यत्वं सद्धारकावस्थाद्धारकम् । सम्भ
वेति च द्वारस्याववधायकत्वं, कारणत्ववत् । दृश्यते चाक्षयत्वेऽपि द्वारस्याव्यव
धायकत्वम्, खट्वाया शयितेऽपि प्रासादे शेत इत्यत्र, घटं वहत्यप्युदकं वहती
त्यत्र च । उदकानाश्रयत्वे हि घटवहनाच्छ्रमाधिक्यं नोपसम्भेत्, गुणद्रव्याभय
तायाः श्रमहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्, ततोऽन्वयस्य स जलकुम्भवहनस्यापि प्रयोजकत्व
मनुपपन्नम् । “ काठिन्यवान्यो विभती ” त्यादिकंमपि दृश्यते । नचैवं भूतलस्य
घटगतत्वं श्रयत्वमसङ्गः, अपृथक्सिद्धस्य स्वापृथक्त्वत्वं प्रति पृथक्सिद्धस्य स्वपृथक्
विद्य प्रति च द्वारत्वात् । ब्रह्मणि सद्धारकावस्थान्वये ‘ बहुस्था ’ मित्यादि प्रमाण

सहस्रमुपलभ्यते । अन्यत्रादर्शनेऽपि श्रुतियलादेव सद्धारकाश्रयत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्, किं पुनस्तद्दर्शने । द्वारसापेक्षत्वाच्च न निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः । निषेधो हि यथा प्रसक्ति, प्रसक्तिश्च यथान्यतद्दर्शनम्, अचेतने च विकारः साक्षादेव दृष्टः, तथैवेह प्रसक्तो निषिध्यते । यथा भूतले घटो नास्तीत्यत्र संयोगसम्बन्धेन प्रसक्तेः तथैव निषेधः, न सम्बन्धान्तरेण । नच साक्षात्त्वविवक्षायां लक्षणा, अधिकरणप्रतियोग्यभावपदेषु कस्यापि लक्षणाविरहात् । घटघटत्वयोः प्रतियोगित्वप्रतियोगिता वच्छेदकत्ववदवच्छेदकीभूतस्य संसर्गस्यापि बाधयेनैव भावात् । एवं चेतनगत दोषान्वयंनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम् । एवञ्च श्रुतिसिद्धोपादानत्वनिरासे श्रुतिविद्वेष एव निमित्तम् । श्रुतिदृढयविसंवाच्यार्थस्य श्रुत्यर्थतया कीर्तनादपि श्रुतिविद्वेषः सिद्धः । तथाहि— एकविग्रानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सादृश्यप्राधान्यनिबन्धना, सादृश्यनिबन्धनत्वे दृष्टान्तत्वयं वाचारम्भणमित्युक्तम् ; तदनुपपन्नम् । तज्ज्ञानस्य तत्सदृशज्ञाने कथं हेतुत्वम् ? सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् तत्सदृशमिति ज्ञाने हेतुत्वं तु सर्वसाधारणत्वाच्च ब्रह्मासाधारणमिति तमप्राप्त्यः येनाश्रुतमिति निर्देशानुपपत्तिः । दृष्टान्तवैधर्म्यं च । दार्ष्टान्तिके हि प्रमेयत्वादिना यथाकथञ्चित्सदृशत्वेन ज्ञानं विवक्षितम्, तत्र किमर्थं तत्कार्यस्य दृष्टान्ततयोपादानम्, विशेषोपादानस्य प्रयोजनाभावात् । किञ्च सादृश्ये किमर्थो निबन्धः ? ततोऽपि तद्विसेदृशत्वेन ज्ञातं भवतीत्येव वक्तुं युक्तम्, ब्रह्मापेक्षया कृत्स्नस्याप्यत्यन्तविसदृशत्वात्, तत्प्रतियोगित्वस्य कथञ्चिद्ब्रह्मासाधारण्यसम्भवात् । ततोऽपि तज्जन्यत्वेन ज्ञातं भवतीत्येतद्द्वयम्, दृष्टान्तस्वारस्यात् । प्राधान्यात् ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । इतरज्ज्ञातप्राप्त्यम्, तज्ज्ञानेन कलस्यैतज्ज्ञानेनैव सिद्धत्वादिति ह्यर्थः, तथा च लक्षणा 'वाचारम्भण' मित्यस्यादृष्टान्तत्वाच्च ।

ननु वाचा वाग्निन्द्रियेणारम्भणं—उत्पादन यस्य सांकेतिकस्य भाषाशब्दस्य तन्नामधेयं विकारः, कर्मणि षञ् विकृतम्, सस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाणत्वात् । 'वादानि' त्याकारान्तः, 'मृत्तिके' त्यादिः, सस्कृतनामधेयन्तु सस्ये निरर्थं अतस्संस्कृतस्य नित्यत्वात् सार्वत्रिकः प्रयोगः, भाषाया विकारत्वात्

काचित्कः, अतो व्यापकत्वात् संस्कृतस्य भाषाविशेषेण यत्कल देशविशेषे व्यवलक्षणं तत्संस्कृतज्ञानेन भवति तथेहापि ब्रह्मज्ञानेन इतरज्ञानकार्यं भवतीत्यर्थं चेन्न;— संस्कृतस्यैव काचित्कत्वात् । सम्यगधीतव्याकरणानामेव संस्कृतप्रयोगमध्यात् । अन्यथा ह्यपभ्रंश एव स्यात् । यथेति पदाभावेन टष्टान्तत्वं चापन्नम् । न च ' यथासोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वे मृण्मयं विशातं स्या ' दित्येव च्यते, तस्योपपादक ' वाचारम्भण ' मिति वाच्यम्, अनुषङ्गस्यैव दोषत्वात् । अनुषङ्गेऽपि पिण्डमणिपदानन्वयाच्च । नखनिकुन्तनेन कार्णायसमित् तदत्यन्तासङ्गतम् । तस्मात् श्रुत्यैव सर्वे वादिनो निरस्ताः ।

श्रुत्यैवैवं समस्ताश्च निरस्ताः प्रतिवादिनः ।

तथैव हृदयं सम्यक् बोधिता मम देशिकाः ॥

एवं मध्यमते सूत्रव्याघाताऽपि स्पष्टः ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासान्धार्थपादसेवासमधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपराशरणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचर्योपरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

ब्रह्मोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम

त्रिपञ्चाशः स्कन्धः ॥५३॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःपचाशोवादः ॥

यत्प्रपत्तिं विना सर्वैर्यस्य माया दुरत्यया ।

धनञ्जयरथोत्तंसं तत्प्रपद्ये परं महः ॥

यदुच्यते—“ मायां तु प्रकृतिं विद्या ” इति विश्वस्य मायोपादान कत्वश्रवणात्, मायाशब्दस्य च मिथ्यार्थत्वात् मिथ्योपादानकस्य च सत्यत्वायोगाद्विश्वमिथ्यात्वं सिद्धमिति । तदपि स्तनन्धयकथितम् । तत्र तावत् श्रुतौ वचनव्यक्तिर्विपर्यासिता । न हि तत्र प्रकृत्यनुवादेन मिथ्यात्वं विधीयते, अपि तु मायानुवादेन प्रकृतित्वम् । तु शब्दोपि तस्यैवानुकूलः । पूर्वस्मिन्वाक्ये ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्श्चान्यो मायया सन्निरुद्धः,’ इति प्रसक्तयोर्मायामायिशब्दयोरर्थमविदुपस्तज्ज्ञानोपजननायैव हि “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर ” मित्युच्यते । अतो मायेत्युक्ता सा जगदुपादानतये पनिपत्प्रसिद्धा प्रकृतिरेव । यश्च मार्याति निर्दिष्टः स च प्रकृत्यधिष्ठाता चिदचिच्छरीरको महेश्वर एवेति वचनव्यक्तिः ।

यत्प्रपत्तिं विनेति । अनेन भगवत्प्रसादैकनिवर्त्यतया जाननिवर्त्यत्वा माधप्रतीतेजगदुपादानस्य मिथ्यात्वाभाषमिदृश्या वादायभ्येष्टीतः । मायान्वित्वेति । प्रकृतिशब्देन जगदुपादान निर्दिश्य तस्य मायाशब्देन मिथ्यात्वं विधीयते इति भावः । विपर्यासि तेति । स्वयोत शेषः । तुशब्द इति । तुशब्दो वच्छब्दवदुदरपरवसूचक इति भावः । मायानुवादेन प्रकृतिरथ किमर्थे विधीयते इत्यस्माद् पूर्वस्मिन्नि ति । इति वचनेति । इत्यर्थप्रतिपादिका वचनव्यक्तिरित्यर्थः ।

स्वभावयैपि यच्छब्दस्य भावेपि प्रथमचरमभावेनोद्देश्योपादेयव्यवस्था सिद्धा । तथ, ह्याहुः—“ यद्वृत्त(च्छब्द)योगः प्रथम्यमित्याद्युद्देश्य-
रक्षणम् ” मिति । अस्त्वेवं वचनव्यक्तिः, तथापि प्रकृतेर्मायशब्द-
वाच्यवसिद्धेर्भेद्यत्वात् अपि सिद्धप्रतीते चेत्,—मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वे
ऽऽप्युपचारतोपि तत्र तत्प्रयोगसम्भवेन वाच्यतानिर्णयसिद्धेः । न हि
प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्येति श्रुत्यर्थः, अपि तु अत्र मायशब्देन प्रकृति-
विवक्षितेति । तथापि मुख्यार्थे बाधकाभावदुपचारवृत्तिरानुचितेति
चेत् ? न, प्रकृतित्वान्यधानुपपत्त्यैव बाधात् । कारणसत्यत्वं च बहुशो
मृद्दृष्टान्तादिभिर्निदर्शितम् । “ अचेतनापरार्था च नित्या सतत-

यच्छब्दादायमावेऽपीति । तुशब्दाभावोभ्युपगतः । मिथ्यार्थपरत्व इति ।
मिथ्यात्वप्रकृतान्तेत्तमिति भावः । अपीत्यभ्युपगमस्य मायाशब्दो न मि-
थ्यार्थ इति भावः । तत्र प्रकृतौ । मायाशब्देनिति । मायाशब्देन विवक्षितः
प्रकृतिरिति योजना ।

ननु मायाशब्देन, मायाशब्दविवक्षितत्वोक्तौ लक्षणं स्यात् ततो वरं
विपर्यायं एवेति चेत्,—अनुवादतात्पर्ये अशक्ते वाक्यतात्पर्यानुसारेण लक्षणाया
अदोषत्वात् ।

ननु मा भूद्विपर्यायः, नापि लक्षणा, मायाशब्दमुख्यार्थोद्देशेन प्रकृतिरर्थं
विधीयतामिति चेत्,—पदव्याख्यानरूपताया ' इत्या ' दिति पदस्वारस्यसि
द्धत्वात् । अस्त्वेव व्याख्यानरूपता, अथापि मायाशब्दां मुख्यवृत्त्येव प्रकृतौ
वर्तते, मुख्यार्थश्च मिथ्यैवेति शङ्कते तथापीति । अनिवचनीयनिरासाभिप्रायेण
वा शुक्तिरजतादेरुपादानत्वादर्शनाभिप्रायेण वाह प्रकृतित्वेति । तदभ्युपगमेना
प्याह कारणेति । मृद्दृष्टान्तन कार्यकारणयोरभेदः प्रतीयते, एवमेदमर्थस्य
सदभेदः प्रकृतेर्विशेषणतया सच्छब्दवाच्यत्व एव सम्भवति, न च सच्छब्दस्य
बाधो युक्त इति भावः । निदर्शितमिति । निदर्शनेन समर्पितमित्यर्थः । यदा
' मृत्तिकेलेषु सत्य ' मित्यादेः कारणसत्त्वावप्रतिपादनपरत्वं हि स्वयंभ्यते, तद्वि

विक्रिया । ” “ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ” इत्यादिभिः प्रकृतितिनित्यत्वसिद्धेश्च तन्मिथ्यात्वंनिरस्तम् । सत्यत्वेपि केन मिथ्यात्वोपचारः किमर्थश्चेति चेत् ? अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वेन स्वभार्थतुल्यतया जिहासितज्ञापनार्थ इति मन्वीथाः । न च मायाशब्दो मिथ्यार्थमाची, विचित्रसृष्ट्युपकरणभूतार्थाभिधायित्वात् । सर्वप्रयोगानुगतनिमित्तसम्भवे नानारूपाथोपादानस्य निरस्तत्वात् । न च मिथ्यार्थेष्वेव तत्प्रयोगः येन तत्रैव तच्छक्तिः कल्प्येत, अपि तु सत्येष्वपि यथा—“ यावन्तः पांसवो भूमेः संख्याता देवमायये ” ति । न हि

इदं कारणमिथ्यात्ववर्णनमित्यर्थः । गौरि त्यादि । मिथ्यात्वे शाननिवर्त्यत्वं स्यादिति भावः । केने ति । उपचारनिमित्तगुणविशेषप्रदनः । अस्थिरतरभोगप्रसाधकत्वं गुणः । मायाशब्दस्य मिथ्यार्थवाचित्वमभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं तदेव नेत्याह नचे ति । मिथ्यात्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं, किन्तु विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वमित्यर्थः । ‘ तस्मा उच्यमेव प्रायच्छत्, तन्निर्मायमभूत्, महान् यज्ञो हि तस्य मायासीत्, ’ इति यज्ञे मायाशब्दः प्रयुक्तः, स च न मिथ्यार्थः, यज्ञस्य मिथ्यात्वासिद्धेः, मिथ्यात्वं च न सप्रतिसम्बन्धिकम्, अतः ‘ तस्य मायासी ’ दिति विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वेन यज्ञस्यावस्थानमेव वाच्यमिति भावः । क्वचित्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन प्रयोगः, क्वचित्तु तत्पुरस्कारेणैव लक्षणया गौण्याया, एवमनुगमो विवक्षितः, एतद्योत्तरं स्पष्टीभविष्यति ।

ननु ऐन्द्रजालिके गजे मायागज इति प्रयुज्यते, तस्य गजस्य मिथ्यात्वात्तत्र च मायाशब्दप्रयोगात् मिथ्यात्वमप्यर्थस्यादित्यत्राह सर्वप्रयोगे ति ।

नन्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं न कल्पनीयं मायाशब्दस्य सत्ये प्रयोगाभावात् मिथ्यार्थ एव हि मायाशब्दः प्रयुज्यत इत्यत्राह नचे ति । यद्येव कश्चित्प्रयोगमाश्रित्य प्रयोगान्तरं निद्ध्यते, तर्हि सत्ये प्रयोगमाश्रित्य मिथ्याप्रयोग एव निद्ध्यतामिति प्रतिशङ्गाभवात्प्रायेणाह अपि तु सत्येष्वेवे ति । स्वादिसप्रतिबन्दी, यदि शब्दे प्रयोगस्यादित्यत्राह यथे ति ।

मिथ्याभूतस्य कस्यचित्संख्यानकरणत्वं प्रतीमः । “भाया वयुनं ज्ञान”
मिति नैघण्टुकानुसारात् अर्थोचित्याच्च ज्ञानविषयत्वमेव तत्रोचितम् ।
तथा “ मायया सततं वेदि प्राणिनां तु शुभाशुभ ” मिति च । तथा
“ तेन मायासंहसं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैक
श्येन सूदित ” मिति । न हि मिथ्याभूतस्य कस्यचिच्छस्त्रच्छेद्यत्वं,
अपि तु तत्त्वोपदेशादेव तन्नित्यवृत्तिः । तथाप्यनेकशक्तिकल्पनायां गौर-
वात्तत्रौपचारिकोऽयं प्रयोग इति चेन्न;—विपर्यासस्य दुर्धारत्वात् ।
प्रसिद्धिप्रकर्षान्मिथ्यात्वे[र्थे] शक्तिरज्जीक्रियत इति चेन्न;—मिथ्यापर्याय-
त्वेन मायाशब्दस्य प्रसिद्धेरेवाभावात् । न हि स्वदृग्दोषादिमात्रमूलभ्रम
विषयेषु शक्तिरजतरज्जुसर्पादिषु मिथ्याशब्दप्रयोगविषयेष्वपि क्वचित्
कदाचिदपि मायाशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । अतो यत्रेन्द्रजालादिमूलभ्र-
न्तिविषयेषु मायाशब्दप्रयोगः तत्रापि मिथ्यात्वमन्तरेण निबन्धनान्तर
मस्तीति निश्चोयते । तच्च किमिति निरूप्यमाणेष्वैन्द्रजालिकवदिन्द्रजि-
ज्ञादौ मायाविशब्दप्रयोगात् तत्र चालीकत्वस्याविवक्षितत्वात्

ननु न यद्य प्रयोग निहनुमहे, अपित्वनेकशक्तिकल्पनागौरवभयेन
अनुगतपूर्ववृत्तिनिमित्तं न कल्पनीयं किन्तु मिथ्यात्वमेव पूर्ववृत्तिनिमित्तं सत्ये पयोग
औपचारिक इत्येव वक्तव्यमिति गूढाभिषन्धिः शक्यते तथापीति । विपर्यासस्ये
ति । प्रतिबन्दीमात्रेणापि मिथ्यार्थकत्वनिश्चयप्रतिबन्धात् पूर्वपक्ष्यभिमतान्यथानुप-
पत्तिर्न सिध्यतीति भावः । अभिषन्धिप्रदृष्टाटयभोदयति प्रसिद्धीति । मिथ्यात्वं
प्रपूर्ववृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । प्रसिद्धेरेवेति । प्रसिद्धिरेव नास्ति, कुतः प्रकर्ष
इत्येवकाराभिप्रायः । प्रसिध्यभावमुपपादयति नहीति । स्वदृग्दोषेति । ऐन्द्र
जालिकव्यावृत्तिः । नन्वेन्द्रजालिके मिथ्यात्वे प्रसिद्धिरस्येवेत्यज्ञाह अतो यत्रे
ति । शक्तिरजतादिषु मिथ्यात्वे सत्यापि प्रयोगाभावात् अन्यत्र प्रयोगे न तन्नित्य-
वृत्तिं किन्वन्वदेत्यर्थः । अलीकत्वस्येति । परमते मिथ्यात्वे सत्यपि लौकिक-

सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा विचित्रार्थस्य सृष्टौ प्रकाशने वा सामर्थ्यवानि
त्येव मायाविशब्दार्थः, तच्च सामर्थ्यं सत्यो मन्त्रौषधादिरेव, तदनुव
न्ध्यतीन्द्रियशक्तिविशेषो वा ततश्च मायाजन्यज्ञानविषयतया मिथ्याभू
तेष्वर्थेषु लक्षणया मायाशब्दप्रयोग उपपद्यते ।

मायोत्थज्ञानवेद्यर्थे युक्ता मायेति लक्षणा ।

मिथ्यासम्बन्धरहिते नास्मादौ सत्यकारणे ॥

न हि पर्वतसमुद्रपावकादिहेतुष्वल्लविशेषेषु, मिथ्यासम्बन्धगन्धरहि
तेषु मायाशब्दोपचारस्सम्भवति । मिथ्यार्थसादृश्यात् तत्र गौणोऽयं
प्रयोग इति चेन्न;—विपरिवर्तप्रसङ्गस्य प्रागेवोक्तत्वात् । लक्षणापेक्षया
गौणवृत्तेर्जघन्यत्वाच्च । मुख्यलक्षणावृत्तिभ्यां प्रयोगनिर्वाहे सम्भवति
मुख्यगौणवृत्तिभ्यां निर्वाहस्यानुचितत्वात् । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरण-
भूतार्थविशेष एव मायाशब्दशक्तिः ।

कैलदशानात् मिथ्यात्वस्य साधारणत्वाच्चेति भावः । सत्यस्य वाऽसत्यस्येवेति ।
सत्यासत्याभ्यां याथासंख्येन सृष्टिप्रकाशनधोरन्वयो न विवक्षितः, प्रवृत्तिनिमित्त
द्विस्वप्नसङ्गात्, किन्तु उभयोरुभयत्राप्यन्वयः । सत्यस्य वाऽसत्यस्य वा सर्गे
सामर्थ्यवानिति परमते, सत्यस्यासत्यस्य वा प्रकाशने सामर्थ्यवानिति सर्वसाधार-
णम्, क्वचित्प्रकाशने सामर्थ्यमर्थसृष्टिद्वारा; यद्वा याथासंख्येनैवान्वयः, विचित्र
सर्गकरत्वाविचित्रप्रकाशकत्वान्यतरसामर्थ्यं प्रवृत्तिनिमित्ततया विवक्षितम् । तस्मात्
सामर्थ्यविशेषो मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । किञ्च मायाशब्दस्य मिथ्या
र्थकत्वे शब्दादौ प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याह मन्त्रौषधेति । मिथ्यासम्बन्धरहित्ये-
देवः सत्यकारण इति । सत्यस्य कारणम् । नहीति । समुद्रशब्दो महाजलपरः ।
लक्षणापेक्षयेति । ' लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्बृत्तेरिष्टा तु गौणते ' ति वार्तिकेन
मुख्यलक्षणिकाभ्यां उभाभ्यां व्यवधानोक्तेः । लक्षणायां मुख्यव्यवधानगप्रमेध
मुख्यगौणवृत्तिभ्या मिति उपलक्षणम् । ऐन्द्रजालिकमन्त्रादौ मिथ्यार्थसम्बन्धा-

नन्वेवमपि सर्वप्रयोगानुगतं निमित्तं न सिध्यति, 'मेघोदय
स्सागरसञ्चिवृत्तिः' इत्यारभ्य विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति माया' इति
प्रयुज्यते, तथा देवमायेव-निर्मिता 'संख्याता देवमायया' 'मायया
सततं वेत्ती' त्यादिषु निर्दिष्टनिमित्तासिद्धेरिति चेन्न!—आद्ययोर्माया
कार्यतया लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेः । मुख्यत्वेऽपि तत्र न दोषः, मेघो
दयादीनामपि विचित्रवर्षादिस्रष्टुरीश्वरस्य तत्तत्सृष्ट्यपकरणत्वाविशेषात् ।
'देवमायेव निर्मिते' त्यत्रापि स्त्रीरूपेण परिणता देवानां मायेत्यर्थः ।
न चात्र कस्यचिदपि शब्दस्य लक्षणा, अभूतोपमामात्रस्य विवक्षितत्वात् ।
'संख्याता देवमायये' त्यत्र तु निखण्ड्वनुसारादौचित्वाद्य ज्ञानमेव
विवक्षितम् । तथापि घटज्ञानमित्यादिषु घटमायेति प्रयोगादर्शनादाश्च
र्यावहत्वमात्रेण तत्र मायात्वोक्तिः । नैघण्टुकाश्च शक्तिविषयमनाहत्य

लक्षणासम्भवात् । स्त्रीरूपेणैति । निर्मिता देवानां विचित्रसर्गशक्तिरिव तिष्ठती
त्यर्थः । मात्रेणैति । गुणवृत्तिरेव न मुख्यवृत्तिः, अतो नानेकार्थत्वमिति भावः ।

ननु भवद्विरपि गौणवृत्त्या निर्वाहस्य स्वीकारात् कथं गौणवृत्त्या निर्वाहः
परस्य दोषतयोद्घोषित इति चेन्न;—गत्यन्तराभावेनात्र गौणी वृत्तिरुभाभ्याम
स्त्रीकार्या, तथा च यत्र मुख्यलक्षणाभ्यामेव निर्वाहस्मुकरः, तत्रापि त्यया गौणवृत्ति
रस्त्रीकार्या, इति धैर्यवस्थाभिप्रेतत्वात् ।

एतेनेदं निरस्तम् । भिष्यापरिणाम्यज्ञानं मायाशब्दार्थः, ऐन्द्रजालिकग
जतुरगादौ मायाशब्दप्रयोगो मृदघट इति यत्तादात्म्यात्, ऐन्द्रजालिकमाणमन्त्रादौ
मायाशब्दप्रयोगो मायाशोभकभावलक्षणया, अस्त्रादौ अपटित
कार्यजनकत्वगुणयोगात्, एकत्रैवाशने साधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तको मायाश
ब्दप्रयोगः, तेन ऐन्द्रजालिके मायाविशब्दः असाधारणभ्रमानुकूलशक्तिनिमित्तः, तत्रै
वाशानशब्दः, तेन शुक्तिरजतादौ न मायाशब्दप्रयोग इति । इन्द्रजिदस्यादौ गौ
णवृत्त्यस्त्रीकारात् तत्कार्ये सत्यपवैतपावकादौ कथञ्चिदपि प्रयोगासम्भवान्, शुक्ति-
रजते मायाशब्दप्रयोगप्रसङ्गात् ॥

प्रयोगविषयमात्रं संगृह्णन्तीति बहुलमुपलभ्यते । सम्भवति चास्मदुक्तं मुख्यनिमित्तत्रापि, इतराशयवाध्वर्यतरभूमिपांसुसंख्यानसर्वप्राणिशुभा-
शुभविधेकादिहेतुरात् । अस्तु वा ज्ञानपर्यायत्वं कचिन्गायाशब्दस्य,
तथापि तद्व्यतिरिक्तविषयेषु पूर्वोक्तमेव निमित्तम् । न हि गत्यभावात्
कचिच्छक्तिभेदकल्पनेत्यत्रापि तथा कल्पतिः, गौर्वाहीक इत्यत्रापि
शक्यन्तरकल्पप्रसङ्गात् । किञ्च मिथ्यारूपमायोपादानत्वेपि तदुत्पन्न

ननु साधारणभूमानुकूलशक्तिनिमित्तकत्वात् मायाशब्दस्य न तत्र मा-
याशब्दप्रयोग इति चेन्न; एवमपि कारणतादात्म्यप्रयुक्तप्रयोगस्यानिवार्यत्वात् ।
न च साधारणभूमजनकत्वशक्तियोगोऽद्यानशब्दपृथक्निमित्तम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
तन्निमित्तत्वोक्तविरोधात् । न च साधारणभूमानुकूलशक्तियोगो मायाशब्दपृथक्
निमित्त, मन्त्रादिसाधारणतया तत्र गौणव्युत्क्रियविरोधात् । न च भूमपरिणामित्वं
विषयितमिति वाच्यम्, अस्मादौ त्वयोक्ताघटितकार्यजनकत्वस्यैव साधनेन माया
शब्दपृथक्निमित्तत्वसम्भवात् । इदमेव च प्रागुक्तं विचित्रकार्यजनकत्वं मन्त्रौप-
धाद्यतिरिक्तस्य त्वदभिमतस्य परिणामिनो ज्ञानात् न तत्र लोके मायाशब्दप्रयोग-
सम्भवः । एतेन मायाक्षेमकत्व मन्त्रादौ प्रयोगनिमित्तमित्यपि निरस्तम् ।
' यज्ञं हि तस्य मायासी ' इति सप्रतिसम्बन्धित्वप्रतीतिश्च । विचित्रसृष्ट्युपकर-
णमर्थः । बहुल मिति । ' अभ्वर्यद्वातृहोतारो यजुरसामर्गिवदः क्रमात् । ' इत्य-
भरकोशे तत्तद्रेदोक्तकार्यकारिषु चतुर्षु चतुर्षु अभ्वर्यादयः शब्दा अभिधानतयोक्ताः
पूर्वतन्त्रे ' उद्रातृणां चगसभश ' इत्यत्र उद्रातृशब्द एकत्रैव मुख्यः, उद्रातृ
प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु प्रवचनात्वयाद्द्रुडिपूर्वकलक्षणेऽप्युक्तम् । एवमभ्वर्यादि-
ष्वपि । तथा ' दर्शश्च पूर्णमासश्च यागौ पश्चान्तयोः पृथ ' मिति दर्शपूर्णमास-
शब्दौ कर्माभिधानतयोक्तौ, पूर्वतन्त्रे दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां कालयुक्तकर्मलक्षणे
त्युक्तम्, तथा पृथदाज्यशब्दः नामतया नामपाठे उक्तः, पूर्वतन्त्रे पृथ-
च्छब्दश्चिन्नतांवाची, दम्भा चिन्नित्वात् रादभ्याज्यं योगवृत्त्या पृथदाज्यमित्युच्यत इत्युक्तम् ।
एव कलिकासेदिशक्ता । इदानीं कल्पकत्वासिद्धिमाह । किंचेति । उपादानत्वेति ।

मात्रस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यति, 'न विलक्षणाधिकरण' न्ययेन विलक्षणादपि विलक्षणकार्योत्पत्तिसम्भवात् । असत्यात्सत्योत्पत्तेर्युष्माभिरेव स्वीकारात् । असत्यस्य सत्यनिमित्तत्वमात्रमुदाह्रियते, न तु सत्योपादानत्वमिति चेन्न;—तुल्यन्यायत्वात् । नद्यस्ति राजशासनं मिथ्याभूतेन निमित्तेनैव भाव्यं न तूपादानेनेति । उपादानोपादेययोस्तादात्म्यादुपादानस्य मिथ्यात्वे कार्यस्य सत्यत्वे च सत्यमिथ्यार्थयोरैकताप्रसक्तिरिति चेन्न;—उपादानत्वोपादेयत्वादिवत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः क्रमेणाविरोधात् । नन्वेकस्य पूर्वापरीभूतावस्थाभेदवत्त्वमुपपन्नम्, एतावता कथं स्वरूपतो मिथ्याभूतमुत्तरस्मिन् काले सत्यं भवदिति चेन्न;—पूर्वस्मिन् काले स्वरूपेणासत् एव द्रव्यस्यावस्थाविशेषस्वेवोत्तरकाले सत्त्ववदविरोधात् । तयोरुत्तरकालवर्तित्वेन सत्त्वं पूर्वकालेष्यस्तीति चेन्न;—तस्य तत्कालेपि प्रामाणिकत्वमात्रस्थात्रापि समानत्वात् । तत्कालसंसर्गविःवशायां विरोधात् । अत उपादानमिथ्यात्वे श्रुतिसिद्धेपि न कार्यमिथ्यात्व

उपादानोपादेयत्वप्रयोजकधर्मवदित्यर्थः । उपादानत्वप्रयोजको धर्मः विण्हावस्था उपादेयत्वप्रयोजको धर्मो घटावस्था । पूर्वस्मिन्काल इति । अत्र सत्त्वशब्देन मिथ्यार्थनिष्ठतया परैरुक्तं विद्यमानत्व विवक्षितम् । कार्यस्य पूर्वं सत्त्वे कार्यत्वानुपपत्तेः असत्त्वे च सत्त्वावस्थयोर्व्याघातेनानन्तर सत्वानुपपत्तेश्च कार्यमिथ्या, मिथ्यात्वे च व्याघाताभावात् पूर्वमसतोपि अनन्तरं विद्यमानत्वं दुष्यत इति हि परैरुच्यते । एवं चासत्त्वमिथ्यात्वयोरिव सत्त्वमिथ्यात्वयोरपि न व्याघातः, अन्यथाऽसत्त्वमिथ्यात्वयोरपि व्याघातप्रसङ्गात्, किञ्च कार्यकारणयोर्भेदः परैरुक्तीकृत एव, ततश्चभेदाभेदसत्यत्वमिथ्यात्वाम्बां मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्कालेपि प्रामाणिकत्वे ति । तद्वोचरप्रमाणस्य तत्कालान्तं विवक्षितम् । यदेव मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वसम्भवः, तर्हि 'असद्रा इदमप्र आसीत्ततो वै सदजाय' तेति श्रुत्यनुसारात् । मिथ्यार्थस्य सत्योपादानत्वं भवद्भिः कुतो नेष्यत इत्यत्राह उपादाने ति । दृष्टान्तेन उपादानोपादेययोरैक्यप्रतिपाद

सिद्धिः । उपादानसत्यत्वमेव च सद्धिद्यादिष्वसत्कार्यवादनिरासपूर्वकं 'मृत्ति-
केत्येवसत्य' मिति 'सन्मूलास्तोम्येमा' इत्यादिभिरभिधीयते । एवमु-
पादानमिथ्यात्वेपि कार्यसत्त्वत्वाविरोधोपपादनन्यायेन कार्यमिथ्यात्वेप्युपा-
दानसत्यत्वाविरोधोऽप्युपपादित एवेति मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपा-
दानं भवितुमर्हतीत्यनिर्वचनीयाज्ञानकरूपनमपि निरस्तमिति ॥

इति शतदूपण्यां मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः

॥ चतुःपञ्चाशो वादः ॥

नात् उपादानस्य सत्यत्वकण्ठोक्तेश्च सत्यस्यैवोपादानत्वम् । असद्वैत्वत्र स्थूलावस्था
भावे विवक्षित इति भावः । प्रसङ्गादह एव मिति ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतस्वयाथात्म्येन

तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापिरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया

शतदूपणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

मायोपादानत्वान्यथानुपपत्तिर्नाम

चतुःपञ्चाशः स्कन्धः ॥५४॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ पंचपचाशो वादः ॥

बालः क्रीडनकैरिव स्थिरचरैः स्वेनैव निर्वात्तितै
स्सङ्कल्पैकवंशवदो विहरति ब्रह्मादिभिर्जन्तुभिः ।

जिज्ञास्याय मुमुक्षतामिह पुनः प्राप्याय मुक्तात्मनां
लक्ष्मीकौस्तुभलक्षणे नम इदं तस्मै परब्रह्मणे ॥

यदाहुः—प्रत्यक्षसिद्धं श्रुत्यादिसिद्धं च सर्वं कार्यं मिथ्यैव, विक-
ल्पासहत्वात् । तथाहि—किं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते, उतास-
म्बद्धम् ? आद्ये सम्बन्धाश्रयतया द्वयोरपि सत्त्वाविशेषात्सन्ध्येतरविषाणयो-
रिव किं कस्य कारणं कार्यं वा ? असम्बद्धत्वे तु असम्बन्धविशेषात्

बालः क्रीडनकै रिति । स्वेनैवे ति । कार्यानुपपत्तिपरिहारस्य विव-
क्षितत्वात्, निर्वात्तितै रिति । स्ववर्तव्याश्चेत्, संकल्पैकव्यशंवद् इति पराभि-
मताविद्यावशात्वाभासप्रतीतिः, मुमुक्षतां प्राप्याये ति सत्यधोरेव मोक्षब्रह्माप्त्योस्ता-
भ्यवप्रतीतिश्च वादार्थः सगृहीतः ।

ननु चन्धविलसपलकर्तृव्यापारो यदा घातुना विवक्ष्यते तदा मुञ्चति
वत्समिति भवति, चन्धविलेपलक्षणकर्मव्यापारो यदा घातुना विवक्ष्यते तदा कर्तु-
रपि वत्सस्य कर्मवद्भावविधानात् मुच्यते तत्सः स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेव भवति,
एवञ्च ' पशवः पशिताः पूर्वं परमेण स्वर्लालया । तेनैव मोचनीयास्ते ' इति
हंशरस्यैव मोचकत्वात् चन्धविलेपलक्षणकर्मव्यापारविवक्ष्यैव जाये मुमुक्षतेः प्रयो-
गो वाच्यः, तत्र च कर्मवद्भावादात्मनेपदमेव स्यात् अतः कथं शनन्तप्रयोग इति
चेत् ? अन्तर्भावितव्यधेतया कर्तृव्यापारप्रयोजकव्यापारवर्तिनो मुच्येरिह सन्नन्तस्य
प्रयोगात् ; स च व्यापार उपासनम्, ततश्च मोक्षसाधनमुपासनं त्रिकीर्षतां भात-
व्याप्येत्यर्थः । मोचकव्यापारप्रयोजकव्यापारविवक्षयाश्च शाननिवर्त्यत्वाभावात्

सर्वं सर्वस्य कारणं भवेत् न वा किञ्चित् कस्यचित् । तथाभिव्याक्तिवादिभिर्हक्तम्—“ असत्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैस्सत्त्वसङ्गिभिः । असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थिति ” इति । तथा कार्यं कारणान्निमित्तमिति वा ? पूर्वत्र भिन्नत्वाविशेषत्सर्वं सर्वतः स्यात् न वा कुतश्चित् । उत्तरत्र त्माश्रयप्रसङ्गः । नियतपूर्वसत्कारणं नियतोत्तरसत्कार्यमिति विभजसे, तथाच स्वप्रागभावकाले स्वयमेव नास्तीति कथं ब्रूयाः । तथा विकृतदविकृताद्वा उपादानात् कार्योत्पत्तिः ? पूर्वत्रापि विकृतिरपि विकृतादविकृतादिति विकल्पेनानवस्था । उत्तरत्राविकृतत्वाविशेषात् यावदुपादानसत्त्वमुपादेयारंभप्रसङ्गः । सहकारिसम्बन्धादिति चेन्न;— तत्सम्बन्धोत्पत्तिरपि विकृतस्य वा अविकृतस्य वेति विकल्पदुस्तत्वात् । अस्तु च विकृतं कार्यारम्भकम् । तत्र किं रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि स्वस्तिकारम्भकम्, उत रुचकादिमात्रं, अथ हेमादिमात्रमिति ? नाद्यः, स्वस्तिके रुचकाश्रुतिविशिष्टहेमानुपलम्भात् । अत एव न द्वितीयः, हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधाच्च । न च तृतीयः, आरम्भकहेमातिरिक्तादर्शनात्, तत्पत्यभिज्ञानाच्च । यदन्ति हि स्वस्तिकमपि तदेवेदं हेमेति । न च व्यवस्थितबुद्धिशब्दसंख्यापरिमाणकार्यकारणकालादिभेदात्पिण्ड

मिथ्यात्वाभावे तात्पर्यम् । किञ्चिद्भूदिति ! ' कारणं भवेदि ' त्वनुपपन्नः । सर्वतस्तस्या दिति । सर्वं सर्वस्य कारणं स्यादित्यर्थः । न वा कुतश्चिदिति । ' किञ्चिदस्या दिति शेषः । दोषतामाह नियतेति । सहकारिसम्बन्धादिति । अविकृतात्कार्योत्पत्तिरिति शेषः ।

नन्वस्यतिरिक्तस्वस्तिकोपलम्भ इत्यत्राह तदिदिति । तदुपपादयति यदन्तिहीति । बुद्धीति । एकत्र तन्तव इति बुद्धिः परत्र पठ इति बुद्धिरिति बुद्धिभेदः, तर्पय शब्दभेदः, तन्तुषु बहुत्व पठ एकत्वमिति संख्याभेदः, सूक्ष्मत्व महत्त्वमिति परिमाणभेदः, तन्तुषु कारणत्व पठे कार्यत्वमिति भेदः, तन्तुनाभूर्त्वं

घटयोर्नष्टत्वानष्टत्वभेदात्कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रज्ञानित्यानित्यविभागानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति वाच्यम् ;—रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पभूदलनांबुधारादिबुद्धिशब्दान्तरादिभिरनैकान्तिकत्वात् । नचाबाधितत्वे सतीति विशेष्यम् ;—विशेषणासिद्धेः ; प्रत्युत तन्निषेधात् विगीता बुद्धिशब्दान्तरादयो भ्रान्तिसिद्धभेदावलम्बनाः, दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वात्, कम्बुकलधौतबुद्धिशब्दान्तरादिवत् ; मध्येप्यसत्कार्यं, आचन्तयेरसत्वात्, शुक्तिकारजतवत् ; विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमात्रावलम्बनः, भेदव्यवहारत्वात्, रज्ज्वादिविषयसर्पभूदलनादिभेदव्यवहारवादित्यादिभिः । नचैषां प्रत्यक्षबाधः, तर्कानुगृहीतानुमानात्तस्य दुर्बलत्वात् । अन्यथा ज्वालैक्यप्रत्यक्षविजयप्रसङ्गात् । किंच यदि कारणे पूर्वं कार्यमसत्, कथं तेन जनयितुं शक्यम् ; न हि प्रलयेदकावसिक्तेष्वपि प्रस्तरेषु अङ्कुराः प्ररोहन्ति । न च पीते विश्वकर्मणापि नीलमुत्कीर्यते । अथ पूर्वमेव तत्र सत् सिद्धत्वादेव न साध्यं स्यात् । तत एव कारकव्यापारनैरर्थं च ।

काले सत्त्वं पटस्यात्तरकाल एनेति कालभेदः । नित्येति । आत्मानित्यः घटादिकमनित्यामिति विभागो नित्यप्रकृत्यभिन्नत्वेन स्यादित्यर्थः । रज्ज्वादीति । तन्पटगोचरबुद्धिशब्दान्तरादयस्तत्त्वतोभिन्नविषयाः, बुद्धिशब्दान्तरत्वात् ; परसंख्यापरिमाणे तत्त्वतो भिन्नाः भिन्ने, संख्यापरिमाणान्तरत्वादित्याद्यनुमानं विषयितम् । तत्र रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिबुद्धिशब्दान्तरादांभिरनैकान्त्यमित्यर्थः । असिद्धे रिति । संदिग्धासिद्धेरित्यर्थः । तन्निषेधा दित । अबाधितत्वनिषेधादित्यर्थः । एतस्य इत्यादिभि रित्यनेनान्वयः । किं बुद्धेर्बाधो भ्रमत्वज्ञानं उच्यते विषयापहार इति विकल्पमभिप्रेत्यानेऽबाधितत्वाभावमाह विगीतेति । भिद्यत इति भेदो घटा—यर्थः द्वितीय आर मध्येऽपीति । तर्केति । सम्बन्धः सम्बन्धिकत्वानुपपत्त्या

व्यङ्गघटत्रयमस्त्विति चेन्न;—व्यक्तिसदसद्भावयोरप्यनुयोगावतारात् । व्यक्तेरपि व्यंग्यत्वेऽनवस्थानात् , नित्यव्यक्तत्वे घटादेरपि नित्यव्यक्तिप्रसङ्गात् । किञ्च भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिः नाद्यः, अनुपमृदितात्पिण्डादेर्घटाद्युत्पत्तेरदर्शनात् । न द्वितीयः, घटादेरप्यभावात्मकत्वप्रसङ्गात् । एवमन्येपि परदशता विकल्पास्तुलभाः । एवं जन्मनि निरस्ते विनाशोपि निरस्त एव, तुल्यन्यायत्वात् । सदसद्यावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगाच्च तदुभयकोटिविलक्षणतया मिध्यात्वं स्वध्यवसानम् । स्मरन्ति च, “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरप्युपगम्यते । तत्तु नाशि न संदेहो नाशि द्रव्योपपादित ” मिति । “यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतोहि तत्त्व ” मिति च । श्रुतिश्च तदुपवृम्भिता “वाचारम्भणं विकारो नामधेय ” मित्यादिका । न च “मृत्तिकेत्येव सत्य ” मित्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कार्यभूतस्यापि मृत्तिकादिद्रव्यस्य सत्यत्वमिह कण्ठोक्तमिति अमितव्यम्, भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन व्यावहारिकसत्य—

दिशतः । व्यक्तिसदसद्भावयो रिति । पूर्वमेवागिव्यक्तेः सत्त्वे कारकव्यापारवैपर्यादि, असत्त्वे सर्वकालासत्त्वोत्पत्त्यसम्भवादि ।

नन्वभिव्यक्तिः प्रागेव सती, सेव कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इत्यन्नाह व्यक्ते रिति । नित्यं ति । तथा च कारकव्यापारवैपर्यमिति भावः । एवं जन्मनी ति । घटः किमिदानीं सन् उतासन् ? आद्ये सतः पश्चादसत्त्वानुपपत्तेर्विनाशानुपपत्तिः, द्वितीये विनाशकृत्वापारवैपर्यम्, प्रागेवासत्त्वादित्यर्थः । एवमवस्थावैतोरुत्पत्तिविनाशत्वात् उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन भासमानं कार्यं मिध्येत्युक्तम् । अतः सदसद्यावृत्तविनाशोपलब्धियोगान्प्रथानुपपत्त्या च मिध्यात्वमध्यवसीयते इत्याह सदस रिति । विनाश उत्पत्तेरप्युपलक्षणार्थः । कार्यानुपपत्तिलक्षणो मिध्यात्वतर्कः अतिसृष्टिभयामप्यनुशाते इत्याह स्मरन्तिषे त्यादि ।

त्वानुपमर्देन घटादिमित्थ्यात्वप्रतिपादने तात्पर्यात् । अन्यथा दार्ष्टान्तिक
प्रतिकूलत्वप्रसङ्गात् । मृत्तिकातिरेकितद्विकारमित्थ्यात्वबन्मूलकारणातिरेकि
मृत्तिकादिसमस्तसद्विकारमित्थ्यात्वे हि वाक्यतात्पर्यम् । एतेन “ प्राणा
वै सत्य ” मिति श्रुत्यन्तरमपि निर्व्यूढम् । तत्रापि हि—“ अथ नाम-
धेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य ” मिति पूर्वोत्तरवाक्यांश
परामर्शेन मध्यगतप्राणविषयसत्यतोक्तिः व्यावहारिकी सत्यतामभिसन्धा
येति गम्यते । तदेवं श्रुतिस्मृत्यनुमानतर्कैः सिद्धं कार्यमित्थ्यात्वम् ।
नश्वरत्वाच्च जगतो मित्थ्यात्वं निपुणधियां स्वध्यवसानामिति ।

तत्र ब्रूमः—यदुक्तं कारणेन कार्यं सम्बद्धमारभ्यते उतासम्बद्ध
मिति, तत्रासम्बद्धमित्येव पक्षः, न हि कारणानां मिथस्सम्बन्धमन्तरेण
कार्येणापि सद् सम्बन्धः कार्योत्पत्त्यङ्गता दृष्टचरः, येन तदङ्गीकुर्मः ।
यत्तु असम्बन्धाविशेषात्सर्वं सर्वस्य कारणं भवेदिति; तत्तदा स्यात्,
यद्यसम्बद्धत्वमेव कार्यारम्भप्रयोजकं स्यात् । न च तदस्ति, तच्चद्वस्तूनां
प्रतिनियतशक्तीनां प्रतिनियतकार्यारम्भकत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् ।
यदि कारणानां कार्यसम्बन्धोपि कार्यारंभाङ्गमिष्यते, तदानङ्गाङ्गीकारः,
अविषयवृत्तित्वं वा, कारणानां परस्परदृष्टस्य सम्बन्धस्य कार्ये सध्वर—

ननु ‘ प्राणा वै सत्य ’ मिति श्रुत्या प्राणसत्यत्वं प्रतिपाद्यते, न च
तदातिरेकेण कार्यमित्थ्यात्वे तात्पर्यमिति निर्वाहः शक्यः, कार्यस्य तत्तानुक्तेः,
अतस्तद्विशेष इत्यत आह एतेनेति । यद्वाप्राणनेत्यर्थः । तत्रापि हीति । यथा
राजराजो मन्मथमन्मथः पवित्राणां पवित्रमित्यादौ ऐश्वर्यसौन्दर्यपायनत्वानामुत्क-
र्षापकर्षो गम्येते, तथात्र सत्यशोक्तपक्षयो गम्येते, तत्रापि कृष्टं
प्राणगत सत्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वं उत्कृष्टं ब्रह्मगतं पारमार्थिक
सत्यत्वमित्यर्थः । नश्वरत्वा दिति । तावदेव च वापितत्वमित्यपि

णात् ; युक्ताङ्गत्यागो वा, असिद्धत्वेनासम्बन्धस्य साध्यतां प्रत्युपयुक्तस्य त्यागादिति । एतेन भिन्नत्वाभिन्नत्वविकल्पोपि निरस्तः, दण्डचक्रादिविलक्षणस्यैव घटादेस्तत उत्पात्तेदर्शनात् । उपादानेपि हि कार्यकारणयोरत्यन्तभेद एव दृश्यते । अवयवविवादिनां तु द्रव्ययोरपि । एवमपि चेदभेदोभ्युपगम्येत, तर्हि युक्ताङ्गत्यागः, कार्यकारणभावोपयुक्तस्यैव भेदस्य परित्यागात् । अयुक्ताङ्गस्वीकारो वा, तद्विरोधिना एवाभेदस्य स्वीकारादिति । अन्यथा स्वव्याघातः सार्वभौमः । इवमुत्तरेष्वपि विवेकतन्त्रम् ।

यत्तु विकृतादविकृतादुपादानात्कार्यारम्भ इति । तत्र विकारशब्देन यत्किञ्चिदागन्तुकधर्मविवक्षायां विकृतादिति ब्रूमः, सहकारिसम्बन्धोपि हि विकार एव । अथ कार्यरूपेण विकृतत्वं विवक्ष्यते, तदा त्वविकृतादिति वदामः ; अन्यथा आत्माश्रयप्रसङ्गात् । यत्तु अविकृतत्वाविशेषात्सर्वदोषादकत्वप्रसङ्ग इति, तन्न; अविकृतस्यैव सहकारिचक्रसन्निपातेन कालविशेषनियतकार्यारम्भोपपत्तेः । यत्तु सहकारिसम्बन्धोपि विकृतस्य वाऽविकृतस्य वेति विकल्पितम्, तदपि सहकार्यन्तरसम्बद्धस्यै

मानः । युक्ताङ्गत्यागमुपपादयति असिद्धत्वेनेति । कार्यकारणयो रिति । द्रव्यस्य कार्यत्वघटकीभूता साक्षादुपत्तिषो गिन्यधस्तात्कार्यशब्देन विवक्षिता । अन्यथेति । एवमप्यनेन तर्काभासेन कार्यनिरासे मिथ्याभूतमपि कार्यमेवं निराक्रियेत । मिथ्यात्वादेव सर्वमुपपद्यत इति चेत्, तर्हि राजशासनेन ? दर्शनादिति चेत्; तर्हि तत एवास्तपक्षेऽपि कारणासम्बद्ध ततो भिन्न च कार्यमिति किं न सेत्स्यात् ? एव मिति । विकृताविकृतादिविकल्पेष्वपि स्वव्याघातकत्वपर्यन्ता दोषाः प्राक्षा इत्यर्थः । स्वपक्षनिर्वाहमाह यत्तु विकृतादिति । सहकार्यन्तरसम्बद्धस्येति । सिद्धान्ते उपादानस्य नित्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बद्धस्य सहकार्यन्तरसम्बन्धेनानवस्था दीप इति भावः । यथा निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य संशयानिवृत्त्याद्यपयोगित्वे प्रामाण्यस्य परतस्त्वमते प्रामाण्यज्ञानेऽनवस्था सा च साध्यत्वान्मूलधनं

वेति परिहितम् । नचात्रानवस्था दोषः, सिद्धानवस्धारूपत्वात् । न हि पूर्वं पूर्वं कारणं नास्तीत्युचरोचरासिद्धिः । न च पूर्वपूर्वाभावे प्रमाणमस्ति, प्रस्युत कार्यमेव प्रमितं सत् कारणप्रवाहे प्रमाणं भवति । अन्यथा कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न च नोपलभ्यते कार्यम्, उपलभ्यमानमपि वा किं बाध्यते ? सर्वकार्यबाधे स्वप्रवृत्तिविरोधात् । कतिपयकार्यबाधे त्वबाधितकार्यान्तरसद्भावेन कार्यकारणभावमात्रस्यापलपितुमशक्यत्वात् । अन्ततो बाधस्यापि कार्यत्वेन कर्तुमेवाशक्यत्वप्रसङ्गः । बाधस्यापि बाधे व्याघातः स्यादिति ।

यत्तु रुचकादिविकृतिविशिष्टं हेमादि रुचकादिमात्रं वा हेमादिमात्रं वा स्वस्तिकारम्भकमिति विकल्पितम्, तत्रारम्भकमिति किं स्वस्तिकनिर्माणोपयुक्ताकारविशिष्टं विवक्षितम् ? उत तदुपयुक्ताकार एव? अथवा रुच[स्वस्तिक]ाश्रयमात्रमिति ; आप्ते रुचकादिविकृतिविशिष्टमिति ब्रूमः । न च स्वस्तिके रुचकाकाराकारितहेमानुपलम्भविरोधः, कार्योपयुक्ताकाराणां कार्येभ्यनुवृत्तेरनपेक्षितत्वात् । तदपेक्षणे

करीति दोषः न तथेयमित्यभिप्रायेणाह सिद्धेति । अनवस्थाया दोषत्वप्रयोजकमूलक्षयकरत्वमसिद्धत्वं च नास्तीति क्रमेणाह न हीत्यादिना । सर्वकार्यबाध इति । असद्विलक्षणकार्यस्वरूपाविरोधिबाधिविबध्यायां तादृशेनापि कार्येण कारणप्रवाहस्यानुमात्रं शक्यत्वात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य सहकारिसम्बन्धसम्भवात् सहकार्यन्तरसम्बन्धस्य कार्यारम्भकत्वे दोषामावादिकृताविकृतादिविकल्पमूलतर्काप्रवृत्तेर्मिथ्यात्वसाधनायोगात् तथा मिथ्यात्वं साधयता स्वरूपासत्वपर्यवसित एव बाधो वाच्यः, एवञ्च स्वप्रवृत्तिविरोधः, मिथ्यात्वसाधनलक्षणकार्यस्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । सर्वकार्यबाधपक्षे दोषान्तरमाह अन्तत इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति बाधस्यापीति । प्रपञ्चबाधस्य बाधे प्रपञ्चस्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । नचेति । रुचकादिमात्र

चानङ्गाङ्गीकारप्रसङ्गात् । के चन कारणाकाराः कार्येष्वनुवर्तन्ते के चित्तु
निवर्तन्त इति यथादर्शनमङ्गीकार्यत्वात् । द्वितीये तु रुचकादिमात्रमिति
वदामः । न च हेमानुवृत्तिदर्शनविरोधः, उक्तोत्तरत्वात्, कारणदशा
वच्छेदकाकारनिवृत्ताबध्याश्रयतयोपयुक्तस्य द्रव्यस्य तदाकारविशेषस्य च
नाशकाभावादनुवृत्तत्वस्य दुर्निवारत्वात् । तृतीये तु हेममात्रमित्येव
तत्वम् । न चारम्भकहेमातिरिक्तं न दृश्यत इति वाच्यम्,—स्वहृदयविसं
वादात् ; अन्यथा आरम्भकमपि न दृश्यत इति वक्तुं शक्यत्वात् ।
अतिरिक्तं तु दृश्यते, तत्किमवयविद्रव्यान्तरं उत तदारम्भकतयाभि
मतावस्थान्तरमात्रम्, उत विवर्तविशेष इत्येवमादिको हि विवादः ।
हेमप्रत्यभिज्ञानं तु न स्वस्तिकप्रतीत्यपह्नवक्षमम् । हेम एव स्वस्तिकवि
शेषितत्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । अन्यथा पूर्वानुभूतातिरिक्ताकारमन्तरेण
कथं सा प्रत्यभिज्ञा? न हि यत्किञ्चिद्देशकालावस्थादिनिशेषमन्तरेण सोऽय
मित्युल्लेखः । अन्यथा स इत्येव वा स्यादयमित्येव वा ।

यत्तु बुद्धिशब्दान्तरादौ कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गे नित्यानित्यावि
भागानुपपत्तिप्रसङ्गे च रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिकं निदर्शितम्; तदपि देशका
लादिप्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावादेव परिहृतम् । बाधकतया अभ्युपगताश्च
प्रत्येकं परिद्विन्त एव । अत एव दुर्निरूपबुद्धिशब्दान्तरादित्वादिदिति
हेतुरपि निरस्तः ।

स्यारम्भकत्वे यः पूर्ववक्षे दोष उक्तः, स इह नास्तीत्यर्थः । उक्तोत्तरत्वा
दिति । त्वयैव रुचकाकृतिमात्रस्य कार्योपयुक्ताकारत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च
हेमन उपादानत्वस्यानिवर्तितत्वात्तदनुवृत्तौ न विरोध इति भावः । तदाकारे ता
हेमाकारम् । तदारम्भकतयेति । अभिमतस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरमित्यर्थः ।
अन्यथा अतिरिक्ताकारयोगस्य प्रत्यभिज्ञाविरोधित्व इत्यर्थः । पूर्वंति । पूर्वानु-
भूताकारं अतिरिक्ताकार चान्तरेणेत्यर्थः । अवस्थादिविशेषः—अवस्थादिभेदः ।
काष्ठद्वयादिविषयीकरणमन्तरेण प्रत्यभिज्ञा न सम्भवतीत्यर्थः । निदर्शिता इति ।

यत्तु मध्येप्यसत् कार्यं आद्यन्तयोरसत्त्वादिति प्रयुक्तम्, तदप्य बाधितसत्त्वोपलम्भेन बाधितम् । अन्यथा मध्येप्यनारोपितं कार्यं आद्य-
न्तयोरनारोपितत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । अस्य चोपलम्भानुवर्तित्वेन
प्रबलत्वाद्दनेन पूर्वस्य बाध एव वा । अपि च कार्यमद्यन्तयोः सदध्य
स्तं वा मध्ये सत्त्वात् मध्येध्यस्तत्वाद्धेति सांख्यनयेन त्वन्नयेन वा प्र-
योगे किं बक्ष्यसि ? उपलम्भविरोधादिकमिति चेत्तुल्यम् ।

यच्च विवादगोचरो भेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगतैकवस्तुमा
त्रालम्बन इति प्रतिभातम्, तत्र किं मृत्पिण्डाद्येकैकोपादानकषटशरावादि
भेदव्यवहारमात्रं पक्षीक्रियते उन सर्पभूदलनादिभेदव्यवहारविलक्षणः
सर्वोपि ? पूर्वत्र श्रुतिनिर्दिशितमृत्पिण्डलोहमग्निखनिकृन्तनादिभेदव्यव
हारैरनैकान्त्यम्, न हि तत्र मृदादिकमनुवर्तते । पृथिव्यादिकमनुवर्तत
इति चेत् ; तदास्तु पृथिव्यादिभेदव्यवहारैः । अथ तत्रापि प्रकृतिभू
ताविद्यानुवृत्तिं पश्यसि, तथापि ब्रह्माविद्ययोः भेदव्यवहारेणानैकान्त्यं
दुस्त्यजम् । न हि ब्रह्माविद्यानुगतं वस्त्वन्तरमिष्यते । न च ब्रह्मैवोभय
त्रानुवर्तते, ब्रह्मणि ब्रह्माध्यासानभ्युपगमात्, ब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च ।

व्याभिचारस्नानतयोदाहृतमित्यर्थः । अबाधितत्वे सतीति विशेष्यते, बाधश्च प्रति-
पन्नदेशकालोपाधौ निषेधः, तदभावाच्च घटादेः सिद्ध एवेत्यर्थः । परिरोधमुक्त्वा
बाधमप्याह अस्यचेति । सांख्यनयेन—सांख्यप्रयोगमनुसृत्येत्यर्थः । त्वन्नये
नेति । त्वदङ्गीकृतहेतुनेत्यर्थः । उपलम्भेति । वक्ष्याम इत्यनुपपन्नः ।
मृत्पिण्डेत्यादि । एतद्घटशरावादिभेदव्यवहारः स्वविषयसर्वभेदानुगततदुपादा
नैकवस्तुवालम्बन इत्यनुमानं विधातव्यम् । श्रुतिनिर्दिशितेन पक्षसमस्यद्य
परिहृता, तत्र मृत्तिकासत्यत्वश्रुतेः । एकोपादानालम्बनत्वं एकाधिकरणवस्तुवालम्ब
नत्वं वा साध्यते, नावेकाधिष्ठानारोपितत्वम्, अतस्तत्राप्यनुगतमस्त्वेषेति शङ्कते
पृथिव्यादिकमित्यादिब्रह्मपर्यं तगमने मिष्यात्वं सेत्सपतीत्यभिप्रायेणदानामृदादेर्मिष्या
त्वानाधिकरणैव शङ्कतम् । व्यवहारै रिति अनैकान्त्य इत्यनुपपन्नः । अत्रभ्युप
गमे हेतुमाह ब्रह्मभेदेति न्यामिन्नाप्यातोऽनुपपन्न इति भावः । यद्वा ब्रह्मणीति ।

अभ्युपगमे च तद्भेदव्यवहारेण तदेव स्यात् । एतेनोत्तरः कल्पोपि दत्तोत्तरः । ब्रह्माविद्याभेदस्यापि पक्षीकारे बाधात् । तद्ब्रह्मिष्कारे तु तेनैवानैकान्त्यादिति । किञ्च—वस्तुशब्देन परमार्थविवक्षायां दृष्टान्ता-सिद्धिः, न हि रज्ज्वादेः सत्यत्वमिच्छसि। अथ प्रतीयमानमात्रविवक्षा, तदा वस्तुमात्रावलम्बन इति वक्तुं न शक्यते । आरोपितस्यापि घटा देसालम्बनत्वस्यावर्ननीयत्वादिति ।

यत्तु तर्कानुगृहीतानुमानात् प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं ज्वालैक्यप्रत्यक्षे निदर्शितम्, तदप्यसत् ; अनुग्राहकतयाभिमतानां तर्काणामपाकृतत्वात् । ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तु सादृश्यादिदोषसम्भवात् निर्घापितारोपितेपि तथैव प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् अनन्यथासिद्धसामग्र्यनुवृत्त्यादिहेतुबलात्तत्र च स्वोपजीव्यविरोधादिप्रसङ्गाभावाच्च बाध्यतामनुभवतीति युक्तम् । इह तु विपरीतमिति विशेषः ।

यत्पुनः कारणे कार्यं पूर्वं सदसद्भेति, तस्य कोऽर्थः ? किं कार्यद्रव्यं कारणावस्थायां द्रव्यरूपेण विद्यते नवेति ? तदा सदित्यङ्गीकुर्मः । तथापि न साध्यत्वविरोधः, अबस्थापत्तिरूपेण तदुपपत्तेः ।

अभेदाद्ब्रह्मासौनुपपन्न इत्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मभेदः, तथा च तत्र ब्रह्माभ्याससम्भव इत्यत आह ब्रह्मभेदे इति । तदेव अनैकान्त्यमेव । बाधोऽशक्तः । तदावस्त्विति । यदा वस्तुशब्देन परमार्थो विवक्ष्यते तदानुगतैकवस्तुमात्रालम्बना इत्यत्र परमार्थव्यवच्छेदसम्भवादनुगतैकपरमार्थालम्बनत्वे सति तदन्वपरमार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति, तच्च वक्तुं न शक्यते, घटादेः परमार्थत्वानङ्गीकारात् ; यदा तु प्रतीयमानं विवक्ष्यते तदाऽनुगतैकार्थालम्बनत्वे सति तदन्यार्थानालम्बना इत्यर्थो भवति, अत्र चार्थशब्दः स्वरूपकथनपरः, तच्च पक्षे बाधितम्, घटादेरप्यालम्बनत्वादिति भावः । प्रत्यक्षात्तर्कसहकृतानुमानस्य प्रावक्ष्यमङ्गीकृत्योक्तम्, इदानीं प्रत्यक्षस्य न तादृशानुमानप्रावक्ष्यात् बाधत्वं किन्तु दृष्टदोषसजातीयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काप्रलत्वादित्याह ज्वालैक्ये इति ।

तत एव कारकव्यापारसाफल्यं च । एतावानेव च नः सत्कार्यवादः ।
अथ कार्यावस्था कारणदशायामस्ति न वेति पृच्छसि, तदा नास्त्येव सा ।
कथमसती तेन जनयितुं शक्येतेति चेत्; किं पूर्वं सतीमेव दशां पश्चाद्
त्पद्यमानां पश्यसि? येनैवं विरोधमाशङ्कसे । तथाचायुक्ताङ्गस्वीकारः ।
अवस्थासत्त्वस्य जन्यत्वविरोधिनः स्वीकारात् । असत् उत्पत्तौ प्रस्तराद्
योप्यङ्कुरेसुः शशादयोपि शृङ्गादिमन्तः स्युरिति चेत्; किमियं रानाज्ञाः
उत शापः ? न हि नियतशक्तिकेषु कारणेषु देशकालस्वरूपप्रतिनियत
कार्यविशेषारम्भकेषु परिदृश्यमानेषु तच्छक्तिविधुरादपि तदुत्पत्तिराशङ्कि-
तुमपि शक्यते । प्रागसतीं दशां पश्चात्सतीमिच्छतोऽवयविद्रव्ये कः प्रद्वेष
इति चेत्; न कश्चित्, अदर्शनादेव तु नाङ्गीकुर्मः ।

यत्तु भावादभावाद्वा घटाद्युत्पत्तिरिति, तत्र किं विद्यमाने द्रव्ये
घटाद्यवस्था जायते उताविद्यमान इति प्रश्नार्थः? तदा विद्यमान एवेति
मन्वीथाः । न हि घटाद्यवस्थोत्पत्तौ मृदादिकं नास्ति । उपमर्दितेपि
हि पिण्डे पिण्डत्वमेव निवृत्तं न तु द्रव्यम् । अनुपमृदितेभ्यश्च तन्त्वा
दिभ्यः पटाद्युत्पत्तिरपि दृश्यते । अथासतो पटाद्युत्पत्तिः सतो वेति
पृच्छसि, तदा सत एवेत्युत्तरम् । पूर्वं सतः पिण्डात्तदानीं सत एव
वा मृदादेः घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् । अथ कारणविशेषावच्छेदकावस्था
कार्योत्पत्तिदशायां निवृत्ता न वेति पृच्छसि; तदा पिण्डादौ निवृत्ता
तन्त्वादौ त्वनुवृत्तेति सान्दष्टिकमिदम् । नचाभावादुत्पत्तौ कार्यस्यामा-
वात्मकत्वप्रसङ्गः, कार्यकारणयोरत्यन्तसालक्षण्यस्य "न विलक्षणत्वा"

किं पूर्वमिति। दशां अवस्था। किमियमिति। किं राजाशयैवं शक्यते उत शापवशा
दित्यर्थः । प्रागसती मिति । न हि सांख्यवदसत् उत्पन्ननुपपत्तेरवयविनि द्वेष-
स्तव सम्भवतीति भावः । अनुपमृदितेभ्य इति । तत्र च न द्रव्यविनाशशङ्का
लेशोऽपीति भावः । नन्वभावपदेन प्रसिद्धाभावं विवक्षित्वैव विकल्प्य दूषितमि-
त्यत आह न चाभावा इति । भावरूपाज्ञानपरिणामस्य घटादिपक्षस्याभावात्त्वव

धिकरणे निरस्तत्वात् । भावान्तराभाववादिन इष्टप्रसङ्गाच्च । घटत्वादि-
कमपि हि पिण्डाद्यपेक्षया प्रध्वंसकोटिघटितं कपालाद्यपेक्षया तु प्रागभा-
वपक्षनिक्षिप्तं कुट्याद्यपेक्षयात्वन्योन्याभावायत इति । ये चान्ये पश्यतो
हराणां प्रलापाः—“न चेदुत्पत्तिरुत्पत्तेर्नित्यत्वमनवस्थितिः । उत्पत्तावप्यतः

दभावोपादानकस्यापि तव गावत्यमविद्वदिति भावः । भावान्तरे ति । अभा-
वादुत्पत्तं हि घटत्वाद्येव, तद्य भावरूपमप्यभावात्मकमित्यर्थः । तदुपपादयति
घटत्वादिक मिति । उत्पत्तेस्तत्परिरित नभेति विकल्प्य दृग्णार्थः श्लोकः ।
उत्पत्तावनवस्थि तिरित्यन्वयः । “ कुर्वन्कार्यमकुर्वन्दा करणं कारणं भवेत् ।
कुर्वन्नेदनवस्थानमकुर्वन्त्यनवस्थितिः ॥ ” इत्यादयः । एवं द्वितन्तुकादिपूर्वपूर्वं
पटाभेदेनैवोत्तरोत्तरः पटो जायते, स एव पट एतावानासीदिति विवेकिनामप्यनु-
भवात्, न च जातस्य जायमानाभेदोऽविद्यां विना सम्भवति, तस्मादविद्याम-
हिम्ना प्रथमपटस्तत्परिभाग च दुर्निरूपस्वरूपेण वर्धत इति कार्यमनिर्वचनीयमेव ;
एवमेकस्मात्तन्वादेरञ्जुद्रव्यस्योत्पत्तिरप्यत्र मानम्, तत्र एकस्य परमार्थतः संयोगो
न सम्भवति, अत एकांसन् चन्द्रे द्वित्वबदेकक्षिप्तत्वाद्दौ द्वित्वस्य मायात्मक-
त्वात् तन्निरुध्य संयोगोऽपि तदात्मक इति तत्कार्यमपि तथैव; अत एवाधिकपरि-
माणात्तन्वादेर्न्यूनपरिमाणरञ्ज्वारम्भोऽपि, अविद्यां विना तदयोगात्, मायया तु
गिरिशिखरस्याधिकपरिमाणवृक्षादौ न्यूनपरिमाणकार्यारम्भो दृष्ट इत्यनिर्वचनीयं
कार्यम्; एव याल्यादिशरीरमप्युत्तरोत्तरशरीराकारेण वर्धमानमविद्याकारणत्वे प्र-
माणम्, माया विना शरीराभेदे परिमाणभेदायोगात्, न च तद्भेदोऽनुपलम्भ-
वाधात्, पूर्वोत्तरशरीरयोः विनाशोत्पत्तिहेत्यभावाच्च, अननुसन्धानप्रसङ्गाच्च;
एव क्षीरस्य दधिभाषोऽपि मायया, क्षीरस्वभावे स्थिते तस्य दधिभावाद्युपपत्तेः ;
क्षीरविनाशे क्षीरारम्भकैः परमाणुभिर्दध्यारम्भ इत्युक्तम्, परमाणूनां सर्वत्र
सुलभतया दध्यर्थे क्षीरानुपादानप्रसङ्गात् ; क्षीरध्वंसानामपि सुलभत्वात्; उपात्त
क्षीरध्वंसस्यैव - हेतुत्वे पीताङ्गमौ पतिलाद्वा दध्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, माहिषात्
क्षीरानुत्पत्तं माहिषमित्यादिभ्यवस्थायोगात् क्षीरध्वनोः नियतदुस्यपरिमाणत्वा-

कार्यं कारणं च निरूपित" मिल्येवगादयः, तेष्वन्यैव दिशा प्रशमनीया इति ।

“ सिद्धानवस्थितिः सामग्र्यात्मकोत्पत्तिसंग्रहे ।

अन्यथा स्वपरप्राणान्न काचिदनवस्थिति ” इति ।

योगान्त्रा तस्मान्नुक्तिरिव रजतरूपेण क्षीरमेव दध्वाकरिण परिणमत इति तन्मध्ये तात्वेवर्मादयश्च गृह्यन्ते । तेषां ति । उत्पत्तिशब्देन किं प्रथमक्षणसम्बन्धो विवक्षित ! अथ सामग्रः? ग्रन्थद्वारा ? आद्ये अयुक्ताङ्गस्वीकारः, अनेकक्षणवर्तिनां पदार्थानामेव प्रथमक्षणवत्त्वेन द्वितीयक्षणस्य द्वितीयक्षणापेक्षया इव प्रथमक्षणस्य प्रथमक्षणापेक्षया अभावादित्यभिधेयं द्वितीयं दूषयति सिद्धेति । सामग्रीति । सामग्र्यानन्तर्गतम्बन्धादुत्पन्नमिति विशिष्टव्यवहार इति भावः । तृतीयं दूषयति अन्यथेति ।

यत्तु स एव पट एतावानासीदिति प्रत्यभिज्ञया मिथ्यात्वसमर्पणम्, तत्र किमियं प्रत्यभिज्ञा बाधितविषया उताबाधितविषया ? आद्ये धर्मिसत्यत्वं निःप्रत्यूहम् । द्वितीये अभेदतद्धर्मिणोः सत्यत्वं त्वथैव समर्थितम् । किञ्च त्वत्पक्षे तत्राभेदस्य मिथ्यात्वान्तर्गतं कथं भेदः, समानसत्ताकयोर्विरोधात् ; नचान्यतरस्य प्रातिभासिकत्वं; विनिगमकाभावात्, अभेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटयोःसत्यत्वात्, भेदस्य प्रातिभासिकत्वे पटस्य सत्यत्वाच्च । अथ नात्र विरोधः, अभेदस्याधिष्ठा नसत्तागतावात्, स एवाभेदः प्रत्यभिज्ञासामानाधिकरण्ययोर्निमित्तमिति चेन्न;— सयोरभेदाभावेऽपि तत्सम्बन्धभेदमात्रेण तद्दूषयते । कुविन्दाभेदाद्वा पटयोस्ते कथं न स्याताम् ? अथ कुविन्दस्य न हि पटद्रव्यतादात्म्यम्, अस्ति तु सतः, अतस्तदभेदस्तेन तादात्म्यवतोः पटयोः सामानाधिकरण्यनिमित्त स्यादिति चेन्न; तथा सति पटत्वस्यैव निमित्तताप्रसङ्गात् । तत एव सर्वपटानां सर्वघटानां सर्वद्रव्याणां च सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तयोः स्वरूपाभेद एव निमित्तम् । तस्मात्परनिर्माणापटीभूता एव तन्तवस्तन्वन्तरैः सह षोडशारत्निगात्रपटीभवन्ति । एवञ्च प्रत्यभिज्ञाशुपपन्ना; पूर्वतन्तुप्रवेशात् । भेदोऽप्युपपन्नः, तन्वन्तरप्रवेशात् ।

यत्तु सदसद्यावृत्तविनाशोपलब्ध्ययोगात्तदुभयकोटिविलक्षणतया मिथ्यात्वमिति, तदपि गन्दम्; उपलब्धिविनाशाभ्यामपि कादाचित्कत्वमात्रमिद्वेः । न ह्युत्तरकालीनो विनाशः स्वकालेष्यसत्त्वं साधयितुमलम् । अथ नित्यमेव राच्छब्दार्थतया परिगृह्य तद्वैलक्षण्यान्मित्यात्वमिष्यते, तथाप्यनित्यत्वमेव मिथ्यात्वमिति विवक्षितं स्यात्, तथा च वस्तुनो न काचित् क्षतिः । अत एव “ अनाशी परमार्थश्च ” त्यादिस्मृतिरपि निर्मूला । “ चाचारम्भणं विकारो नामधेय ” गित्यादिका तु श्रुतिरथ, विद्वान्तरनिरासपरेति सद्विद्यानिरूपणे व्यक्तमनुसन्धेयम् । अत एव ‘ मृत्तेकेत्येव सत्य ’ मित्यादावपि परमार्थसत्यत्वमेव विवक्षित

रञ्जानुपपत्तित्ववर्थावनादिनामिष । स्वल्पे पूर्वोक्तदूषणान्यपि रञ्जुसंरुधापरिमाणानि न मुञ्चन्ति । क्षीरदध्नुपपत्तिस्तत्रैव, नास्माकम् । क्षीरद्रव्यस्यैव गन्धरसक्षीरावस्थाप्रहाणेन दध्यवस्थागन्धरसोत्पत्तेः सर्वलावघायाः सुलभत्वात् सर्वत्र दध्नुपलम्भप्रसङ्गान् । अनाशीत्यादि । निर्मूला—सदसद्यावृत्तविनाशयोगान्मित्येति न स्वदुक्तन्यायमूल्येत्यर्थः । अनाशीत्यादिस्मृतिश्च प्राज्ञानां परमार्थशब्दप्रयोगानि मित्तप्रदर्शनपरा, तत्प्रदर्शनं च श्रेयसामल्पकालतया तदभावकालस्यैव भूयस्त्वःत् मध्याल्पकालसत्त्वं तिरस्कृत्य तस्यासत्कल्पतया हेयत्वं परमात्मनः सर्वदा सत्यतया उपादेयत्वं च प्रदर्शयितुम् । अयं चार्थस्तत्प्रकरणे स्पष्टः ॥

तत्तुनामि न सन्देह इत्यस्यायमर्थः—नाशयुपपादितस्य नाशत्वे उपासनस्यापि नाशित्वात्तदुपपादितस्य मोक्षस्यापि नाशिता स्यादित्यत उक्तं ‘ द्रव्ये ’ ति । द्रव्यशब्दो देवद्रव्यपरः, नश्वरद्रव्यप्रदानेन देवताभ्यः प्राप्तं कलं स्वपदचन्द्रयानुगुण्येन नश्वरमेव भवति, उपासनस्य नश्वरत्वेऽपि तस्य स्नेहरूपत्वात्तेन स्निग्धेन परमपुरुषेणास्तुदारेण सर्वशक्तेन दीयमानस्य पुरुषार्थस्य तादृशशक्त्यानुगुण्यमेव भवतीति नित्यपुरुषार्थदानमुपपद्यत इति भावः । अत एवेति । घटादेर्मृत्तिकात्वेनैव सत्यता न तु तदातिरेकेणैवविनिराकरणपरत्वेन प्रपञ्चमित्यात्वतात्पर्याभावात् पारमार्थिकसत्यत्वेनेत्येव इत्यर्थः । आदिशब्देन “ प्राणा वै सत्य ” मित्यादि विर्वाञ्चतम् । प्राणशब्देन साहचर्यात् जीवा उच्यन्ते, ते सत्यम्, स्वरूपान्यथा-

मिति सिद्धम् । अतः प्रत्यक्षादिशरणैः श्रुतिशरणैरपि कार्यजातरस्य सर्वस्य सत्यत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा प्रागुक्तकर्माभासैः कारणमपि किं न खण्ड्यते ? प्रत्यक्षश्रुत्यादिवलादिति तु सगानम् । अथ यदि कारण-स्यापि भङ्ग इष्ट इत्याशयः, तथा सति कारणसत्यत्वमत्यादरेण प्रतिपादयन्ती श्रुतिर्वाध्येत । एतेन कारणसामान्यं तद्विशेषांश्च खण्डयतां वेद-बाह्यत्वं तावत्सुव्यक्तम् । विशेषदूषणानि तु स्वायसरे प्राद्याणि ।

यथासौ व्यामोहः—नश्वरत्वादेव विश्वमित्यथात्वमिति, स किं नाशनाशविवेकाभावात् ? उत तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभिधानात् ? न प्रथमः, उभयोरपि विवेकस्य सुप्रसिद्धत्वात् । स्वकाले सत एवार्थस्य स्वोत्तरकालासत्त्वं नाशः, बाध्यत्वं तु स्वप्रतीतिकालेप्यसत्त्वलक्षणमिति । असत्त्वमेव नाश इत्येतावता पर्याप्तौ किं विश्लेष्यत इति चेन्न;—प्राग-भावेपि विनाशशब्दप्रयोगप्रसङ्गात् । तथाप्युत्तरकालासत्त्वमित्येतावता-लमिति चेन्न;—गगनकुसुमादावपि प्रसङ्गात् । स्वकाले सत एवार्थस्यान्यापेक्षयोत्तरकाले स्वप्रागभावकालेप्यसत्त्वसम्भवात् तद्व्यवच्छेदार्थं स्वोत्तरकालासत्त्वमिति विश्लेष्यते, एतावदेव निष्कर्षलक्षणम्, पूर्वं तु वैश्वार्थम् । यदि वस्तुनो यथाकथञ्चिदसत्त्वं मिथ्यात्वमिति विवक्षितम्, तदास्माकमिष्टमापादनम् । परस्पराभावादिमत्तया केनचिदाकारेण सर्वेषामसत्त्वाम्युपगमात्, कर्षणां च विनाशाभ्युपगमात् । तावन्मात्रमेव मिथ्यात्वशब्देनोपचर्यमाणमपि नास्माकमिष्टमापादयति । नापि

भावसाहित्यात् । इदं जीवब्रह्मसाधारणम्, जीववत्कर्मकृतस्वभावविकाराभावात् परमात्मा ततोऽपि सत्य इत्युच्यते, कर्मकृतविकारो हि साक्षात्जीवे स्वनिष्ठत्वभ्रमयोग्यः; परमात्मनस्तु स्वभावविकारो न तथेतीदं वैश्वमाश्रित्य 'सत्यस्य सत्त्व' मित्युक्तम् । कारणमिति । गृहादिकमित्यर्थः । अत्यादरेणेति । " मुचिके-

द्वितीयः, व्याप्तेरभावात् । रज्जुसर्पादिषु व्याप्तिः सिद्ध्यतीति चेन्न;—
 तत्र विनाशस्यानभ्युपगमात् । अर्थबाध एव हि तत्र व्यक्तः । गन्धर्व
 नगरादिषु विनाशोपि प्रत्यक्षसिद्ध इति चेन्न;—तत्रापि मिथ्यात्वपक्षे
 बाध एव । विनाशभ्रमस्तु स्यात् , सत्यत्वभ्रमवत् । तत्सत्यत्वपक्षे तु
 कथं तत्र विनाशमिध्यत्वयोः व्याप्तिर्माप्स्ये । अतः उत्पत्तिविनाशयोरपि
 सर्वं कार्यं स्वकाले सदेवेति सिद्धम् ॥

इति शतदूषणां कार्यानुपपत्तिभङ्गः

॥ पञ्चपञ्चाशो वादः ॥

त्येव सत्यम् ” “ कार्णावसमित्येव सत्यम् ” “ लोह इत्येव सत्य ” मित्य-
 म्यासादादरावगति ॥

इति श्रीबाधूलकुलातिलकश्रीनिवासाचार्यनादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वशास्त्रात्मेन

तदेकदैवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्पसादलङ्क

महाचार्यपरिनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिताया

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमाफताख्याया

कार्यान्वयानुपपत्तिभङ्गो नाम

पञ्चपञ्चाशः स्कन्धः ॥५५॥

—ॐ—

भीरुः ।

अथ पदपञ्चाशो यादः ।

देशानामपि देशतामुपगर्त स्वभाविकाद्वैभवात्
कालस्यापि कल,सुपाधिकलनाःकाल्यत्वहेतुं स्तुमः ।
निर्देशेषुपि विभूतिकोटिघटिते निम्नोन्नते वास्तुनि
स्वाच्छन्द्येन जहस्तमाधिककथासम्भावनं तन्महः ॥

यस्तुनः परिभाषन्ते—अनन्तपदसामर्थ्यादेव ब्रह्मन्पतिरिक्तानन्तवस्तु-
मिध्यात्वं सिध्प्रति ; तथः—अनन्तशब्देन असङ्कोचात्सर्वविधपरि-
च्छेदाभावोप्युच्यते, परिच्छेदश्चतुर्धा—देशतः कालतो वस्तुतः स्व-
रूपतश्चेति । तत्र गगनकुसुमादिवत् स्वरूपपरिच्छेदः सद्रूपत्वेन प्रति
क्षिप्यते, तच्च सत्यपदेनैव सिद्धमित्यनन्तपदेन तद्विवक्षा भवतु वा गा वा,
त्रिविधपरिच्छेदाभावस्तानद्विवक्षित एव । तत्र सर्वदेशसर्वकालव्यापि-
त्वःतत्र देशे नास्ति अत्र काले नास्तीत्येवंरूपगोर्देशकालपरिच्छेदयोरमायः
सिद्धः । वस्तुपरिच्छेदस्तु इदामिदं न भवतीत्येवंरूपः । आश्रयप्रतियो-
गिविशिष्टस्य भेदस्याभावो [भवन्] भेदतत्प्रतियोगेतदाश्रयाणां सर्वेषा-
मभावद्वा अन्यतमाभावाद्वा ? आद्ये शून्यवादावतारः । द्वितीयेपि सर्व-
वस्तुनादत्त्याद्वा स्वव्यतिरिक्तसमेतमिध्यात्वाद्वा स्वस्य तुच्छत्वाद्वा

देशानामपि ति । देशकालवस्तुपारिच्छेदाभावात् । क्रमेण संश्लक्ष्यते ।
निर्देशेषु वस्तुनि जहस्तमाधिककथासम्भावनानि अन्यः । सप्तमी च नि-
र्भागे । समाधिकवस्तुनी निर्धार्ये । विभूतिकोटिघटित इति हेतुगर्भविशेषणम् ।
निम्नोन्नत इति यथा निम्न साम्बादि तथा हिरण्यगर्भाशुन्नतमपि सर्वेश्वरापेक्षये
त्वभिप्रायम् । स्वाच्छन्द्येने ति । उभयतत्त्वादिना सम्बन्धत । जहती समाधिक
कथासम्भावना यदिति विग्रहः ।

परिभाषन्त इति । अनेन युक्तिशून्यत्वं विवाक्षितम् । वस्तु-
न्तरभेदाभयो वस्त्वपरिच्छेदः, अथ च वस्तुन्तरमिध्यात्वेनैव नि-
र्वाह्य इत्यभिप्रायेण सामर्थ्या दिवति । वस्तुपरिच्छेदस्त्विति । इदमिदं न
भक्त्याप्यत्र रूप- एवं प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः, सर्ववस्तिना भेदाभावात्तुक्त

सम्भवति ; तत्राद्यः पक्षोभ्यर्हितविरोधानामर्हन्मताहर्णां भास्करादीना-
मेव युज्यते । अन्तिमस्त्वर्थो लोकप्रयतिकानां निरीश्वरमीमांसकादीनाम् ।
अतो मध्यमः पक्षः परिशिष्यते । न च वाच्यं वस्तुन्तराभावे तन्निर-
रूपितपरिच्छेदाभावेन तन्निरूपणीयवस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति ;
वस्तुपरिच्छेदाभावेन वस्तुपरिच्छेदाभावो दुर्वच इति स्ववचनव्याघा-
तात् । ननु प्रत्यक्षाद्यविरोधेन वस्तुपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा
प्रागुक्तपक्षयोरपि प्रतिक्षेपायोगात्, शक्यते चाविरोधेन निर्वहणम् ;
तथा हि-वस्तुना परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः—यथा कुड्यादिभिर्गलोकादेः,
स चास्य नास्तीति वस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रूतेति ; तदसत्, देशपरि-
च्छेदादीदृशस्य वस्तुपरिच्छेदस्य विशेषाभावात् । स्वतः परिमितदेशा-
घटादयः, आलोक्यादयस्तु प्रसृमरतया स्वतोनेकदेशव्यापिनोपि कुड्यादि-
भिरुपाधिभिः परिच्छिद्यन्ते, इह तु कथं परिच्छेद इति चेन्न;—तथा-

विशिष्टाभावकोट्याभिप्रायेणोक्तम् । अभ्यर्हिनेति । तादात्म्यं हि भदसहिष्णव
भेदः, स च सप्तमङ्गीवादादविरोधं बहुमन्यमानानां भास्करादीनामेव
युज्यत इत्यर्थः ।

भावाभावसमावेशप्रसङ्गो विरोधः, स च तैरिष्टप्रसङ्गत्वेन स्वीक्रियत
इति तस्य तैर्वहुमतत्वम् । अन्यन्ताभेदपक्षस्तु स्वप्रवृत्तिव्याघातेन सयौक्तिकाभासै-
रप्यनभ्युपगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छङ्कानर्ह एवेति भावः । असद्व्यावृत्तस्वरूपाङ्गी-
कारात् तत एव परिच्छेदतदभावौ सुनिरुनावित्यादिप्रायेण परंहरति वस्तुपरि-
च्छेदाभावेनेति ।

ननु प्रत्यक्षेति । सति सम्भव इति भावः । [शक्यते चेति—
चत्वर्यः । विशेषाभावा इति । गूढाभिसन्तुत्तरम् । अने-
योक्तिभ्रमाभिसन्धिमगानानभ्रोदयति स्वत इति । अभिसन्धिमुद्घाटयति तथापि

प्यद्रविप्रकर्षणं पृथक्प्रतिपादनमयोजनाभावात् । एतेन वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणं देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यं—इति विभागोपि प्रत्युक्तः । न च वाच्यं इदमिदं न भवतीति [प्रतिषेधो] परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदः, स च सर्वशरीरिणो न सम्भवतीति । 'अस्थलग्नपवहृस्व' गित्यादिनिषेध शतश्रवणात् । अन्यथा भिदचिदीश्वरस्वरूपविवेकाद्यनुपपत्तेश्च । न च सर्ववस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वेनेदमिदं न भवतीति निषेधैकान्त्याभावाद् वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यम् ; अमुख्यसामानाधिकरण्यस्यान्यत्रापि सम्भवात्, " आपो वा इदं सर्वं " गित्यादिवत् । मुख्यसामानाधिकरण्यस्य तु ब्रह्मणोपि सर्वत्रासम्भवात् । न हि शरीरं ब्रह्मत्यादिसामानाधिकरण्यं दृष्टं इष्टं श्रुतं वा । एवमहान्तरेष्वपि दूषणमूहनीयम् । ततश्च स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिध्यात्वादेव ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदाभाव इति ।

अत्रोच्यते । शास्त्रमत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षमावह्यं तावत् स्थितमन्यत्र । अत एव अनन्तपदश्रुत्यन्यधानुपपत्त्यापि न प्रत्यक्षादियिरुद्धं

ति । एतेनैति । द्रव्यस्य परिमाणाभाव एव त्रिभुत्वमिति भावः । निषेधैकान्त्यम्—इदमिदं नेति प्रतिषेधयोग्यत्वे सति सामानाधिकरण्ययोग्यत्वम्, स एव वस्तुपरिच्छेदः, तदभावाद्परिच्छेदः, इदं च सामानाधिकरण्ययोग्यत्वे पर्यवसितमिति तदेव सामानाधिकरण्यं किममुख्यसाधारणं विवक्षितं उत मुख्यमेवेति विकल्पमाश्रित्य दूषयति अमुख्यत्वादिना । असम्भवादिति । शरीरशरीरिभावस्य ब्रह्मणो देवादिशब्दवाच्यत्वस्य चामिच्छेदिति भावः । अभ्युपेत्याप्याह नहीति । ऊहान्तरंञ्चि ति । स्वतन्त्रवस्त्वन्तरासम्भवः, उच्यतेवस्त्वन्तराभावः, असख्यानगुणत्वमित्यादयः । तापनाद्वस्त्वन्तरासद्भाव एव परिच्छेद इत्याद्ययोर्निरासः । असख्यानगुणत्वानुपपत्तिरिति न ब्रह्मणोऽनन्तरासत्तिरिति । तावतैव तदनन्तरत्वव्यपदेश औपचारिकत्वप्रसङ्गः ।

प्रपञ्चमित्यात्वं सुसाधम् । अतो भवदभिमतवस्तुपरिच्छेदाभावो दुरुप-
पाद्ः । भास्करद्विपक्षेपि सर्ववस्तुवैक्ये सत्यपि भेदस्यापि विद्यमानत्वा-
त्परिच्छेदनिषेधोनुपपन्नः , अन्यथा भेदाभेदस्यापि विलयप्रसङ्गात् ।
केवलाभेदपक्षस्तु सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन यौक्तिकाभासैरपि नाभ्युपग-
म्यते । अभेदमात्रमस्तीत्येतावता वस्तुपरिच्छेदाभाववचनं त्वमुख्यम् ।

यत्तुक्तं-वस्तुना परिच्छेद इति पञ्चे वस्तुपरिमाणपक्षे च देशपरि-
च्छेदत् पृथग्व्यपदेशप्रयोजनं नास्तीति । तदयुक्तम्, विरुद्धार्थप्रतिपा-
दनादलप्रयोजनार्थप्रतिपादनस्यैव दरिष्टत्वात् । भवत्यप्यपि वस्तुपरिच्छे-
दादेशकालपरिच्छेदयोरनतिभेदेन पृथग्व्यपदेशप्रयोजननाभावप्रसङ्गः ।
यदा हि स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वेन वस्तुपरिच्छेदाभावः तदा
देशकालयोरेवाभावात्तदर्थानपरिच्छेदस्याप्रसक्तत्वेन तन्निषेधो निरर्थकः ।
यदि पुनः त्रयाणां परिच्छेदानां स्वरूपभेदात् घटादिषु च दृष्टेः तत्र
षेध इति, तत्परिच्छेदयोरप्यर्थयोः समानमेव ।

अत इति । मिथ्यात्वस्य स्वयमत्र बाधतश्चात्र त्वदभिमतवस्तुपरिच्छे-
दाभावोपपादनं तेन शक्यामन्वयः ।

ननु भास्करादिमतं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावात् प्रत्यक्षादिविरोध इत्या-
काशायामाह भास्करा दीति । अन्यथेति । भेदस्याभावे । अपि शब्देन तद-
व्यन्ताभिप्रायः सूच्यते ।

ननु आनन्वयभ्रुतिभिर्द्वयर्थं विलयोप्यस्तु, तत्राह केवलेति सर्वेति ।
नित्यब्रह्माभेदेन सर्वस्य नित्यत्वात् किञ्चित्प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
यौक्तिकाभासैरप्यस्वीकृतं कथं वैदिकाभासैः स्वीकार्यम्, आनुष्मिकप्रवृत्तैरपि विरो-
धादिस्थास्येनापिशब्दः । ननु सत्यपि भेदे तदभावात्मकभेदस्य सत्त्वात् भेदस्य
वस्तुपरिच्छेदाभाव इत्यत आह अभेदेति । भेदाभावमात्रात्तदपरिच्छेदः—अन्यथा
अपरिच्छिन्नब्रह्माभेदात् घटादेरप्यनन्तत्वप्रसङ्गात्, तत्र च पटभेदसहचरित-
त्वं तु विद्यमानोप्यभेदो नापरिच्छेदः, भेदानसहचरितस्यैव तस्यापरिच्छेदशब्दार्थ-
स्यादिति ध्यायम्, तथाचभेदमात्रे परिच्छेदाभाववचनं अनुसूचित्यर्थः ।
परिच्छेदयो रित्यनन्तरं चकारोऽप्युपाहार्यः ।

यद्योक्तं सर्वयस्तुसामानाधिकरण्ये मुख्यामुख्यविकल्पेन दूषणम्,
तदपि मन्दम् ; स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्यशरीरिणस्तद्द्रव्यवाचिभिरनिष्क
र्षकैः शब्दैः प्रतिपादने विवक्षिते दोषकथाभावात् । ततश्चात्र वस्तुप-
रिच्छेदो नाम स्वस्मात्पृथक्सिद्धाद्वस्तुनो भेदः, स च सर्वप्रकारस्य
ब्रह्मणो न सम्भवतीति, स्वरूपभेदमात्रस्य निषेधो निषेधशब्दुस्थत्यद
विवक्षित एवेति विवेकानुपपत्तिर्द्यो न आवतरति । अयन्त्वर्थः प्रत्यक्षाद्य-
विरुद्धश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगृहीतश्चेत्ययमेवारम्भणाधिकरणभाष्ये प्रदर्शितः ।
यथा—“भेदवादिनस्तु सर्वचिदाचिद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात्
स्वतः परतः परिच्छेदोपि न विद्यत ” इति ।

नन्वेवमपि सर्वविधपरिच्छेदनिवृत्तिर्न सिध्यति, स्वरूपविवेकद-
शायामिदमिदं न भवतीति परिच्छेदस्य विद्यमानत्वादिति चेत् ; सत्यम्,
तथाविधवस्तुपरिच्छेदस्य श्रुतिभिरेव प्रतिपाद्यमानत्वात्, विश्वमिध्यात्व
पक्षेपि ततः परिच्छेदोक्तेः त्वयाभ्युपेतत्वाच्च तन्निषेधो न शक्यः । यदि
च वस्त्वन्तराभावाद्द्वस्तुपरिच्छेदाभाव उच्येते, तर्हि भवत्पक्षे घटादेरपि
वस्त्वन्तराभावाच्चतिसिद्धिः स्यात् । ब्रह्माख्यं वस्त्वन्तरं तस्य विद्यत इति
चेन्न ; तत्स्वरूपसद्भावेपि तयोर्भेदस्य मिध्यात्वेन तस्य वस्त्वन्तरत्वा—

तदपी ति । मुख्यसर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वे परत्वपरिच्छेदः,
“ यस्यात्मा शरीर ” मित्यादिभिश्च सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वेन
ब्रह्मप्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च प्रकारिपर्यन्तत्वस्याकृत्यधिकरण्यासिद्धत्याश्च
न तदसम्भवः ; न च कैश्चित् शब्दैरसामानाधिकरण्यात्तदभावः, अनिष्कर्षकैस्त
द्वाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यादित्याशयः । तदहत्त्वञ्च स्वतन्त्रवस्तुभेदाभाव इत्य
भिप्रायेण परिच्छेदस्वरूपमाह ततश्चे ति । भाष्यमुदाहरति भेदवादिनस्त्विति ।
स्वत इति वस्तुपरिच्छेदाभावो विवक्षितः, तत्र हेतुः सर्वप्रकारत्वा दिति ।
अस्य हेतुत्वेनाभिधानात्, पृथक्सिद्धवस्तुभेदो वस्तुपरिच्छेद इत्युक्तं भवति ।
परत इति तत्कार्यभूतदेशकालपरिच्छेदाभावो विवक्षितः । तत इति । अनूत-

योगात् ; व्यायहारिकं वस्त्वन्तरत्वं तस्य निघत इति चेत्तद्भ्रम्रापेक्षया घटादेरपि समानम् । न च तदपेक्षया ब्रह्मणः परिच्छेदोपि मिथ्याभूतः ; जडाजडैक्यप्रसङ्गादेरन्मत्रोक्तेः । स्वसजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति विशेष इति चेत् ;—यथाकथञ्चित्सजातीयत्वविवक्षायां प्रकाशमानत्वादिरूपेण ब्रह्मणः सजातीयस्याविद्यादेर्विच्यमानत्वात् । नचाविद्यादेरवस्तुत्वेन परिहारः, घटादेरपि समानत्वस्योक्तत्वात् । नहि घटाद्यपेक्षया वातुतः सजातीयत्वादिकं ब्रह्मणः । घटादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वाद्विशेष इति चेत् , किमतः! मिथ्यात्वेपि घटादेः पटत्वाद्यभाववद्भ्रमस्तु परिच्छेदाभावस्यापि भिद्वेः । अस्त्येवम् , तथापि सत्यस्य ब्रह्मणोपि तस्मिन्निद्विरस्येवेति चेत् ;—इतरवैलक्षण्यार्थानि सत्यज्ञानान्तपदानीति स्वभिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वथा सजातीयवस्त्वन्तरसद्भावो वस्तुपरिच्छेद इति तदभावविवक्षायां प्रपञ्चसत्यत्वेपि न काश्चिदोपः । ब्रह्मणस्तद्विभूतिप्रपञ्चेन अत्यन्तसाजात्याभावस्य ब्रह्मलक्षणादिवशादेव सिद्धेः ।

जडपरिच्छिन्नायवेकस्य परेणापि वान्पत्वादित्यर्थः । नहि घटा दीति । सजातीयत्वविशिष्टत्वेण ब्रह्मणोऽपि वस्तुत्व नास्तीत्यर्थः ।

ननु सजातीयनिष्ठवस्तुभेदप्रतियोगित्वरूपं सजातीयवस्त्वन्तरत्वं परिच्छेदः, तस्य मिथ्यात्वात् ब्रह्मणः सत्यत्वात् ब्रह्मणि तदभावोऽस्ति, घटे तु तादृशप्रतियोगिमिथ्यात्वेऽपि घटस्यापि मिथ्यात्वान्न तत्र तदभावः, मिथ्याभूतस्य घाधिष्ठान एवाभावः, न तु स्वसमानसत्ताके स्वाश्रयेऽपीति घटते घटा दीति । स्वरूपस्यापीति । भेदप्रतियोगित्ववदिति भावः । मिथ्यात्वेऽपीति । मिथ्यात्वेऽपि घटस्य तत्र पटत्वाभावास्तत्र विरोध्यसम्भिवानादेव, ततश्च सजातीयवस्तुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तत्र पारमार्थिकाभावप्रत्यावरोधित्वात्, अभावापि कारणत्वं च विरोध्यसम्भिवानस्यैव प्रयोजकत्वात्पटत्वाभाववत्परिच्छेदाभावोपि स्यादित्यर्थः । अस्त्येवमिति । यद्यपि त्वदुक्तरीत्या सत्यत्वमभाववत्त्वे न प्रयो-

किञ्च-देशकालपरिच्छेदाभावोऽपि न घटादिव्यागर्तकः, सत्यदेशकालपरिच्छेदस्य घटादावप्यभावात् ; मिथ्यादेशकालपरिच्छेदस्य ब्रह्मप्यपि विद्यमानत्वस्य भवत्यैव स्वीकारात् ।

किञ्च-देशकालपरिच्छेदाभावो न देशकालयोः स्वरूपनिषेधगर्गः, वस्तुपरिच्छेदाभावेनैव तत्सिद्धेः ; तद्वद्वस्त्वन्तरस्यस्य सत्येव तत्प्रयुक्तपरिच्छेदाभावो वर्णनीयः, अन्यथा वैरूप्यात् ; सम्भवतश्चैकरूप्यस्य परित्यागायोगात्, सम्भवति तदस्मात्पक्षे सर्वेषु वस्तुषु यथाप्रमाणमनस्थितेष्वेव प्रतिघातपरिणामपृथक्सिद्ध्यादिलक्षणपरिच्छेदस्य प्रतिक्लेपात् ।

किञ्च-अनन्यघासिद्धानेकश्रुतिगणप्रतिपन्नस्य ब्रह्मभिभूत्यादेरनेकार्थसाधारणैकानन्तपदस्वारस्म.नुरोधाम[धिन] बाधो न युक्तः । तदनुरोधेनैवत्वैकानन्तपदस्वारस्यं सङ्कोचनीयम् । ततश्च प्रत्यक्षाद्यविरुद्धविविधपरिच्छेदाभाव एवात्र विवक्षित इत्यङ्गीक्रियताम् । अन्यथानन्तपदश्रुत्यसङ्कोचाय संख्यातोऽपि परिच्छेदाभावस्वीकारेण ब्रह्मबहुत्वप्रसङ्गात् । एकत्वश्रुतिबशाद्बस्तुपरिच्छेदाभावेनान्योन्यव्याघाताच्च तत्परित्याग इति चेत्तर्हि प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादकमत्यक्षश्रुत्यादिवशात्तत एव व्याघाताच्चेदश

जकम्, तस्याप्यविरोधीत्यभिप्रायेणासत्यत्वकीर्तनम् । स्वीकारादिति । नीवस्य मिथ्यात्वस्वीकारात् तस्य च प्रतिविम्बस्य ब्रह्माभिजात्वात् घटाद्यपरोक्षज्ञानस्य च वृत्त्यर्वाच्छतचैतन्यरूपस्योत्पत्तिर्ब्रह्माशस्वीकारादित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदाभावेनेति । तथा च देशकालयोः सत्तोरेव सर्वदेशकालसम्बन्धात् तत्कृतपरिच्छेदाभावादेशकालपरिच्छेदो वाच्यः, तद्वैरूप्यार्थं तद्वस्तुपरिच्छेदाभावापि देशकालयोः सत्तोरेव वाच्य इत्यर्थः । स्वादस्य नुरोधेनेति । ब्रह्मन्तरभेदमात्रे वस्तुपरिच्छेद इत्यभ्युपगमयाद् । तत एवेति । अनन्तशब्दार्थबहुवस्तुपरिच्छेदाभावो व्याघातादित्यर्थः ।

वस्तुपरिच्छेदाभावोपि परित्राज्य एव । यदि च त्रिविधपरिच्छेदाभावे
 वक्ष्यमभिसन्धिः, तर्क्षविद्वदः परिच्छेदाभावोऽत्र स्वीक्रियताम् । सम्भ-
 वन्ति चान्येपि व्यवच्छेद्याः परिच्छेदभेदाः वस्त्वन्तरप्रतिघातवस्तुपरि-
 माणस्वतन्त्रवस्त्वन्तरसद्भावादयः । एवं वास्तु[वस्तु]परिच्छेदाभावः—
 उत्कृष्टेन वस्तुना उत्तरावधिभूतेन परिच्छिन्नं क्षपकृष्टं वस्तु, तथाविधो
 पक्षो ब्रह्मणो नास्तीति । अस्मिन्श्चार्थे विवक्षिते तस्य सर्ववस्तुशरीरि-
 त्वेन सर्वात्मकत्वमप्यन्तर्गतं भवति । एवं सति “ उल्लङ्घितत्रिविध-
 सीमसमातिशायिसम्भावनां तत्र परिब्रह्मिमास्वभाव ” मिति भगवद्यामुना
 चार्थवचनं गोबलीवर्दन्मायेन फलफलनिर्देशेन वा गेतव्यम् । आरम्भ
 णाधिकरणभाष्यमध्येत्तरमेव योजनायम् ।

अस्मिन्श्चेति । वस्त्वन्तरप्रतियोगिकापक्षो वस्तुपरिच्छेदः, तदभाव
 श्लोकार्थः, भावान्तरस्थाभवत्वात्, स च सर्वशरीरत्वादि, तदपि तदन्तर्गत
 मित्यर्थः । उल्लङ्घितेत्यादि । यद्यपि परिब्रह्मिमा प्रभुत्वम्, ‘ प्रभो परिबृद्ध ’
 इति निपातनात्, तथापि तस्य धर्मिद्वारानन्तरत्वान्वय इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । स्तोत्र
 भाष्ये साक्षात्प्रभुत्वगततैचोक्तम्—‘ देशतः कालतो विषयतश्च ’ इति । प्रभुत्वस्य
 ब्रह्मादिबेदेकाण्डादिमात्रगतत्वाभावो देशपरिच्छेदः, एतल्लोके पुण्यपापविवेक-
 प्रभोरपि वैबस्वतस्य ‘ प्रभुरहमन्यनूणां न वैष्णवाना ’ मिति विषयविशेषा-
 दिन सङ्कोचो विषयपरिच्छेदः, तदभावो ब्रह्मादिसर्वविषयत्वमपरिच्छेद इति तत्र
 भेदः । तत्र च न पौनरुक्त्यशङ्कापि, तिस्रो विधा यस्येति बहुव्रीहावन्मपदार्थत्वे
 यमाधिकराहित्यस्य पृथक्चचनात् । सख्याया (इयो) उल्लङ्घनानन्वयात् गोबली
 वर्दन्मायसम्भवः । फलेति । त्रिविधा सीमा समातिशायिसम्भावना उल्लङ्घिता
 येनेति विग्रहः, तत्र सम्भावनोल्लङ्घनं फलमित्याशयः । आरम्भणेति । ‘ स्वत ’
 इति स्वरूपसन्निधिरपरिच्छेदः; स च देशकालाभ्याम्, ‘ परत इति गुणविभूतिभ्यां

अतः सिद्धं सत्यैरेव देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं सर्वदेशकाल-
न्यापि सर्वान्तरात्मभूतं सर्वैर्गङ्गलगुणैः समस्तहेयप्रतिभटतया च सर्वस्या
त्परं ब्रह्मानन्तपदनिर्दिष्टमिति नातः प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिरिति ॥

इति शतद्वय्यां आनन्त्यनिरूपणवादः

॥ षट्पञ्चाशो वादः ॥

—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

परिच्छेदः, तदभाष एव वस्तुपरिच्छेद इति भावः । सत्यैरेव ति । सत्यैरेवा-
परिच्छेद उपपादयितुं शक्यः; नासत्यैः, घटस्य सत्यात्पटादिवासत्यात् शुक्तिरज
शादेरपि भेदस्य परिच्छेदरूपत्वात्, न चैतन्नास्ति, परिभाषामाश्रयपरिशेषापत्तेः ।

अयमप्रतिष्कर्षः—त्वया वस्तुपरिच्छेदशब्देन परिभाषितोऽन्तशब्दार्थ
इति किमभिधानकोशसिद्धम् ! उत व्यवहारसिद्धम् ! किं वा वस्तुपरिच्छेदशब्द
वदन्तशब्दोपि त्वया परिभाषितः ! आद्यौ म कापि दृष्टचरौ । परिभाषां तु न
निषेधामः, परन्तु श्रुतेस्तत्परिभाषापारतन्त्र्यम् ।

ननु देशपरिच्छेदस्यात्यन्ताभाषरूपत्वात् कालपरिच्छेदस्य प्रागभाषत्वं स
रूपत्वात् तत्र चान्तशब्दप्रयोगात् नानाशक्तिकल्पने संतर्गाभावत्वेन शक्तिकल्पने
च गौरवाच्चाभावत्वेनैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यते, ततश्च भेदोऽन्तशब्दार्थ इति
चेत् : यद्येव तर्हि लाघवाद्द्वस्तुत्वमेवान्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ततोपि लाघ-
वात् सर्वशब्देपि वा वस्तुत्वमिति किं न कल्प्यते ? व्यवहारस्य शक्तिकल्पक
त्वात् तदनुसारेण गौरव तिरस्कृत्य तत्तच्छब्दानां तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनमिति
परिहारः प्रकृतेपि तुल्यः । [अ]भेदे अन्तशब्दप्रयोगाभावात् :

किञ्च देशकालपरिच्छेदयोरन्तशब्दधरमभार्यः, ग्रामान्तः कर्मान्त
इत्यादौ तथा दर्शनात्, कश्चित्प्रयोगवलात् ध्वंसार्थोपि, तथा समीपार्थश्च,
प्रागभाषात्यन्ताभावान्योन्याभाषेषु न कश्चिदप्यन्तशब्दप्रयोगो दृष्टचरः । क्व तर्हि

सिद्धान्ते वस्तुपरिच्छेदार्थकताभिधानम् ? उच्यते, उक्तं ब्रह्मपदकृष्टवस्तुपरिच्छे-
दकतया लोकव्यवहारसिद्धम्, अनः परिच्छेदशब्दार्थतामात्रेण तदपि विवक्षितं
शक्यत इत्येवमत्र तदङ्गीकारः, क्वचित्तदन्तर्गतत्वतः स्वतन्त्रशून्यपरत्वाङ्गी-
कारश्च । अस्तु वा भेदोप्यन्तशब्दार्थः, अथाप्यन्तशब्दस्यानेकार्थत्वात् देशकाल-
परिच्छेदे तयोः प्रचुरप्रयोगाच्च अत्रापि तन्नियेध एव युक्तः । गानार्थत्वाच्च न
सङ्कोचगन्धः । अस्तु वा तदुक्तरीत्या एकार्थत्वम्, तथापि प्रचुरप्रयोगान्मना-
न्तराविरोधाच्च उक्तरीत्या सङ्कोच एव युक्तः । अन्यथा “ अनादिर्भगवान्
कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यत ” इति अन्तशब्देन कालस्यापि वस्तुपरिच्छेदा-
भावप्रसङ्गात् । अन्तशब्देन भेदस्याप्युक्तौ निषेधानुपपत्तिश्च, मदागः प्रपद्य-
मित्वात् । सत्यादिपदैः प्रपञ्चभेदः प्रतिपाद्यते, अनेनशब्देन भेदनिषेधः क्रि-
यते, इदं च वाक्य तत्त्वावेदकम्, पदशयमपि स्वरूपलक्षकमिति कस्मादुपस्थाया-
दधीतोयं वृषलोद्वाहमन्त्रः ? क्षम्यता अपमसंहृष्टप्रलापः, पदद्वयमपि स्वरूपलक्षक-
मित्येतावदेवोच्यत इति चेत् ; तर्हि आनन्त्यश्रुतितः कथं मिथ्यात्वसिद्धिः ? अतः
पुनरावृत्तः स एव मन्त्रः । अपि च प्रपञ्चमिथ्यात्व कथं भेदनिषेधोपपादकम् ?
सत्यपदात्कानृतव्यावृत्त्युपपादकत्वात् ।

ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तज्जैदोऽपि सत्यः स्यात् । मिथ्यात्वे तु भेदोऽपि
मिथ्येति निषेधोपपत्तिरिति चेन्न ;—अनृतव्यावृत्तिर्मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । सत्यादि-
पदानां तत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च तेषां व्यावृत्तपरवोक्तेः ।

ननु सा व्यावृत्तिः स्वरूपात्मिका, निषिध्यमानस्तु भेदः स्वरूपाति-
रिक्तो मिथ्येति चेत् ; तर्हि सत्य एव परिच्छेद इति कथमानन्त्यासिद्धिः ? न हि
स परिच्छेदो न भवतीति राजाज्ञा, अविद्याया अपरिच्छेदप्रसङ्गात् । तथापि
भेदाङ्गीकार अनवस्थाप्रसङ्गेन स्वरूपात्मकतयैव भेदस्य स्वोक्तत्वात् ।

ननु देशकालपरिच्छेदवदयमपि परिच्छेदः अभानप्रतियोगित्वात्मक-
एव, अभेदप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः, तदेवान्न निषिध्यते, न तु भेदाश्रयत्व-
मिति चेन्न ; सदसाद्रूपक्षणात् सदसाद्भेदस्य प्रसङ्गोक्तिरात् । स्वसमान-

सत्ताकभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति चेन्न;—प्रपञ्चमिध्यात्वतित्तेः प्राक् सत्ता-
भेदात्तित्तेः । प्रातिभासिकसत्ताङ्गीकारेऽपि न विदोषणस्य प्रभोजनं पर्यायः ।

ननु भेदप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि नियेधात् विद्यमानमपि भेदप्रतियो-
गित्वं मिथ्यैव , एवं च , तन्मिध्यात्वस्य भेदतदाश्रयमिध्यात्वं विनानुपपत्तेः
तत्सिद्धिः ; न च भेदप्रतियोगित्वस्य मिध्यात्वमभेदप्रतियोगित्वस्य सत्यत्वेना-
प्युपपत्तम् , तत्सत्यत्वं चाभेदसत्यत्वाधीनम् , तस्य प्रपञ्चसत्यत्वाधीनम् , अतः
प्रपञ्चसत्यत्वेनापपत्तं प्रपञ्चभेदप्रतियोगित्वमिध्यात्वं कथं प्रपञ्चमिध्यात्वं साधयेत् ?
प्रपञ्चसत्यत्वेनेव वा तदुपपत्तिः , भेदप्रतियोगित्वस्यासत्यत्वे अभेदप्रतियोगित्वस्य
सत्यत्वावशभावात् , अतोऽनन्तपदं प्रपञ्चसत्यत्वस्यैव साधकमिति वाच्यम् ,
नटाजडयोः पारमार्थिकाभेदासम्भवादिति चेन्न;—अभेदप्रतियोगित्वस्वापारमार्थ्ये
भेदप्रतियोगित्वपारमार्थ्यस्यावर्जनीयत्वात् , ब्रह्मणोऽभिष्टानतया प्रपञ्चस्य तदभे-
दाच्च । सेऽपि मिथ्येति चेत्तर्हि समानसत्ताकयोर्बिरोधाङ्गीकारात्तथापिपयोरेव
भेदप्रतियोगित्वाभेदप्रतियोगित्वभेदरङ्गीकाराच्च पुनरावृत्तास एव मन्सः ।

ननु सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वस्याभाव एवाभेदः , तेनाभिष्टानत्वोपपत्तिः ,
अथमेव चानन्तशब्दाद्योपीति चेत् ; तर्हि सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति
घटादेः तदभावात् तेषामपि अपरिच्छिन्नत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मणः प्रपञ्चभिसत्त्वात्
भेदस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वात् सत्यभूतभेदप्रतियोगित्वात् घटादेः कथं तदपरिच्छेद
इति चेत् ; तर्हि घटादेः घटादिभेदः परिच्छेदो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ,
अविशेषात् ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्यापि अपरिच्छेदत्वप्रसङ्गात् । आश्रयसमान
सत्ताकं भेदप्रतियोगित्वं परिच्छेद इति तु दत्तोत्तरम् , समानसत्तापदवैयर्थ्य-
स्योक्तत्वात् ।

ननु घटादौ भेदप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वात् समानसत्ताकयोर्भावाभाष
योर्बिरोधाच्च भेदप्रतियोगित्वाभावो मिथ्याभूतो घटादौ न सम्भवति , सत्यभूत-
स्तु नास्त्येव । अनन्तपदेन कृत्स्नमिध्यात्वावगमदशाधामभेदप्रतियोगित्वाभावस्यापि
मिथ्यात्वावगमात् । तस्मान्नपरिच्छेदप्रसङ्गो घटादेरिति चेत् ; एवं तर्हि ब्रह्मणोऽपि
नापरिच्छेदसिद्धिः । भेदप्रतियोगित्वस्य तत्रापि मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतत्वदभावस्या

सम्भवात् , सत्यभूताभावादिद्वेध । अथाप्चेत ब्रह्मणि भेदप्रतियोगित्वाभावः
स्वरूपभेवेति, सिद्धं तर्हि घटादेरपरिच्छेदः, ब्रह्मणीव ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतियोगित्वा
भावस्य घटादावप्यवश्यम्भावात् , प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन तदपिरोपस्या
विशेषात् , सद्द्वैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वपूषङ्गेन ब्रह्मण एव सद्द्वैलक्षण्य-
रूपताया वाच्यत्वेन भेदत्ववत् भेदप्रतियोगित्वाभावरूपताया अवर्जनीयत्वात् ।

इति भीमाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेनासमाधिगतपरावरतत्त्वयथाभारम्भेन
तदेकदैवतेन तद्वरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यपरनामभेदेन रामानुजदासेन विरचितायां

ब्रह्मदूषणीन्याख्यायां अण्डमारुताख्यायां

आनन्द्यनिरूपणं नाम

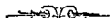
षट्पञ्चाशः स्कन्धः ॥५६॥

॥ श्रीरह ॥

॥ सप्तपञ्चाशो वादः ॥

ब्रह्मण्यनन्दशब्देन दर्शितां गुडजिह्विकाम् ।

निर्विशेषगृहीतानां वादिनां विलुप्तान्यहम् ॥

श्रूयते हि—“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” “ भानन्दो ब्रह्म ”

“ कं ब्रह्म खं ब्रह्मे ” त्यादि । तत्र किमिदं ब्रह्मण भानन्दत्वं नाम? सुखत्वमिति चेत्तदपि किमिति विचारयामः । किमनुकूलवेदनीयत्वम् ? उतानुकूलवेदनत्वम् ? अथानुकूलत्वमात्रम् ? यद्वा दुःखनिवृत्तिरूपता मात्रम् ? उत्र ज्ञानात्मकत्वमेव? किञ्चिद्दुर्मान्तरं वा ? न प्रथमः, वेदनीयत्वस्यानभ्युपगमात् । व्यावहारिकं तदस्त्वितिचेत्तर्हि ब्रह्मण भानन्दत्वं व्यावहारिकमिति ब्रह्मणोऽनन्दत्वमेव परमार्थः स्यात् । ततश्च

क्षितानामुरयोनिषु प्रतिमृदुर्मूढानभोधंगता

नमाप्येव तु पार्थसूतपरमानन्दं ततो निन्दतः ।

नैर्गुण्येन सतां तदास्तिपशसा दग्धान् सदा वाचिनो

नीचान् भाति नुदन् सतां परिवृट्स्त्वय्यन्तमद्देशिकः ॥

निरुपममिदं वैराग्य वः क्षमा च विनिन्दय

प्रगुणमपि यत्र ब्रह्मानन्द स्वतो गुणघत्तया ।

यदीपि निरर्थं मूढा न द्विष्ट भावि तयं पुन

र्जनितभगवत्प्रेमाणः श्रीनिवासगुरुक्तिभिः ॥

भानन्दत्वस्य परपक्षे असम्भवे दर्शयिष्यन् तस्येष्टापादनत्वनिरासायाह श्रूयत इति । किमिदं मिति । न तावत्स्वरूपम्, तथा सति हि स्वरूपमानन्दो न स्यात् ; नापि धर्मः, अनिर्वचनात्, अतो दुर्निरूपमित्यर्थः । व्यावहारिक मिति । वेद्यत्वस्य पशदाविन्न धर्मिसगसत्ताकत्वाभावात्तान्भ्युपगमयिरोप

व्यावहारिकदशायामनुकूलत्वं तन्निवृत्तिदशायां तन्निवृत्तिरपीति संसार-
स्यैव ब्राह्मत्वं मोक्षस्य दूरपरिहरणीयत्वमिति स्यात् । यदा कदाचिदनु-
कूलवेदनीयत्वं यावद्द्रव्यभाविन आनन्दत्वस्य उपलक्षणमिति चेत्तर्हि
सांसारिकस्य सर्वस्यापि वस्तुजातस्य “वत्त्वेकमेव दुःखाय” “तदेय
प्रीतये भूत्वे” ति श्लोकद्वयोक्तप्रकारेण कदाचिदनुकूलवेदनीयत्वस्य
सद्भावाद्यावद्द्रव्यगानन्दत्वं स्यात् । ततश्च सप्रपञ्चतयैवानुभव उपा-
देयः स्यात् ; सहस्रवतः पञ्चशतं किमधिकमिति न्यायात् । विषयानु-
कूल्यानुभवदशायां ब्रह्मानन्दानुभवो न सिञ्चेदिति चेन्न;—तस्य नित्य
स्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमात् । वैशद्यवैशद्यादिदूषणं त्वन्यत्रैव । एवं वेदित्तु
रभवात्तदपि वेदनीयत्वासिद्धे । व्यावहारिकदशायां तत्सद्भावात्प्रमपि

इति भावः । व्यावहारिकेति । संसारदशायामित्यर्थः । तदिति । संसार-
निवृत्तिदशायामित्यर्थः । यथा प्रपञ्चस्य कल्पितत्वाल्लिङ्गप्रपञ्चत्वं प्रदणः परमार्थ-
ज्ञानाऽऽनन्दत्वस्य कल्पितत्वे तद्विपरीतमगानन्दत्वमेव परमार्थः स्यादिति भावः ।
एतेन द्वितियपत्रनादायानुकूल्येभ्य वामत्यापि निरस्तम् । आनन्दत्वस्येति ।
अनन्दात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः । आनन्दत्वं स्यादिति । उपादेयस्वरूपं स्यादि-
त्यर्थः । अनुभव — ब्रह्म-नुभवः । ननु अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वानात् क्षुद्रसुख
रूपप्रपञ्चस्य नोपादेयतेत्यत्राह सहस्रवत इति । अधिकम्—अपेक्षितादधिक-
मनोपेक्षतमित्यर्थः ।

ननु अधिकब्रह्मानन्दानुभवविरोधित्वात् विषयानन्दानुभवो नोपादेय
इति शङ्कते विषयानुकूल्येति । तस्येति । ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः ; तथा च तन्मात्रा
नन्दस्य नाप्रकाश इति भावः । यद्वा ब्रह्मानन्दस्येत्यर्थः । उक्तं हि युष्माभिः
“ भावत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुख ” मिति । संसारदशायां नित्यमिति
परमप्रेमास्पदत्वप्रयोजकं सुखासाधारणं स्वरूपं भासत इति हि तदर्थः । संसार-
दशायां नित्यशब्दब्रह्मानन्दानुभवेऽपि विषयानुभवमाभावादस्यैव विरोध इत्यत्राह
वैशद्येति । अतिरिक्ताकारप्रकाश एव च वैशद्यम्, तस्मिन्प्रकारे च एव
सत्यत्वामप्यावाकल्प इत्यादिना जिज्ञासानुपपत्तिवादे वैशद्यदूषणमित्यर्थः ।
आदि शब्देनावरणानावरणाभावणत्वानवधारणत्वादिकं तत्र तत्र दूषितमित्यर्थः ।
दूषणांतरमाह एव मिति । वेदनीयत्वासिद्धे न प्रथम इत्यन्वयः ।

दत्तोत्तरमेव । नापि द्वितीयः, वेदनरूपत्वातिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगमे नि-
 विशेषवादापक्रमात्, तदनभ्युपगमे व्यर्थविशेषणत्वात्, पर्यायत्वादि
 प्रसङ्गाच्च । भिन्नार्थत्वे विशेषणत्वाभावे च घटः पट इतिवत् अनन्व
 यात् । न तृतीयः, आनुकूल्यस्यापेक्षिकत्वेन किञ्चिदपेक्ष्येत्याभ्युपगम्य
 त्वात् भवतश्च तदयोगात् । स्वात्मानं प्रतिदमानुकूल्यमिति चेन्न;—
 प्रतिसम्बन्धित्वलक्षणस्वभावविशेषाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तात्, अनभ्युप-
 गमे तदुपाधिकानुकूलत्वस्यापि विनिवृत्तेः । अविद्याशक्तितं स्वात्मानं
 प्रतीति चेत्तर्हि तन्निवृत्तिदशायामानुकूल्यनिवृत्तिप्रसङ्गः प्राग्भवेत् । नापि
 चतुर्थः, औपनिषदमर्यादबहिष्कारात्, अभिवात्मकत्वप्रसङ्गाच्च ।

दत्तेति मोक्षदशायां वेदितुरभावेनानानन्दत्वापत्त्येत्पर्यः । वेदनेति वेदनस्वरूपा
 तिरिक्तानुकूलत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यर्थेति । विशेषणवाचित्वाभिमतमनुकूलपदं
 विशेषणाभावाद्दर्शित्वर्थः । पर्यायत्वा दीति । अनुकूलवेदनपदयोरुभयोरपि
 स्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे पर्यायत्वम्, अन्यथा तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्याप्यभावादवो
 घकान्दमेव स्यादित्यर्थः ।

ननु वेदनानुकूलपदयोर्भिन्नार्थत्वात् पर्यायत्वम्, नचैव विशेषणत्वं
 तद्वत्तविशेषणवाचित्वाभावादित्यत्राह भिन्नार्थत्व इति । विशेषणवाचित्वाभावे
 विशेष्यतो भिन्नार्थ वाच्यम्, तथा च न सामानाधिकरण्येनान्वयः—घटः पट
 इतिवदिति भावः । आपेक्षिकत्वेन—पुरुषविशेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः । विनिवृत्ते
 रिति । स्वरूपे प्रतिषम्बन्धित्वानभ्युपगमे तदुपटितानुकूलत्वाप्यभावादित्यर्थः ।
 औपनिषदेति । दुःस्तिनृत्तेः पुरुषार्थेभ्य इत्यर्थः । वैशेषिकाद्यविशेष इति
 भावः । मुख्यरूपं भावन्तरमेव दुःस्तिनृत्तिः, अतो नाभावात्मकमिति शङ्कते

ब्रह्मणो दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्दवाच्यं भावान्तरमिति चेन्न;—उदासी
 नावस्थाः सर्वसम्भत्त्वात् , पूर्वं निर्दुःखस्यापि शर्करादिरसास्वद-
 लन्यमुखानुभवदर्शनाच्च । अन्यथा सुखनिवृत्तिरेव दुःखमिति वदन्तं
 प्रति किमुत्तरम्भवेत् । अभ्युपगम एवोत्तरमिति चेत्;—द्वयोरपि भाव-
 रूपत्वासिद्धिप्रसङ्गात् ? भावान्तराभाववादिना नैवं चोदनीयमिति चेन्न;
 भिन्नोपाधिकोडीकरणोदासीनावस्थासङ्ग्रहसिद्धेः, स्वरूपत एव निरू-
 पण[ः]सिद्धेश्च ।

किञ्च-समस्तदुःखनिवृत्तिरूपां सुषुप्त्यवस्थामुद्दिश्य, नाहमत्र
 भोग्यं पश्यामीति वदन्तं प्रति भोग्यत्पस्वरूपोपदेशदर्शनाद्दुःखनिवृत्त्य-
 तिरिक्तसुखरूपमात्मस्वरूपमिति ज्ञायते । नापि पञ्चमः, ' विज्ञानगान-
 न्दं प्रक्षे ' ति सहप्रयोगेण व्यतिरेकसिद्धेः ; गहीदं निखण्डुवत्पश्चात्-
 वेधनोपक्षीणं तच्छीर्तेनरूपं वा वाक्यम् , येन सहप्रयोगः सञ्जेत ।

प्रज्ञान इति । उदासीनेति । कदाचिद्दुःखावस्था अन्यदा तु दुःखनिवृत्त्या-
 र्थमनुभावस्था इत्यवस्थाद्वयमेव स्यात्, नोपक्षावस्थेत्यर्थः । इतोऽपि न दुःख
 निवृत्तः सुखमित्याह पूर्वं मिति । अन्यथा उदासीनावस्थानङ्गीकार इत्यर्थः ।
 द्वयोरिति द्वयोरपि प्रतिबोधानुरूपणनियतनिरूपणकत्वादिति भावः । भाषान्तरे ता
 भावान्तराभाववादिना भावधेरेव सुखदुःखयोः परस्परभावात्मकत्वस्य वक्त-
 र्त्वात् उदासीनावस्थासङ्ग्रहाभावतौल्यात्, अन्यथा सुखनिवृत्तिरित्यादिचोदना
 द्वयोरपि-नादिचोदनञ्च न सम्भवतीत्यर्थः । भिन्नोपाधीति । न वयं सुषुप्त्वेन
 दुःखाभावत्वं दुःखत्वेन सुखाभावत्वं ज्ञेयः, किन्तु तद्देशकाल
 विशिष्टाभावांतरत्वेन, अत उदासीनावस्था मिथ्यतीत्यर्थः । एवमुदा-
 सीनावस्थासङ्ग्रहाभावप्रतिबन्दी पराङ्मना, द्वयोरपि भावरूपत्वासिद्धिप्रसङ्गप्रति-
 बन्दीमा-मुद्गरति स्मरन्त इति । किञ्चेति । ' नाहमत्रे ' इत्यत्र अत शब्देन
 सुषुप्त्यवस्था परामुद्गत, या च शान्ति-ऽहंत्वं ग्राहककलशृत्तानशृत्तिरूपा, ततश्च

यावता च विज्ञानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं तावतैव हि भवताप्युपरन्तव्यम्, किमानन्दत्वोपपादनप्रयासेन । अपर्यायताबोधनिवृत्त्यर्थोयं प्रयास इति चेन्न;—तथाविधविवादाभावात् । तत्सद्भावेपि महता प्रयासेनापि सर्व-
लोकप्रसिद्धस्य, पर्यायत्वस्यापि, दुरपह्वत्वत् । दुःस्वरूपाणि च कानि-
चिद्विज्ञानान्युपलभ्यन्ते, तदपि ज्ञानमात्रस्य सुखरूपत्वे विरुद्धम् ।
आन्त्या तदुपलम्भ इति चेन्न;—विरोधिनि विज्ञानात्मकत्वे प्रकाशम, ने
तद्विरोधिनो दुःस्वरूपत्वस्यारोपासम्भवात् । न हि सुखरूपतया प्रकाश
माने दुःस्वरूपत्वं कदाचिदध्यस्यति । नापि षष्ठः, वहिष्कृतानुकूल्यस्य
तस्यानन्दशब्दवाच्यत्वायोगात् । तत्प्रतीकारे उक्तदूषणानुं—

दुःखाभावे ज्ञायमानेऽपि 'न, ह्यमत्र भोग्य'मित्युक्तेर्दुःखाभावस्य भोग्यत्वाभाव उक्तः
उत्तरे चात्मनो भोग्यत्वमुक्तम्, अतो भोग्यत्वेनोक्तस्यात्मनोऽभेद्यत्वेनोक्त दुःख
निवृत्तिमाश्रयं दुर्बलमिति भावः । किञ्च ज्ञानत्वस्यैव आनन्दस्वरूपत्वे ज्ञानत्वं
प्रसाध्यापि पुनरानन्दत्वसाधनप्रयासात्मकत्वप्रवृत्तिव्याघात इत्याह यावताचेति ।
अपर्यायतेति । ज्ञानस्यानन्दशब्दवाच्यत्वमेव साध्यत इत्याशयः । तथाविधेति ।
आनन्दस्यानन्दशब्दवाच्यत्वे अविप्रतिपत्तेः, ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदे ज्ञानेऽपि न
तद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । किञ्च न ज्ञानत्वानन्दत्वस्य दुःखेऽपि गतत्वादित्याह
दुःखेति । दुःखादिकर्माप ज्ञानविशेष इति स्वमतेनेदमुक्तम् । तदुपलम्भ इति ।
ज्ञाने दुःखत्वोपलम्भ इत्यर्थः । ज्ञानत्वस्य विरोधित्वाभावादारोपसम्भव
इत्यन्नाह न हीति तथाच ज्ञानत्वमेव सुखत्वमित्युक्तत्वात् ज्ञानत्वे प्रकाशमाने दुःखत्वा
येषां न सम्भवतीत्यर्थः ।

अस्तु यत्किञ्चिदानन्दत्नम्, आनन्दत्वेनाभिमतस्यानुकूल्यमस्ति
न वा! द्वितीये दोषमाह वहिष्कृतेति । आद्ये दोषमाह तत्प्रतीकार इति ।
आनुकूल्याङ्गीकारेण तत्प्रतीकार इत्यर्थः । उक्तंति । तृतीय पञ्चाशदुपलम्भस्यः ।

वृत्तेषु दुष्टत्वात् । ज्ञानात्मकत्वातिरेकानतिरेकविकल्पेनापि दक्षमेवोत्तरं
मन्तव्यमिति ।

अतो न कश्चिदपि निर्विशेषचिन्मात्रवादिनस्तदानन्दत्व-
साद्धिरिति ।

इति शतदूषण्यां निर्विशेषब्रह्मण आनन्दत्वभङ्गः

॥ सप्तपत्राशो वादः ॥

ज्ञानात्मकत्वे ति । तदानुकूल्यं ज्ञानात्मकत्वमेव ! अतिरिक्तं
वा ! अनिरेके निर्विशेषवादापकमादिद्वितीयपक्षोक्तदोषः प्रसजेत् , अन्-
तिरेके सहप्रयोगानुपपत्त्यादिः पञ्चमपक्षोक्तदोषः प्रसजेदिति भावः ।

यथाह नवीनः—

मुखत्व हि मुख्यपदप्रवृत्तिनिमित्ततयानुगतव्यवहारविषयतया व्यावृत्ता-
वेव कल्प्यते , न तु मुख्यरूप आत्मनि , तत्र तत्कल्पनं प्रमाणाभावात् , श्रुतौ
मुख्यपदस्य वृद्धव्यवहारे वृत्तवच्छिन्नचैतन्यात्मनि सुखे व्युत्पन्नस्य ज्ञानादिपदवल्लक्ष-
णया आत्मनि प्रयोगात् ; ननु यथात्मनि न मुखत्वं तर्ह्यात्मा न मुख्यम् , तस्यैव
तत्स्वरूपलक्षणत्वादिति चेन्न , — न मुखत्वं मुख्यस्य स्वरूपलक्षणम् , तस्य ततोऽन्य-
त्वात् , अन्यस्याग्यस्वरूपत्वायोगात् । किञ्च मुखत्वाश्रयव्यक्तौ विशेषोऽस्ति नवा!
न चेत्कथं मुखत्वव्यवस्था! व्यक्तिविशेषं विना मुखत्वस्यैव धर्म इति नियन्तुम-
शक्यत्वात् ; प्रथमेऽपि च विशेषो न धर्मः , तथापि व्यवस्थापकामावात् , व्यक्ति-
रूपव्यतिरिक्तधर्मनिरूपणाच्च । ततः सुखस्वरूपमेव विशेषः , तदेव तदलक्षणम्—
गोत्वादेशिव तत्स्वरूपम् ।

नचैवं ज्ञानानन्दपदयोः पर्यायत्वमेकार्थत्वादिति वाच्यम् ;— तत्तद्वृत्ति
विशेषज्ञानलक्ष्य तदुपहितस्य वा ज्ञानानन्दपदवाच्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापर्याय

त्यात् । नचैवमानन्दपदलक्ष्यत्वादः, आत्मा नानन्दः स्यादिति वाच्यम्;—दृष्टिः
 छत्रिपदलक्ष्यत्ववदनौपाधिकप्रीतिविषयतया आनन्दस्यैव आत्मन आनन्दपदलक्ष्य
 स्वेनानन्दत्वानपायात् ; तस्मान्नौपाधिकप्रीतिविषयो यच्चैतन्यं तदेष सुखम् ,
 तच्च दुःखानुभवदशा नामपि स्वासाधारणरूपेण प्रतीयत इति न तदा प्रेमानुपपत्तिः ।
 एतेन यदि चैतन्यमेव सुखलक्षणं तदा चैतन्यस्य परेणाप्यभ्युपगामत् तदतिरि-
 ष्टस्य सिद्धान्तेऽप्यभाषाचैतन्यं सुखमिति नाममात्रं न अर्थविशेष इति प्रत्युक्तम्,
 आत्मातिरिक्तं सुखमिति वदतामप्यनौपाधिकप्रीतिविषयत्वमेव तद्व्यञ्जणम् । आ-
 त्मापि चेत्तादृशः कथं नात्मा सुखं कथं वा न परमतात् विशेषः ? प्रमाणं
 स्वज्ञात्मा सुखरूपोऽनिरूपः अधिकप्रेमगोचरत्वाद्वातिरेकेणानात्मवत् ।

नन्वत्र न सुखवाश्वा इति प्रतिज्ञार्थः, केवल आत्मनि तदभावात् ,
 अन एव न सुखव्यविशिष्टा भिन्न इत्यर्थः, केवलस्य सुखत्वविशिष्टाभेदे केवलेऽपि
 तत्प्रसङ्गात् ; नापि दुःखान्यत्वं साध्यम्, सिद्धसाधनात् , नापि दुःखविरोधित्वं
 दुःखान्यताभावत्वेनार्थान्तरत्वादिति चेन्न, निरवयवमुत्पदवाच्याभेदस्य साध्य-
 त्वात् ; अप स्वमते वृत्तरपि सुखपदवाच्यत्वादेदसाधने बाध इति निरवयव-
 युक्तम् ; वस्तुतस्त्वैतद्विशेषणं विनापि बाधितमुत्पदवाच्याशं विहायाबाधितस्व
 रूपसुखभेदाभावभादाय साध्यं सिध्यति ; तथा च न बाधपरिहाराय विशेषणम् ,
 किन्तु सुखपदवाच्यवृत्तिभेदस्य साध्यव्यतिरेकस्यात्मनि सत्त्वेऽपि हेतुव्यतिरेका-
 भावात् तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहाराय ; न च निरवयवमुत्पदवाच्यसुखत्व-
 भेदोऽप्यात्मन्यस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारस्तदवस्य इति वाच्यम् , वृत्तिविशेषानु-
 गतात्मस्वरूपमुत्पद्यैव मुत्पानुगतमुद्भिर्विषयतया सुखत्वरूपत्वेन तस्य तद्वेदाभा
 वात् ; यद्वा परमप्रेमस्य रसाप्रयोजकरूपाभेदः साध्य इति ।

तदवत्—परमते हेतोः स्वरूपाधिदेः, अहं भूयासमित्यत्वाद्दमर्षस्यैव नि-
 रूपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् सुखं मे भूयादित्यत्वात्पुस्तत्त्वादिभेदा लोकाभिद्वय
 सुखत्वाश्रयस्यैव निरूपाधिकप्रेमगोचरत्वदर्शनात् । नचोभयत्रापि सुखस्वरूपचैत
 न्याभेदादेव प्रेमेति वाच्यम् , अद्यापि त्वदभिमततात्मनः मुत्पत्त्याधिदेः तादृश
 व्यभिचारात् । अत एवाहमर्थे व्यभिचारः ।

किञ्च—मुखपदवाच्या हि वृत्तिरेव, तस्यामेव प्रवृत्तिनिमित्तयोगस्य स्वयाभिधानात् ; चैतन्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोगाभावात् ; मुन्ववृत्तितादात्म्यमात्रा ध्यासायोगाभावात् ; मुखवृत्तितादात्म्याध्यासात् मुखपदवाच्यत्वे शुक्तेरपि रजत पदवाच्यताप्रसङ्गात्, तथा च साध्याप्रसिद्धिः, सुखरूपत्वासिद्धावपि सुखस्वरूपत्वसिद्ध्या अर्थान्तरत्वञ्च । द्वितीयसाध्याप्रसङ्गानुपपन्नम्, परमप्रेमास्पदताप्रयोजक रूपाभेदेऽपि परमप्रेमास्पदत्वासिद्धेरर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च—मोसदशायां ब्रह्मणः उपदेयत्वविषयत्वे हि श्रुतिरानन्दत्वं प्रतिपादयति, तत्रापि स्वरूपमात्रस्य स्वप्रकाशादिसिद्धत्वात् तावन्मात्रप्रतिपादनेऽप्युपादेयत्वासिद्धेः सत्यज्ञानादिपदैस्तास्सिद्धेश्च न तस्य प्रतिपाद्यता । धर्मप्रतिपादने च द्वैतज्ञानिः । धर्मस्य भिन्न्यात्वे तु कल्पितप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः परमार्थतो निष्प्रपञ्चस्वरूपत्वात् कल्पितानन्दत्वपरमप्रेमास्पदताकस्य ब्रह्मणः तद्विपरीतस्वरूपं परमार्थः स्यात् । तदिदमुक्तं प्रथमविकल्पद्वये “ ब्रह्मणोऽनानन्दत्वमेव परमार्थः स्या ” इति । यच्च सुखत्वाश्रयव्यक्तौ विशेषोक्ति नवेत्यादि ; तन्न, तन्न विशेषो यदि भेदः ; सांख्येव, तस्वरूपस्य तदितरसमस्तभिन्नत्वात्, यदि सुखत्वाश्रयप्रयोजको धर्मविशेषः, स नास्त्येव । न चैव सुखत्वाववस्थापत्तिः, स्वरूपविशेषेऽपि तत्पर्यनुयोगस्य सुशकत्वात् । यच्च ज्ञानानन्दपदयोरपर्यायत्वसाधनम्, तदपि न सुखात्मकवृत्तौ ह्यनुगतव्यवहारनिमित्तमानन्दत्वमधिष्ठानसुखस्वरूपमेवेति स्वयोक्तम्, तथा ज्ञानत्वमपि । अतो ज्ञानत्वानन्दत्वयोरभेदात्त्वादेव पर्यायत्वम् । “ विज्ञानमानन्द ” मित्यादौ आनन्दपदलक्ष्यत्वेऽनानन्दत्वापत्तिश्च । न च छत्रिपदलक्ष्यत्वेऽपि छत्रित्ववदानन्दपदलक्ष्यत्वेऽप्यनानन्दस्वरूपानवायः, तन्न छत्रिणोपि गमनस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वादजदृष्टक्षणा, अत्र तु न स्वरूपमानन्द इत्यत्र प्रमाणान्तरमस्ति ।

किञ्च आनन्दत्वस्य वृत्तिगतप्रवृत्तिनिमित्ततया तव वृत्तिरेव विशेष्यत्वात् अदृष्टक्षणेव । न च तदभेदाध्यासाच्चैतन्यमपि वाच्यम्, दुःखपदेऽपि वृत्त्यवच्छिन्न

चैतन्यस्य वाच्यत्वापत्तिः । अत्रहृदक्षणाया मुख्यत्वात्तत्साध्यमेव मुख्यपदवाच्यं
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमिति चेन्न;—लक्षणामुख्यात्वाय शक्तिगौरवस्यान्याय्यत्वात् ।
किञ्च एवं शक्तिकल्पनायामपि आनन्दत्वं वृत्ताशेषे न चैतन्य इति कथं तदानन्द
स्वरूपम् !

एतेन लापनेनानन्दपदस्य विशेष्यस्वरूपलक्षकत्वात्तदेव ब्रह्मानन्दस्वरूप
मित्यत्र प्रमाणमिति निरस्तम् । यच्चानौपाधिकप्रीतियिपयत्वमेव सुखलक्षणम्
तच्चात्मन्यपीति, तत्र; अनौपाधिकत्वं यद्यन्येच्छानधीनात्वं तदा तवाहङ्कारेति
व्याप्तिः । यद्यन्यसम्बन्धानधीनत्वम्, तदा चैतन्ये असम्भवः, अहमर्थसम्बन्ध
प्रयुक्तत्वात्तत्र भ्रमणः; सर्वेषामपि हि अहं भूयासं मम सुखं भूयादिति स्वान्तःकरणा
वच्छिन्नचैतन्ये स्वसम्बन्धिसुखे च निरुपाधीच्छा भवति, न तु देवदत्तो भूयात्
तत्सुखं भूयादिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावरतरत्रयथाशाम्भेन
तदेकदैवतेन तत्स्वरणपरिचरणपरावणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीन्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

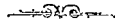
निर्बिशेषब्रह्मण आनन्त्यभङ्गः

सप्तपञ्चाशः स्कन्धः ॥५७॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अष्टपंचाशो वादः ॥

पूर्ववृत्तचतुष्केपि पूर्वत्वेनोपवर्णिते ।

नित्यानित्यविवेकेन नित्यत्वं चो निरस्यते ॥

श्रूयते हि “ नित्यं विभुं सर्वगतम् ” “ नित्यो नित्याना ”

मित्यादिगिरात्मतत्त्वनित्यत्वम् । तद्वचस्पक्षे नोपपद्यते, ब्रह्मव्यतिरिक्त-
मधिधाकालादिकं स्वरूपतोपि सर्वगनित्यं ब्रह्मैकमेव नित्यगिति हि वः
सिद्धान्तः । तदेतत् ब्रह्मासाधारणनित्यत्वं किं सर्वकालसधारूपम् ; उत
कालावच्छेदनिवृत्तिरूपम्? अथवा प्रध्वंसरहितत्वम्? आहोस्तिदवाधित
त्वम्? उत निर्विकारत्वम्? यद्वा उभयावधिरहितत्वम्? किञ्चिद्वर्मान्तरं वा?
नाथः, अविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । सापि हि सर्वेण कालेन
तन्मध्यत एव, सर्वस्थापि कालस्य तत्कार्यत्वाभ्युपगमेन तदसम्बन्धा-

पूर्ववृत्तेति । मुमुक्षापर्यन्तं हि साधनषट्पदान्तर्गतं सर्वं नित्यानित्य-
वस्तुविवेकसाध्यम्, अतो नित्यत्वसिद्धावेव नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकं पूर्ववृत्त-
चतुष्कं सिद्धमिति, तच्च नित्यत्वं त्वन्मते न सम्भवतीति शास्त्रारम्भ एवोच्छिद्ये
तेति भावः ।

श्रूयते इति । तथा च श्रुतिसिद्धत्वान्नित्यत्वानुपपत्तौ नेष्टमसङ्ग
इति भावः । ब्रह्ममाणाधिधाकालातिव्याप्त्यादिदूषणोपयोगितया वा ब्रह्मव्यति-
रिक्तमिति । ब्रह्मणोऽपि तत्तद्दृष्टयश्चिन्नतयिद्रूपेणानित्यत्वात्तद्द्वयादुत्तर्यमाह
स्वरूपतोपीति । वः सिद्धान्त इति । नित्यानित्यविवेकपूर्ववृत्तत्ववादिनां च
इत्यभिप्रायेण च इत्युक्तम् । तत्कार्यत्वेति । तदुपादेयत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ।

नुपपद्येः । सापि कदाचिद्विषतिष्यत इति चेत् किमनेन ? तन्नित्यत्वं
तदुपादानकालावस्थानायोगात् तदसम्बद्धकालासिद्धेः । सर्वकालसम्ब-
न्धे सत्यपि सर्वकालसत्ता नास्तीति विशेष इति चेत्सिद्धिं नित्यत्वलक्षणे
सर्वकालपदवैयर्थ्यम्, तच्चैव नित्यत्वमित्येतावतैव ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वव्य-
वच्छेदात् । नचैवगस्त्विति वाच्यम् ;—सच्छब्दनित्यशब्दभोरपर्याय
त्वमैव प्रसिद्धेः । अतः सर्वस्मिन् काले स्वरूपलाभमात्रमेव नित्यत्वं

नन्वविद्यानिवृत्तिरपि कदाचिन्नविष्यति, तत्काले च नाविद्येति न
सर्वकालसम्बन्धिष्यति शक्यते सापि ति । किमनेने ति । कदाचिद्विषतिष्यत
इति यच्चनमपार्थमित्यर्थः । तन्नित्यत्वावि ति । उपादानोपादेयभेदादिति भावः ।

न च तयोस्तादात्म्यमेव, तच्च भिन्नत्वेऽप्यभिन्नसत्ताकत्वमिति
वाच्यम्,—भेदाङ्गीकारेऽवयवविपादप्रसङ्गात्, तादात्म्यस्य निरस्तत्वाच्च । किञ्च
यद्यनियानिवृत्त्यनन्तरं तदधीनकालस्य निवृत्तिः, तदा कालनिवृत्त्याधिकरणकाला-
न्तरस्वीकारप्रसङ्गः ।

नन्वविद्यानिवृत्त्यनन्तरकाले कालनिवृत्तिं न ब्रमः किंत्वविद्यानिवृत्ति-
दशायामपि कालो षत्तेति नियतत्वे चेत्तेन ब्रम इति चेत् ; यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या
कालनिवृत्तिर्न स्यात् तदविद्याया सहैव कालस्तत्त्वज्ञानाद्विवर्तेत, नैव वा निषर्तेत,
यद्यविद्यानिवृत्तिजन्या तदा तदुत्तरकालेऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः, उत्तरकालं विना
तदसम्भवात् । किञ्च अविद्यासम्बन्धावरणादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः सर्वथा दुस्तरः । न
सर्वकालसत्तेत्य नेन सर्वकालसम्बन्धो द्विवक्षितः, किन्तु सर्वकालसत्यत्वमिति
शक्यते सर्वकाले ति । नित्यत्वलक्षणे—नित्यत्वात्मके ब्रह्मासाधारणधर्म इत्यर्थः ।

ननु सत्ताभावे विशक्षिते नित्य इति व्यवहाराभावात् सन्नित्यशब्दयोः
पयाः । अत्रप्रसङ्गाच्च सर्वकालसत्त्वमेव नित्यशब्दार्थः, अतो न वैयर्थ्यमपीत्येताद्
-तः सर्वस्मिन् इति । व्यवहारापर्यायत्वान्वा-सर्वकालप्रवेशे आवश्यकं सत्यत्वाशो

वक्तव्यम्, तच्चाविद्यायामपि रामानमिति न ततो त्रिवेकः । न द्वितीयः, कालस्यापि तत्सद्भावेन ततो त्रिवेकासिद्धेः । न हि कालः कालान्तरेणा वच्छिद्यते, तथा सत्यनवस्थानात् । नापि स्वेन, कर्मकर्तृविरोधात् । न च स्वतः पूर्वापरभावेनावस्थितैः स्वांशैरवच्छिद्यत इति वाच्यम्,— तेषां सति वस्तूनामिव कालस्यापि क्षणिकत्वादिप्रसङ्गात् । समस्तस्वांश समुदायावच्छेदात् दोष इति चेत् ; तत्र कोयमवच्छेदो नाम ? किं तत्सम्बन्धित्वमात्रम् ? किं वा तत्पूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वम् ? उत तत्समकालभावित्वम् ? यद्वा तदात्मकत्वमेवेति । आद्ये ब्रह्मणोप्यनित्यत्वप्रसङ्गः, तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् ; तन्मिथ्यात्वात्तत्परिहारे धटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये पूर्वोत्तरकालशब्दार्थासिद्धिः । न हि कालात्पूर्वं पश्चाच्च कालोस्तीति बालिशोपि ब्रूयात् । एवं नास्तीति न ब्रूयादेव, स्ववचनविरोधप्रसङ्गात्, अत एव च कालस्यानाद्यन्तत्वसिद्धि

न प्रवेश्यो गौरवात्, तदमतिस्त्रधानेपि नित्यत्वव्यवहाराच्चेति भावः । स्वांशानामपि पौर्वापर्याथं कालाभतरापेशां पारहरति स्थत इति । क्षणिकत्वार्थीति । क्षणकालवादिना सूक्ष्मस्थूलतरादिकालानां प्रत्येकमवच्छेदकत्वे तत्तत्सूक्ष्मादि कालमात्रस्यापि स्थावित्यर्थः । प्रत्येक स्वांशानामवच्छेदकत्वे ह्ययं दोषः, समस्तशसमुदायस्यावच्छेदकत्वे तु न दोष इति शङ्कते समस्तस्वांशसमुदायेति तत्सम्बद्धस्य—समस्तकालांशसम्बद्धस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु समस्तकालांशसम्बन्धो नित्यत्वमेव नानित्यत्वमिति बोद्धव्यम् । तन्मिथ्यात्वादिति । पारमार्थिककाल सम्बन्धस्याभावो नित्यत्वमित्यभिप्रायः । द्वितीय इति । कांशसमुदायापेक्षया पूर्वोत्तरकालयोरभावादित्यर्थः । न हीति । अंशापेक्षया पूर्वोत्तरकालौ ह्यव्यपेक्षयापीति वक्तव्यम्, अंशी त्वात् कालः, तदपेक्षया च पूर्वोत्तरकालौ न सम्भवतः, कालान्तराभावात्, अमेदे तु पौर्वापर्यासम्भवादिति भावः । कालाशसमुदायेनावच्छेदो नाम तत्पूर्वोत्तरकालयोः कालस्याविद्यमानत्वम्, तत्र तत्पूर्वोत्तरकालयोरुक्तय सम्भव उक्तः । अथ तत्र कालस्याविद्यमानत्वोक्तेरभ्यसम्भवाद् एव मिति । अत एवेति । पूर्वोत्तरकालाभ्यां तन्मिथ्यात्वान्तावच्छेदित्यर्थः । पूर्वोत्तरकालौ तत्र

रिति कुतः ततो विवेकः ? तृतीयेपि कालान्तराभावेन समकालशब्दा-
र्थासिद्धिः । चतुर्थं तु घटादेर्नित्यत्वप्रसङ्गः, कालांशतादात्म्यलक्षणका-
लावच्छेदाभावत् । न च तृतीयः, प्रध्वंसस्य प्रध्वंसभावेन नित्यत्व-
प्रसङ्गात् । ततः किमिति चेत् ; ब्रह्मव्यतिरिक्तानन्तप्रध्वंसनित्यत्वेन
ब्रह्मैकमेव नित्यमिति निर्घन्धानुपपत्तिः । नापि चतुर्थः, अपाधिततया
लोकाभिगतेषु स(त्यर)म्यग्रजतादिषु नित्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । न च
लोकमन्तरेण शब्दार्थसम्बन्धसिद्धिः । न च बाधबुद्ध्या घटादिष्वनित्य
शब्दप्रयोगो दृश्यते, भवदीयमुपदेशमविदुषां लौकिकानां तेषु तद्वुध्य
भावात् । नापि पञ्चमः, विकाराणां निर्विकारत्वेन नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
तेषामपि सविकारत्वेनवस्थानात् । विकारान्तरोपादानत्वे च तेषां द्रव्य-
त्वप्रसङ्गाच्च । ततश्च द्रव्याणामनित्यत्वं तद्विकाराणां नित्यत्वमिति
सर्वलोकविरोधादिप्रसङ्गः । ब्रह्मणश्च निर्विकारत्वानुपपत्तिः एवावसरे

दिद्यमानत्वं च यतो व्यापाताच्च सम्भवति तत एव कालस्थानाद्यन्तभावस्त्वया-
वाच्य इति कालाद्विवेको ब्रह्मणो न सिद्धयतीत्यर्थः ।

प्रध्वंसरहितस्य नित्यत्वमिति पक्षं द्रूपयति न च तृतीय इति ।
ननु प्रध्वंसस्यापि प्रध्वंसस्यैवशाब्दाद्भवति, अनवस्था तु ब्रह्मण एव
तत्प्रध्वंसत्वेन परिहृता, अत एव मुक्ताद्यपि ध्वंसप्रवाहानन्त्यकल्पनादपि प्राथमिक
ध्वंस एवानन्तोऽस्तिथि शङ्का च परिहृतमिति चेत् ; तद्दीदानान्तनघटादिप्रध्वंसोपि
ब्रह्मैव स्यादिति ध्वंसोच्छेदः । न च मुक्तराद्यनन्तरभाविस्त्वाच्च तथेति वाच्यम्—
तत्त्वज्ञानाविधानिदृश्यनन्तरभाविस्त्वेन ध्वंसप्रध्वंसस्यापि ब्रह्मातिरेकित्वात् । अनन्त-
प्रध्वंसे ति । अनन्तपदमसख्यपरम् । परमतेऽथाधितत्वात्सम्प्रतिपत्तेरुक्त
लोकाभिगतेष्विति । न च बाधे ति । यदि नित्यत्वमथाधितत्वम्, तर्हि
वाधितत्वेन शत एवानिलशब्दः प्रयुज्येत, घटादिषु मच्चैव दृश्यत इत्यर्थः ।
विकारः परिणामो वा क्वादाचित्कापृथक्सिद्धयर्थो वा इति विकल्पमभिप्रेत्य
प्रथम द्रूपयति विकाराणां मिति सर्वलोकैति । पूर्वेषुः पिण्डात्मनावस्थिता
मृदिदीना पंटीभूय तिष्ठतीति द्रव्यनित्यस्यैव विकारास्यैव च लोकसिद्धिमिथ्यः ।
प्रथमपक्षे दोषमह ब्रह्मणश्चेति । तत्तद्द्रव्यवच्छिन्नस्य व्यावहारिकभेदवत्

द्रष्टव्या । नापि पट्टः, व्यावहारिकोभयान्तपत्त्वस्य संविदात्मके ब्रह्म-
प्यपि समानत्वात् । पारमार्थिकस्य तस्य प्रपञ्चेप्यभावेन तस्यापि नित्य-

कादाचित्कतया उत्पत्तिरप्यस्त्येवेत्यभिप्रायेणाह व्यावहारिकेति । ननु
स्वसमानसत्ताकोभयान्तयोरभावो नित्यत्वमिति चेन्न;—अविद्याया अपि
नित्यत्वापत्तेः तस्या अपि अस्तद्वयाभावात् । ब्रह्मैव अधिद्याध्वंश इति चेत्;
एवं सत्यविद्यैव ब्रह्मप्रागभाव इति ब्रह्मापि नित्यं न स्यात् ।

ननु अविद्याया ब्रह्मसमानसत्ताकत्वाभावात् न ब्रह्मणो नित्यत्वहानिरिति
चेन्न;—ब्रह्मणोऽप्यविद्यासमानसत्ताकत्वाभावात् तस्या अपि नित्यत्वप्राप्तेः ।

ननु स्वासमानकालीनत्वमप्यन्तविशेषणम्, अविद्या च ब्रह्मसमानका-
लीनेति न ब्रह्मण्यसम्भवं इति चेन्न;—ब्रह्मण्यविद्यासमकालमित्यपिद्याया अपि नि-
त्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यद्यधिद्याध्वंसे ब्रह्म, तदा अविद्यैव ब्रह्मध्वंस इति किं
न स्यात् ! उत्पत्तिमत्तत्त्वत्वप्रागभावान्यप्रतियोग्यसमानकालाभावत्वादेर्ब्रह्मण्यपि
दुर्बलत्वात् । न च प्रागभावप्रतियोग्यभावध्वंसत्वम्, अविद्यैव ब्रह्मप्रागभाव
इति चान्वयम्, ब्रह्मण एवाविद्याप्रागभावत्वापत्तेः प्रतियोग्यसमानकालीनानाद्य-
भावत्वादेरविद्यायामपि दुर्बलत्वात् । ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावत्वमित्यत्रान्यो-
ग्याश्रयात् ।

ननु साध्याभावस्य ध्वंसत्वम्, ब्रह्म च तत्त्वज्ञानसाध्यम्, यस्मिन्सत्य
प्रिमक्षणे यस्य अविद्याव्यतिरेकात्मनो ब्रह्मणः सत्यं गद्यतिरेके तस्य ब्रह्मणो व्यति-
रेकोऽविद्येत्येवं साध्यत्वलक्षणयोगादिति चेन्न;—अविद्याया अपि तत्त्वज्ञानप्रागभाव
साध्यत्वस्य स्वद्रीत्या सत्यात्, तथा अविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकमावरणमिति
त्वन्मते अविद्यायास्तदधीनाया उक्तरुपावरणसाध्यत्वसत्वाच्च ।

एतेन उभयान्तवत्वदुभयान्तवत्वप्रतियोगित्वम्, तच्च यद्यपि व्यावहा-
रिक ब्रह्मणोऽस्ति, तथापि तल्ल तदभावेऽप्यस्ति, अधिद्यानस्य कल्पितप्रतियोगिका
भावाध्वत्वात्, अविद्याया तु न तदभावः, तस्या अनभिष्टानत्वादिति परास्तम्,
ब्रह्मणो ध्वंसत्वात्तिदेहकत्वात् ।

त्वप्रसङ्गात् । अत एवात्राघितमुभयान्तराहित्यमित्यपि निरस्तम्, प्रपञ्च
 गतोभयान्तराहित्यस्यापि अत्राघितत्वात् । नापि सप्तमः, सर्त्कि नित्य-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया लोकव्युत्पत्तिसिद्धमुत नेति विचारणीयम् ।
 आद्ये लोक एव प्रतिपक्षः । द्वितीये तु ब्रह्मण भौपचारिकनित्यत्वमेष
 वा पारिभाषिकं वा नित्यत्वमिति अनित्यतायामेव पर्यवसानम् । तथा
 च कुतो नित्यानित्यवस्तुदिवेकः । किञ्च संविदनित्येति वदतः सौगता
 दीन् प्रति किं लोकोपलम्भासिद्धाया विषयग्राहिण्या एव संविदस्त्वया
 नित्यत्वं साध्यते ? उत लोकोत्तीर्णायाः कस्याश्चित् ? आद्ये प्रत्यक्षादि
 विरोधः, विषयनित्यत्वप्रसङ्गश्च । अस्मदाविप्रत्यक्षज्ञानं तावत् घटादिकं
 स्वसत्ताकाले सन्तं साधयति न पुनः पूर्वोत्तरकालसत्तां विद्यमानामपि
 गृह्णाति । तत्कस्य हेतोः ? स्वकालाकालितवस्त्वदभासित्वनियमात्,
 ततश्च यदि स्वयं कालानवच्छिन्ना संवित् स्यात् विषयस्यापि कालानव-

ननु पारमार्थिकत्वं राहित्यविशेषणं न प्रतियोगिविशेषणम्, घटादौ
 च स्वरूपस्य मिथ्यात्वाद्ग्राहित्यमपि बाधितमिति शङ्कां निराकरोति अत एवे हि।
 घटादौ हि उभयान्तवत्त्वं व्यावहारिकं तद्ग्राहित्यं च न प्रातिमासिकम्, अप्रतीतेः,
 समानसत्ताकप्रतियोगिविरोधाच्च न व्यावहारिकम्, अतः परिशेषात् परमार्थं
 इत्यर्थः । न च घटादौ तद्ग्राहित्यमेव नास्तीति वाच्यम्, अत्राघितत्वविशेषण
 वैयर्थ्यादिति भावः ।

ननु माभूद्बाधितत्वविशेषणमिति चेन्न; तथापि प्रतियोगिनोपरमार्थ-
 त्वे प्रपञ्चे उभयान्तवत्त्वाभावस्यावश्यभावादिति । आद्य इति । लोके सर्वकाल
 सम्बन्धित्वादेरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया ग्रह इत्यर्थः । नित्यत्वं साध्यत इति ।
 अनुमानेनेति शेषः । उत्तरत्र "नित्यतया तद्विज्ञाननुमाननैरपेक्षया" इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मदा दीति। परोक्षज्ञाने स्वकालीनत्वेन ग्राहकत्वनिघमाभावात्
 प्रत्यक्षेत्युक्तम् । लौकिकप्रत्यक्षं हि स्वाधिकरणतया पावाक, ल उभयस्य प्रतिपक्षः

च्छेदेन प्रकाशप्रसङ्गः । तेनैवावाधितेन तत्तित्यत्वमवर्जनीयम् । यदि पुनर्विषयिकालानवच्छेदेन विषयो गृह्यत इति गम्यसे, तथाप्येकयैव अस्मदाद्यैन्द्रियकसंविदा विषयस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशप्रसङ्गो दुर्बारः । एवं वर्तमानतया वस्तु गृह्यन्तीष्वनुमानादिसंविदस्वपि विषयनित्यत्व— यसङ्गः समानः । याश्चातीततया अनागततया च स्वसंदेहं गृह्यन्ति ता अपि स्वकालापेक्षयातीततयानागततयां च वस्तु गृह्यन्तीति स्वयं कालानवच्छेदे स्वविषयाणामप्यनीतत्वागामित्वलक्षणकालावच्छेदो न स्यात् । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः । शास्त्रसिद्धा सेति चेन्न;—नित्यतया तत्सिद्धौ अनुमाननैरपेक्ष्यात्, अनित्यतया तत्सिद्धौ तु बाधात् ।

तावत्कालीनतया विषय गृह्यामि, तत्कालपूर्वोत्तरकालीनत्वं विद्यमानमपि न गृह्णाति, तत्र किञ्चित्प्रयोजकं वाच्यम् ; नचान्यदुपलभामहे, अतोस्य यावत् स्वकालमाहावच्छिन्नप्रवृत्तवभाषित्वस्वभावः तत्प्रयोजकः कल्पः, ईदृशस्वभावं चेत् ज्ञान नित्यं स्यात् यावत्पूर्वोत्तरकालावच्छिन्नतया विषयमवभाषयेत्, तावत्कालीनत्वं आवाधितमिति विरयोपि नित्यः स्यात् । न च पूर्वोत्तरकालयोर्घटो- नास्तीति प्रतीत्या वाषस्त्वया सुवचः ज्ञानभेदानङ्गीकारात् । खेनैव स्वस्य बाधा योगात्, बाधकत्वाभिमतज्ञानान्तरस्यापि नित्यत्वेन परस्परविरोधेन द्वयोरप्येकत्रा सम्भवाच्च, सर्वदा असत्त्वप्रदप्रसङ्गेन नित्यत्वाव्यन्तासत्त्वयोरपत्तेश्चेति भावः । यद्यपि पुनरित्यादि । ज्ञानेन तत्कालावच्छिन्नतया विषयो न गृह्यते किन्तु स्वरूपतः ; नचैषमपि नित्यप्रकाशप्रसङ्गः, विद्यमानस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षे भाननियमादिति यद्यप्येते तथापि भासकज्ञानस्य नित्यत्वेन यावत्सत्य विषयः प्रकाशेतेत्यर्थः । क्वचित् पुरुषान्तरसंविदा धारावाहिकादिसंविदा च विषयस्य यावत्सत्त्वं प्रकाशेनेष्टापादनव्यावृत्त्यर्थे एकये र्पुरुषम् । एवमिति । वर्तमानत्वप्रकारिकानुमितिः नित्या चेत् तत्तत्कालावच्छिन्नतयैव विषयं गृहणीयादिति विषयस्य नित्यत्वस्यादित्यर्थः । याश्चेति ।

संविन्मात्रस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रागोचरत्वात् । किञ्च नित्यत्वं किं स्वरूपम् ? उत धर्मः ? पूर्वत्र स्वप्रकाशेनैव नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्गः । धर्मत्वेपि किं स्वप्रकाशैकवेद्यम् ? उत ज्ञानान्तरवेद्यम् ? पूर्वत्र स एव प्रसङ्गः । उचरन्नापि किं संविन्निरुपतया प्राक्ष्यम् ? उतान्यथा ! आद्ये संविदोऽपि ज्ञानान्तरवेद्यत्वसधर्मत्वादिप्रसङ्गः । अन्तिमे संविन्नित्यत्वासिद्धिः । न हि नित्यत्वं कस्यचित्सिद्धमित्येतावता संविदो नित्यता सिध्येत् । तथासत्यविशेषेण सर्वेषामपि नित्यत्वप्रसङ्गः । एवमानन्दत्वादिधर्मेष्वपि विकल्पदूषणानि निपुणैरनुसन्धेयानि ।

एवञ्च—सति संविन्नित्या अनुत्पन्नत्वात् यदानित्यं तदुत्पन्नं यथा षट् इत्यनुगानमपि निरस्तम् , प्रागभावेनानै—कान्त्यात् । भावत्वे सतीति विशेषणेपि भवदभिगताविद्यायामनैकान्त्यं दुर्घारम् । सा ह्यनादिरन्तवती च भवन्मते । किञ्च संविच्छब्देन किमहमिति प्रत्यक्त्वेन प्रतीयमानमात्मस्वरूपं पक्षीक्रियते ? उत सकललोकप्रसिद्धा विषयग्राहिणी वित्तिः ? उत सैव सकलविषयाश्रयविरक्ता भवद्भिः

ननु स्वापेक्षया अतीतत्वग्रहणं माभूत् , भोजनादितत्ताक्रियान्तरापेक्षयातीतत्वं गृह्णात्विति चेत् ; भोक्ष्यमाणः खास्यामि भोक्ष्यमाणः खामि भोक्ष्यमाणोऽस्मात्पिमित्यत्र खानस्य भोजनपूर्वकाले सर्वज्ञ गृहीते भूतभाविभ्यद्गतमानव्यवस्थायाम् ज्ञानापेक्षया ज्ञानसमानकालक्रियापेक्षया वा वाच्यपश्चात्तस्य नित्यत्वात् । उत धर्म इति । अत्र धर्मत्वं स्वरूपातिरिक्तत्वं विदक्षितम् , न ब्रह्मधर्मत्वम् , उत्तरत्र संविन्निरुपतया प्राह्यत्वपक्षे सधर्मत्वापादनात् । धर्मत्व इति । स्वरूपातिरिक्तत्व इत्यर्थः । स एवेति । स्वरूपातिरिक्तस्य स्वप्रकाशवेद्यत्वे तद्धर्मत्वमेव वक्तव्यम् , अतो नित्यमित्युपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । नित्यत्वग्राहिज्ञानस्यावाधितत्वे नित्यत्वस्य सत्यात्वात् सधर्मत्वं स्यादित्याह स धर्मत्वेति । वाधितत्वेऽनेत्येवप्रसङ्ग आदिशब्दार्थः । एवंचेति । संविदो ज्ञानान्तरवेद्यत्वात् नित्यत्वानिरू-

सह प्रव्रज्यां गतेति । न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः,
सकललोकविरोधात् ; हेतोश्च स्वरूपासिद्धेः ;^१ करणानां चेन्द्रियादीनां
एतस्य चानुमानप्रयोगप्रयासस्य निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । तदभिव्यक्त्यर्थं
तदपेक्षेति चेन्नित्यमभिव्यक्तत्वाभ्युपगमे[न] तदभिव्यक्तेस्तदनपेक्षणात् ;
अन्यथाऽस्मन्मतप्रसङ्गात् । भवदभिमतनित्यस्वयंप्रकाशात्मस्वरूपस्यैव
संविद्वैशद्यार्थं तदपेक्षेति चेन्न ; वैशद्यासम्भवात् ; स्थलान्तरे तस्यानु
सन्धेयत्वात् । न च तृतीयः, आश्रयासिध्यादेः प्रागेवोक्तत्वात् । अने
नैवानुमानेन तस्सिद्धिरिति चेन्न;—अन्योन्याश्रयणात्—तादृशसंवि-
त्सिद्धौ तत्पक्षीकारणैतदनुमानप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च तादृश—
संविद्वैशद्येति । अनेनैव न्यायेन अनुत्पन्नत्वात् निर्बिकारेत्यादिसाध्य

पणाच्चेत्यर्थः । करणाना मिति । एतज्जननीयत्वाभिमतज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वा
दिति भावः ।

नन्वभिव्यक्ता वित्तिर्विषयप्रकाशिका, अभिव्यक्तिश्चावरणाभिभवः,
स च वृत्त्या, तदर्थं करणापेक्षेति शङ्कते अभिव्यक्त्यर्थं मिति । आवरणस्य
निरासादभिव्यक्तिः स्वरूपमेव [स्फुरणमेव] वाच्यम्, तदप्यत्र च नित्यत्वात् कर
णापेक्षेत्यर्थः । अन्यथेति । अभिव्यक्तेरनित्यत्वे स्वरूपस्य तदभिव्यक्तित्वासम्भ
वाद्विषयग्रहणात्मकावस्थाविशेषस्यैव तदभिव्यक्तिः वाच्यमित्यसांगतप्रसङ्ग
इत्यर्थः । वैशद्यासम्भवा दिति । अधिकाकारविशेषमानं वैशद्यमस्मन्मते सम्भ
वति, ननु स्वन्मत इति भावः । अनेनैवेति । प्रागभावाविद्याभ्यामनैकान्त्य
मित्यादिनेत्यर्थः ।

इति श्रीबाभूलकुलातिलकश्रीनिवासानार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयापारम्भेन
तदेकदेशेन तद्वरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
मदानार्यावरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यानं चण्डमारुताख्यायां

निर्दिशेषब्रह्मणो नित्यत्वभक्तो नाम

अष्टपद्योतः स्कन्धः ॥५८॥

प्रयोगो दूषणियः । तदेवं ब्रह्मासाधरणनित्यत्वासिद्धेर्न नित्यानित्यवस्तु
विवेकः । नित्यमुपादेयमिति सामान्यविवेकमात्रमपि निपुणनिरूपणेन
निष्फलमापन्नमिति ।

आनन्त्यानन्दनित्यत्वप्रभृतीनां स्वरूपतः ।

विभागे सविशेषत्वमविभागे त्वसत्यता ॥

सौगतोक्तेपि विज्ञाने स्वरूपं विद्यते ततः ।

नित्यत्वादिवि[षाद]वेकस्ते नैरर्थक्येन जायते ॥

इति शतदूषण्यां निर्विशेषनित्यत्वभङ्गः

॥ अष्टपञ्चाशो वादः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥, एकोनपष्टितमो वादः ॥

स्वतः सर्वजगत्सूतेः संवित्सिद्ध्यादिभिः स्फुटम् ।

अद्वितीयपदोक्तैव साधिता सविशेषता ।

अत्र हि अनन्तपदवदद्वितीयपदेनापि सविशेषतैव । तथा हि—
अद्वितीयपदे किं तत्पुरुषः? उत बहुव्रीहिः? यदा तत्पुरुषः, तदापि
किं द्वितीयादन्यत्वम्? तद्विरुद्धत्वम्? तदभावमात्रम्? वा स्यात्, पूर्वत्र
द्वितीयादन्योन्याभावमात्रं वा विवक्षितम्? उत अत्राहणादिनयात्तत्सा
दृश्यपरत्वं वा? द्विधापि न द्वितीयहानिः । न तरां ब्रह्मणो निर्विशेष
त्वम् । द्वितीयत्वाभावे प्रथमत्वादिमात्रं स्यात्, विशेषनिषेधे शेषाभ्य

स्वत इति । कर्त्तन्तरानधिष्ठितत्वेनेत्यर्थः । अनेन एकपदेन अविभक्त
नामरूपत्ववाचिना उपादानत्वमुच्यते, अद्वितीयपदेन कर्त्तन्तरनिषेध इति भगवद्
मिमतनिर्वाहः सूचितः । तेन तस्यैव कर्तृत्वे तदुपयोगिशानादिसिद्ध्या सविशेषत्व
सिद्धिरिति भावः । परमाचार्याणां निर्वाहमभिप्रेत्याह संवित्सिद्ध्यादिभि रिति ।
अनन्तपदव दिति । 'बृहद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहु' रित्यादिप्रमाणानि विवक्षितानि।
ननहादन्यतद्विरोधितदभावरूपार्थलपसम्भवादिकल्पयति किं द्वितीया दित्यादि ।
अन्योन्याभावमात्र मिति । अन्योन्याभावमात्रपरत्वमित्यर्थः । नञि—
व्युक्त-न्यायमभिप्रेत्याह अत्राहणादिनया दिति । अत्राहणमानयेत्यादौ ब्राह्मणा
चन्वितनप्रस्तासदृशपरत्ववदित्यर्थः । तत्सादृश्यत्व मिति । विवक्षितमित्यनु-
पपन्नः । द्विवापी ति । प्रत्युत भेदसादृश्यनिरूपकतया द्वितीयत्वं वाच्यमिति
भावः । न तरा मित्युक्तमुपपादयति द्वितीयत्वे ति । भेदसादृश्याभ्यामपि सधि
शेषत्वं स्यादिति विवक्षितम् । विशेषे ति । अशिथिरः पावक इत्युक्ते यथा

नुज्ञानसिद्धेः । अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो वा निषेधे निर्विशेषत्वस्य निषेध्यत्वात् । तथा च न किञ्चिदित्युक्तं स्यात् । अनन्त-

शैत्यातिरिक्तस्पर्शः सामान्यतो विशेषतथोष्ण्यादिरूपेण न निषिध्यते तथा अद्वितीयत्वमित्युक्तेऽपि प्रथमत्वतृतीयत्वादिकोऽप्यन्तरं सामान्यरूपेण विशेषतश्च न निषिध्यत इत्यर्थः । अन्यथेत्यादि । यद्यकविशेषानिषेधे शेषान्यनुज्ञानं न स्यादित्यर्थः ।

अत्र ' अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो विशेषतो निर्विशेषत्वविशेषतो वा निषेधतो वा निषेध्यत्वा ' दिति यदि पाठः, तदा प्रथमर्थः-आदिशब्देन तृतीयत्वादि गृह्यते, प्रथमत्वादेश्च सामान्यतो निषेधः—ब्रह्म कतिधर्मपि न-प्रथमादिकं नेत्यादिरूपः, विशेषतो निषेधः—प्रथमं न तृतीयं नेत्यादिरूपः, निर्विशेषत्वविशेषतः—निर्विशेषत्वेन स्वरूपविशेषणाद्वा, निषेधतः—धर्मस्वरूपनिषेधतो वेति । ततः किमित्यत आह तथाचेति । सर्वनिषेधन्तथासति सिद्धयेदित्यर्थः । यद्वा—विशेषतानिषेधत इति ब्रह्मणि द्वितीयरूपविशेषनिषेधे प्रथमत्वादिकमनुज्ञातं स्यात्, तथा द्वितीयस्य ब्रह्मणि अधिकरणविशेषे निषेधे ब्रह्मातिरिक्तं द्वितीयमभ्यनुज्ञातं स्यात्, अत्र विशेषरूपेण निषेधो विशेषनिषेधः, तेनाधिकरणविशेषप्रतियोगिविशेषसाधारण्यसिद्धिः । अन्यथा—उक्तप्रतियोग्यधिकरणविशेषद्वयानुज्ञाभावे । धर्मान्तरानुज्ञानाभावे दोषमाह प्रथमत्वादेरिति । निर्विशेषत्वविशेषतो वेत्यस्य पूर्ववदेवार्थः । धर्मन्तरानुज्ञाभावे दोषमाह निषेधतो वेति । स्वरूपेण निषेधतः । सदद्वितीयमिति सद्रूपे अधिकरणविशेषेण न निषिध्यते, किंतु द्वितीयमेति निरूपकतयेति भावः । यद्वा—सामान्यतो निर्विशेषत्वविशेषतो वा विशेषतो निषेधतो वेति पूर्वतस्तयोस्तत्तत्सन्ताभ्यां याथासंख्येयान्धयः । सामान्यतो निर्विशेषत्वविशेषप्रतिपादनं न प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यात्, विशेषतः-प्रथमत्वादिविशेषरूपेण, निषेधतः प्रथमं द्वितीयं नेत्यादिप्रातिष्ठिकरूपेण निषेधतो वा प्रथमत्वादिनिषेधः कार्यः स्यादिति । यदि तु ' अन्यथा प्रथमत्वादेरपि सामान्यतो वा विशेषतो वा निषेध्यत्वा ' दिति पाठस्तदा च सुसङ्गमः ।

रेपि विरोधः किं भावाभावात्मकतया सहानवस्थित्या? वध्यघातुकमा-
 वेन वा ? न प्रथमः, द्वितीयस्य ब्रह्माभावरूपत्वे तत्प्रतियोगितया
 ब्रह्मण एव तुच्छत्वापात्तात् । अभावप्रतियोगित्वमेव हि सर्वत्र तुच्छ-
 त्वम् । देशकालादिभेदात्सदपि स्यादिति चेन्न;—अदेशकालव्यवच्छेद
 नीयत्वोपगमात् । प्राक् ध्वंसादिविकल्पेनापि ब्रह्मणः कार्यत्वानित्यत्व
 तुच्छत्वप्रपञ्चान्तरसद्भावादिदोषो द्रष्टव्यः । अयमेव ब्रह्मण एव द्वितीया
 भावरूपत्वेपि ।

किञ्च—स्वाभावे ब्रह्मणि द्वितीयं कथमध्यस्थेतं? तद्भानामानयोस्तद-
 योगात् । अविशदभावे सविशेषत्वमानावश्यम्भावात् । दोषवैचित्र्यात्
 सर्वमुपपन्नमिति चेन्न;—विरुद्धाकाराग्रहणमन्तरेण क्वचिदप्यध्यासादृष्टेः।

किं द्वितीय ब्रह्माभावरूपं ब्रह्मद्वितीयाभावरूपं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति
 द्वितीयस्येति । देशकालेति । सर्वदा सर्वत्राभावप्रतियोगित्वं हि तुच्छत्वम्,
 अतः अभावप्रतियोगित्यमात्रात् तुच्छत्वप्रसक्तिः देशकालान्तरे असत्त्वेपि देशका
 लान्तरे सत्त्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः । द्वितीयस्य प्रागभावत्वादिविकल्पमभिभेद्याद्
 प्रागिति । प्राक्कालीनपरः प्राक्शब्दः, अभावविकल्पगतप्रध्वंससमभिव्याहाराच्च
 प्रागभावलाभः । तुच्छत्वेति । यद्यपि प्रागपीदं दूषणमुक्तम्, तथाप्यभावत्वेन
 सामान्येनोपस्थितस्य इह त्वत्यन्तामायत्वेन विशिष्योपस्थितस्येति भेदः । एतदपि
 विकल्प्य दूषणे न्यूनत्वशङ्का[ङ्क्षया]त्यन्ताभावो न दूषित इति कस्यचिन्मन्दधियो
 माभूदिति । अन्योन्याभावपक्षे दोषः प्रपञ्चेति । चिदादिप्रपञ्चान्तरसद्भावः,
 अतः प्रपञ्चान्तरमेव ब्रह्मान्यद्वक्तव्यमित्यर्थः । आदिशब्देन सत्यत्वाविरोधो विव
 क्षितः । ब्रह्मद्वितीयाभाव इति द्वितीय दूषयति अयमेवेति । कार्यत्वादिरेवे
 त्यर्थः । ब्रह्मणो विनाशित्वकार्यत्वे ब्रह्मणो देशकालाद्य(नव)परिच्छिन्नतया प्रपञ्च
 तुच्छत्वं प्रपञ्चान्यब्रह्माश्रयसद्भावादिश्च दोषः स्वादित्यर्थः । प्रपञ्चाभावत्वेप्यवैश
 चादप्यासः सम्भवतीत्यत्राह अविशदेति । सर्वमिति । विरुद्धाकारभानमभ्या
 सत्वेत्यर्थः । विरुद्धेति । ननु विरुद्धाकारग्रहेष्वौपाधिकाप्यासः सम्भवति, प्रपञ्चा

तद्ग्रहेष्वध्यासे नित्यमध्यासप्रसङ्गात् । सहानवस्थानविरोधे सतः परि-
च्छिन्नत्वापत्तेः , शीतोष्णादिवद्विज्ञाश्रयत्वनियमविवक्षायां धर्मधर्मिणो
रेकाश्रयत्वाभावात् ब्रह्मणः सधर्मकत्वाविरोधः; स्वनिष्ठताभङ्गश्च । एका
श्रयत्वाभावमात्रे वक्तव्ये सर्वस्य ब्रह्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरसिद्धं सिध्यत्येव ।
न तृतीयः, द्वितीयस्य घातुकत्वे सदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । सतो घातु-
कत्वेपि न द्वितीयात्यन्ताभावः, हन्तव्यस्यादौ स्वरूपलाभावश्यम्भावात्
अध्यासनिवर्तकत्वमेव अस्मादिष्टं घातुकत्वमिति चेत् ; अस्तु सदध्या
सघाति, अनध्यस्तात्मना द्वितीयस्थितेर्न क्षतिः । तथा तस्य न प्राप्ति
रिति चेन्न;—सगुणादिश्रुत्यैव तत्प्राप्तेः । कल्पितविषया सेति चेन्न;—
अद्यापि तद्वाधादृष्टेः ।

ध्यासधौपाधिक इति चेन्न;— विरोधिन्नक्षस्वरूपे भासमाने उपाध्यध्यासस्यैवासम्भ-
वात् । द्वितीयं दूषयितुमुपादत्ते-सहे ति । किं विरोधो भिन्नाश्रयत्वनियमः ?
उत एकाश्रयत्वाभाधः? आद्य आह सत इति । शीतोष्णादिवत् भिन्नाश्रयत्वनि-
यमविवक्षायां सतः परिच्छिन्नत्वापत्तेरित्यन्वयः । दूषणान्तरमाह धर्मधर्मिणो
रिति । एकाश्रयत्वाभावा दिति । भिन्नाश्रयत्वस्याप्युपलक्षणम् , विरोधे
सत्यपि लोके धर्मधर्मिभावदर्शनात्, ब्रह्मणः सधर्मत्वं न विदध्यत इत्यर्थः ।
स्वनिष्ठते ति । 'स्वे माह्नि प्रतिष्ठित' इति प्रतिपादितानन्याश्रयत्वभङ्ग
इत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वस्वनिष्ठतामज्ञोद्धारतया द्वितीयं पक्षमुत्थाप्य निरस्यति
एकाश्रयत्वे ति । सदनित्यत्वा दीति । प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधमुपश्वनुपादेयत्वादि
गृह्यते । शङ्कते-अध्यासे ति । सत्यत्वप्रत्युक्तस्वरूपलाभः प्रपञ्चस्य कुत इति भावः ।
अस्तित्व ति । सतोऽध्यासघातित्वे प्रागिव तत एव स्वरूपसिद्धयभावेपि द्वितीयस्य
न सत्यत्वक्षतिरित्यर्थः ।

ननु सत्यत्वेन द्वितीयं न प्राप्तमध्यस्तं चोच्यते , अतश्शुक्तिरजतादि-
ष्विव अध्यासनिवृत्तौ विषयनिवृत्तेरपि सिद्धेर्ज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्यात्वं स्यादिति
शङ्कते तथे ति । अध्यापी ति । तद्वाधो ह्यद्वितीयश्रुत्या वाच्यः, अद्वितीयभूतेश्च

सतोध्यासविरोधित्वे च अविद्यासहसैरपि न स्यादध्यासः ; सत्यादित्ये सन्तमसवत् । अध्यस्यति हन्ति चेति चेन्न ; नैरपेक्ष्यविरोधात् । अन्यथान्यस्यैवान्ततो घातुकत्वात् । साधारणहेतुत्वे सिद्धे विशेषोक्तिरियमिति चेन्न;—तस्यैव त्वदभिमतस्य इतः पूर्वमसिद्धेः । प्रथमतृतीयादिभावमात्रेण द्वितीयविरोधवाचोयुक्त्या सुस्थं द्वितीयम् । तदभावमात्रपरे तु समासे न सदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं स्यात् , नञर्थस्य स्वतन्त्रत्वात् । तस्य तदात्मकत्वविवक्षायोगस्योक्तत्वाच्च ।

बाधकत्वं नैतावत्पर्यन्तं सिद्धमित्यर्थः । सतोऽध्यासनिवर्तकत्वे तस्याध्यासेन सद्दानवस्यानलक्षणा विरोधता वाच्या, व्यापारमन्तरेणापि स्वरूपत एव निवर्तकत्वात् ; तमोनिवर्तकालोकयत् , ततश्चालोकविरहदशाया अपि यत्त्वात् तमः स्वरूपसम्भवः, इह तु सतो नित्यसिद्धत्वान्नाध्याससम्भव इत्याह सत इति ।

नन्वालोकस्य सन्तमसं प्रति हेतुत्वाभावादालोकः सन्तमसं क्षणमपि न सहते , स त्वध्यासं प्रत्यधिष्ठानत्वादध्यस्य निवर्तयतीति शङ्कते अध्यस्य तीति । निरपेक्षनिवर्तकत्वे अधिष्ठानत्वमेव न स्यादित्याह नैरपेक्ष्येति । अधिष्ठानत्वे तु उत्पादकस्य निरपेक्षनिवर्तकत्वासम्भवादभ्यदेव निरपेक्षनिवर्तकं स्यादित्यर्थः ।

ननु कार्यमात्रसाधारण्येन हेतुत्वे सिद्धे तद्विशेषरूपनिवृत्तिहेतुत्वमनेनानुपपत्ते, अतः प्रतियोगिनिवृत्त्योरुभयोरपि हेतुत्वम् । प्रमाणसिद्धत्वाद्गुणयत्र हेतुत्वमेष्टव्यम् , प्रतियोगिनं प्रति हेतुत्वं चाध्यासाधिष्ठानत्वमेवेति अध्यस्य निवर्तकत्वमुपपद्यत एवेति शङ्कते साधारणेति । अध्यस्य निवर्तकत्वे तु निवर्त्यातिरिक्तानपेक्षेण सता निवर्त्यस्य द्वितीयस्य क्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । द्वितीयत्वविरोधाकाराध्रयत्वं द्वितीयविरुद्धत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति प्रथमेति । तत्पुरुषविकल्पे तृतीयं दूषयति तदभावमात्रपरे तु समास इति । अय विकल्पः प्रौढवादः । नञर्थस्येति । द्वितीयाभावस्य सदर्थघर्मत्वादित्यर्थः । सदर्थ एव द्वितीयाभाव इत्यत आह तस्येति । उक्तत्वा दिति । तद्ज्ञानामानयोःस्थासा

न च सम्भवन्त्यां गतौ वाक्यभेदाध्याहारादिन्यायः । नापि बहुव्रीहिः, तत्र द्वितीयं यस्य नास्तीति किं प्रथमादिविधिकटाक्षेण ? सर्वनिषेधाभिप्रायेण वा ? न पूर्वः, सर्वनिषेधासिद्धः । नोचरः, बहु-व्रीहिविरोधात् । “ अनेकमन्यपदार्थ ” इति हि सः । किञ्च द्वितीय निषेधवत्त्वं च घर्गं ब्रह्मण उपस्थापयन्त्यां वृत्तौ कथं निर्विशेषत्वासिद्धिः । अनुपस्थापयन्त्यां च कथं तरां नास्त्यर्थसम्बन्धे यस्येति विग्रहः ? न च स्वरूपमेवात्र नास्तिशब्दार्थः ; अन्यपदार्थत्वायोगात्, स्वस्य स्वसम्बन्धायोगाच्च । भेदकल्प्युपचार इति चेत्तथापि द्वितीयाभाव एव ब्रह्मेति निष्कर्षः स्यात् । तत्र चोक्तमध्यासानुपपत्त्यादि । अपि च अविद्या तद्विकाराणां ब्रह्मव्यतिरेके कथमद्वितीयत्वम् ? तन्मिथ्यात्वेपि तेषां

योगस्योक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा नजर्यो निषेधः, तस्य गमासे स्वातन्त्र्येण येषनासम्भवा दित्यर्थः । पर्युदासनत्र एव तत्पुरुषः न तु निषेधनञ इति भावः ।

नन्वतिरव्यवहारोऽस्मरणमित्यादौ निषेधनञोपि समासो दृश्यत इति चेन्न-गुणक्रियावाचिसमभिःषाहृतनञो निषेधवाचिनोपि तत्पुरुषो नान्यस्येति नियमात् । अन्यथा भूतले घटो नेति वत् अघट इति प्रयोगापत्तेः । असामर्थ्यम्-अदाढ्यमधैर्यमित्यादावपि वैयाकरणाभिमत गुणत्वमस्त्येव । एव शब्दानुपपत्तिमुक्त्वा, अर्थानुपपत्तिमाह तस्येति । (२६४-पुटे)

नन्वद्वितीयमिति न सद्विशेषणम्, किं तु द्वितीयाभावप्रतिपादकं वाक्यान्तरम् । यद्वा-यत्राद्वितीयम्-द्वितीयाभावस्तत् सदेवात्र आसीदिति योजना, जतो न दोष इत्यत्राह नै चेति । सदृशद्वितीयनिषेधाधिष्ठात्रन्तरशङ्कानिवारणेन सम्भवन्त्या गतावित्यर्थः । प्रथमा दीति । यदा द्वितीयत्वं ब्रह्मातिरिक्तावधिकं तदा प्रथमादिविधिः, यदा ब्रह्मावधिकं तदा सर्वनिषेधः । अनेक मिति । तथा च बहुव्रीहिवशात् द्वितीयतदभावादन्यपदार्थाना सिद्धिरिति भावः ।

ननु शानस्वरूपमितिवत् भेदकल्पनात् बहुव्रीहिः स्यादिति शङ्कते भेदेति । भेदकल्प्युपचार इत्यर्थः । तन्मिथ्यात्वेपीति । न च मिथ्यात्वेन

द्वितीयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । सत्यमिध्यार्थयोरध्यतिरेके विरोधात् । न च
य्यं जैननयनिष्ठाः । तन्निष्ठाश्च तत्तामिव द्वितीयतां वाञ्छन्ति । ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वविवक्षायां च न किञ्चिदपि लक्षणं तत्र स्यादिति तदुदाहरण
विशेषः । व्यवच्छेदायोगाच्चेति । अस्मत्पक्षे तु वृत्तिद्वयमपि सम्यक् ।

द्वितीयज्यतिरेकोक्त्या सतः स्यादग्रगण्यता ।

द्वितीयशून्यतोक्त्या च तत्समाननिषेधनम् ।

न ह्यपरं कुतश्चित् सर्वकारणं ब्रह्म, येन तस्य द्वितीयता स्यात् ।
न चास्य किञ्चिदैश्वर्येण समं, येन द्वितीयगणनां सहेतुः । “ न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत ” इत्यादिश्रवणात् । तेनात्र सदृशद्वितीयनिषेध
परं वचः ।

द्वितीयाभावस्यापि तत्र सत्त्वात् बहुधाहिः, स्वनिरूपितद्वितीयस्वरूपे विद्यमाने
तदभावमालेण तथा निर्देशानुपपत्तेः । न हि वटे सदृशद्वितीयाभावसत्त्वेऽपि अद्वि-
तीयः सन्वितिवदद्वितीयो घट इति प्रयोगोक्तिः, न वा गवाभाववत्पि (१) गवये
ऽसदृशो गवय इति । अविद्यादीनां ब्रह्माव्यतिरेकपक्षं दूषयति सत्येति । अव्यति-
रेके सत्यमिध्यात्वयोर्विरोधादित्याशयः ।

अन्ये तु “ एकमेवाद्वितीय ” श्रुतिर्न मिथ्यात्वे मानम्, तथा हि,
एकशब्दोऽनेकार्थः, “ एके मुख्याभ्येकेवला ” इत्यमरोक्तेः, “ एको गोच ”
इत्यत्र “ एकशब्दोऽयमन्वयप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची ” इति कैयटोक्तेः,
सम्भवति च ब्रह्मणि जीवादितोन्यत्वप्राधान्यप्राथम्यादि, निर्दोषत्वेन च नामरूप-
समानत्वं, अतो न तस्य स्वगतभेदनिषेधकत्वम्, अद्वितीयशब्दोऽपि कर्मधारयो
बहुव्रीहिर्वा? आद्ये ब्रह्म द्वितीयान्यत्वेऽपि प्रथमं तृतीयं वा स्यात्, नान्यः, प्रथमार्थ-
त्वेन कर्मधारये सम्भवति जपन्वस्य बहुव्रीहेरयोगादित्याहुः ।

अत्र नवीनः—अस्त्वेकशब्दस्यानेकार्थत्वं, तथापि शब्दार्थ इत्येव न
ते प्रकृते ग्राह्याः, तथा सति ‘ चिन्तया यजेते ’ त्यत्रापि चिन्तयं ग्राह्यं स्यात्,
सम्भवति च विभक्त्यस्याप्यग्नीषोमीयपशुविशेषणत्वेन यागसाधनत्वम्, अथ तत्र

स्त्रीत्वचिप्रत्वयोर्विधाने वाच्यभेदः स्यादिति ; तर्हि प्रकृतेऽप्यनेकगुणविधाने स तुल्यः, एतेऽपि प्राप्तत्वात् । किञ्च केवाञ्चिन्मानान्तरेण सिद्धत्वेन केवाञ्चित्ताद्विद्वत्त्वेन न नान्यत्वादिगुणेषु तात्पर्यम्, अन्यत्वेकत्वे तावन्मानान्तरसिद्धे, साम्यमपि यदि केनचिद्धर्मेण, तदा प्रमेयत्वादिना तदीय सिद्धमेव, अथ निदोषत्वेन, तदीय न, जीवादेदोषषडुच्छेद्य तत्समत्वायोगात् । ब्रह्मणोऽप्यविद्यादिदोषाभय-त्वाच्च । असहायत्वमपि यदि स्वकार्ये हतरसहकारिराहित्यम्, तत्र, अदृष्टादेर्विद्यमानत्वात् । न चेतनान्तरसहकारिराहित्यम्, भोक्तृनुद्दिश्य भोग्यसृष्टौ तेषामपि सहकारित्वाच्च तद्द्राहित्यम्, तस्यापि तथ मते अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् । प्राथम्यमपि यदि प्रथमकालीनत्वम्, तदा पूर्ववाच्य एष तसिद्धमनुपपन्नश्च, 'जीर्वाणां मप्यनादितया तत्तुल्यकालत्वात् । नापि गुणोत्कर्षः । " निगुण " मित्यादिस्वार्थपरगुणनिषेधकानेकभ्रतिविरोधेन तस्याऽतदर्थत्वात् । प्राधान्यमपि स्वातन्त्र्यम् । तच्च यदि स्वेच्छया प्रवर्तमानत्वम्, तत्र, जीवस्याप्येतत्सत्त्वेन तदपेक्षया तदयोगात् । अथानन्यप्रेर्यत्वम् ; तच्च सर्वज्ञान्तरप्रेर्यत्वम्, तस्यापि तथ मते अद्वितीयपदेन सर्वज्ञान्तरनिषेधे अर्थादेव सिद्धत्वात् । नापि जीवोऽनियाम्यत्वं, तस्यापि सर्वनियन्तृत्वपरश्रैत्येव लभ्यत्वात् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती' त्यादिना अद्वैत एवाप-क्रमात्, मृदादिदृष्टान्तैस्तदुपपादानाच्च । न गुणेषु तात्पर्यम् । अघोषक्रमेणैव ब्रह्मणः प्राधान्याद्यभिप्रायेणैव, तज्जानात् सर्वज्ञानमुपचर्यत, इति चेन्न;—असति बाधकेऽप्युपचारकल्पनेति प्रसङ्गात् । कथञ्चित्तदाक्षेपानुपपत्तेश्च । न हि ब्रह्मणः प्राधान्यादौ किञ्चिदलौकिक मान विरुध्यते, तयापि मृदादिवाक्यासङ्गतिरेव, तेन तस्य प्राधान्याद्यनुपपादनात् । 'मृत्तं कर्त्तव्येव संशय' मिति कारणस्यैव सत्यत्व-मुपसंहृत्य 'एवं सौम्य स आदेशो भवती' ति जगत्कारणस्यैव सत्यत्वप्रतिपा-दनाच्च । समवायस्य भेदाभेदस्य निरस्तत्वेन घर्माणा सम्यग्भावादापि न ब्रह्म प्रमेत्वम् । यदप्यद्वैतवाच्यभ्युपगतनिर्धर्मत्वनिषेधाच्च सख्यादिक श्रुतिर्विधत्त इति; तत्र, अद्वैतिनो ब्रह्मनिर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात् । किञ्च अद्वैतवादिभिरप्या-भोक्षं ब्रह्मणः प्राधान्यादिकमभ्युपेयत एवेति तद्विधानं व्यर्थम् । न च तस्य वास्तवत्वं

मुक्तिकालीनत्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्,—अत्र वास्तवादिपदा
भावात् । श्रुतेस्तत्र तात्पर्ये च न किञ्चिन्मान पश्यामः । प्रत्युत रुद्ररोदनादिवत्
निष्प्रयोजनत्वात्तन्नातात्पर्यमेव । तच्च 'तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्ववन्द्यैः प्रमु-
च्यत' इत्यादिना भेदज्ञानादेव मुक्तिश्रुतेः । तस्मादेकमिति भेदनिषेधपरमेव ।

यत्तु 'अद्वितीय' मित्यत्र बहुव्रीहिर्जघन्य इति कर्मधारय एवाभ्युपेय
इति । तन्न, अघटो देश इत्यादावपि तदभावप्रसङ्गात् । न च तत्र विवक्षानु-
सारात् तथा, तर्हि प्रकृतोऽयुपक्रमादिलिङ्गैः द्वैताभावे श्रुतितात्पर्यावगमात्
तथास्तु । किञ्च तत्र कर्मधारयासम्भवादिपि बहुव्रीहिरेव ग्राह्यः, ब्रह्मातिरिक्तचेतना-
भ्युपगमे ब्रह्मणि द्वितीयत्वस्य सत्त्वात् । न च धर्मतो निष्कृष्टस्यैव द्वितीयत्वम्,
ब्रह्म च मङ्गलसद्गुणाश्रय इति न द्वितीयमिति वाच्यम्; सजातीयान्यमात्रे द्वितीय-
शब्दव्युत्पत्तेः अन्यथा द्वितीय चक्षुरित्यादौ समे द्वितीयशब्दप्रयोगो न स्यात् ।

ननु सर्वज्ञद्वितीयत्वं निषिध्यत इति चेन्न,—चेतनद्वितीयातिरिक्तस्य
सर्वज्ञद्वितीयत्वस्य सिद्धयसिद्धयोस्तदयोगात् । एतेन सम एव द्वितीयशब्दव्युत्पत्ते-
रद्वितीय इति समाधिकनिषेध इति निरस्तम् ; सर्वज्ञान्तराभावात्, एकशब्देन
निर्दोषत्वादिरूपेण प्रपञ्चेन ब्रह्मणः साम्यं विधीयत इति तदुक्तिव्याघाताच्च -
सामान्यानिषेधे बाधके सत्येव विशेषविषयत्वस्य वक्तव्यत्वाच्च ।

ननु द्वितीयमात्रनिषेधो न सम्भवति, द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयस्य
सत्त्वादिति चेन्न,—द्वितीयाभावस्याप्यारम्भमात्रत्वस्यासकृदुक्तत्वात् । तस्मादेकादि-
शब्देन स्वगतात् स्वबिलक्षणत्वात् सजातीयाच्च यो भेदः स एव प्रतिषिध्यत इति ।

अत्रोच्यते,—यदुक्तमनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तत्तत्रापि
तुल्यम्, एकमिति विहितस्य पुनर्विधाने तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गेन एकशब्देन स्वगतभेदा-
भावस्वरूपस्य एवकारेण विजातीयभेदाभावस्वरूपस्य अद्वितीयमिति सजातीयभेदा-
भावस्वरूपस्य च प्रतिपाद्यत्वात् । न च सजातीयाद्यभावात्तन्मकमेकमेव सत्प्रतिपाद्यत
इति न वाप्यभेद इति वाच्यम्—ब्रह्मधर्मा धर्मभिन्ना इति पक्षेपि तुल्यत्वान् ।

यदि न निवर्त्यसंशयभेदेन प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदः तदा तर्वापि तुल्यम् । किं च सम्प्राप्तस्य प्राप्तत्वात् सजातीयाभावात्मकेषु तस्मिन् तात्पर्यं न सम्भवति, भेद-
 यत् । यदि च सजातीयाद्यभावरूपेणाप्राप्तम्, तर्हि वाक्यभेद एव । यस्तुत
 ' इद ' मिति निर्दिष्टप्रपञ्चस्य एकत्वादिविशिष्टब्रह्मात्मकत्वविधाने कृता वाक्य-
 भेदः । यद्य मानान्तरसिद्धत्वात् तेषु तात्पर्यमिति, तत्रोक्तमुत्तरं कुसमयप्राप्त
 निर्गुणत्वनिषेधाय सत्यादिविधिरिति । न च निर्धर्मत्वप्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्
 तद्वाच्य इति वाच्यम् ; तर्कतोपि तत्प्राप्तेः, ' कथमसतः सजायेते ' इति कुतर्क
 प्राप्तनिराकरणदर्शनात् । ' नेह नात्र ' त्यादिवाक्यान्तरान्मन्दमतीनां भ्रमप्रसक्तौ
 तत्सिद्धारणार्थत्वसम्भवाच्च । ' जुष्ट यदा पश्यत्वन्वमीश ' मित्यादिभेदवाक्यादापा-
 ततो भेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वावगमान्मुमुक्षोर्भेदवाक्यभ्रमात्प्रवृत्तिवारणार्थं ' अद्वै'
 तात्मवाक्यश्रवणनियमविधिरिति त्वयैवोक्तत्वात् । यदप्यद्वैतिभिरप्यामोक्षं ब्रह्मणः
 प्राधान्याभ्युपगमात् तद्विधाने उपर्यमिति; तन्न, न हि त्वत्समय एव कुसमयः,
 सन्त्यन्वेषीश्वरस्य साक्षिगात्रत्वादिकादिनः, तद्वाक्यैर्भूमः स्यात् । अथवा-किं न
 एतेन त्वदीयकुमतिस्वाभिमानखण्डनेन, त्वां प्रत्येव परमार्थप्राधान्यादिप्रतिपाद
 नार्थमयमुद्यमः । सत्यपदामविधि तात्पर्यं सम्भवात्, " स्तब्धोऽभ्युततमादेश '
 मित्येकत्वप्रशासनकर्तृत्वाद्युपक्रमोदरेव तात्पर्यलिङ्गत्वात् । न च निष्प्रयोजनत्वम् ।
 एकत्वविधिमुखेनाद्वैतनिरासे भेदज्ञानान्मोक्षस्य ' पृथगात्मान ' मिति वाक्याव-
 गतस्य सिद्धेः । प्र-युक्ताद्वैतस्यैव निष्प्रयोजनत्वम्, ब्रह्माभेदलक्षणप्रयोजनस्य सिद्ध
 त्वात् । एवञ्च साम्यविधानेपि न दोषः, प्रमेयत्वादिना सिद्धार्थाव सत्त्वेन साम्यस्य
 कुट्टिनिरासार्थं विधेयत्वात् ।

यच्चोक्त सहायत्वे दूषणम्, तन्न, अष्टाद्वारकचेतनान्तरसहकारिराहित्य
 स्य विवक्षितत्वात् । नह्यसहायेन मयैव कर्तामत्यादीं ज्ञानादृष्टादि निषिष्यते ।
 यथोक्त-अस्त्यसहायार्थः एकार्किभः शुद्रकैर्जितमसहायैरिति गम्यते, न हि तन्न
 जितानामदृष्टद्वारा सहकारित्वमपि निषिष्यते ।

आहुश्च— यथैक एव सविता न द्वितीयो नमः स्थले ।

इत्युक्त्या न हि सावित्रा निषिध्यन्तेत्र रश्मयः ॥

तथा च

यथा भोलनृपः सम्राडद्वितीयोत्र भूतले ।

इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ।

न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकळत्रादिनिवारण ” मिति ।

भाष्ये तु प्रकरणस्थमृत्पिण्डादिष्विवैकशब्देनाविभक्तनामरूपावस्था— विशेषविशिष्टबोधनादुपादानत्वसिद्धौ पिण्डादिष्विवाधिष्ठात्रंतरशङ्कायां तन्निषेधपरोक्षमद्वितीयशब्द इति स्थापितम् । एतदेव “ बहु स्या ” मिति बहुभवनतत्सङ्कल्पयोराश्रयतयानन्तरमेव स्थाप्यते “ सो कामयत बहु स्या ” मिति श्रुत्यन्तरैश्च । एतदर्थमेव प्रकृत्यधिकरणम् । अतो ऽद्वितीयश्रुतिरेव विश्वात्तिशायित्ववाचिनी गुणविभूतिश्रुतिशतविदितबहु— विधविशेषजातातिशयितविशेषान्तरतत्परा निर्दिशेषवादिनां विसंवादिनीति नीतिविदः ।

इति शतदूषण्यां अद्वितीयश्रुतिविसंवाद

॥ एकोनपष्टितमो वादः ॥

यच्छोक्तं अद्वितीयपदेनैव सिद्धत्वात् सर्वशुसहकार्यन्तरराहित्यं नासहायत्वमिति , तत्र, प्रथमार्थपक्षेऽद्वितीयपदस्य कर्मधारयत्वात् ।

यच्च प्राथम्य पूर्ववाक्य एव सिद्धमिति, तत्र, ' अग्र ' इतीदंशब्द निर्दिष्टप्रपञ्चस्याभ्याकृतसदात्मनावस्थानकालपरम्, ' एक ' मिति ब्रह्मणः सर्वकार्यापेक्षया प्रथम्य प्रतिपादयदनादित्वपरम्, अतो न जीवेभ्यः प्राधम्यानुपपत्तिरपि दोषः । सगुणत्वव्यवस्थापनादेव गुणोत्कर्षरूपप्राथम्येपि न दोषः । किञ्च अनेन गुणोत्कर्षेर्वाहिते निर्गुणश्रुतिरेवार्थान्तरपरा स्यात् । यच्चान्यान्याभ्याम्यत्वं स्वातन्त्र्यमित्यल दूषणमुक्तम्—सर्वनियन्तृत्ववचनसामर्थ्यात् सिद्धमिति । तत्र, एक

विशानात् सर्वविशानानुपपत्त्या ' तत्त्वमसी ' त्र्युपदेशानुपपत्त्या च सिद्धस्यपि संजांतीयाद्यभावस्य शब्दतः प्रतिपादनस्य त्वयापि वाच्यत्वात् ।

यच्च सम्बन्धाभावात् ब्रह्मणः कश्चिद्धर्म इति , तन्न, यदि सम्बन्धाभावेपि धर्मधर्मव्यवस्था व्यावहारिकी, तदा सत्यभूतैव व्यवस्था सम्बन्धं विनैवास्तु , यदि सम्बन्धोपि कश्चिद्ध्यावहारिकः, तदा स एव सत्यः किं न स्यात् ।

यच्चाद्वितीयशब्दे कर्मधारयदूषणम् ; तन्न, उपक्रमादिलिङ्गानां विषयित्वात् । न च द्वैतिमते कर्मधारयासम्भवः, धर्मतो निष्कृष्टस्य द्वितीयशब्दात्त्वेन तत्सम्भवात् । न च सजातीयान्यमाल्लमेव सदर्थः, एष श्रेष्ठे प्रथम एष द्वितीय इत्यादी निष्कृष्टेषु प्रयोगात् । यच्च द्वितीयाभावोप्यात्मैवेति न द्वितीयनिषेधानुपपत्तिरिति ; तन्न, सन्माल्लस्य प्राप्तत्वेन द्वितीयाभावादाद्यतात्पर्यप्रसङ्गादेरसकृदुक्तत्वात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तत्करणपरिचरणपरापणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्याया

अद्वितीयधृतिविसंवादो नाम

एकोनपष्ठितमः स्कन्धः ॥५९॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ पष्टितमो वादः ॥

अस्ति नास्तीति बोधाभ्यामभिव्याप्तेषु वस्तुषु ।

सदेव सदसद्बुद्धिनिमित्तत्वेन साध्यते ॥

यदेव हि प्रामाणिकत्वेन सदिति प्रतीतिगोचरतां भजते, तदेव रूपा
न्तरेण नास्तीत्यपि प्रतिक्षेपं भजते । तत्रासत्त्वमेव तत्वमिति सौगतोप
देशिनः, सदा सत्त्वमिति सांख्याः, सत्त्वासत्वसमुच्चय इति जैनाः,
उभयप्रहाणमित्यद्वैतिनः, उपाधिभेदादुभयव्यवस्थेत्यपरे, तत्रैव नास्तीति
व्यपदेशोपि भावान्तरनिमित्त इति निष्कर्षकाः ।

नन्वसत्त्वमेव सर्वत्र युक्तम्, असतोपि शुक्तिरजतखरविषाणादेः
श्रान्तिहेतुवैचित्र्यादस्तीति धीविषयत्वदृष्टेरिति चेन्न;—बाधाभावात् ।
नास्तिधीरेव बाध इति चेन्न ;—उपाधिभेदेन विरोधाभावात् ।
मध्येप्यसत्कार्यं आद्यन्तयोरसत्त्वात्—खपुष्पवदिति चेन्न;—धर्मिहेतु-
ग्राहकाभ्यां विरोधात् ; स्ववाग्न्याघाताच्च । अस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धिरप-
च्छेदनयेन बलीयसी, प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षतया परत्वात्, “पूर्वा-
बाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिद्धचती” ति मीमांसकैरेवोच्यत इति चेन्न;
दुष्टहेतुजन्यत्वाविशेषे बलावलविभागायोगात् । हेतुवैचित्र्ये

वस्तुस्थितिमाह । यदेव ही ति । प्रामाणिकत्वेने ति । तदेव सत्त्व-
मिति भावः । अपर इति । नैयायिकादयः । तत्रैवे ति । उपाधिभेदादिति पक्ष
एव भावान्तरनिमित्तत्वं विशेष इत्यर्थः । हेतुग्राहके ति ।
सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं ग्राह्यम्, अतो हेतुग्राहकेण
सत्तामहात् बाधः । स्ववागि ति । सत्तावच्छेदककालापेक्षया पूर्वो—
त्तरकालयोरसत्त्वादिति हेतूक्तिसाभ्योक्त्योर्व्यापात इत्यर्थः । अनुमानमेव धर्मिग्राह
काद्देतुग्राहकाच्च बलीय इति शङ्कते नास्तिबुद्धि रिति । दुष्टे ति । तन्मते
सर्वस्याप्यनादिवासनादोपजन्यत्वादिति भावः । हेत्वि ति । यदि दुष्टकारणरूपहेतु
वैचित्र्यमर्ज्ञाक्रियते, तदा पूर्वोपपत्तेः नियमो न स्यात्, अदुष्टकारणजन्येनेवान्यस्य

पौर्वापर्यानियमाच्च । परत्त्वमात्रेण निषेधे त्वन्मतं नास्तीत्युक्तिमात्रेण तद्विरुद्धानां सर्वेषां विजयप्रसङ्गात् । तदुपरि जल्पेऽप्यव्यवस्थितिः—
प्रसङ्गात् ।

नन्वस्तु तर्हि सर्वस्य सदा सत्त्वम्, असद्वियः सत्त्वप्राप्तिसापेक्षत्वात्, प्राप्तस्य च निर्वाधत्वादिति चेन्न;—उपाध्यन्तरेण बाधाबाधविवेकस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा घटादिषु असद्व्यवहारस्य निर्विशेषत्वप्रसङ्गात् । अनभिव्यक्त्या सविषयत्वमिति चेन्न;—अभिव्यक्तेरपि सदा सत्त्वेन तत्रापि नवर्थासिद्धेः । तत्कार्यत्वे तद्वत्सर्वत्र सत्कार्यवादविलयात् । अभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थादिदोषात् ।

उक्तं च “ अभिव्यक्तेरनादित्वे कारणानामनर्थता । तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्मत्रैवमिच्छती ” ति ।

बाधप्रसङ्गात्, ततश्चापच्छेदन्यायोपन्यासो व्यर्थ इति भावः । अत एव हेतोः सर्वस्य दुष्टकारणजन्यत्वेनाविशेषमभ्युपगम्यापच्छेदन्यायोक्ती दोषमाह परत्वे ति । मात्रशब्देन दुष्टकारणजन्यत्वाभावो व्यवच्छिद्यते । अपच्छेदन्यायापोषितानियतविरोधपौर्वापर्याभावोऽपि मात्रशब्देन विवक्षितः ।

नन्वि ति। कार्ये सत्त्वबुद्धिरस्ति न वा? न चेदसद्वियः सत्त्वप्राप्तिसापेक्षत्वात् उत्पात्तिर्न स्यात्, कुतो बाधकता? अस्तिचेत्तदापि तेन प्रतिवन्धादुपत्तेरसम्भवात् प्राप्तस्य सत्त्वस्य तेन बाधो न सम्भवतीत्यर्थः । उपाधी ति । देशकालादिभेदेन अस्तिनास्तिबुद्धिरूपबाधाबाधव्यवस्थाया वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । अन्यथे ति । देशकालादिभेदादविरोधानुपपादने असत्त्वधीर्निर्विषया स्यात्, सत्त्वाभावादतिरिक्तविषयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । असत्त्वधीश्चानुभवसिद्धेति भावः । तत्कार्यत्व इति तस्या अभिव्यक्तेः कार्यत्व इत्यर्थः । कारणान्ता मिति । अर्थः—प्रयोजनं न भवतीत्यनर्थस्तस्य भावोऽनर्थता । कारणानामनर्थता—अभिव्यक्तिः कारणानां प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । तेन “ अर्थाज्ञान ” इत्युरःप्रभृतिषु पाठात् न नित्यसमासान्तकप्रत्ययचोद्यावकाशः ।

पूर्वोत्तरकालाद्युपाधिद्वयसम्बन्धेन सत्त्वासत्त्ववर्णने सम्बन्धि-
 न्ममानुवृत्तेः सदातनत्वम्, असतः शशशृङ्गादेर्देसकालभेदेन सत्त्वा-
 भावाच्चेति चेन्न;—स्वस्य स्वप्रतियोगिनश्चाभारतया पूर्वोत्तरकालसम्बन्ध-
 व्यपदेशात्, नित्यासद्वस्तुनः कचिदपि कथञ्चिदभावात् । “ आदा-
 वन्ते च यत्रास्ति नास्ति मध्येपि तत्तथे ” ति चेन्न;—शशशृङ्गादा-
 विष्टत्वात्, घटादौ बाधात् । तत्प्रसङ्गेपि तत्तत्कार्योपाधिकाद्यन्तर्माह-
 कैरेव व्याप्तिप्रहणनिरोधात् । तद्विपर्यये च हेत्वात्मनि बाध, देव । असतः
 कथं जन्म ! सतो वा कथम् ! अभिमानमात्रमिति चेत् ! दूषणमप्यु-
 क्तमेव । प्रागसत्त्वं च जन्मोपकारीति न तत्र विरोधोच्चावकाशः ।

बाह्यवयुवत्वादिवदेकस्यैव देशकालसम्बन्धिभेदेन सत्त्वाद्ये उक्ते-इत्य-
 भिमानेन बोधयति पूर्वे ति । असत् इति । तथा च सतः कदाप्यसत्त्वज्ञोपपद्यत
 इति भावः । नित्ये ति । नित्यासद्वस्तुन एव सत्त्वासम्बन्धनियमादित्यर्थः ।
 शङ्कते आदा विति । किं मध्येप्यसत्य साध्यते ? किं वा पूर्वोत्तरकालयोरपि स व
 पर्यवसानापापद्यते ? आद्य आह शशशृङ्गादा विति । द्वितीय आह तत्प्रसङ्ग
 इति । यद्विद्विदस्त्वधिकरणकालापेक्षया पूर्वोत्तरत्वं कालस्य गृहीत्वा गृहीतस्य
 स्वपुष्पादौ पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य मध्येप्यसत्त्वव्याप्तिर्माह्या, तत्र तद्वस्तुनः तत्काले
 सत्त्वग्रहात्तत्रैव व्यभिचाराद्व्याप्तिप्रहो नोपपद्यत इति प्रसङ्गे मूलशैथिल्यमित्यर्थः ।
 तदि ति । तस्य—प्रसङ्गनीयस्य मध्येप्यसत्त्वस्य, विपर्ययः—मध्ये सत्त्वम्, प्रसङ्ग
 कस्य पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य विपर्यये साध्ये उक्तप्रसङ्गानुमाहो हेतुर्वाच्यः, ए च
 पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वस्य कार्ये प्रत्यक्षादिना निश्चयाद्बाधित इत्यर्थः । शङ्कते
 असत् इति । परिहरति सतो वे ति । सत्त्वेन सिद्धस्योत्पत्त्यसम्भवात् उत्प-
 त्तिरेव न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्या परिहारं शङ्कते अभिमानमात्रमिति ।
 अभिव्यक्तिमात्रमित्यर्थः । उक्तमिति । अभिव्यक्तेरनादित्य इत्यादिना । असतः
 कथं जन्मोपकारीति परिहरति प्रागिति । नित्यासत्त्वं हि जन्मविरुद्धम्,

प्रागसतः स्वपुष्पस्य कथमनुत्पत्तिः ? प्राक् सतो वा प्रत्यगात्मनः कथं नित्यव्यक्तिरिति चेत् ; स्वपुष्पे नित्यासत्त्वादेवेति निपुणं पश्य । नित्याविशेषणं प्रयुज्जानेन च स्वीकृतमनित्यमिति स्वबाधिविरोधः । ननु प्रागसतः उत्पात्तिकालेपि कारणादुत्पत्तिर्न घटत इत्युक्तम्,

“ असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारकैः सत्वसङ्गिभिः ।

असम्बद्धस्म चोत्पत्तिमिच्छन्तो न व्यचस्थितिः ॥ ”

इति चेत् ! अत्रोत्तरं दत्तमाक्षपादैः “घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडनेचाभे चारादप्रतिषेध” इति । अस्यान्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः । अतोऽसतो नित्यासत्त्वं सतश्च नित्यसत्त्वमिति सांख्यवादः सुहृद्भिर्द्रव्यविषये योज्यः । यत्पुनः सत्त्वासत्त्वसमुच्चय इत्युच्यते, तद्देशकालादिभेदेन चेद्वयमनुमन्या महे । अन्यथाचेदत्यन्तविरोधान्नाद्रियामहे । तथा च दूषणभूषणादि व्यवस्थाविलयेन व्यवहार एव निष्फलः स्यात् । तेन परस्परविरुद्धोऽयं पक्षः ।

जन्मात्मकसत्त्वकाले तदसत्त्वविरोधात्, प्रागसत्त्वं तु तद्वेच्छित्तोत्तरकालसत्त्वात्मक जन्मगुणकारकमेवेत्यर्थः, प्रागसतो जन्माङ्गीकारे स्वपुष्पस्यापि जन्म कथं नस्यादिति शङ्कते प्रागसत इति । सतो जन्माङ्गीकारे नित्यस्यात्मनस्त्वदभिमतं जन्म घटादिवत् किमिति न स्यादिति प्रतिबन्धा परिहरति प्राक्सत इति । अनुत्पत्तिरित्यनुपपन्नः । मन्मते कादाचित्काभिव्यक्तिरुत्पत्तिः, सा नित्यव्यक्तस्वभावे विद्येति शङ्कते नित्ये ति । नित्यासत्त्वभावात् स्वपुष्पादावपि आगन्तुकसत्त्वात्मकजन्म विरुद्धमिति परिहरति स्वपुष्प इति । नित्याविशेषण मिति । अनित्यव्यक्तस्वभावे तद्व्यावर्तकविशेषणायोग इत्यर्थः । दूषणं ति । दूषणस्य स्वपक्षे असत्त्वं परपक्षे सत्त्व भूषणस्य तद्विपर्ययेण सत्वमसत्त्वं चेति व्यदस्या न स्यादित्यर्थः । तेने ति । तेन—उक्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गेन, विरोधस्यावश्यकत्वात्

ये पुनरुभयप्रहाणवादिनस्तेषामेव पक्षं परिशोधयामः । परस्पर
विरुद्धोभयाङ्गीकारवत्तदुभयप्रहाणस्यापि विरोधकुक्षिनिक्षेपमेवोपलभामहे ।
न हि घटत्वाघटत्वसमुच्चयवत् घटाघटविलक्षणयोरपि समुच्चयः सम्भ-
वति, विरोधस्याविशेषात् । उपलम्भ एव विरोधोपशमने प्रभवति, स तु
घटत्वाघटत्वसमाहारवत्तदुभयवैलक्षण्येपि परिपन्थी । न हि घटाघटविल-
क्षणं किञ्चित्पश्यामः । घटविलक्षणस्याघटत्वात् अघटविलक्षणस्य च
घटत्वात् । उभयविलक्षणं पुनर्न किञ्चिदुपलभामहे । उपाधिभेदादुभय
व्यवस्थेति पक्षमदूरविप्रकर्षात्परिगृहीमहे । उपाधिभेदस्तु स्वात्मना सत्त्व
मन्यात्मना पुनरसत्त्वं स्वकाले सत्त्वमन्यकाले पुनरसत्त्वं तथा स्वदेशे
सत्त्वमन्यदेशे पुनरसत्त्वमिति । इह तादात्म्यं संसर्गो वा सत्त्वमिति
व्यपादिश्यते, तद्विरुद्धवेधेण वस्तुन्येवासद्व्यपदेशः ।

परस्परविरुद्धार्थकोय पक्षः स्वेनैव बाधित इत्यर्थः । विलक्षणयो रिति—भाव
प्रधानम् । ननु भावाभावयोर्विरुद्धत्वेपि संयोगतदभावयोरविरोधवत् घटाघट
वैलक्षण्यस्यापि क्वचिदविरोधोस्त्वित्यत आह उपलम्भ इति ; अदूरविप्रकर्षा
दिति । अभावस्य भावातिरिक्तत्वाङ्गीकारमात्रं विप्रकर्ष इति भावः । उपाधिभेद
पदेनोपाधिभेदाधीना व्यपस्योच्यते । अन्यात्मने त्यन्योन्याभावः ।

इति भीमाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमाधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्येन
तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्यायां

सत्त्वासत्त्वविवेको नाम

पष्ठितमः स्कन्धः ॥६०॥

पष्ठे तु पक्षे विरुद्धधर्मयोग एव वस्तुन्यसद्व्यवहारहेतुतया व्यप
दिश्यते, घटो हि घटात्मना सत् पटात्मना पुनरसन्निति निर्दिश्यते ।
सन्नेव स्वदेशकालयोः स्वविरोधिदेशकालयोरसन्निति । उपलम्भानुकूल-
त्वाङ्गाघवाच्चेदमेवाद्वियन्ते वृद्धा इति ।

इति शतदूषण्यां सत्त्वासत्त्वाविवेकवादः

॥ पष्टितमो वादः ॥

—ॐॐॐॐॐॐ—

॥ श्रीस्तु ॥

॥ एकपष्ठितमो वादः ॥

पयोधितनयान्वितं परमभान्नि यद्वर्तते
 सदा यदवलोकनं विदधते फणीन्द्रादयः ।
 अकृत्रिमसरस्वतीवदनसन्ततास्वादितै
 गुणैरधिगुणं महः स्वयमनन्तमालक्ष्यते ॥

‘विगीतं मदविद्याकल्पितं—विबाद, ध्यासितं चेतनजातमह’मित्यादिपु
 किं सर्वत्राहमर्थैक्यं सिसाधयिषितम्, उत तद्धर्मसंविदैक्यम्, यद्वा
 तदुपलक्षितसन्मात्रैक्यम् ? न प्रथमः, अपसिद्धान्तप्रत्यक्षादिविरोध
 प्रसङ्गात् । न ह्यहमर्थं सत्यमात्मानमनुमन्यसे, न च अहङ्काराणां
 स्वरूपैक्यम् । न च परदुःखादेः स्वदुःखादित्वमभिमन्यसे । “ एको
 बहुना ” मित्यादिं च न स्मरसि । अत एव न द्वितीयः, सर्वेषां
 सर्वदा सर्वज्ञत्वस्यासर्वज्ञत्वस्य वा प्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, सर्वानुययि
 सदैक्येप्यात्मैक्यासिद्धेः । न हि कस्यचित्सद्बुद्धिविषयमात्रे स्वात्मा
 भिमानः, आत्माभिमानमात्रं वा, तथा सति देहात्मभ्रमादेर्विशेषतः
 परिहारे निदानाभावात् । आत्मनः सत्त्वं त्वयापीष्यत इति चेत् ;
 सत्त्वमेतत्, न तु सतः सर्वस्यात्मत्वम् । आत्मव्यतिरिक्तस्य न सत्त्वं
 मिति चेन्न ; “ तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् ” “ कश्चमसतः
 सजायेते ” त्यादिविरोधात् ।

किञ्च सतामैक्यं सर्वमानबिरुद्धम्, सचैक्यं तु जात्यैक्यमात्रं
 स्यात् । सचैव महानात्मेति चेन्न;—तस्यान्यधर्मत्वायोगात् । सतां
 हि भावः सत्ता, न तु सा स्वतन्त्रा । उक्तञ्च संबित्सिद्धौ “ स्वैः स्वै-
 र्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः । सा सत्ता न स्वतन्त्रा स्यात्-
 त्राद्वैतकथा कथ ” मिति । पारतन्त्र्यभ्रमोऽप्यमिति चेत् ; स किं

(चण्डमारुतो नास्ति)

सत्ताया उत सतः ? आद्ये विरोधः, सतां हि भावः सत्ता । द्वितीयेपि विरोधः, न हि सतां स्वधर्मभूता धीरस्ति । न चैतावता तेषामैक्यसिद्धिः ।

अपि च जीवैक्यं सत्यं मिथ्या वा ? पूर्वत्रापसिद्धान्तः, अविद्यात्सवन्धिर्जीवभावतदेकत्वादीनां मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । उत्तरत्र नीब-बहुत्वमपि तथैवेति किमन्यतरपक्षपातेन तत्साधनेन वा ? प्रतीत्यनुसारेण जीवभेदपक्षे वा किं न पतसि । न च जीवैक्यं प्रातिभासिकम्; सर्वधीन्यवहारविरोधात् । नापि यौक्तिकम् ; धर्मधीविरोधात् ? प्रवृत्त्यादिभेदैर्हि परानुमानम् । न च स्वात्मपरात्मभिन्यायः, ' बौध्म्याश्च न स्वप्नदिव ' दिति सूत्रोक्तन्यायविरोधात् । स्वात्मनश्च ते तथैव प्रसङ्गात् । स्वात्मनश्च परं प्रति परास्मित्वात् । न हि दृश्यवद्द्रष्टापि ते मिथ्याभूतः । न्यावहारिकसत्यत्वं तस्यास्तीति चेत् ? स्वीकृतं तर्हि न्यावहारिकजीवबहुत्वं तदैक्यं चेति नैकत्र पक्षपातो युक्तः । यथा दृष्टवद्देर्लिङ्गतो वह्यन्तरानुमितिः तथैव ह्यत्र आत्मान्तरानुमितिः । यद्यत्रैक्यं साध्यते, तर्हि वह्यचैक्यमपि किं न साध्यते ? विरुद्धधर्मविहितेरिति चेत्तुल्यम् । न चैकाश्रयतया सर्वदुःखादीनां प्रतिसन्धानमस्ति । भन्तः करणाद्युपाधिभेदात्प्रतिसन्धानमिति चेन्न;—देहावयवबाह्येन्द्रियादिभेदेपि प्रसङ्गात् । स्वेच्छया विशेषवर्णनेप्यतिप्रसङ्गात् । महाप्रलयान्तरभाषिनां महात्मनां केषाञ्चिदन्तःकरणभेदेपि पूर्वकल्पानुभूतप्रतिसन्धानदर्शनाच्च । अद्यतनानां प्राग्भवीयाननुसन्धानवत् स्यादिति चेन्न;—प्रायेण नरकक्लेशप्रभृतिव्यसनकालदिप्रकर्षादिभिः संस्कारविलम्बात् । न चेह तथा, स्वस्थाप्यस्मरणापातादिति ।

इति शतदूषण्यां जीवैक्यमज्ञो नाम

॥ एकस्यद्वितीयो वादः ॥

॥ श्रीरसु ॥

॥ द्विपष्टितमो वादः ॥

स्वे स्वे कर्मणि युञ्जानो मुखबाहुरूपादजान् ।

स्वय नः संप्रकाशेत स्वान्ते स्वच्छन्दसारथिः ॥

यत्तु भगवता वांदरायणेन सूत्रितं—शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामनधि-
कारित्वम्, तद्भवन्तः कथं निर्वहन्ति ? किं शूद्रैर्निर्विशेषज्ञानस्य दुःसं-
म्पादत्वात्, तत्सम्पत्तिसद्भावेपि वा ततः तेषामविद्यानिवृत्त्यसम्भवा-
दिति । न प्रथमः, स हि तथाविधस्य ज्ञानस्य वेदैकजन्यत्वाद्वा?
भवेदजन्यत्वेपि वेदासापेक्षत्वाद्वा? वेदावेदयोः शूद्रादिषु ज्ञानजनकत्वा-
शक्तेर्वेति ? आद्यस्तावदधिमतत्वत्सिद्धान्तेन त्वया नाङ्गीकर्तव्यः ।
आत्मघातुकतर्कानुगृहीतानुमानादिनापि निर्विशेषत्वस्य प्रपञ्चमिध्यात्वा
देश्च भवद्भिः साध्यमानत्वात् । न च निर्विशेषे श्रुतिसमधिगम्यं विशेषा
न्तरं सम्भवति । श्रुतेरपि भवद्भिरध्यस्तातद्रूपनिवृत्तिमात्रपरत्ववर्णनात् ।
आनन्दत्वादेरपि स्वरूपानुप्रवेशनिर्णयात् । नचानुमानादिषु सर्वत्र

स्वे स्वे कर्मणि ति । स्वे स्व इत्यनेन ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन कर्मणां
स्यवस्था सूच्यते । अनेन परपक्षे स्वे स्वे कर्मणि नियोजनं न सम्भवति, शूद्र-
स्यापि उपासनसद्भावादिति सूच्यते । सूत्रितमिति । “ शूद्रस्य तदनादरश्रवणा
त्तदाद्रवणात् सूच्यते ही ” त्यादिभिरित्यर्थः । स ही ति । वेदे च शूद्राणामनधि-
कारादिति भावः । अबदे ति । वेदाकरणकत्वेपीत्यर्थः । अनुमानादिने ति ।
आदिशब्देन प्रत्यक्ष विवक्षितम् । तस्य तर्कसहकृतस्य सन्मात्रे प्रामाण्याभिधानात् ।
ननु निर्विशेषज्ञानमार्त्तं सुसम्पादमस्तु, तथापि निर्विशेषस्य आकारविशेषेण ज्ञान
मोक्षहेतुः, स चाकारः श्रत्येकसमधिगम्य इत्यत्राह न चे ति । श्रत्या विशेष
प्रतिपत्तिश्च न त्वयाभ्युपगता, स्वरूपाभिज्ञानृतादिव्यावृत्तिपरत्ववर्णनादित्याह—
श्रुतेरपी ति । स्वरूप ति । एतेन ब्रह्मणो निर्धर्मकसदाद्यात्मस्वरूपमागम विना
न केनचित् निश्चेतुं शक्यमिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम्, निश्चितस्वरूपानतिरेकात् ।
ननु माभून्ननिर्विशेषज्ञानं वेदैकजन्यम्, अद्यापि शूद्रैस्तद्दुष्टम्पादम्, अनुमाने
न्यनधिकारादित्याशङ्क्याह नचे ति । ननु शूद्रादीना लोकातः सविशेषस्यैव

शूद्रस्यानधिकारःशंक्यः, लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकमूलेषु त्वदुक्तेष्वचण्डाल
मधिकारसत् । यत्र च तिरस्धामप्यधिकारः तत्र द्विपदां कः परिपन्थी ।
अन्यथा तेषां सार्वलौकिकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । निर्विशेषं तत्वमि-
त्यादिलौकिकवाक्येन च तेषां तत्वज्ञानं सुलभमेव । न च ततस्तेषां निवर्तकं
ज्ञानं नोपलभ्यत इति वाच्यम्;—त्रैवर्णिकानां वैदिकवाक्येनापि
तुल्यत्वात् । श्रवणमनननिदिध्यासनजनितविकल्पवैमुख्यानां दृश्यत
इति चेत् ; एवं लौकिकवाक्येपि तान्येव सहकारीकृत्य तत्सिद्धिं
पश्य । न च सामग्र्यां सत्यां क्वचित् ज्ञानं क्वचिन्नेति नियन्तुं शक्यम्,
अनीश्वरेच्छया तन्नियमासिद्धेः । भवतु वा वेदैकमूलत्वम्, तथापि
न शूद्रादेस्तथानधिकारः; व्युत्पन्नपदपदार्थानां तेषां ततोपि ज्ञानसम्भ-
वात् ; उत्पन्नेपि तत्वज्ञाने वेदश्रवणतदर्थानुसन्धानादिमूलप्रत्यवायस्य
भङ्गमते प्रसङ्गाभावात् । यदा विश्वभ्रमोन्मूलनं ज्ञानमुदेप्यति तदा

प्रहार्णिविशेषन्यासिप्रहाभावाद्भ्रतुमात्रे सविशेषत्वभ्रमादेव व्यतिरेकिणांप्यनुदया-
ज्ञानुमानमित्यत आह निर्विशेषत्वं तत्वमितीति । नन्वद्वैततत्वसाक्षात्कारो हि
भ्रमविरोधी, सचेदानां शूद्रादीनां ततो न भायते, वाक्यध्वजेप्यविशानिदृश्य
दर्शनादित्यत आह न च तत इति । तुल्यत्वा दिति । ज्ञानानुत्पादस्येति
शेषः । भवणे ति । श्रवणादिनिरस्तभेदसाधनानामित्यर्थः । ननु “ भोतव्यः
श्रुतिवाक्येभ्य ” इति श्रुतिवाक्यैरेव श्रवणनियमात् सामग्र्यभावादेव ज्ञानानुत्पाद
इत्यत आह भवतु वे ति । वेदेऽनधिकारः किं शूद्रादीनां ततो ज्ञानस्यैवानु-
त्पत्तेः । प्रत्यवायवोगांदा । नाद्य इत्याह व्युत्पन्ने ति । द्वितीय आह
उत्पन्न इति । अतो न प्रत्यवायेन मोक्षप्रतिषेध इति भावः । तदेधोपपादयति
यदे ति । किञ्च प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तेन नाशे मोक्षः कुतो न स्यादित्यपि
विषक्षितम् । ननु नियेधोत्पन्नेन लोभादिना उपदेशसम्भवात् श्रोत्रध प्राय-
श्चित्तेन प्रत्यवायपरिहारसम्भवात् स्वमतेपि शूद्रस्य मोक्षः स्यात्, श्रौतिक-

तदन्तः पातिनः कस्यचित् प्रत्यवायभ्रमस्य का वार्ता ? नचानुपनीत-
स्यानधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्य “ न शूद्राय मतिं दद्यात् ” इति
वचनबलात्त्रिपिद्वाचार्यलाभस्य शूद्रादेः कथं ततो ज्ञानमिति वाच्यम् ;
दग्धाधिकारतया वेदशिरसि वर्तमानैर्भवद्विद्वेदान्तानां तदर्थस्य च
तेभ्योपि यथावदुपदेशसम्भवात् । न हि वो विधिनिषेधकिकरता ।
यथा ब्रूथ—

“ दग्धाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानामिना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्देदकिङ्करः ॥ ” इति ।

यद्यपि “ त्यज धर्ममधर्मं च ” त्यादिवलाद्दुर्बलबुद्धिभिर्युष्मा
स्सगृह्यैर्निपिद्ववर्जनमनुज्ञायते, तथाप्यन्यैः कैश्चिदुन्मर्थादैरर्थादिलिप्सया
तेभ्यस्तदुपदेशः सम्भवत्येव ।

नचैवमस्मन्मते प्रसङ्गः, वक्तुरिव श्रोतुरपि प्रत्यवायेन तन्मूलो
पासनादेः तेष्वसम्भवात् । उपासनविधीनां च उपनयनाद्यङ्गकाव्ययन
विधिसिद्धस्वाध्यायसम्पन्नज्ञानत्रैवर्णिकाधिकारिण्यभेन कर्मविधीनामिव
तदितरेषु स्वसिध्यर्थं ज्ञानान्तरकल्पनौदासीन्यात् । तत एवोपबृहण-
भूतेतिहासपुराणजन्यज्ञानस्यापि विधिभिरनादृतत्वात् । तच्छ्रवणानु-
ज्ञानस्य पापक्षयादिमात्रफलत्वात् । उपास्यस्य च ब्रह्मणोऽन्तविशेष-

चास्यैरनुमानैर्वा तज्ज्ञानसम्भवाद्येव्यत्राह उपासनेन ति । पूर्वकाण्डे ह्यशूद्राधि-
करणे ऋतुविधयो ह्यन्यधानुपपत्त्या विद्याजनेनमाक्षिपति, यदा तु स्वाध्यायविधि-
विहित्वाध्ययनोपात्तविवान् द्विजन्मने लभन्ते, तदा तैरेव लब्धात्मानोनुपपत्ति-
श्रयात् न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्तीति? शूद्रस्यानाधिकारो निर्णोतः, तेनैव न्यायेन
इहापि तादृशाधिकारलाभात् न शूद्रस्य स्वच्छन्दार्जितज्ञानस्याप्यधिकार इति न
तत्कृतोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । ननु यदीतिहासादिजन्यज्ञानं विधिभिरना-
दृतम्, तर्हि “ भ्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ” इति श्रवणानुज्ञानं
किमर्थमित्यत्राह तच्छ्रवणे ति । अनुमानात् ज्ञानासम्भवे हेत्वन्तरमप्याह
उपास्यस्ये ति ।

ननु अद्वैतमतेपि मोक्षसाधनीभूतशानेदेशेन श्रवणादिविधानात्तेषां च त्वदुक्तन्यायेन त्रैवर्णिकाधिकारकत्वात् शूद्रस्य श्रवणाद्यभावान्मोक्षसाधनं ज्ञानमेव नास्तीति चेत् ; उच्यते, त्वन्मते मनननिदिध्यासनाङ्गकथवर्णविधेर्निदमविधित्वाङ्गकारात् तस्य त्रैवर्णिकाधिकारित्वेपि मुमुक्षुशूद्रस्य विष्यतिलविगुरुमुखाधीता-
द्वेदान्ताद्वा तदर्थप्रतिपादकभाषादिभिर्वा जायमानं ज्ञानं ततो मोक्षश्च केन वार्यते ? न हि प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणो धनमार्जयेदिति ब्राह्मणविषयको नियमः साधनान्तरेण धनार्जनमभ्येषां निरुणद्धि ।

ननु यद्यप्युक्तरीत्या शूद्रस्य अद्वैतविद्या सम्भाव्यते, तथापि सा न बन्ध-
मोचनाय प्रभवति, यतः—' श्रवणादिक्रमोन्निद्राकथना धीर्बिमोचिका,' श्रवणं च वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणम्, तच्च शूद्रस्य नेति न तस्य तादृशी विद्योत्पद्यत इति चेत्—न तावन्नियमविधिवलाच्छ्रवणभावः, तत्र तस्यासामर्थ्यात् ; नापि श्रुतिनिषेधात्, प्रायश्चित्तेन तन्निष्कृतेः; तदुपदेष्टृसम्भ-
वश्च ग्रन्थ एवोक्तः ।

किञ्च काचित्सा तादृशी विद्या ? किमपरोक्षरूपा? किं वा अपरोक्षव-
धारणात्मिका? यद्वा अप्रतिग्रहापरोक्षरूपा? आथा तावदपरोक्षेवियपस्वाभाष्या-
द्वाक्येन प्रनूपत एव । त्वन्मते द्वितीयामपि त्वत्कृमतिकल्पितदुर्गुण्याक्रिष्टा या
काचित् सामग्री सुखं प्रसूयते । न हि न्यायापवादितेनाप्यनवधारणमेव जायत
इत्यनुमत्तः कोपि त्रयात् । तृतीयापि अभिष्ठानयाधारभ्यविषयोपजायमाना तद-
ध्यस्त कृत्स्न निर्वर्तयन्ती विपरीतवासनां दग्धनिर्वृत्तिप्रतिबन्धकतया त्वदंभिमतामपि
निवर्तयेदेयेति न केनापि प्रतिबन्धसम्भाननामर्हति ।

ननु विद्या हि साक्षादविद्याविरोधिनी न तत्कार्यं गतीति भेदवासनाया
कथं न प्रतिबन्धार्हा ? नैवम्, शुक्तिसाक्षात्कारात् शुक्तपञ्चाननिवृत्तौ रजनवास-
नायाः प्रतिबन्धकरत्वादर्शनात् । किञ्च चरमसाक्षात्कारः किं भेदवासनायां सत्या-
मेवोत्पद्यते? उत निवृत्ताया? नाय; चरमवृत्तेरप्यन्यत्वात्वेन भेदवासनाजगत्त्वात् ।
नान्त्यः, तथाप्यति प्रागिव प्रतिबन्धात् ततोविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तेः । न च विदि

स्यानुमानाद्यगोचरत्वात् । उपासनस्यैव वाक्यार्थज्ञानातिरिक्तस्य बन्ध-
निवर्तकत्वात् , बन्धस्य च सत्यत्वेनादृष्टद्वारा तन्निवृत्त्युपपत्तेरिति ।

एतेन द्वितीयोपि पक्षो निरस्तः, वेदसापेक्षत्वेपि तेषां तदधि-
गमोपायस्योक्तत्वात् । कथं वानुमानोद्वेदसापेक्षता ? न तावत् तद-
ङ्गतया; तर्कादिवत् कैश्चिदपि तथानभ्युपगमात् , नापि कारणतया;
वेदस्यैव व्युत्पत्त्यादावानुमानादिसापेक्षत्वेन वैपरीत्यात् । नापि नैसर्गिक
लोकव्यवहारमूलतया तत्त्वबुबुत्साशून्यानां तद्भ्रान्तत्वसमर्पणमूलतत्त्व-
बुबुत्सोत्पादनद्वारेण; सांख्यसौगतादिभिः प्रत्यक्षादिवृत्तपरीक्षाप्रवृत्तैस्तदु-
त्पत्त्युपपत्तेः , उत्पन्नायां च तस्यां भवदभिमतप्रत्यक्षानुमानादिभिर्निर्वि-
शेषज्ञानसम्पादनोपपत्तेः । तिष्ठन्तु सांख्यादयः, त्वदभिमततत्त्ववित्सम्प्रदा-
यागतलौकिकवाक्यादपि तद्बुबुत्सा जायत एव । पश्यामश्चैतदघतनेषु ।
न च वेदानुवचनस्य विविदिधासाधनत्वश्रुत्या तत्सापेक्षता ; यज्ञादेरिव

ध्यासनेन भेदघासनानिवृत्तिकाल एव चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिः, भेदघासना च
विनश्यदवस्था साक्षात्कारहेतुरिति वाच्यम्,—अद्वैतवाक्यप्रतिस्नानपदार्थसार-
णादिसामग्रीविल्लेनेन साक्षात्कारस्य निदिध्यासनव्यवधानात् । अतस्त्वदभिलक्षिताः
तिस्रोपि विद्याः शूद्रादीनभिसरन्म्यो न केनापि वारयितुं शक्याः ।

उक्तत्वा दिति । भवतु वा वेदैकमूलत्वमित्यादिनेत्यर्थः । वेदस्यैव
ति । शक्ततया ज्ञातपदस्य वाक्यार्थज्ञाने कारणत्वादिति भावः । तत्त्वबुबुत्सायां
अनुमानादौ प्रवृत्तिः , सा चानादिलिङ्गलौकिकव्यवहारजनितभेदसत्यत्वभूमस्य
पुरुषस्य लोकव्यवहारस्य भ्रान्तत्वबोधनात् भवतीति भेदमिध्यात्वं बोधयन्वेदस्त्व-
बुबुत्सां जनयति, अतो वेदसापेक्षमनुमानादीत्याशङ्क्य निराकरोति, नापीति ।
द्वारेणेत्यन्तरे वेदस्योपयोग इति शेषः । सांख्येति । सांख्यसौगतादीनां प्रत्य-
क्षादिषु परमार्थविषयत्वापरमार्थविषयत्वविप्रतिपत्तेः संशयात् बुबुत्सा भवतीति न
वेदस्योपयोग इत्यर्थः । तस्यां-बुबुत्सायां । यज्ञादेरिवेति । यथा त्रैवर्णिकस्य

जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि तस्यादृष्टद्वारा तद्धेतुत्वोपपत्तेः । अत एव न तृतीयः, व्युत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकादिशालिषु त्रैवर्णिकेषु शूद्रादिषु च प्रमाणानां पक्षपातविरहात् । भवतु वा शूद्रादीनां यतः कुतश्चित्तत्त्वज्ञानम्, त्रैवर्णिकानां तु वेदत एवेति नियमार्थमधिकरणमिति चेन्न;—नियामकाभावात् । अधीतवेदत्वमेव नियामकमिति चेत् ; त्यज तर्हि मध्ययनकेशम्, शूद्रादिवल्लघीयसैवोपायेन तत्प्रयोजनसिद्धेः । अत एव चान्ततो वेदान्तोच्छेदः प्रसज्येत । नचाधीतवेदैरन्यतस्तदर्थो ज्ञातुं न शक्यः ; तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वाभावात् । नापि तेन्यतो न जानीयुरिति निषेधः । न च निषेधोलंघनेपि वः प्रत्यवाय इत्युक्तम् । नापि द्वितीयः

वेदानुवचने सति बुद्ध्युत्पत्तिर्विविदिषासाधनत्वेन श्रुतजन्मान्तरानुष्ठितयशादिभिरेषादृष्टद्वारेत्युच्यते तथा शूद्रस्यापि जन्मान्तरीयवेदानुवचनात् बुद्ध्युत्पत्त्या सुवचेत्यर्थः । अत एवेति । दुर्ज्ञानजनकत्वं हि वेदनसाधनार्थं यशादीनामाश्रय शूद्रे तद्विरहाद्वाच्यम्, न च तत् सम्भवति, जन्मान्तरीययशादीनामपि अदृष्टद्वारा विविदिषाया-मिबोपयोगादित्यर्थः ।

ननु स्वभावादेव शूद्रे दुर्ज्ञानजनकत्वं न सहकारिविरहादित्यत्राह व्युत्पत्तीति । अनुभवविरोधादिति भावः । अद्वैतप्रमाणानां तादृशसम्भ-कल्पना च कल्पकामावादेव निरस्ता । नियामकाभावादिति । त्रैवर्णिकानां वेदत एवेति नियमे हेत्वभावाच्च तत्परमधिकरणमित्यर्थः । सूत्राधारानानुगुण्यं च विवक्षितम् । अधीतवेदत्वमिति । अधीतस्य वेदस्य सप्रयोजनत्वायै तत एव ज्ञानस्य वाच्यत्वादित्यर्थः । त्यजेति । कृते ह्यप्ययने तस्य सप्रयोजनत्वाय अन्यतो ज्ञानं न भवेत्, अप्ययनाभावे तु ज्ञानस्य अन्वतः सम्भवात्प्राम्थ्यार्थं मध्ययनेमेव त्वया त्याज्यमिति भावः । स्वयं लापवादग्येनापि वेदान्तान्मध्ययने वेदान्तस्वरूपमेवोच्छिद्येतेत्याह अत एवेति । किञ्च अधीतवेदान्तानां अन्यतो ज्ञानाभावेऽप्ययनप्रतिषेधत्वाद्वा? उपायान्तरस्य तान्प्रति निषिद्धत्वेन तन्नाप्रवृत्तयो? नाय इत्याह नचाधीतेति । द्वितीये नापीति । नचेति । यदि ज्ञानार्थमुपायान्तरमवृत्तिर्नुरितहेतुः यदि च तज्जन्य ज्ञान दुरितहेतुः, उभयथापि विश्वभ्रम-

अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वे कस्यचिद्वाधकत्वं कस्यचिन्नेति नियामका-
भावात् । नचादृष्टद्वारा वैषम्यम्, भवद्विस्तधानभ्युपगमात् । न च
बाधे तत्त्वज्ञानातिरिक्तमपेक्ष्यते, नापि बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते,
यत्रादृष्टादिसापेक्षता स्यात् । अत एव हि ध्याननियोगवादिनोपि भव
द्विर्दरीकृताः । न च प्रत्यक्षानुमानपुंवाक्यानां वाधकत्वमेव नास्ति,
रज्जुसर्पादिभ्रमानुच्छेदप्रसङ्गात् । न च तानि ब्राह्मणादेरेव रज्जुसर्पादि
भ्रमबाधकानि न पुनः शूद्रादेरिति नियमं पश्यामः । न च विश्वबाधकै
स्तदन्यबाधकैरपि न दृश्यत इति वाच्यम्, वैदिकवाक्येष्वपि तथा
प्रदर्शितत्वात् । भवत्वेवं तत्त्वज्ञानतत्फलयोः सम्भवाच्छूद्रादीनामपि
ब्रह्मावद्याधिकारः, तस्य मिथ्यात्वमात्रेण त्वनधिकारवाचोयुक्तिरिति चेत्;
हन्तैवं त्रैवर्णिकानामप्यसौ मिथ्येति किं विशिष्याभिधीयत इति ।
तदेतत्सर्वं तत्रैवाधिकरणे प्रपञ्चितम् । शास्त्रोपक्रमेपि सन्मात्रस्य ब्रह्मणः
प्रमाणान्तरगोचरत्वे तद्विषयस्यागमस्यानुवादत्वं प्रसङ्गयता सूचितम् ।

इति शतदूषण्यामपशूद्राधिकरणविरोधो नाम

॥ द्विपश्चित्तमो वादः ॥

निवर्तकज्ञानेन प्रत्यवायस्यापि निवृत्तिर्भवतीति " यदाविश्वभ्रमोऽन्मूलन " मित्वा
दिवाक्ये उक्तमित्यर्थः । यथा भवता शूद्राद्यनुष्ठितोपासन त्रैवर्णिकोपासनान्यूनानति
रिक्तविषयमपि न बन्धनिवर्तकं तथास्माकमपीत्यत्राह नचादृष्टेति । अदृष्टापेक्षा
न सम्भवति चेत्याह नचेति । शुक्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षस्यैव रजतादिनिवर्तकत्वा
दिति भावः । यदि तु बाधातिरिक्ता निवृत्तिरिष्यते, तदा मन्त्रादेरदृष्टसापेक्षत्ववत्
अत्रापि सापेक्षत्व स्यादपि, न चैवम्, बाधस्यैव निवृत्तित्वादित्याह नापीति ।
अस्तु वा क्वचिददृष्टद्वारात्वम्, तदापि वैदिकज्ञानस्यैव, न तदन्यस्यापि प्रत्यक्षादेः,
प्रत्यक्षादिकं च न भ्रमनिवर्तकम्, अन्यथाऽनुभवविरोधात्, तथा शूद्रस्यापि
निवर्तकं, नियामकाभावात्, अतो निर्विशेषानुमानादिना शूद्रस्यापि अविद्या-
निवृत्तिः स्यात्, न च निर्विशेषानुमानादिः शूद्रस्य न विश्वबाधकः, अनन्तर-
मां भ्रमोपलम्भादिति वाच्यम्,—त्रैवर्णिकस्य वैदिकज्ञानेपि तुल्यत्वादित्याह
नचेत्यादिना । शास्त्रोपक्रमेपीति । प्रथममुक्ते प्रत्यक्षस्य सन्मात्रमाहित्वेन

वेदान्तानामनुवादत्वे प्रसज्यता भगवता पूर्वं समानविषयज्ञानान्तरस्य सत्त्वात्स्य
 च शूद्रादावप्यविशेषात्, शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारादपशूद्रनयविरोधः सूचित
 इत्यर्थः ।

ह्यत भीमाभूत्कुलतिलकभीनिर्वासान्चार्यापादसेवासमाधिगतपरावरतन्त्रयायात्म्येन
 तदेकदैवतेन तस्वरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विराचितायां

शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमाहताख्यायां

अपशूद्राधिकरणविरोधो नाम

द्विषष्टितमः स्कन्धः ॥६२॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ विपष्टितमो वादः ॥

कर्मज्ञानादिनिष्ठासु कर्तृत्वं योगिनां यतः ।

सं सर्वकर्ता स्वमतं नित्यं कारयितास्तु नः ॥

अपशूद्राधिकरणप्रसङ्गादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगानधिकारो भगवद्गीतादीन् व्याचक्षाणैः परैर्जल्पितः प्रतिक्षिप्यते । तत्र तावत् सम्यग्-गात्मदर्शनेन निरस्तमिध्याज्ञानस्य प्रव्रज्यां प्रविष्टस्यापि सांख्यसंज्ञस्य त्वदुक्ताधिकारिणः “ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष ” मित्यादिभिः लौकिकवैदिकसमस्तकर्मन्यासो नास्तीति त्वदुक्तवाक्यैरपि सुव्यक्तम् । अथापि ब्रूमः—उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्मयोगेऽनधिकारः किं तस्य कर्मयोगवेदनाभावात्? तत्सम्भवेपि वा तस्य निष्फलत्वात्? उत तत्सफलत्वेपि तत्फलनैरपेक्ष्यात्? तत्सापेक्षत्वेपि वा अन्यतः तत्सिद्धेः? अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति । न प्रथमः, दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवितकर्मयोगलब्धज्ञानस्य प्रबलसन्निपाताद्यभावे शडिति तत्प्रमोपासम्भवात्, तीव्रतरात्मानुभवसुखसन्दोहेन स्यादिति चेन्न;— निषिद्धपरिहारसंस्कारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गेन त्वदुक्तधर्मार्थमत्यागसमुच्चयविरोध-

कर्मज्ञाना दीति । अत्र स्वमतं नित्यं कारयितास्तु न इत्यनेन-

“ ये मे मत्तमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ”

इति गीतावचनं स्मारितम् । न इत्यनेन ज्ञानिनामुपलक्षणात् ज्ञानिनामधिकारसूचनाद्वादाद्यसंग्रहः । अनेन च—

“ येत्वेतदसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निदि नष्टानचेतवः ॥ ”

इति तदनन्तरभगवद्वचननिश्चितत्वं कर्मत्यागिनां सूचितम् । दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवितत्वं कर्मयोगस्य विशेषणम् । धर्मेति । धर्मो धर्मयोस्त्यागाविति विग्रहः ।

प्रसङ्गात् । आगमिकसंस्कारप्रध्वंसेपि स्वात्मानुभवानन्दमग्नतया निपि-
 द्वेषु न कटाक्षोपि विक्षिप्यत इति चेत् ; हन्तैवं तर्हि शारीरकर्मस्वपि
 न विक्षिप्येत, नचैदमिच्छसि । यस्तु तथाविधात्मानुभवेन शारीरस्यापि
 कर्मणः प्रस्मरति न तस्य वयमपि सुषुप्तस्येव तदानीं कर्मानुष्ठानं ब्रूमः ।
 नचासौ यावच्छरीरं तथावतिष्ठत इति दृष्टं श्रुतमिष्टं वा । न द्वितीयः,
 दृष्टादृष्टविकल्पानुपपत्तेः ; नखन्धपंग्वादिवत् दृष्टसामग्र्यां किञ्चिदस्यो
 पघातं पश्यामः । न च तस्यां सत्यामदृष्टवैकल्यादशक्तिः शङ्क्या ;
 दृष्टसामग्र्युपनयनार्थत्वात्सामान्यतोऽदृष्टस्य अन्यथा सैव निष्फला
 स्यात् । सम्यक् प्रयुक्ता च सा तत्फलं नोत्पादयेत् । इष्ट एवायं
 कचिदर्थः—“ सुरक्षितं दैवहतं विनश्यती ” त्यादिस्मरणादिति चेन्न;
 तत्रापि यस्किञ्चित्कैवल्यमुत्पाद्यैव तथात्वस्थितेः ; अन्यथातिप्रसङ्गात् ।
 ननु कर्तृत्वाभिमानमन्तरण कर्मणि नाधिकारः, स चास्य निःशेषविनष्ट
 इति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न,—शारीरकर्मप्रतिबन्धैव दत्तोत्तरत्वात् ।
 तत्रापि नासौ कर्ता निष्क्रियत्वादात्मस्वरूपस्येति चेत् ; तर्हि कः कर्ता ?
 प्रकृतिरेवेति चेत् ; कः संख्यावस्थस्य विशेषः ? अभिमाननिरोध इति
 चेदेवं कर्मयोगेपि फलं स्यात् ? सधैव हि फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागेन
 तदनुष्ठानमनुशिष्यते । यत्र चायमधिकरोति ज्ञानयोगे स किं रूपः ?
 किं निष्क्रियात्मस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणः ? उत तस्मिन्नस्य सम्यादर्शन
 रूपवृत्तिज्ञानेनावस्थानमिति । पूर्वत्र ज्ञानयोगस्य सदातनत्वप्रसङ्गः ।

कर्मण इति । “अधीगर्थे” इति षष्ठी । अन्यथेति । दृष्टदण्डनुप्रचकार्य कदा
 चिदभ्रमप्रसङ्गादित्यर्थः । सधैव हीति । ‘सधैवत्येव’ इत्यादिना । प्रतिशब्दो
 चक्रुं निश्चल्यति यत्र येति । ननु कर्तृत्वाभिमानः कर्मण्यधिकारो, न तु
 ज्ञानयोगे, अत आह

उत्तरत्र ज्ञानयोगेष्यनधिकारः, द्रष्टृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात् । दृशि
 क्रियाकर्तृत्वमेव द्रष्टृत्वमिति ज्ञातुरनात्मत्वं प्रतिपादयता त्वयापीष्यते ।
 द्रष्टृत्वमप्यन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेनैवानुसन्धीयमानमात्मविदं न
 लिपतीति चेत्; यज्ञादिकर्तृत्वेपि तथास्वे किं वैषम्यम्? बाह्याभ्यन्तरत्वाभ्यां
 वैषम्यमिति चेन्न;—वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, यागादेरपि च द्रव्य-
 त्यागात्मकव्युद्धिवृत्तिविशेषत्वात्, शरीरक्रियादिरूपेष्वपि कर्मसु प्रयत्न-
 स्यैवान्तरस्य पुरुषव्यापारत्वात्तत्रैव तत्पर्यन्ते स्वव्यापारे तस्य नियोगात् ।
 ननु न ज्ञानयोगः स्वेच्छयानुष्ठीयते, अपितूच्छ्र्वासानिश्वासनिमेषोन्मेषादि
 वत्सांख्यस्यासौ स्वरसवाहीति चेन्न;—युष्मद्गुरुवंशस्य सर्वकर्मपरित्याग
 रूपज्ञानस्य विधेयत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वप्रसङ्गात्, शास्त्रजन्यज्ञानमात्रस्या

द्रष्टृत्वस्येति । ज्ञातुरिति । ज्ञातुः ज्ञानक्रियाकर्तृत्वेन सविकारत्वाद्धि
 निर्निकारादात्मनोन्यत्वमहमर्षस्त्रोन्यत इत्यर्थः ।

ननु कर्तृत्वाभिमानो न साक्षरस्य निश्चोपविनष्टः, अतो ज्ञानयोगकर्तृ
 स्वोपपत्तिः; न च तदभिमानसत्त्वे लेपप्रसङ्गः, अन्तःकरणधर्मत्वेन मिथ्यात्वेन च
 तत्त्वतो ज्ञातस्य तस्य ज्ञेयायोगात्; तत्त्वज्ञाने सत्यप्यभिमानस्तु वासनायाः प्राय
 स्याद्विदुषामपि देहात्मभ्रमाभासवदिति शङ्कते द्रष्टृत्वमपीति । कर्मणामपि
 न यादव्यनियम इत्याह यागादेरिति । येषु च बाह्यत्वं होमस्नानादिषु, तेष्वपि
 आन्तरप्रयत्नात्मकपुरुषव्यापारे कर्तृत्वम्, तत्रैव पुरुषस्य नियोगात्, तत्र च
 बाह्यक्रियांपर्यन्ते नियोगात् बाह्यक्रियापि सिद्धयतीत्याह शरीरेति । नान्वि ति ।
 तथा च नाधिकाराभावप्रसुक्ता ज्ञानयोगानुपपत्तिः, कर्म तु न स्वरसवाहीति तत्र
 तत्प्रसुक्तानुपपत्तिः, बुद्धिपूर्वमिच्छयानुष्ठेयत्वादित्यर्थः । गुरुवंशस्येति । स्वरस
 वाह्यत्वे विधेयता न स्यादित्याशयः ।

ननु शास्त्रजन्यज्ञानमेव विधेय न ज्ञानयोग इत्यत्राह शास्त्रेति ।
 सन्न्यासलक्षणज्ञानस्य तु विधियोगत्वाविधेयता । ज्ञानयोगस्य स्वरसवाहिता न

विधेयत्वात् , तथाचाभ्युपगमात् , तन्मूले तु सर्वकर्मसन्न्यासलक्षणे
 ज्ञानयोगे कर्तव्ये विधेरवकाशात् । स्वरसबाहिस्वात्मदर्शनरूपमहाजाग
 रस्य सुषुप्तावपि नाधिकारः, प्रबुद्धस्यापि न वहिर्मुखी दृष्टिरिति शारीर
 कर्मस्वपि नावकाशः । तथापि निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य
 कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपकर्मयोगे कथमधिकारः ?
 कथञ्च विदितकर्ममिध्यात्वस्तत्र प्रवर्तते ? इति चेन्न;—उक्तोत्तरत्वात् ।
 ज्ञानयोगो हि क्रियाविशेष एवेति दर्शितम् । न च तस्य मिध्यात्व—
 मविदितम् । सोपि स्वरूपभूतसंविद्धिमात्रादन्यः । तस्य च मिध्यात्वं
 संविस्वरूपादन्यन्मिध्यात्वैवेति संमतप्रयोजकश्रवणवेलायामेव सिद्धम् ।
 नचात्यन्तनिष्क्रियत्वमात्मनो वयमिच्छामः, आत्मन एव कर्तृत्वस्य
 “ कर्ता शास्त्रार्थवत्वा ” दित्यादिभिः स्थापनात् ; उत्पत्तिनांशादि
 लक्षणाक्रियानिवृत्तेश्च सम्यग्ज्ञानशरीरप्रेरणादिक्रियावत्त्वेन सह विरोधा—
 भावात् , भावेपि वा ज्ञानयोगेपि समत्वात् । भ्रान्तिलेशमुपजीव्यैव
 ज्ञानयोगेपि प्रवृत्तिरिष्यत इति चेत् ; तथान्यत्रापि किं नेष्यते ? ननु
 भवत्येवमधिकारे युक्तिसाम्यम्, तथापि शास्त्रेण पर्युदस्तत्वात् सांख्यः
 कर्मयोगोधिकरोतीति चेत् ; स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासा

युक्तेत्याशयेनाह तन्मूल इति । ननु कर्मसन्न्यासलक्षणज्ञानस्य विधेयत्वेपि स न
 ज्ञानयोगः, किं त्वात्मदर्शनप्रदाहः, तथा च न गुरुवश्यवाचोयुक्तिविरोध इत्यत्राह
 स्वरसे ति । स्वरसबाहिपदस्य बहुमीदृः । अत्मदर्शनस्य स्वरसबाहित्वे सुषुप्ति
 रपि न स्यादित्यर्थः ; तत्सम्भवेपि प्रबोधे विषयान्तरसञ्चारो न स्यादित्याह
 प्रबुद्धस्येति । शङ्कते तथापीति । निष्क्रियत्वेन ज्ञाते आत्मनि साक्षियत्वकल्पन
 मयुक्तमित्यर्थः । किं सर्वक्रियाराहित्यमुच्यते? उत्पत्तिनाशप्रवृद्धिधयादिराहित्यं वेति
 विकल्पाभिप्रायेणाह नचात्यन्तेत्यादिना ।

ननु साक्षियत्वभ्रान्तिमत एव ज्ञानयोग इत्याशङ्कते भ्रान्तीति ।

भावात् ; प्रत्युत तत्संग्रहणस्योक्तत्वात् । अत एव प्रवृत्तितस्यापि यज्ञादिनिरपेक्षेषु प्राणायामादिकर्मयोगेष्वधिकारः सम्भवति, आदिश्यते च, अन्यथा “ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रह ” मित्युक्तलोकं संग्रहार्थकर्मण्यपि प्रवृत्तिर्निषिद्धानुष्ठानं स्यात्, अतो न कथञ्चिज्ज्ञानयोगे शक्तस्य कर्मयोगे सामर्थ्यासम्भवः । न च तृतीयः, परित्यक्तस्य र्गादिफलस्यापि पापक्षयादिफलसद्भावात् नित्यकाम्यज्योतिष्टोमादिवदेकस्यैव विनियोगपृथक्त्वेन फलभेदोपपत्तेः । अन्यथा मुमुक्षुविषयकर्म-योगस्यैव अननुष्ठानप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः, कल्मषनिवृत्तेः सर्वदापेक्षितत्वात् । कर्मयोगफलभूतस्थिरमज्ञतासिद्धौ कर्मयोगादभ्युत्थानं त्वयापीष्यत इति चेत् ; सत्यम्, तथापि तत्र अनधिकारं न ब्रूमः । अत एव हि ज्ञानयोगयोर्म्यस्यापि अनुविषेयानुष्ठानस्य शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सुकरनिष्प्रमादोपायशक्तस्य च कर्मानष्टैव श्रेयस्त्वेनानुशिष्यते । न च कर्मयोगाभ्युत्थितस्यापि ज्ञानयोगिनः स्ववर्णाश्रमकर्मनिवृत्तिं ब्रूमः । वर्णाश्रमधर्मा हि सर्वासु निष्ठासु इतिकर्तव्यतात्वेनावतिष्ठन्ते, न तु स्वयमेव कर्मयोगादिरूपाः । अत एव हि भक्तियोगावस्थस्यापि तदनुवृत्तिः । न च पूर्वकृतैः कर्मभिर्मृदितकषायस्य किमिदानान्तनैरिति वाच्यम् ; भमुक्तम्यात्यन्तमृदितकषायत्वाभावात् । आत्मदर्शनसिद्धौ किं तदर्थेनेति चेन्न;—अनिश्चितासद्भावपूर्वोत्तरज्ञानावरणहेतुविनिवारणाय तदुपादानोपपत्तेः । न ह्यसम्भवदावरणं सांख्यस्य ज्ञानम् ; तथा सति तमःप्रयुक्तमुष्वापायसम्भवप्रसङ्गात् । न च नास्ति सुष्वापः, “ युक्तस्वप्नावबोधस्ये ” ति वचनात् । अत आत्मज्ञाने सिद्धेपि उत्तरोपचयसिद्ध्यर्थमपचयपरिहारार्थं वा ज्ञाननिष्ठैरपि स्ववर्णाश्रमोचितं

कर्णोपसंहर्तव्यम् । न च पञ्चमः, इति कर्तव्यताभूतनित्यनैमित्तिकांशयु
तावदकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारादेः करणमन्तरेणान्यतोसम्भवात् ।
पवित्रतमं ज्ञानमेव तमपि प्रत्यवायं निरुन्ध्यादिति चेत् ; इदमपि
“ नाविरतो दुश्चरिता ” दित्यादिभिः प्रागेव दूषितम् । “यत्सांख्यैः
प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते” इत्यादिभिः ज्ञानयोगशक्तस्यापि
तदेकफलत्वेन विकल्पिते कर्मयोगेपि सुकरोपायसङ्गादिवशादधिकारोपप-
त्तेश्च । षष्ठे तु चार्वाकादिसम्मतविसम्भान् शिष्यानेकान्ते शिक्षयत् ।
तदेतदपि वर्णाश्रमधर्माणां यावज्जीवानुष्ठेयत्वप्रतिपादकेन भाष्येण
व्यञ्जितम् ।

आशरीरं प्रवृत्तत्वास्वभावप्राप्तकर्मणाम् ।

किमर्थं क्रियते द्वेषः शास्त्रप्राप्तेषु कर्मसु ॥ इति ।

इति शतदूयण्यां अधिकारिविधेको नाम

॥ त्रिषष्टितमो वादः ॥

—३३३३३३३३३३—

नित्येति । एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘वसन्ते
ज्योतिषा यजेते’ इति विनियोगभेदाद्यथा नित्यकाम्योभयात्मकस्य स्वर्गप्राप्तवाय
परिदारलवफलभेदत्वाद्येत्यर्थः । अन्यथा—पापशयादिफलाभावे । पवित्रतम
मिति । ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं’ इति वचनकटाक्षेणोक्तम् ।

इति श्रीवाभूलकुलतिलकश्रीनिवागाचार्यपादसेवात्मपिंगलपररावरतस्वपाभ्याम्बेन
तदेकदेश्यतेन तच्चरणपरिचरणपराधनेन तत्प्रसादलभ्य

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूयणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

अधिकारिविधेको नाम

त्रिषष्टितमः स्कन्धः ॥६३॥

—३३३३३३३३३३—

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ चतुःपष्टितमो वादः ॥

श्रितान् परमहंसतां परमहं स इत्युक्तिः

त्रयीपथमसौगतान् कपटसौगतान् खण्डयन् ।

मुनिर्जयति लक्ष्मणो मुदमुदञ्चयन्नञ्चर्तौ ।

मुकुन्दगुणमौक्तिकप्रकरशुक्तिभिः सूक्तिभिः ॥

ये पुनः शङ्करादयोऽर्वाचीनपरमहंसास्ते बाह्यवेपपरिग्रहमधिकृत्य
पृच्छन्ते—किमिति परमहंसैः ब्रह्मसूत्रमुत्सृज्यते ?

(१) किं तेषु तत्प्रापकाभावात् ?

(२) उत सामान्यतः प्राप्तिस्यापि विशेषतो बाधात् ?

(३) यद्वा वैकल्पिकतया परित्यागेपि प्रत्यवायविरहात् ?

(४) उताङ्गिनिवृत्तेरेवार्थत्तदङ्गस्यापि निवृत्तेः ?

(५) अथवा पूर्वानुष्ठानमात्रात् ? इति ।

(१) न प्रथम.—श्रुतिस्मृतिभिः सामान्यतो विशेषतश्च तत्प्राप्तेः ।

द्विजसामान्यतः प्राप्तिस्तावत्सहजा निर्विवादैव, परित्राजकसामान्यतः
प्राप्तिस्तावदभिधीयते ।

यथाह—वसिष्ठः— “ यज्ञोपवीर्युदककमण्डलुहस्तः ” इति ।

उक्ति इति । उक्ति एव पारमहस्यत्र स्वयंत इति भावः । अनेन
मादाधेयत्वं इति । अङ्गतां—उपसेवमानानाम्, मुदमुदञ्चयन् उदमयति
त्यर्थः । अधिकृत्य—विषयीकृत्य । तान्प्रति तदीयबाह्यवेपपरिग्रहविषयः
प्रश्नः क्रियते । विशेषत इति । परमहस्वरूपविशेषेण बाधादित्यर्थः ।
सामान्यतो विशेषतश्चेति । द्विजसामान्ये तादृशोपरिमाजके चेत्यर्थः ।

अङ्गिराः—“ यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः ।

यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥ ” इति ।

शौनकः—‘ अथ युवा सुवासा इति काषायवासः, सखा मे गोपायेति त्रिदण्डं गृह्णाति, तच्छंथोरावृणीमह इति यज्ञोपवीत’ मिति ।

दत्तात्रेयः—‘ मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्वातुरञ्जितम् ।

कार्यं यज्ञोपवीतन्तु सितं नवगुणान्वितम् ॥ ’ इति ।

सामान्यतश्च यज्ञोपवीतत्यागं निषेधन्ति । यथाह—मेघातिथिः—

‘ गृहीतं यत् त्रिदण्डादेरविनष्टन्तु न त्यजेत् ।

समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥

प्रक्षिप्य चान्यदादद्याद्वायव्या प्रणवेन वा ।

तच्छंथोरित्युपवीतमब्लिह्नाभिः कमण्डलुम् ॥ ’ इति ।

अङ्गिराश्च—‘ यतेलिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः ।

ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डञ्च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥

शिक्यं पात्रं ब्रह्मी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् ।

यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ॥ ’ इति ।

उतवीतपरित्यागे प्रत्यथायं स्मरन्ति च । यथाह—अत्रिः—

‘ ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

परित्यजन्ति विप्रा ये मोहात्कर्कापजीविनः ॥

स्वर्गापवर्गमागाभ्या प्रच्युतास्ते न संशयः । ’ इति ।

मोक्षाश्रमे वस्त्रं रक्तं स्मृतम्, कौमुद्यादिष्वाश्रुत्यर्थं ‘ यद्वातुरञ्जित ’ मित्युक्तम् । निषेधन्तीति । त्यागनिषेधादपि धारणं सिद्धमिति भावः । त्रिदण्डादेरित्यादिशब्देन यज्ञोपवीतं गृह्यते । तत्सूचनायैव ‘ समुद्रं गच्छ—म्याहे’ त्यागोत्तरवचनोपादानम्, तत्र च विनष्टोपवीतपुनर्धारणस्योक्तत्वात्, अधि-
नेष्टत्यागनिषेधवचनस्य यज्ञोपवीतविषयत्वमवगम्यते । प्रत्यवाय मिति । अतोऽपि

यद्यप्यत्र त्रिप्रशब्दः सामान्यवचनः, तथापि पारित्रज्यमेवाधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् विशेषार्थ एव । सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्यवाय-
साम्यात् । तथाहि—उशनास्तत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह—

“ ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी ।

परिव्राट् चापि पतति तस्मात्तत्र परित्यजेत् ॥ ” इति ।

तत्परित्यागे बहूनि प्रायश्चित्तानि सस्मरुः । यथा—अत्रिरेव—

‘स्यक्त्वा यज्ञोपवीतन्तु पट्कृच्छ्राणि समाचरेत् ॥’ इति ।

वृद्धजावालिश्च—‘ हीनो यज्ञोपवीतेन यदि स्याद्दद्यानभिक्षुकः ।

तस्य क्रिया निष्फलाः स्युः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

गायत्रीसहितानेव प्राजापत्यान् पडाचरेत् ।

पुनस्तस्कारमाहृत्य धार्यं यज्ञोपवीतकम् ॥’ इति ।

हारीतः—‘ विना यज्ञोपवीतेन यत्कृतं भोजनादिकम् ।

तत्पापप्रशमायालं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि वः ॥

तेषां तु भोजनादीनां प्रत्यहं सुसमाधिभिः ।

सहस्राधैरसुयमैर्विधिपूर्वशतैः शुचिः ॥ ’ इति ।

असमीक्षितदशापरित्यक्तब्रह्मसूत्रैश्च यादवप्रकाशैः समीक्ष्य
सज्जातानुशयैः सप्रमाणमनुयुक्ता वासुदेवायात्रोत्सवसमागताः नानादि-
गन्तवास्तव्याः शिष्टाश्च प्रायश्चित्तमेव उत्तरं वदुः ।

तद्वारणं सिद्धमिति भावः । तर्केति । आश्रमकर्मनिश्चयेत्यात्तद्व्यवशोपवीतनिश्चित-
रित्याद्यद्वैत्यमिममतर्को विवक्षितः । प्रायश्चित्तानि ति । ततोपि धारणं सिद्धमि-
त्यर्थः । द्यानाभिक्षुकः—परिव्राट् ।

अष्टः तर्हसाविति चेन्न;—प्रायश्चित्तात्पूर्वमेव तथात्वस्य प्राचीनै
निश्चितत्वात् । तत्समुच्चितस्यैव यतिघर्मस्याद्यापि मानवादिवत् अवि
गीतशिष्टपरिमहात् ।

(२) एवं परिव्राजकानां सामान्यतः प्राप्तं ब्रह्मसूत्रम् । परमहंसेष्वेव
विशेषतोपि प्राप्तिर्दृश्यते ।

तथाहि—शाठ्यायनकोपनिषदि समाज्ञायते—

“ अथ ह यद्ब्रह्म परमं सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योनूचानो ह्यभिजिज्ञास्यमानः ।
त्यक्तेपणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा मौनी वसन्नाश्रमे यत्र तत्र ।
अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्य स च द्वितीयममृतं सम्प्रयाति ।
अस्त्रिलं विश्वं ब्रह्मभावनया निचार्य चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः ।
परमहंसमाश्रमं सम्प्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमात्रां व्रधानः ।

तदत्र श्लोकौ भवतः—

त्रिदण्डमुपवीतञ्च वासः कौपीनवेष्टनम् ।

शिक्यं कवचमित्येतद्विभूयादावदायुषम् ॥

त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।

निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥ इति ।

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते चतुर्विधाः
परिव्राजका भवन्ति । सर्वे विष्णुलिङ्गिनः सदा स्वात्मानं आत्मना ब्रह्म
भावं भावयन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ती ” ति ।

तदि ति । तत्कृतस्य ऋतिघर्मसमुच्चयाख्यग्रन्थस्यैत्यर्थः । यासो विशे
षणं कोपीने ति । ननु यथा न हिंसादिति निषेधो विहितान्नीपोमीषपभालम्भा-

इगामेवोपनिषदमुपबृंहयन् भगवान् पराशरः स्मरति—“ तत्र परित्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति, कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसश्चेति । तत्र कुटीचका नाम—पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमद-
मात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्सन्न्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकापाय
वस्त्रोपवीतधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यज्ञानतत्पराः पुत्रा
देरेव भिक्षाकालेऽन्नं देहयात्रामात्रमुपयुञ्जानाः तस्यां कुटीं नित्यं वसन्त
आत्मानं मोक्षयन्ते । बहूदका नाम—त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिक्य
यज्ञोपवीतिनो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्या
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । हंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञो
पवीतरक्तकापायवाससो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रं त्रिरात्रं षड्रात्रं मासो
पयासपक्षोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्र्यान्द्रायणसान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि —
व्रतानि चरन्तो गोद्विजाट्येषु पुण्येषु देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।
परमहंसा नाम—त्रिदण्डजलपवित्रशिक्ययज्ञोपवीतिनोऽन्तर्यासबहिर्वास
धारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थजनपदेषु पञ्चरात्रं षड्रात्रं क्षारलवण
चर्जं भिक्षाकाले शीर्णपर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्षं गृहीत्वा अष्टौ
ग्रासानेव भुञ्जानाः सन्ध्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं
मोक्षयन्ते । ” इति ।

एवं शास्त्रायनकथुत्या पराशरस्मृत्या च सुप्रसिद्धमर्थमत्रिप्रभृ-
तयोपि वृत्तिभेदभिदुराणां चतुर्णां परित्राजकानां लिङ्गभेदनिषेधद्वारा
सामान्यतो दर्शयन्ति ।

यथा—“ चतुर्विधा भिक्षवस्तु स्मृताः सामान्यलिङ्गिनः ॥

तेषां पृथक् पृथक् नाम वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतौ ।

कुटीचको बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः ।

लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ॥ ” इति ।

वृत्तिभेदश्च पराशरस्मृत्या प्रागेव दर्शितः । एषं परमहंसानां विशेषत एव प्राप्तेः, तत्परित्यागनिषेधाच्च द्वितीयः पक्षो निरस्तः ।

(३) यद्यपि सामान्यमात्रं विशेषबलात्सङ्कोचमाप्नोति, तथापि न विशेषाद्विशेषः पराभवमर्हति; अविशेषाद्विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च । दृष्टश्चास्मदुक्तो विशेषः । त्वदाभिमतस्त्वद्यापि न दृश्यते । ननु “ नस्त्वानि निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजे ” दिति दृश्यत इति चेन्न;— “ नस्त्वानि निकृत्य पुराणवस्त्रयज्ञोपवीतकमण्डलून् त्यक्त्वा नवान् प्रगृह्याश्रमं प्रविशे ” दिति ध्रुत्वैव त्यागग्रहणयोः पुराणनूतनविषयत्वस्य न्याय-निरपेक्षमेव व्यवस्थापनेन विरोधप्रशमनात्सामान्ययज्ञोपवीतस्य पुराणत्व विशेषिते पर्यवसातुमुचितत्वात्, सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिनां स्पर्धितुमशक्तेः । ‘ न हिंस्या ’ दित्यादिवत् । न च ‘ विसृजे ’ दित्यस्य न गृहीयादित्यर्थः, येन नूतनग्रहणपरतया विषयव्यवस्था

प्रथायतंते; तथा त्यागविधिविषयान्निषेधो व्यावर्त्यतामित्यत्राह यद्यपीति । अत्यन्तबाधस्तावद्वचनस्य न युक्तः, तत्राग्नीषोमीयाग्निषेधस्य व्यावृत्तौ सङ्कोचमालंभात्यन्तबाधः, सामान्यत्वात्, इहपुनरुभयोरैकविषयत्वात्, त्यागनिषेधस्य त्यागविषयाद्वाचावृत्तौ विषयान्तराभावात्, अत्यन्तबाधात्पराभाव एव स्यात्, स चायुक्त इत्यर्थः । त्यागविशेषविधिभ्युपेक्षेदमुक्तम्, वस्तुतः स एव नास्तीत्याह दृष्टश्चैति । न्यायनिरपेक्षमिति । अनेन “ नस्त्वानि निकृत्य यज्ञोपवीतं च विसृजे ” दित्यत्रापि नखसाहचर्यात् पुरातनयज्ञोपवीतप्रतीतेर्न्यायपरामर्शे पुराणविषयत्वमेव गम्यत इति सूचितम् । एतच्छ्रुतिशलादपि सङ्कोच इत्याह सामान्येति । अनेन सामान्यविशेषभ्याय उक्तः, उत्सर्गापवादन्यायमाह सामान्येति ।

ननु “ विसृजे ” दित्यस्य न गृहीयादित्यर्थः, पुराणस्य च यदीतस्य न ग्रहणनिषेधः शक्य इति नूतनविषयो निषेधः, तथाच नूतनविषयत्वात् ग्रहणनिषेधयोर्विकल्पः इत्याशङ्क्य नराकरोति न चेति । अस्तु स एवार्थ इत्यत्राह

दुःस्थिता स्यात् । न च तद्युक्तम्, उपचारप्रसङ्गात् । यद्यपि गृहीता
 गृहीत्वविषयं विसर्जनं कथञ्चित्पश्यसि, तथापि पूर्वधृतविषयत्वमेव
 स्वारसिकम् । “नवान्प्रगृह्ये” त्यास्यानादरे च दण्डादेरसंग्रहसिद्धिः ।
 अन्यथा पूर्वोदाहृतविशेषश्रुतिविरोधश्च । अत एव “ बहिस्सूत्रं त्यजे-
 द्बुधः ” इत्येतदपि पुराणब्रह्मसूत्रत्यागविषयं मन्तव्यम् ।

ननु “ ब्रह्मचर्यादेव प्रयजेत् गृहाद्वा वनाद्वे ” ति ब्रह्मचारि-
 णोपि पारिव्रज्यं विधीयते, न च तस्य द्वितीयं ब्रह्मसूत्रमस्ति, ततश्च

नच सवि ति । उपचारे ति । विसृजतेः प्राग्गृहीतहानमेवार्थः, न त्वनुपादानम्,
 एषश्च सामान्यविशेषन्यायादिकमपि हानानुपादानसाधारण्यमन्युधेयोकमिति
 भावः । ननु “ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सन्नं त्यक्त्वात्ममुदय ” इत्यादी कर्त-
 वाभिमानसम्पादनपूर्वकं तव्यागो विधीयत इत्याशंक्याह यद्यपीत्यादिना ।
 यद्यपीत्यनेन हानानुपादानयोः शक्तिद्वयकल्पनागौरवादानुगतप्रवृत्तिनिमित्ता-
 भावाच्च हानमेवार्थः, अन्युरगस्य तूच्यत इति सूचयति । ननु ‘नस्तानि निकृष्ये’
 त्यत्र आश्रमप्रवेशोद्देशेन न पुराणवन्नादित्यागस्य नवग्रहणस्य चाङ्गतया विधिः
 सम्भवति—नस्तानि निकृष्येत्यनुवाद इति सम्भवति, नवग्रहणेन पुराणत्यागस्यार्थं
 सिद्धत्वाभावात्, पुराणत्यागविधौ तु नवान् गृह्णात्यनुवादः, कापायवस्त्रादि-
 धारणस्य वचनान्तरसिद्धत्वेन नवावस्य तत्रार्थमातेः, एवञ्च येषां ग्रहणमन्यतः
 सिद्धं तेषु नवावस्यापमनुवाद इति नानेनोपवीतधारणसिद्धिरित्यत्र नवानि ति ।
 नवान् प्रगृह्येत्यस्यानादरे वस्त्रादेरसंग्रहः स्यात् । न च पूर्वोदाहृतशास्त्र्यापनभ्रूया
 वासतः सिद्धिः, तस्या यावदायुष विभूत्यादिति विशेषान्तरयोगात्, सिद्धावपि
 उपवीतमपि तेनैव सिद्धयति, एषश्च ‘नस्तानि निकृष्ये’ ति पुराणत्यागानूतनग्रहण
 विहितश्रमविधिरिति भावः । ‘ नवान् प्रगृह्ये ’ त्यस्यानादरे ‘ सिद्धन्तमुपवीत ’
 मिति श्रुत्या ‘ यावदायुष ’ मिति धारणाविधिविधेःप्राप्ते यशोपवीतादिधारणे अशं-
 क्ययाद्विरोध इत्याद अन्यथेति । जित्वावा अपि प्रज्ञाशक्तिरिच्छायाः त्यागः स्यात्,

कथं तद्विषये “ बहिः सूत्रं त्यजे ” इति वचनं योजनीयमिति चेत् ;
कथं वा छन्दोगब्रह्मचारिणां परिव्रज्यायां “ सशिखं वपनं कृत्वे ”
ति शिखावपनं योजयिष्यसि ! सम्भवद्विषयं शिखावपनमिति चेत् ;
तर्हि सम्भवद्विषयोऽयं बहिःसूत्रत्यागाविधिरपीति किं न पश्यसि ?

किञ्च—प्रमाणान्तरविरोधपरिहारार्थं बहिः सूत्रमित्यर्थान्तरं बर्ण-
यन्ति । बहिःसूत्रमित्यव्ययीभाषः । तेन सूत्राद्बहिर्भूतं समस्तमपि
परित्यजेदित्यर्थः । सन्न्यस्यतो ब्रह्मसूत्रातिरिक्तं सर्वमपि परित्याज्यमित्य
नेन सन्न्यासानुगुणं समस्तनैरपेक्ष्यमुच्यते, तेन न ब्रह्मसूत्रपरित्याग-
सिद्धिः । ‘ सशिखं वपनं कृत्वे ’ त्यपि ‘ सविष्टरमन्नं भुञ्जीते ’
त्यादिवत्कर्तव्यसाहित्येनान्वयः । तेन शिखासहित एव शेषवपनं कुर्या
दित्यर्थः । न पुनः ‘ सघृतमन्नं भुञ्जीते ’ त्यादिवत्, बहुप्रमाणविरोधात् ।

ननु “ यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति कल्पयेत् । यमिनो ज्ञान-
शिखिनः शिखायज्ञोपवीतिनः ” इत्यादि वचनबलात् सामान्यतः
पुराणनूतनसमस्तप्रतिषेध एवाभिप्रेत इति गम्यत इति चेत् ; मैवम्—
अन्यपरत्वादस्य वाक्यस्य । तथाहि—इयं वाक्यं विद्वद्विषयं वा,
विविदिषुविषयं वा, परमहंसविषयं वा ? पूर्वत्र विद्यास्तुत्यर्थता
युक्ता । तथा च “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ”
‘ न कर्म लिप्यते नरे ’ इति वाक्यमधिकृत्य सूत्रितं भगवता बाद-
रायणेन ‘ स्तुतयेनुमतिर्वै ’ ति । तेन ब्रह्मविदां शिरसि हृदि च
यावदायुषं धार्य शिखायज्ञोपवीतं ज्ञानान्वितं अत्यन्तं प्रशस्तमित्यर्थः ।
द्वितीये तु अवधानविधिपरतैव ‘ यदक्षर ’ मित्यादिना व्यक्ता, दृष्टो

अत आह सन्न्यस्यत इति ।

पूर्वक्षे ति । नात्र शिखाकार्यं शानेनैवेत्युच्यते, यदिः कार्यं शीरेवेति
वत्, किन्तु ब्रह्मविदां ज्ञानाभिव्यक्त्यापि प्रशस्ता, किं पुनर्ज्ञानमिति ज्ञान
प्रशंसासार्थमिदं वाक्यम्, यथा ‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् ’ ‘ न कर्म
लिप्यते ’ इत्यत्र न कर्मविधिः, किन्तु विद्यास्तुत्यर्थमनुमतिरित्यर्थः । द्वितीयेषु

पकारे सम्भवत्यदृष्टोपकारकल्पनायोगाच्च । अनयोश्च पक्षयोरस्यार्थस्य नाश्रमविशेषाङ्गत्वासेद्धिरपि । तृतीयस्तु स्यादपि, यथाश्रमकर्मोक्तिः स्यात्, न च तत्र तत्पश्यामः । सत्यपि आश्रमप्रसङ्गे गृहस्थावस्थागत द्वितीयसूत्रत्यागमुपदिश्य विहितत्यागजातानुशयं प्रति अर्थवाद इति युक्तम्, अर्थवादलिङ्गभूयस्त्वात् । न ह्यत्र विधिरनुश्रूयते, अन्यथा पूर्वोक्तश्रुत्यादिविरोधस्य दुष्परिहारत्वादिति ।

भवतु वैतद्वाक्यमनन्यपरम्, तथापि प्रागुक्तश्रुत्यादिवलाद्विकल्प एव स्यात्, न त्वेकान्ततो निषेधः, अन्यथा कुटीचकादीनामपि एका न्ततः तन्निषेधप्रसङ्गात् । न चैतद्वचनं परमहंसमेवाधिकृत्य प्रवृत्तम्, नियामकाभावात् ।

ननु यदि परमहंसमेवाधिकृत्य काचिच्छ्रुतिः स्मृतिर्वा ब्रह्मसूत्र परित्यागमेवान्ततो विदधीत तदा पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्यादिकं सर्वं यथाकथञ्चित् कुटीचकादित्रयान्तर्भूतव्यक्तिविशेषविषयं योजनीयमिति चेत् ; अहो महर्षित्वं देवानां प्रियस्य, यतस्त्वं आसतमबहुतरस्मृत्येककण्ठ-प्रत्यक्षश्रुतिविषरुद्धार्थां क्वचित् कैश्चिदप्यनङ्गीयमानां; त्वत्पक्षपातिना विकल्पवादिना विज्ञानेश्वरेण अनाघ्रातां तत्पक्षं विस्तरेण प्रतिक्षिपाद्भिः

स्यादि । यदि ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तं सूत्रं स्पष्टेर्दिष्टं सूत्रत्यागाविधिपरत्वं कल्प्यते, तदा अदृष्टोपकारकार्यत्वप्रसङ्गः, यदि तु ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तसूत्रादिषु अत्यन्त प्रसक्तो न भवेत्, ब्रह्मज्ञानसम्पादनेऽवहितो भवेदित्यर्थः स्वीक्रियेत तदा दृष्टोपकार्यार्थपरत्वम्, अत एतदेव युक्तमित्यर्थः । दोषान्तरमाह अनयोरिति । विदग्धा जस्य विविदिषुमातस्य च त्यागः प्रसज्येतेत्यर्थः । लिङ्गभूयस्त्वा दिता शिखादेः ब्रह्मसामानाधिकरण्यज्ञानसामानाधिकरण्यादिलिङ्गम् । न हीति । ज्ञानशिक्षा इत्यत्र विधिरेव नास्ति, यदक्षरमित्यत्र तत्त्वत्वेपि विधेयसमर्पकपदानन्तर्येण तत्समभिव्याहारेण श्रवणं नास्तीत्यर्थः ।

एवमन्यपरत्वादस्यवाक्यभ्ये (३०१ पु) युक्तमुपपादितम् । अनन्यपरत्वमभ्युपेक्षा भवतु वेति । विकल्पवादिनेति । यदि परमहंसस्य उपधीतादिवाधिका

भास्कराचार्यादावप्रकाशमस्करिप्रभृतिभिरुद्धृत्यापरिहृतामन्यादृशी श्रुतिं द्रष्टुमिच्छसि । यदि च सापि स्यात्, कथं सर्वस्मृत्यां ब्रह्मसूत्रधारण विधानैककण्ठ्यम् ?

यच्च त्यागार्थं व्यासादिवचनमिति कैश्चित्पठ्यते, तदपि तत्तत् कोशेषु न पश्यामः; नचोदाहरन्ति पूर्वं निरूपकाः । न च प्रत्येकश्रुति विरोधे वैदिकपरिगृहीतबहुस्मृतिविरोधे चाप्रसिद्धस्मृतिमात्रस्य जीवित-मस्ति । लब्धजीवितत्वेऽपि आन्यपर्यमलेपकमतभङ्गे प्रपञ्चयिष्यते । अतः तद्वचनकारिषु व्यासादिसमाख्यां सङ्केतेन प्रक्षिप्य धर्मसूनुर्वि-सत्यवादी भव ।

एतेन पञ्चरात्रादिमूलः परमहंसस्य ब्रह्मसूत्रपरित्याग इति निर-स्तम्, प्रमाणभूतेषु तेषु तथाविधवचनादेरसम्भवात् । सम्भवे चान्य-परवस्य गृहीतुं युक्तत्वात् । परब्रह्मभूतभगवत्प्रीणमतत्तदर्थविशेषप्रपञ्चने हि पञ्चरात्रस्यैदमपर्यम्, न सदाचारेषु । तत्र तु औदासीन्यमेव तस्येति न श्रुत्यादिविरोधे तत्र प्रगल्भतेति मध्यस्थदृष्ट्या पश्यामः । न च पञ्चरात्रमूलत्वेन भागवतपरिगृहीते नैरुक्तेऽपि वेदभागे परित्राजकप्रकरणे भवदभिमतं यज्ञोपवीतादिप्रहाणं दृश्यते । न च शाण्डिल्यः सूत्रयति । न च सात्वतादिषु सुरक्षितकोशासु संहितासु तथाविधवचनपसद्मः । अतो युष्मत्कूटस्थपक्षपातिनां प्रक्षेपस्तथा स्याद्वा नवेति समीचीनदृष्ट्या भावय । अतः परमहंसेष्वपि द्विजसामान्यतः परित्राजकसामान्यतस्तद-वान्तरविशेषतश्च प्राप्तं ब्रह्मसूत्रं न विशेषतो बाधमर्हतीति सिद्धम् । नापि तृतीयः,—विषयव्यवस्थापनयोग्यानां वाक्यानां विरोधामावा

काचित् भ्रतिर्दंष्ट्रेत तदा बाध एवाभिधीयेत न विकल्प इति भावः । अत इति कोशेष्वदर्शनादित्यर्थः । विषयव्यवस्थापने ति । पुराणाद्वितीयविषयतया 'नस्तानि निवृत्त्य मष्टोपनीत विसृजेत्' 'अदि स्रष्ट स्रजेत् बुध' इत्यादीनां व्यवस्था

देवाष्टदोषदुष्टविकल्पपर्यवसानायोगात् । अन्यपरतया निश्चितानां तु दुर्बलत्वादेव । विरोधे बलसाम्ये च सति हि गत्यन्तराभावाद्भिकल्पः स्वीक्रियते । न च गुरुलघुनोः विकल्पः सम्भवति, गुरुविधायकस्य शास्त्रस्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न हि लघौ सति गुरौ कश्चिदपि प्रवर्तते । मुख्यामुख्यतया तु विभागः सम्भवेदपि, यद्यनन्यथा-सिद्धो लघुविधिः सिद्ध्येत् । न च तदस्तीत्युक्तम् । नचामुख्यं भव-द्विशेषमङ्गीकरोषि । न च मुख्यकल्पशक्तानाममुख्यकल्पस्वीकारो युक्तः । न च तेषां प्रत्यगात्मप्रावण्येन चाद्येज्वौदासीन्यादमुख्यकल्पपरिमह इति युक्तम्, शक्तस्यौदासीन्ये प्रत्यवायात् । न च यः काञ्चिदशक्तिं भास्करीयादयः सूक्ष्मनिरूपणेपि पश्यन्ति । यथाहुः—

“ कन्यां बहासि दुर्बुद्धे गर्दभेनापि दुर्मराम् ।

शिखायज्ञोपवीताभ्यां कस्ते भारः प्रसज्यते ॥

सन्ध्यावन्दनवेळायां मुक्तोहमिति मन्यते ।

खण्डलङ्कुकेळायां दण्डमादाय धायसि ॥ ” इति ।

यत्तु—न्यायविदापि विज्ञानेश्वरेणाप्युक्तम्—“ यज्ञोपवतिधारणं वैकल्पिकम्, यज्ञोपवीतं विसृजेदिति श्रुते ” रिति ; तदपि विकल्पा सम्भवस्योक्तत्वात् स्वपक्षसंरक्षणामिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् ।

सम्भवतीति भावः । अन्यपरतयेति । ‘ ज्ञानशिक्षा ’ इत्यादीनामित्यर्थः । दुर्बलत्वादेव-विकल्पायोगादित्यनुपपन्नः । न चेति । लघुरमुख्य इति स्वीकर्तव्यम्, न च भवदभिमतसूत्रादित्यागात्मको विशेषस्तथा स्वीक्रियत इत्यर्थः । न च मुख्येति । ‘ प्रभुत्वे सति मुख्यस्य योनिकल्पेन वर्तते । न सांप्रदायिकं तस्य फलं भवति दुर्मते ’ रिति निषेधादित्यर्थः । प्रत्यगात्मप्रावण्यातिशयादन्यत्रानादर इत्यत्रापि तैरेवोत्तरमुक्तमित्याह सन्ध्येति ।

नापि चतुर्थः,—ब्रह्मविदामप्यत्यन्तकर्मनिधृत्तेर्दूषितत्वात् ;
सुप्माभिरपि प्रणवजपाचमनादिकर्मणामद्यापि क्रियमाणत्वात् । “त-
स्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीते” त्यादेर्दुर्लङ्घत्वात्, अर्थप्राप्तभोजनादिक-
र्मणां च अयज्ञोपवीतिनानुष्ठाने प्रायश्चित्तविधानात् ।

नापि पञ्चमः,—श्रुत्यादिविरुद्धस्याचारमात्रस्यानुपादेयत्वात् ।
पञ्चशिख दुर्वासः प्रभृतिपरिगृहीतपरिव्राजकस्तोमेषु ब्रह्मसूत्रपरित्या-
गस्य पुराणेष्वदर्शनात् । परिव्राजकानुकारिधनञ्जयादिषु ब्रह्मसूत्र
परित्यागाश्रवणात् । भवदीययथ्यभास्कराचार्ययादवप्रकाशभगवन्नाथ
मुनिपारम्पर्यविषदितत्वाद्भवत्पक्षप्रवेशितविसंवादैक्याच्चानुविधेया चार-
त्वासम्भवादिति ।

अतस्त्रिद्वं परमहंसैरपि यज्ञोपवीतमवदयं धार्यमिति ।

एवमुपवीतोक्तन्यायेन परिव्राजकसामान्यतः प्राप्तेः, तथा
परमहंसमेवाधिकृत्य त्रिदण्डविधानात्, चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषे-
धाच्च तस्यैकदण्डधारणे नियमोपि निरस्तः ।

अथ स्यात्—“न चात ऊर्ध्वं शुक्लमन्वरं धिभृयात् एकदण्डी
त्रिदण्डी वै” इति बोधायनादिवचनात्त्रिदण्डैकदण्डधारणयोर्विकल्प
इति ; भवत्वेवम्, तथापि परमहंसस्य एकदण्डधारणमेव । इतरेषां
त्रिदण्डधारणमेवेति नास्ति नियमः, अविशेषेण तेषां प्रसक्तेः ।
भवत्वेवं का नो हानिरिति चेत्? नियमामिमानहानिः । गुरुलघुनो-
स्तुल्यविकल्पानुपपत्तेः चात्र यादवप्रकाशादयः प्राहुः । अतो मु-
रुषामुल्यतयैवायं विकल्पस्स्यात् । तदेतद्भगवान् व्यासः स्पष्टयति-
“त्रिदण्डधारणं शस्तम्” इति । बोधायनादिसामान्यवचनविकल्प

पञ्चशिखे इति । अद्यम्भवादेव न पञ्चम इत्यन्वयः ।

तैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डालाभरूपापद्विपयता हारीतमेधातिथिभ्यां
व्यवस्थापिता ।

“ त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्धकम् ।

वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलम् ॥

नष्टे जरूपवित्रे च त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्बमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेतावद्यावलम्ब्यं त्रिदण्डकम् ।

यलेनान्वेषयेन्नित्यमप्रमत्तः समाहितः ॥ ” इति हारीतः ।

मेधातिथिस्तु—“ यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् । ”

इति । न चैतत्प्रक्रान्तत्रिदण्डधारणपुरुषविशेषविषयमिति नियन्तुं

शक्यम्, ‘एकदण्डी त्रिदण्डीवे’ त्यस्याद्यापि तुल्यत्वनिश्चया

भावात् । यद्यपि च प्रथममेव कस्यचित्त्रिदण्डालाभादेकदण्डग्रहणं

सम्भवति, तथापि न तत्र प्रक्रमपरिणयतिरङ्गीकर्तुं शक्या,

अमुरुत्वात् । “ यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत् ”

इत्यस्य चाविशेषेण प्रक्रमेपि प्रवृत्तेः ।

किञ्च—प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, स्मार्तस्तु विकल्पः,

पूर्वन्तु श्रुतिस्मृतित्युभयसिद्धम्, उत्तरत्र तु स्मृतिरेव । “ यद्वै

किञ्च मनुरवदत्तद्गेषजम् । ” “ मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्ता

न शस्पते ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरासत्तमत्वेन परिगृहीतमन्वादि

स्मृतिसिद्धं त्रिदण्डधारणम्, विकल्पस्तु यत्किञ्चित्स्मृतिसिद्धः ।

भूयस्यः स्मृतयस्त्रिदण्डधारणे पूर्वोपात्ता उपाधास्यमानाश्च, विकल्पे

तु द्वे तिस्रः सन्ति नवेति न जानीमः ।

तथ हि दक्षवृहस्पती—

“ गेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारोति लक्ष्यते ।

गृहस्थो दष्टिवेदाद्यैर्नखरोभैर्बनाश्रितः ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् । ” इति ।

शाण्डिल्यः—“ दण्डानि त्रीणि सङ्गृह्य धारयेद्विधिपूर्वकम् । ”

अग्निः— लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ।

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं स्मृतौ ॥ ”

दत्तात्रेयः— “ त्रिदण्डिरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणः स्मृतः ।

त्रिदण्डी पूज्यते येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः ॥

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणःत्मना ।

नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृक् ।

त्रिदण्डं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः ।

यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः ॥ ”

अत्रिदत्तात्रेयौ—“ काणादशाव्यपापण्डैस्त्रयीधर्मो बिलोपितः ।

त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ ”

हारीतः— “ विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः ।

कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं न करयेत् ॥ ”

वृद्धदक्षः— “ केशमात्रान् समग्रन्थान् त्रिदण्डान् वैणवान् यतिः ”

धारयेदिति शेषः । इत्थं परदशतास्स्मृतयः विस्तरपदान् लि-

ख्यन्ते । अतो गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः शस्ताशस्तत्वकण्ठोक्तेः त्रि-

दण्डालाभदशाविपयत्वप्रतिष्ठापनात्, त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुति

सिद्धत्वात्, प्राप्तमवहुस्मृत्युपवृंहितत्वात्, त्रिदण्डधारणमेव

चतुर्णां परिव्राजकानामविशेषेण मुख्यम्; एकदण्डधारणं त्वमुख्यम्;

तच्च आपद्दशायां चतुर्णामपि सम्भवति; इति सिद्धम् ।

अनेनैव न्यायेन परमहंसस्य शिखावर्जनमपि अनुपपन्नम्,

चतुर्णामपि लिङ्गभेदनिषेधस्य दर्शितत्वात्, विशेषविधायकसिद्धेः ।

‘ मुण्डः शिखीधे ’ त्यात्रिनिकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्प

वन्मुस्यामुख्यतयैव निर्वाहत्वात् । सम्भवति हि केषाञ्चित् शिरसि व्याध्यादिवशात्केशानुत्पत्तिः । शौनकलिखित—गालवात्रि—प्रभृ-
तिभिः शिखाधारणस्यैव स्मरणाच्च । गालयेन तु ‘ त्रिस्थानलोम
वपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं चरेत् ’ इति शिखा-
वपने प्रायश्चित्तविधानात् विकल्पवाक्यस्य मुण्डनवाक्यस्य च यथा-
कथञ्चिद्योजनीयतया समुच्चयार्थतां शिखाव्यतिरिक्तमुण्डनविषयतां
शिखासम्बन्धमाल्लविषयताञ्च यतिलिङ्गसमर्थने परमाचार्याः प्राहुः ।
शिखावपनमन्तरेण वपनेपि मुण्डशब्दस्तत्रैव दर्शितः । यथाह—
लिखितः—

“ पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः ।

अलाभे व्याधिपीडायां राजचोराद्युपद्रवे ॥

वापयेत्पौर्णमास्यादि यावत्स्यात् कृष्णपञ्चमी । ” इति ।

मेधातिथि— “कक्षोपस्थशिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः । ” इति ।

एवमन्यैरपि—

“ कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् ।

न त्रैमुण्ड्यमतिक्रामेद्भिक्षुसंवत्सरे क्वचित् ॥ ”

इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तांशवपनेपि मुण्डशब्दस्य प्रयोगान्मुण्डन
वपनशब्दयोः पर्यायपदविशेषत्वोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्द

समुच्चयार्थतामित्यादि पक्षत्रयं विकल्पवाक्यस्येत्यादिभिः त्रिभिः क्रमात् सम्बन्धे
मुण्डशब्दास्ती वेति वाशब्दश्चार्थः । अंशभेदेन तयोस्समुच्चयः । शिखेति ।
‘शिखावपनं कृत्वा’ इत्यत्र कर्तव्ये साहित्येन शिखासम्बन्धस्यान्वय इत्यर्थः ।

नन्वेवं सति ‘ मुण्डशब्दास्तीवे ’ इत्यादिषु मुण्डशब्दानुपपत्तिः, तस्य
सर्वकेशाभाविषयत्वात्, ‘ मुण्डाः कापायवाग्निः ’ इत्यादौ त्रिनभिधुषु तथा
प्रयोगादित्यत आह शिखावपनमिति । अलाभ इत्यादिश्लोकोपादानं, पो-

दिशखाव्यतिरिक्तविषय इति स्वारसिकम्, विकल्पाङ्गीकारेत्वमुख्यत्वं दर्शितमस्माभिः । वाशब्दश्चार्थ इति परमाचार्या व्याचक्षुः ।

अतः परमहंसैरप्येकमुपवीतमवश्यं धार्यम्, त्रिदण्डशिखे च मुख्यतया परिभाषे, इति सिद्धम् । तदेतत् 'वर्णाश्रमोचिते' त्पुचितशब्देन भाष्यकारैरपि सूचितमिति ।

इति शतदूषण्यां यतिलिङ्गभेदमङ्गो नाम

॥ चतुःपष्टितमो वादः ॥

र्णमास्याम्मुण्डयेत्, तलाग्नाभे आपञ्चमीम्मुण्डयेत् ' इति यत्कथ्ये वापयोदात्त प्रयोगे ल मुण्डनशब्दो यपनशब्दसमानार्थ इति दर्शयितुम् । पशोयत्वं-समानार्थत्वम्, अत्रत्यमुण्डनशब्दो यपनार्थक इत्यर्थः । स्वारसिकमिति । वाशब्दस्य विकल्पस्वरसत्त्वान्मुण्डदिशखोत्रेत्वादिषु तदङ्गीकारे मुण्डत्वस्यामुख्यत्वं दर्शितमित्यर्थः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवात्मधिगतपरावरतत्त्वयाशात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्पसादलम्ब

महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां

शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया

यतिलिङ्गभेदमङ्गः

चतुःपष्टितमः स्कन्धः ॥६४॥

वाधूलश्रीनिवासार्यतन्त्रं विनयाधिकम् ।

प्रमानिधिं प्रपद्येद् श्रीनिवासमहागुरुम् ।

कृ.णः करोतु कल्याण कंसकुञ्जरकेसरी ।

कर्ण्डिन्दी लोलकलोलकोत्साहल कुतूहली ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥पञ्चपट्टित्तमो वादः ॥

अशेषश्रमवाहानामाश्वराज्ञाभरश्रमात् ।

अल्पकदशाभाजामवलेपोत्र लुप्यते ॥

इह जगति केचिदवधूतसकलवर्णाश्रमधर्माश्चावर्किसधर्माण आच-
ण्डालमेकराशीभूय विधिनिषेधयन्त्रणामतन्त्रयन्तः पारिभाषिकब्रह्मविदो विश्व
माविलयन्ति, तैस्सह [वास] वादरूपसम्भाषणादिकमपि निरयपातनमिति
मन्वानास्तद्दर्शनेपि सर्वलोकलोचनमवलोकयन्तो दूरीभवन्ति सन्तः । उक्तं
हि महर्षिभिः—

“ पुंसां जटाभरणमौण्ड्यवतां वृथैव

मोघाशिनामखिलशौच बहिष्कृतानाम् [निराकृतानाम्]

तोयप्रदानपितृपिण्डविवर्जितानां

सम्भाषणदपि नरा नरकं प्रयान्ति । ” इति ।

तत्र यद्यपि तदभिमतशूद्रादि[वि]जातीयब्रह्मविदां त्रैवर्णिकब्रह्मविदा
मिव तथाविधपतनं न सम्भवति, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणोपदेश
धर्मोपप्लवादिभिः तेषामप्यसम्भाष्यता । स्मर्यते हि—

“ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

शूद्रे वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ”

इत्यादि । तथापि धर्मोपप्लवप्रशमनाशया युगमात्रविप्रकृष्टा वदामः ।
आचार्यवचनादिभिरीदृशमप्यनुमतम्—

“ यत्किञ्चिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगतः ।

तेषां वचनसामर्थ्यात् प्रयश्चित्तीयते नच । ” इति ।

[चन्द्रप्रयत्ने कृतेपि चण्डमारुतस्यालाभाच्छतदूपणीमात्रं मुच्यते ।]

सवशिष्टव.हिष्कृतेयं युष्मदवस्थितिराश्रमरूपा, अनाश्रमरूपा वा !
 पूर्वत्र चतुर्भ्योऽन्या अनन्या वा ? न तावदन्या, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणा
 दिषु पञ्चमाश्रमविधानादर्शनात् । “ अथाश्रमं चरमं सम्प्रविश्ये ” त्यादि
 रपि पारित्रज्यविषयः प्रसिद्धः । अन्तिममात्रं हि चरमशब्दार्थः, न पुनः
 प्रसिद्धव्यतिरिक्तः । षोडशविधाश्रमप्रतिपादनं तर्हि कथमिति चेन्न;—चतु-
 र्णामेव चतुर्धा विभागेन तथा विधानात् । नाप्यनन्या, प्रथमं तावदनभ्यु-
 पगमात्, श्रुतिक्रिस्तरत्वप्रसङ्गाच्च । श्रुत्या ज्ञानविधानेन वयमप्याश्रमविशेष
 निष्ठा भवामेति चेत् ? श्रोत्रियाणां पुरतो मन्दं प्रभाषेधाः, नद्यकृतप्राय-
 श्चित्तानां भवतामाश्रमप्रवेशमनुमन्यन्ते धार्मिकाः । न च युष्माभिरनेकका-
 लानुवृत्तदुर्बलचैवोचितप्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यम् । स्वैरूपमेव किञ्चिदाश्रमं
 विशेषनियतमिदमस्माकं महद्ग्नतमिति चेन्न;—तथाविधविध्यदर्शनात् ।
 किञ्चास्मिन्महति सर्वलोकस्वरसिद्धे व्रते सति किमर्थमपुरुषार्थैरनन्तैर्गियमैः
 परिक्लेशयन्त्यागमाः । कश्चायमाश्रमो भवता वाङ्मात्रेणापि स्वीक्रियते? परम
 हंसाभिधानः पारित्रज्यविशेष इति चेन्न;—परमहंसादिविशेषमपि विविच्य प्रति
 पादयन्तीषु शाठ्यायनकाद्युपनिषत्सु पाराशर्यदत्तात्रेयादिस्मृतिषु भवत्परिगृहीत
 वेपचारविपरीतोपदेशात् । अत एव मन्वादिषु त्रिविष्टपपात्रपवित्रकमण्डलु-
 शिखायज्ञोपवीतत्रिदण्डानां सामान्येन विधानं न व्यवस्थितविषयमिति वक्तुं
 शक्यम् । ततश्च परित्यक्तयज्ञोपवीतादिकेप्वेकदण्डिकेप्वप्यद्याप्यायुष्मती विप्र
 तिपत्तिर्भास्करयादवप्रकाशदिग्मन्थरसायनसेवया निवर्तते । किंपुनर्विशेषतोपि
 वेदबाह्यसाम्यमङ्गीकुर्वत्सु भवादृशेषु । त्रिदण्डैकदण्डादिष्वपि च मुख्या-
 मुख्यतया विकल्प इत्यपि स्मृतिभिरेव सिद्धमिति प्रागेवोक्तम् ।

ननु द्विविधाः परमहंसाः, विवृतवेषाचारा गूढवेषाचाराश्चेति ; तत्र
 जाबालिकौपीतकादिश्रुतिषु तन्मूलबोधायनशौनककतुकापिलविश्वामित्रादि-
 स्मृतिषु महाभारते ब्राह्मणादिषु च पुराणेषु परमहंसस्य दण्डादिविधानात्

विवृतवेषाचारःस्त्रिधाः, वाजसनेयैतैत्तिरीयकाधर्वणचाष्कलादिश्रुतिषु तन्मूल
भगवद्गीतादिस्मृतीतिहासभागवत्तादिपुराणादिषु च सर्वत्यागमात्रविधानात्
गूढवेषाचारास्त्रिधा इति चेत्;—त्यागोक्त्यादीनां फलसङ्गकर्तृत्वादित्याग
विषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु मैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूललोकाक्षिगृहे च परमहंसस्य दण्डग्रह-
णाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यते, तथाहि—“ परित्राडेकशाटी परिहितो मुण्डो
दरपात्र्यरण्यनित्यो भिक्षार्थी आमं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सं सार्व-
वर्णिकं भैक्षाचरणमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः कामभेकं वैणवं
दण्डमादधीते ” इति मैत्रायणीयब्राह्मणम् ; अत्र कामशब्दाद्दण्डग्रहणे वि-
कल्पो दर्शितः ; लोकाक्षिगृहे च “ अथातः परमहंसपरिव्रज्याविधिं व्या-
ख्यास्याम ” इत्युपक्रम्य, “ सशिखान् केशान् निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवी-
तमि ” त्याद्युक्त्वा, पुनरप्याह “ मौनी जातरूपधरः प्राचीमुदीची वा
दिशं व्रजेत् तिष्ठ भगवन् दण्डं गृहाणेत्यध्वर्युणा दत्तं मस्तकप्रमाणं
सत्वचमृजुं सौम्यमेकं वैणवं दण्डं “ इन्द्रस्य वज्रोसि ” “ सखामे
गोपाये ” इति यदीच्छेदादधीते ” इति ; अत्रापि यद्युपबन्धेनेच्छाश्रवणा
द्विकल्पसिद्धिः ; तथा वैखानससूत्रे चतुर्विधचतुराश्रमवर्णनावसरे “ परम
हंसा नाम वृक्षैकमूले शून्यागारे श्मशाने वा आसीना वा साम्बरा दिगम्बरा
वा न तेषां धर्माधर्मौ सत्वानृते शुच्यशुच्यादि द्वैतं सर्वसमास्सर्वात्मानः
समलोष्टाश्मकाश्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणमि ” त्यादि । अत्र “ साम्बरा
दिगम्बरावे ” इति विकल्पो विवृतगूढाचारभेदाभिप्रायेण । परमहंसोपनिषदि
सु काष्ठदण्डनिन्दनेन परमहंसानां ज्ञानदण्डत्वं विधीयते । तस्माद्दण्डधारणं न
मुख्यम् । तर्हि को मुख्य इति चेत् ? अयं मुख्यः, “ न दण्ड न शिखां
न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः ।

“ ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान्” इत्यादि ।

अ.ह.च विष्णुः— “ अत्रार्थं लिङ्गमुद्दिष्टं न मोक्षार्थं विधीयत ” इति।

मोक्षधर्मं च—

“ यतेः सत्यापि लिङ्गेस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् ।

निर्भोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमामो निरर्थकः ॥

कापायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टक्यं कमण्डलुः ।

लिङ्गान्यत्रार्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ”

अन्यत्र च—

“ लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् । ”

एवमन्यान्यपि लिङ्गनिन्दापराणि वाक्यानि द्रष्टव्यानि । “ अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचार ” इत्यादीन्यपि लिङ्गपरित्यागाभिप्रायाण्येव । तदेवमस्ति परमहंसद्वैविध्यमिति ।

तदिदमपेशलम्, गन्धर्वभाषितग्रायैरासत्त्वेप्यनिदम्परैः वाक्यैः परमहंसस्य न त्वदिष्टमिदासिद्धिः । इह तावत्त्वत्पक्षपातिविज्ञानेश्वराद्यनुदाहृतत्वात्, त्वत्पक्षप्रतिक्षेपकैर्यादवाचार्यभास्करप्रभृतिनिर्बहुश्रुतेरुपन्यस्य दूषितत्वाभावाच्च सन्दिग्धश्रुतित्वादिषु केषुचिद्बचनेषु अप्रत्ययादेव परिहारः, अन्येषु त्वन्यपरतयेति संग्रहः ।

तत्र यदुक्तं भैत्रायणीयब्राह्मणे तन्मूल्लोकाशिमृशे च परमहंसस्य दण्डग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पो दृश्यत इति । तदसत्, तत्रापि स्मृत्यन्तरादि सम्प्रतिपन्नस्यैकदण्डत्रिदण्डविकल्पस्यैव विवक्षितत्वात् । काममेकं वैणवं दण्डमाददीत यद्वा त्रिदण्डमिति हि तत्राभिप्रायः । एवं ‘यदीच्छेदाददीते’ तत्रापि यद्येकं दण्डं गृहोतुमिच्छेत् तदैकं अन्यथा त्रिदण्डमिति । अन्यथा

कथं जातरूपधरस्यैव दण्डग्रहणाग्रहणविकल्पः । विद्वद्विद्वद्विपयसन्न्यास—
 भेदसिद्धावविद्वद्विपयं दण्डग्रहणं विद्वद्विपयं तदग्रहणमिति चेत् ? किमिदं
 कर्णे स्पृष्टः कर्तिं चालयसि । जातरूपधरस्य कथं तदग्रहणमित्येतदेव ह्यनु-
 योगास्पदम्, न हि वैणवं दण्डं धारयन् कश्चिज्जायते, न च दिगम्बरो वि-
 कीर्णमूर्धज एकदण्डधारी कश्चिद्भवतामपीष्टो दृष्टो वा ? दण्डग्रहणकाले का-
 पायमपि गृह्णीयादिति चेत् ? किमत्र प्रमाणम् ? स्मृत्यन्तरादिकमिति
 चेत् ? तर्हि तदनुसारादस्मत्प्रदर्शितमेवार्थमङ्गीकुरुष्व । अतस्तत्र सन्न्यसन
 वेलायां प्रागुदगमनावसर एव तथा वेपः, अनन्तरं तु यथालाभं यथेच्छं
 वा त्रिदण्डैरुदण्डयोरन्यतरस्य काषायादेर्ग्रहणमेवाभिमतमिति भावय ।

यच्चाविद्वद्विपयं दण्डग्रहणमिति, तदपि साहसिकप्रलपितम् : विद्वान्
 समाधिकृत्यैव तद्विधानात् । कथं चातिशयितविद्येन भवता इतिहासपुरा-
 णादिपठितकाषायदण्डशिखाधारिणः कपिलपञ्चशिखदुर्वासः प्रभृतयो महर्ष-
 यशङ्करादयश्च भवत्सिद्धान्तप्रतिष्ठापका भगवन्नाथमुनिमिश्रभास्करयादव-
 प्रकाशादयश्चाविद्वान्स इत्युच्यते । तदेतदवैदिकसिद्धान्तसारस्यमन्तरेण न
 कस्यचिद्रोचेत् ।

अतु विस्वस्सूत्रे “ साम्बरा दिगम्बरा वे ” ति विकूलो विवृत
 गूढाचाराभिप्रायेणेति, तदपि न, तदसिद्धरेव तद्विपयत्वासिद्धेः । तत्र हि
 निस्सङ्गत्वप्रतिपादनाय तथा तथा व्यपदेशः, यथा वृक्षमूले शून्यागारे श्म-
 शाने वा वासिन इत्यत्र न व्यवस्थितविषयो विकल्पस्तद्वदलापि । “ न तेषां
 धर्माधर्मौ सत्यानृते शुद्धशुद्ध्यादि द्वैतं सर्वसमा ” इत्यत्रापि न ह्यधर्मासत्या
 अनुमतिः क्रियते । तथासति तेषामित्यविशेषेण परामृष्टानां विवृतवेपाणामपि
 तदनुमतिप्रसङ्गात् । न च तदिच्छसिं । अतस्तत्राप्यधर्मा सत्यादेः स्वाश्र
 गाभ्रभृतकविपयधर्मन्यतिरिक्तधर्मादीनां च स्वरूपतः प्रहाणमुच्यते ।

यत्तु परमहंसोपनिषदि काष्ठदण्डनिन्दनेन ज्ञानदण्डविधानमित्युक्तम्, तदपि “न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमि” इति न्यायेन ज्ञानदण्डविधानादरादेव, यथा अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्था तथेहापि । अन्यथा काष्ठदण्डधारिणः कथं महारौरवादिप्राप्त्यभिधानम् । तथा च सति काष्ठदण्डधारणस्य महापातकत्वप्रसङ्गेन तद्धारिणां दूरपरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तत्र शिखायज्ञोपवीताच्छादनपरित्यागोक्तिरपि तत्र एवान्यपरेति सिद्धम् । विवृतवेपादिविषयतया च वक्ष्यमाणप्रकारेण यथासम्भवं तन्निर्वाहस्सर्वत्र । एवं लिङ्गनिन्दापराण्यपि सर्वाणि स्मृतिवचनानि लिङ्गमात्रवतां तच्चर्म्मविकल्पानां निन्दापराणीति तत्र तत्रैव पूर्वापरपरामर्शेन सुव्यक्तम् । “अव्यक्त लिङ्गोऽव्यक्तचार” इति वाक्यं तु लिङ्गाचारयोगोपनयनमन्तव्यतार्थं विदधातीति प्रतीयते, नह्यलिङ्गोऽनाचार इत्युच्यते । अतो नास्ति भवदभिमतं परमहंसद्वैविध्यम् । त्रिदण्डैकदण्डादिविकल्पास्तु सम्भवन्ति ।

ननु श्रीभागवते “न्यासे कुटीचक्रः पूर्वं बहूदा हंसनिष्क्रियावि” इति परमहंसस्य निष्क्रियत्वमुक्तमिति चेत् ? किमतः ? गूढाचारसिद्धिरिति चेत्—कुटीचकादित्रयेण सह परमहंसावान्तरविशेषस्य निर्देशायोगात् । न हि पृथिव्यादिद्रव्यवर्गपरिगणने घटः पट इत्यपि परिगण्यते । परमहंसमात्रोपादाने तु न त्वदाभिगतसिद्धिः । तस्य निष्क्रियत्वोक्तिस्तु पूर्वपूर्ववत्कर्मप्राप्त्युपाभावात्—अलघने पुरुषे दरिद्रशब्दवत् । न च सर्वे परमहंसास्सर्वक्रियाशून्या इति त्वयापि स्वीकृतम् । विवृतगूढवेपाचारविभागाभावप्रसङ्गात् ।

ननु करतलामलकीकृतसकलनिगमस्मृतीतिहासपुराणार्थैस्समस्तन्यायसार्थवाहैः परमहंसपरिव्राजकपरिवृद्धैर्मगवच्छङ्कराचार्यैरशेषोपनिषत्स्मृतिजलधिमुधागामुपदेशसाहस्रिकयां सर्ववर्णाश्रमधर्मत्यागरूपो गूढाचारधर्मः

स्वपक्षतयाऽभीक्ष्णं समुक्तिकं प्रदर्शित इति चेत् ? अहो भवान् गहीयोभि
राचार्यवर्णनादृष्टैरनिष्ठान् विजिगीषते । ये पुनर्यत्प्रतिपादिते निर्विशेषात्मा
द्वैते प्रपञ्चवञ्चनादौ च प्रमाणसरणिमनुसरन्तो विवदन्ते ते कथं तत्समर्थिते
प्यन्यस्मिन्नपथे चरितार्थधियो भवेयुः । ये चात्राशरीरत्वादयो युक्त्याभासा
वर्णाश्रमधर्मत्यागाय वर्णिताः, तेपि जीवन्मुक्तिजीवधातेन विनिहता वेदित
व्याः । शरीरतत्पयुक्तसुखदुःखाद्यनुपङ्गस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तन्निषेधस्य
तद्भाधितत्वात् । स्वरूपेण वर्णाश्रमरहितस्याप्यात्मनश्शरीरविशिष्टाकारेण
तद्वत्तामुपजीव्य प्रवृत्तैश्शास्त्रैरेव तत्प्रयुक्तानुष्ठानसिद्धेः । न हि देहात्मभ्रमो
पजीवनेन पारलौकिकशास्त्रोदयः । अतो न कथञ्चिदपि 'युष्मदनुष्ठीयमानं
स्वैरकर्मसह पारमहंस्यं नाम किमपि दृश्यते ।

ननु ये यद्विषयविमुखतया निषिद्धनिवृत्तविरक्त-लिङ्गधारिणः त
एव साक्षात्परमहंसाभिधानब्रह्मविदः, वयन्तु नाममात्रधारिण इति चेन्न;—
तैरप्याश्रमविशेषनियतलिङ्गविशेषस्य धर्मविशेषस्य चापरित्यागात् । यश्च
तेषां विषयवैमुख्यं निषिद्धनिवृत्तिकारणमुक्तम्, तदपि किं निश्शेषशब्द
सार्थादिवैमुख्यरूपम्, उत कतिपयवैमुख्यरूपमिति ? नाद्यः, कवलग्रहणादौ
कस्यचिदप्यंशस्य न्यूनत्वाददर्शनात् । मिथ्यैतदिति चेत् ? शान्तं पापम्,
कृतघ्नोसि । ये भवन्तु ब्रह्मविद्वेन वम्भ्रम्यमाणाः प्रतिदिनमग्रासने कृत्वा
यथाभिलाषं चतुर्विधमन्नमुपहरन्ति, ते पुनरेवंविधं वाक्यमाकर्ष्य कथं न
परिदूयेरन् । येन च प्रमाणेन ब्रह्मविद्भोगानां मिथ्यात्वापादनं तेनैवाब्रह्म
विद्भोगानामपीति सर्वेषामनायासेन विषयवैमुख्यं समर्थितम् । द्वितीयेपि
यद्विद्विष्टिपयवैमुख्यमात्ररूपम्, उत निषिद्धवैमुख्यरूपमिति ? पूर्वत्रान्येषा
गपि तत्सम्भवेन पुनरप्यविशेषः । उत्तरत्रापि तन्निषिद्धवैमुख्यं किं अनिष्ट
त्वमात्रात्, उत शास्त्रसिद्धान्तहेतुत्वाध्यवसायेन ? नाद्यः, विकल्पासह-
त्वात् । अनिष्टत्वमपि गम्भान्निष्ठकादिवत्सर्वप्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा ब्रह्मवि

प्रतिकूलत्वोपलम्भाद्वा, आनुकूल्यानुपलम्भनमात्राद्वा! न प्रथमः, सर्वलोकोपल-
म्भविरोधात् । अत एव नापरः, ब्रह्मविदां स्वात्मप्रत्यक्षविरोधात् । न हि
गांसादिषु संसृतेषु ब्रह्मविदामपि निम्बादिनत् प्रातिकूल्यादिवुद्धिः । परेषां
तु चेष्टाकारलिङ्गकानुमानविरोधः । शैलूपादिचेष्टादिवदिहापीति चेन्न ;—
परविप्रलम्भपरानन्दजननादिप्रयोजनायोगेन तथाविधबुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेः ।
स्वार्थताबुद्धिपूर्वकत्वे तु वैमुक्यासिद्धेः, भक्षणाद्यर्थप्रवृत्तेरबुद्धिपूर्वकत्वायो-
गात् । निषिद्धार्थप्रवृत्तिरेव तेषां नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति चेत् ? प्रामादि-
कनिषिद्धप्रवृत्तेर्ब्रह्मविदामपि सम्भवात् । बुद्धिपूर्वकनिषिद्धप्रवृत्त्यभावात्
शास्त्रसिद्ध-नर्थहेतुत्वाध्यवसायैवेति द्वितीयः कल्पस्स्यात् । तथा च निषेध-
शास्त्रकिङ्करत्वेनाविशेषत् विधिशास्त्रमप्यनुषङ्गातीति दुरन्तता । नचैतदुभयं
भवतामिष्टम् । यदाहुः “ दम्भाखिलाधिकारत्वात् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।
वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिङ्कर ” इति । अत्याश्रमपक्षे यम्, आ-
श्रमपक्षे तूयगर्षाष्टमिति चेत् ? तर्हि यथाविधि लिङ्गाचार-बनुवर्तस्व ।
तदातु न विवदामहे । शास्त्रवश्यत्वाभावेपि ज्ञानिनोऽत्यर्थनिषिद्धनिरोधवास-
नाबलादेव बुद्धिपूर्वनिषिद्धनिवृत्तिरिति चेन्न;—निषिद्धविरोधवासना हि
निषिद्धे प्रवृत्तिं निवर्तयति । नचाब्रह्मविदो निषिद्धं ब्रह्मविदोपि निषिद्धं
भवति, अतिप्रसङ्गात् । अतश्चानिषिद्धत्वान् प्रवृत्तिरेव स्यात् । अन्यथा
ब्रह्मचर्यावस्थानिषिद्धतत्सन्निरोधवासनया उत्तरेषामाश्रमाणात्मनारम्भप्रसङ्गात् ।
विधिवशात्तत्र पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न ;—ब्रह्मचारिनिषिद्धेषु गृहस्थादीनाम-
विहिताप्रतिषिद्धेषु केषुचिदन्तर्मात्यादिवप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यदि च प्राङ्-
निषिद्धत्वमात्रेण तदानीमनिषिद्धेषु वासना विरोधिका, तदा ब्रह्मविदो न
काचिदपि प्रवृत्तिः स्यात्, सर्वेषामपि कर्मणामधिकारिभेदेन देशकालादिभे-
देन वा निषिद्धत्वात् । अस्तु तादृशो निरोहोऽस्माकं ब्रह्मविदिति चेन्न,—
समाधिं स्नापादिकं वान्तरेण तादृगवस्थत्वसिद्धे । न च समाधिः तथा

विधं प्रतिक्षिपामः । तस्याप्युत्थानकाले विधिनिषेधौ गलग्राहिणावेव ।
 अस्तु तर्हि लोकसंग्रहार्थं निषिद्धवैमुख्यमिति ? तर्हि न वैमुख्यमपि तु
 बलान्निरोधः । तथा च विहिताभिमुख्यमप्यभिमुखीभवति । । लोकसंग्र-
 होपि लोकक्षोभजन्यपापभयादेवेति तदेव शास्त्रवश्यत्वम् । ब्रह्मानुभवरसव
 शादेव निषिद्धक्षुद्ररसवैमुख्यमस्त्विति चेन्न; अविहिताप्रतिषिद्धेऽप्यप्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् । साच सत्यपि समाधिदशैवेति प्रागेवोक्तम् । एतेन जरठवद्भो-
 वतृत्वशक्तिकैकल्यात् ब्रह्मविदो भोगवैमुख्यमिति च प्रत्युक्तम् । अलभान्नि
 वारकराजादिभयाद्वा तद्वैमुख्यमिति तु स्यात् । तदेतत्पुरङ्गमब्रह्मचर्यम्, निर्विश्र
 लामदशायां तु स्वैरमेव ज्ञायातम् ।

एतेनात्याश्रमपक्षेपि निषिद्धवैमुख्यं दूषितम् । अनाश्रमिन्त्वावस्था च
 किं विधायकशास्त्रबलादङ्गीक्रियते, लिङ्गदर्शनमात्राद्वा, तदशक्या वा,
 अन्यतो वा कुतश्चिदिति ? न प्रथमः, विधायकादर्शनात् ; प्रत्युत “अ-
 नाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज” इत्यादिस्मृतिशतैर्निषेधात् । नचैत-
 दविद्विद्विपयं मन्तव्यम्, सङ्कोचकाभावात् । अनाश्रमित्वविधिदर्शने हि
 तत्सङ्कोचः । ज्ञानिनामपि नाश्रमो निषिध्यते, अपि तु स्वैराचारः ।
 यथा—“ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो
 वापि प्रज्ञानेनैव गाप्नुयादि ” ति ।

ननु “ तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेधंविदि
 पापं कर्म न श्लिष्यते । ” “ अनिष्ठमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् । ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां
 ज्ञानिन उत्तराघाश्लेषः श्रूयत इति चेन्न—दुश्चरिताविरतिपरश्रुतिबलादेवा-
 श्लेषश्रुत्यादेरबुद्धिपूर्वाविषयत्वात्, आपद्विषयत्वाच्च । सूत्रितं च—“सर्वा-
 चानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनादि ” ति, ‘ शब्दश्चातो कामकार ’ इति
 च । ‘ कुर्वन्नेवेद् कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ’ इत्युक्त्वा ‘ न कर्म

‘लिप्यते नर’ इति वचनाद्बुद्धिपूर्वकर्मणा ऽप्यश्लेषः श्रुत इति चेन्न;—
 तस्य वाक्यस्य विद्याङ्गभूतासङ्गकर्मविषयत्वात् । विद्यास्तुत्यर्थत्वाद्वा ।
 तथाचासूत्रयत् ‘ नाविशेषादि ’ ति, ‘ स्तुतयेऽनुमतिर्वे ’ ति च । अ-
 न्यथा पूर्वोक्तविरोधात् । दुश्चरितविरतिश्रुतिरेव किमन्यपरतया न निरूप्यत
 इति चेन्न;—तस्यास्तात्पर्यविषयस्यान्यस्यादर्शनात् । विज्ञानविरोधादेव
 तत्रापि तात्पर्यमिति चेन्न;—ज्ञानस्य दुश्चरितविरामाद्यभावे स्वसाध्यसाधक
 त्वाभावलक्षणयैकल्यप्रतिपादनमुखेन दुश्चरितादिनिन्दारूपतया तदभाव-
 विक्षिप्तत्वेन विशेष एव वाक्यस्य तात्पर्यात् । ज्ञाननिष्पत्त्यर्थ- दुश्चरितादि
 निवृत्तिर्निष्पन्नज्ञानस्य तु निरपेक्षतया स्वैरानुमतिरिति चेन्न;—दुश्चरित-
 प्रभृतीनां ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेन ‘ नैनमाप्नुयादि ’ ति प्रतिपादनात् । न
 ह्यत्र ‘ नाविरतो दुश्चरितात् ’ ‘ प्रज्ञानमाप्नुयादित्युच्यते । ’ ‘ नागुस्तम्प
 न्नमश्नाती ’ त्यत्र क्षीरादिसम्पद्रूपावेशेपनिषेधवत् प्रज्ञाननिषेधे तात्पर्यमिति
 चेन्न ;—पूर्वापरभावसहकृतकरणश्रुतिबलादेव सिद्धत्वप्रतीतेः साध्यत्वविव-
 क्षायास्तद्विरुद्धत्वात्, स्वारस्याभावाच्च । अत एव ‘ नागुः क्षीरेण मुङ्ग ’
 इति वदिति प्रत्युक्तम्, भोजनवत् ब्रह्मप्राप्तेरन्यतः प्राप्त्यभावाच्च । साध्य
 त्वाविवक्षायामपि ज्ञानस्याप्रयणादनुवर्तनीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । प्रति-
 दिवसमुपचीयमानानुवृत्तज्ञानसिद्धयर्थं दुश्चरितविरामादेरप्यामोक्षादनुवर्तनीय
 त्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो यावज्जीवं स्वैरनिषेधे अनन्यथासिद्धे सति
 ‘ कुर्वन्नेवे ’ त्यादिकं ज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानाङ्गकर्मविधिपरं वेति नेतव्यम् ।

अत एव ‘ अपिचेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञान
 प्लवेनैव प्राजिनं सन्तरिष्यसि ’ ‘ यथैथांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते
 ज्ञेन । ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । ब्रह्मण्याधाय कर्माणि
 सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा । यस्य
 नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमान् लोकान् न

हन्ति न निहन्यते ' इत्यादीन्यपि क्रियमाणे कर्मणि फलसङ्गकर्तृत्वादि प्रतिषेधपरतया ज्ञानविशेषगाहात्म्यप्रतिपादनादिपरतया वा न स्वैरानुमति लिङ्गानि । अत एव ' अपिचेत्पुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यस्तस्यगव्यवसितो हि स ' इत्युक्त्वा, अनन्तरमेव ' क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं स गच्छती ' त्यादिनां समाधीयते ।

' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेदि ' ति विदुषो बाल्यविधिवलात्कामचारवादकामभक्षत्वादिप्राप्तिरिति चेत् ?—न हि तत्र बाल्यशब्दे बालभावपरः, स हि वयोवस्थाविशेषरूप उपादातुं न शक्यते । अतः स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं बालकर्म उपादातुं शक्यत इति तद्विषयोयं विधेः । अन्यथा प्रागुक्तविरोधात् । सूत्रितं च ' अनावपकुर्वन्नन्वयाद् ' त्रि । योगिनां च स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण जडवदाचरणं योगोपकारकतया स्मर्यते,—यथा—

“ जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोकमाचरेत् ।

सम्मानना परां हानिं योगधेः कुरुते यतः ॥ ” इत्यादि ।

सनत्सुजातोपि —

“ य इमं सर्वदा भूनेष्वात्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किन्नु[स] शोचेततः परम् ।

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ।

पितामहोस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ॥

ममैव यून्मत्माथ न मे यूयं च नाप्यहम् ।

आत्मैव स्थानं मम जन्मचात्मे ” त्यादिना सर्वान्तरात्म

भूतब्रह्मसाक्षात्कारिणं सर्वजननिरुपाधिकसुहृदं शशनिष्ठं प्रस्तुत्य,—

‘ तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।

‘ नैवं मन्येत भूयिष्ठं वाह्यमाभ्यन्तरं जनमि ’ त्यादिना तस्य

स्वाकारगोपनं विधाय ,

‘ यर्द्धेवमन्तरात्मानं ब्रह्मणो हन्तुमर्हति ।

‘ निर्लिङ्गमचलं सिद्धं सर्वद्वन्द्वविर्वाजितम् ’

इत्यादिना परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानं च विधाय,

‘ योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

‘ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।’

इत्ययथाभूतात्मवेदिनं विनिन्द्य,

‘ अश्रान्तस्यावनावात्मा सम्मतो निरुपद्रवः ।

‘ शिष्टो नशिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ’

इति विशिष्टस्यैव सतस्तस्यावमानसिद्ध्यर्थमविशिष्टवदभिनय एवाभिधीयते ।

व्यज्यते हि तत्रैव—

‘ सम्मानपरिहारार्थं स्ववीर्यस्य हि गोपनम् ।

‘ ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभुङ्क्तये ॥

‘ एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ।

‘ नवै मानं च मौनं च सहितौ चरतस्सदा ।

‘ अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुरि ’ ति ॥

उक्तं हि तैत्तिरीयके— ‘ तस्मादेवं विद्वान् । वीर्यं नृत्येत् । प्रेय चलेत् ।

व्यस्येवाक्ष्यौ भाषेत । मण्ठयेदिव । काथयेदिव । शृङ्गायेतेव । उत्तमे—

ऽपवदेयुः । उत्तमे पाप्मानमपह्नुरिति ’ इति । अत्रापि पापनिवृत्त्यर्थं

परिभवनीयत्वसिद्ध्यर्थं मुन्मत्तत्वादिसमानव्यापार एव हि विधीयते , न पुनः

परमहंसानां परदारादिगमनरूपनिषिद्धकरणम्, नापि नित्यनैमित्तिकत्यागः।

उक्तं च मनुना—

‘सम्मानात् ब्रह्मणो नित्यं उद्विजेत विपादिव ।

अमृतस्येव चाकाक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥’ इति ।

अयमेवार्थः स्मृत्यन्तरेष्वप्युच्यते—

‘यन्न सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं नबहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै द्विजः

गूढं समाश्रितो विद्वानज्ञातश्चरितं चरेत् ॥

अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च मही चरेत् ।

स्वाचारम्यापरित्यागः स्वप्रभावस्य गोपनम् ॥

अपरिग्रहशीलत्वं पावनानि प्रचक्षते ।’ इत्यादिभिः ।

एतेन द्वितीयोपि हेतुः प्रत्युक्तः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे प्राप्यभावेच लिङ्गदर्शनमर्किञ्चित्करमेव । न च तदस्ति । आदिभरतोपि हि योगसिद्धयर्थं जडवदाचारमात्रे प्रवृत्त इति तत्रैव व्यक्तम् । तथाहि श्रीविष्णुपुराणे—
आदिभरतोपाख्याने—

“ तत्र चोत्सृष्टेहो सौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।

सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ।

सर्वविज्ञानसम्पन्नस्सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

अपश्यत्सच मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ।

आत्मनोधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।

सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श सदात्मनः ।

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनश्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

उक्तोपि बहुशः किञ्चिज्जटवाक्यमभाषत ।

तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्भवाक्योक्तिसंश्रितम्

अपश्यत्तवपुस्सोथ मलिनाम्बरधृग्जटी ॥

क्लिन्नदन्तान्तरस्सभ्यैः परिभूतस्स नागरैः ।
 सम्मानना परां हानिं-योगर्धेः कुरुते यतः ।
 जनेनादमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ।
 तस्माच्चेरत वै योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ।
 जना यथादमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ।
 हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्यं महामतिः ।
 आत्मानं दर्शयामास जडोन्मचाकृतिं जने ।
 भुङ्क्ते कुल्माषवाद्यादि शाकं वन्यफलान् कणान् ।
 यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम् ।
 पितर्युपरते सोथ भ्रातृभ्रातृव्यचान्धवैः ।
 कारितः क्षेत्रकर्माणि कदन्नाहारतोपितः ।
 सरूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि ।
 सर्वलोकोपकरणं धभूवाहारचेतनः ।
 तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचोष्टितम् ।
 क्षत्वा सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ इति ।

तथोत्तरत्र—

“ योगिनो विविधैरूपैर्नराणां गुणकारिणः ।

भ्रमन्ति पृथिवीमेता मभिज्ञातस्वरूपिणः ” इति ॥

नखत्राघर्मानुष्ठानं किञ्चिदुक्तम्, न च घर्मापहृवः । कर्माणि तु
 यज्ञादीनि ब्रह्मचारित्वादेव नाग्रहीत् । अत एव तत्र “ सतां वर्त्म न दूष
 यन्ति ” त्यप्युक्तम् । भागवते च तस्य यज्ञोपवीतादिधारणादिकथनादाश्च
 मित्वमेव प्रतीयते । यथोक्तम्—“कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विर्भाषि
 सूत्रं कतमोवधूत ” इति । अत्र निगूढश्चरसीति स्वमाहात्म्यानाविष्कारो
 व्यक्तः । अत एव न पपाठ गुरुपौत्रतां कृतोपनयनः श्रुतिमि* त्यत्रापि

कृतोपनयनत्वं न निषिध्यते । अनूच्चारणपरित्यागोपि जन्मान्तरसंस्कारोद्धो-
धनादिनां वेदानां स्वतःप्रकाशात् । अथवा एकवारश्रवणमात्रेण वेदधार-
णात् । दुर्वासःप्रभृतीनामुन्मत्तत्रतादिकमपि कादाचित्कमाश्रमधर्मनिष्ठानामेव
लोकोपहास्यतादिकफलावसितम् । न पुनः सर्वाश्रमत्यागात्मकम् । अत एव
दुर्वाससः पश्चात्सन्न्यासानुप्रवेशः कापायदण्डादिमत्त्वं च स्मर्यते । ऋमु-
शुकसंघर्षादिषु नम्रचर्यादिदर्शनादनाश्रमित्वमद्यगम्यत इति चेन्न;— नम्रच-
र्याया अपि वर्षवातातपादितितिक्षालक्षणकम्बलकवलिताशेषविशेषाकारपुरा-
तनाधिकारिविशेषविषयव्रतविशेषरूपत्वात् । आश्रमित्वाभावे कथं वाताशन
स्यैव संवर्तस्य गृहीभृता ऋत्विक्त्वेन वरणम् । अतस्सर्ववर्णाश्रमसाधारण
व्रतविशेष एव नम्रचर्या । गृहस्थस्यैव ह्यात्विज्यादिकम् । पूर्वं विधुरस्यापि
कार्यार्थं दारक्रियादिपूर्वकमार्त्विज्यं युज्यते ।

ननु ' पुरः पञ्चशतं नार्यो वारमुल्याः समाद्रवन्नि ' त्यादिना
' तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तः पुरकाननम् । सुरभ्यं दर्शयामासुरैकैकश्येन
भारते ' ति तस्य ब्रह्मविदो गहर्षेः शुकस्य वारमुल्यासु गणिकासु भोजन
भप्युक्तमिति चेन्न;— ब्रह्मणादिपरिषकोपनीतान्नभोजनेन तासां परिजनतया
भोजनानन्तरं तालवृन्तादिग्रहणादिमुखेनावस्थानेषु तद्ब्रह्मपदेशोपपत्तेः ।
शुकस्य ब्रह्मचर्यादिपरीक्षणमात्रे हि तत्र तात्पर्यमिति सुत्र्यक्तम् । नैतन्निधि
द्वात्रभोजनलिङ्गम् । उत्तरत्र च—

“ विज्ञाते तु परे तत्त्वे प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।

किमवश्यं हि वस्तव्यमाश्रमेषु बनेषु च ।

एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रब्रवी तु मे ।

इति शुकैः पृष्टे, जनकेन तेषामेवाश्रमधर्माणां सङ्गत्यागपूर्वकमनुष्ठानमेव
शुकम् ।

यच्च तत्र—

‘ न विना ज्ञानविज्ञानान्मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।

न विना गुरुसम्बन्धात् ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥

आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं ह्यव इहोच्यते ।

विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥

त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यानृते अपि ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यजे’ त्युक्तम्, तत्र

‘ताणस्तदुभयं त्यजेदि’ त्यनेन आमोक्षात्तदुपायभूतज्ञानाचार्ययोरनुवर्तनी-
यत्वमेवोक्तम् । ‘ त्यज धर्ममधर्मं च ’ ति श्लोकस्तु—

‘ त्यज धर्ममसङ्कल्पास्यजाधर्ममहिंसया ।

उभे सत्यानृते वुद्ध्वा बुद्धिं परमनिश्चयाम्’ ॥ इत्यनेन

श्लोकेन व्याख्यातार्थत्वात् नासौ त्वदनुगुणः ।

यत्पुनः श्रीभागवते शुकस्य परमहंसस्य वेषानुक्त्वा—

‘ तत्रागमत् भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामदमानोऽनपेक्षः ।

अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृत्तश्च बालैरवधृतवेषः ॥

तं द्व्यर्घ्वर्षं सुकुमारपादकरोरुवाहंसकपोलगात्रम् ।

चार्वारुणाक्षोन्नसतुल्यकर्णमुभ्राननं कम्बुसुजातकण्ठम् ।

निगूढजघ्रं पृथुतुङ्गवक्षसं सावर्तनाभिं बलिवल्गुदरं च ।

दिगम्बरं वक्रविकीर्णकेशं श्यामं सदा पिच्छिलयाङ्गलक्ष्म्या ॥

स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रलम्बबाहुं सुकुमारोत्तनाङ्गम् ।

प्रत्युत्थिता मुनयस्स्वासनेभ्य ’ इत्यादि, अत्र नमन्त्र्यापरत्वाल्लिङ्गस्य

निगूहनमलक्ष्यलिङ्ग इत्युक्तम् ।

यत्पुनराश्रपोधिके प्रोक्तं—‘राजत्राङ्गिरसः पुत्रस्संवर्तो नाम धार्मिकः ।

दिशश्चङ्क्रमते सर्वा दिग्वासा मोहयन् प्रजाः ।

उन्मत्तवेषं विभ्रत्स चरन् वै तु यथ,मुख्यं

वाराणसीं तु नगरीं अभीक्षणमुपसेवते ॥

नैव धर्मा नचाधर्मा नचापि हि शुभाशुभीत्या दि,
तत्रापि धामैक इत्युपक्रमात् पुण्यक्षेत्रनिरन्तरसेवनरूपधर्मविशेषनिष्ठत्वस्य
चाभिधानात् उन्मत्तवेपधारणमात्रमेवोच्यते ।

यत्पुनरजगरोपाख्यानं स्वैरानुरूपमुपवर्णयन्ति; तदप्यसत् । तथाहि—

‘ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ दीतशोकश्चोन्महीम् ।

किञ्च कुर्वन् नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ’

इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः पत्याह—

अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।

प्रह्लादस्य च संवाद मुनेरजगरस्य च ।

चरन्तं ब्राह्मणं कश्चित्तुल्यचित्तमनामयम् ॥

पप्रच्छ राजन् प्रह्लादो बुद्धिमान् प्राज्ञसत्तमः ।

प्रह्लादः—

‘ स्वस्थः शुद्धो मृदुर्दान्तः निर्बिंबित्सोऽनसूयकः ।

मुवाबहुमतोलंके प्राज्ञश्चरासि बालव दि’त्यादिना पूर्वं प्रह्लादप्रश्नेन
ब्राह्मणस्य मुमुक्षुपादंया गुणाः प्रदर्शिताः । यत्पुनस्तत्रोक्तम्—‘धर्मार्थकाम
कार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे । नानुतिष्ठसि धर्माद्यै न कामे चापि वर्तसे ॥’

इति; तदपि काम्यकर्मादिविषयमेव, अन्यथा उत्तरत्र धर्मोपभोगप्रतिग्रहवचन
विरोधात् । प्रह्लादानुयुक्तो हि ब्राह्मणस्तत्र सर्वपदार्थानामनित्यत्वमुक्त्वाह—

‘उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ।

सर्वभूतानि सम्पश्यन् अनुरक्तानि मृत्युना ।

सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृत्यकृत्यस्सुखं स्वपे ॥ .

सुमहान्तमपि प्राप्तं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।

शये पुनरमुन्नतौ दिवसानि बहून्यपि ॥

आसन्नवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
 पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ।
 कणान् कदाचित्त्वादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
 भक्षये शालिमांसानि भक्ष्यांश्चोच्चावचान् पुनः ।
 धारयामि च चीराणि शाणक्षौभाजिनानि च ।
 महार्हाण्यपि वांसांसि धारयाम्यहमेकदा ।
 शये कदाचित्तर्यङ्के भूमावपि पुनश्शये ।
 प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ।
 न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
 प्रत्याचक्षे नचाप्येनमनुरुन्धे सुदुर्लभम् ।
 अनियतफलमक्षयभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।
 हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्नैतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 मुखमसुखमनर्थमर्थलाभं रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
 विधिनियतमवैक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या त्रतामिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥

'अनियतशयनासनप्रकृत्येत्यादि, अत्र यथालब्धवृत्तित्वेपि प्रपञ्चच-
 पाने धर्म्यमिति धर्मादिनपेक्षत्वमेव सावधानेनोक्तम्, उत्तरत्रापि निरपेक्षत्व
 मात्रेण यदालब्धवृत्तित्वं सम्माननपरिहरणमात्रं चोपदिश्यते ।

'निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्प्रतिग्रहः ।

अरण्ये विचरैकार्का येन केनचिदाश्रितः ।

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनाचिदाशितः ।

यत्र कचन शार्वी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

निराशिपमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

यस्मिन् वाचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताश्शिला इव ।

वक्तारं न पुनर्यान्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्यशायिनम् ।

वाहूपधानं शाम्यन्तं तदेवा ब्राह्मणं विदुः ।

योहेरिव गणाद्धीतस्सन्मानान्मरणादिव ।

कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुरित्यादि—गृहीतमौ
अत्रतस्तूर्ण्णावभूवेत्यादिना जडादिवद्भावनामात्रमभिधीयत इति सुव्यक्तम् ।

यच्च तत्र विपरीतमिव किञ्चिदुक्तम्— * यर्हि वा व स भगवान्
लोकमिमं योगस्युत्थाप्रतीपमिहचक्षाणस्तत्प्रकृतकर्मभवत्सितमाजगरं नामा-
वस्थितश्शयान एवाश्नाति पिवति खादत्यवमेहती ' त्यादि, यच्चैवं गोमृग
काकचर्याया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः काकमृगगोवच्चरति पिवत्यवमेहतीत्यादि, तद
प्यखिलमजगरगोमृगचर्यारूपलोकवशाहेतुभूतयोगोपकारकव्रतविशेषविषयम्।
तत एव च तथाविधस्यैव ऋषभस्य विधिनिषेधकिङ्करत्वमेव ज्ञापितमिति
न विरोधः । अत एव हि भक्तिज्ञानवैरान्म्यलक्षणं पारमहंस्यं ' धर्ममुपशि
क्षमाय ' इत्युपक्रमेप्युक्तम् ।

यद्योत्तरत्र—' अवधृतं द्विजं कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।

कविं निरीक्ष्य रमणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ।

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन् अर्कतुस्सुविशारदा ।

यामासाद्य भवांल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ।

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः ।

हेतुनेहसमीहन्ते आयुषो यशसश्चयः ।

त्वं तु कल्पः फविर्दक्षस्सुभगोमितभाषणः ।

न कर्तुमीहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

जनेषु मुह्यमानेषु कामलोभदयामिना ।

* अत्र वाक्ये शुद्धः पाठो नोपलभ्यते । विमृशन्तु विचक्षणाः ॥

न^१तप्यसेऽभिना मुक्तो गङ्गाम्भस्थ इव द्विपः ।
 त्वं हि नः पृच्छता ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् ।
 ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ।”

इति पृष्टेनावधूतेन ब्राह्मणेन—

“सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्धयुपाश्रिताः ।
 यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोहमिह तान् शृणु ।
 पृथिवी वायुराकाश आपोमिश्रन्द्रमा रविः ।”

इत्युपक्रम्य,

‘एते मे गुरवो राजन् चतुर्विंशतिराश्रिताः ।’

इति गुरुवर्गमुक्त्वा,

“विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
 गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्येत वायुवत् ।
 तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।
 सर्वभक्षोपि युक्तात्मा नाघत्ते मलमग्नियत् ।
 कञ्चिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।
 भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥’

इत्याद्युक्तम् ।

तदप्युक्तेनैव न्यायेन योगनिष्ठप्रशंसारूपातिवादात्मकमिति अपिशब्दादिभिरेव
 लिङ्गैर्व्यक्तम् । उपक्रमे प्रश्नवाक्येनापि निष्परिमहस्वनिरभिमानत्वादिकं हि
 दर्शितम्, तदेव ह्यचरेणाप्यभिप्रेतम् । अतो यादृच्छिकसगुणविगुणान्नवि
 वेकत्यागे सर्वभक्षोक्तेस्तात्पर्यम् । यच्च यादृच्छिकान्नव्यतिरेकेणापि पाणि
 पात्रभोजनमपि दृष्टमित्युच्यते, यथा—

“स्तोकं स्तोकं असेद्मासान् देहो वर्तेत यावता ।
 गृहानहिसन्नातिष्टेद्भृत्तिं माधुकरिं मुनिः ।

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत शिक्षितम् ।

पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ।

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।

न तेषु सज्जते योगी गौमिर्गा इव गोपतिः । ”

इत्यादि ; तदपि स्थास्नुपात्रपरित्यागादौ तत्परम् । परिव्राजां भिक्षा
काले शीर्णपर्णपुटेनापि भिक्षणस्य कैश्चिदनुमतेः । यच्च तदुत्तरत्रेत्युपात्तम्—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।

सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ।

बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ।

वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत् ।

यदृच्छथोपपन्नानमद्याच्छ्रेष्ठमुतावरम् ।

तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः । ”

इत्यादि, तदपि क्रियमाणेष्वेवाऽकर्तृत्वानुसन्धानविधौ तत्परमिति प्रागुक्तनयेन
वेतव्यम् । अन्यथा तत्रैव कथं “मविधिगोचरश्चरेदि” त्यदिविधिर्घटेत ।

यत्तु वाररुचे स्वरूपग्रन्थ इत्युपात्तम्—

“देहजान्यादिसम्बन्धान् वर्णाश्रमसगन्वितान् ।

भाषानेतान् परित्यज्य स्वं भावं भवियेद्बुधः ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं यन्निरन्तरम् ।

तद्भाक्षणमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेदि”ति,

तदपि वररुचेः ऋषिभवनयोपदेशपरं चेत् परिगृहीततमन्त्रव्यन्तरस्मृत्य
न्तरादिवचनाविरोधेन यथावस्थितपरिशुद्धात्मस्वरूपानुबन्धानपूर्वकवर्णाश्रम-
धर्माविशेषविधिपरतया योज्यम् । उपपत्तिपरं चेत् सर्वधर्मोपलवमूलकुतर्ककल्क
फलितत्वेन प्रागाणिकैर्वाभरत्सनीयम् । बृहस्पतिप्रणीतलोकायतादिग्रन्थवत् ।
विदुरवृत्तान्तोपि प्रागुक्तन्यायेन व्याख्यातः ।

यद्यपि “जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्यामन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि पाडि ” त्यादि स्त्रीशूद्रादिषु भर्तृ—
त्रैवर्णिकशुश्रूषावहिर्भूतजपतपःप्रभृतिषु पतनस्मृतिः, तथापि क्षत्रियविशेषस्य
सन्न्यासाभ्यनुज्ञानवच्छूद्रादेरपि केषुचिद्गतेष्वनुज्ञानमस्ति । न च तस्य
यज्ञोपवीतादिपरित्यागलक्षणदोषावकाशः, प्रागेव तदभावात् । ये च नम
चर्यामातिष्ठन्ते महात्मानः ते हि ब्रह्मचर्यकाष्ठामधिष्ठाय तथा भवन्ति ।
“ ऋषयो वातरशनाः ” “ वातरशना ह वा ऋषयश्श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिन ”
इति हि श्रूयते । न पुनर्भवन्त इव पद्भ्यांशुकादिभाण्डागारशालिनः क्षितिसुर
चण्डालक्षीरसुरादिभेदत्यजः परकलत्रशरणाः पशुमृगसधर्माणः प्रजननसन्तताः
श्रूयन्ते । सनत्कुमारादीनां नमता नित्यवाल्यावस्थतया, केवलब्रह्मभावना-
भावितात्मानः कुमारा हि ते महात्मानः श्रूयन्ते । पशुपतेर्नमश्चर्या तु पाशु
पतव्रतविशेषाङ्गरूपत्वात् तत्र धर्मत्वसदसद्भावयोरपि त्रयीधर्मनिष्ठैरनुपादेयैव ।
यत्पुनर्मुग्धेन्दुशेखरस्य मुनिधर्मदारमोहनादिकमवैदिकाचारजालम्, तत्र
वैराग्यशालिनस्तस्य मोहनाभिसन्धिविरहः प्रस्पष्टं पठितः । अन्यथापि तस्ये
श्वरत्वमभ्युगच्छतागीश्वरत्वादेव परिहृतम् । “ न देवचरितं चरोदि ” ति
ह्याहुः । लोक वेदविरुद्धयोरप्यलेपः स्वतन्त्रश्चेति हि महापाशुपताः प्राहुः ।
अनौश्वरत्वपक्षे तु तेजोविशेषेणैव सोढव्यम् । स्मरन्ति हि ‘ दृष्टो धर्मव्य
तिक्रमः संहसं च पूर्वेषां तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते तदन्वीक्ष्य
प्रयुञ्जानस्सीदत्ववरज ’ इत्यादि ।

एतेन सर्वेश्वरस्य भगवतो वसुदेवनन्दनस्य स्वच्छन्दलीलया गोपव-
धूदर्शनव्याकुलीकरणं व्याख्यातम् । परिहृतं चैतदकर्मवश्यतया भगवत्परा
शरादिभिः, ‘ कामाद्गोप्य ’ इति भगवत्यनुरागानुवृत्तिरपवर्गावैव जायत
इति चोक्तम् । ननु धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवस्तत्संशोभकरणं चेति कथमिदमुप
पद्यते ? न, उक्तोत्तरत्वात् । नन्दगोपनन्दनत्वाभिमानमभिनयतस्तस्य न
तावत्तदानीं वर्णाश्रमाचाराणुवृत्तिनियमः । आभीरकन्यका धाये भगवन्तमेव

भर्तारमभ्यर्थ्य जन्मान्तरचरितव्रता दिव्यप्रकृतय एवेति तास्वप्सरस्समाधिरनु
सन्धेयः । तत्तदभिमतफलप्रदानं चेश्वरस्यादोषायेति । यद्य तु भगवान्
वसुदेवतनयतया प्रतिबोधमभिनयन् यदुचंशोर्चितं क्षत्रधर्ममनुप्राविशत्, तदा
सावधान एव सर्वदा सर्वान् धर्मान्बपालयत् । तथाहि सर्वत्र कथ्यते

‘ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणी ’ इति । तथा

कृते.दकः कृतजपो हुताग्निस्समलंकृतः ।

सत उद्यन्तमादित्यमुपातिष्ठत माधव इति,

तथा अश्वत्थामास्त्रपावकप्लुष्टविराटतनयागर्मसर्जाविनाचसरे साधिकर्षो-
डशस्त्रीसहस्ररासको वृन्दावनविहारी बलुवीवृन्दानिविष्टयौवनारम्भो भगवान्
स्वयमेवावोचत्—

‘ यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च मयि तिष्ठति ।

अव्याहृतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः । ’ इति ।

ननु श्वेनाश्वतरोपनिषदुपसंहारे तदधिकारितया अत्याश्रमित्वोपपादनादप्र.सा
र्थत्वेन तद्विधिरिति चेन्न;—अतिशयिताश्रमविशेषेऽनेष्ट इति वा, ब्रह्मचर्यादि
त्रयातिक्रान्ताश्रमविशेषनिष्ठ इति वा, अन्येन वा केनचिदविरुद्धेन निमित्तेन
तन्निर्वाहात् । अन्यथा स्फुटतरार्थश्रुतिस्मृतीतिहासादिशतकोपपसङ्गः ।
‘ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् ’ ‘ सर्वारम्भपरित्यागी ’ ‘ सर्वधर्मान् परि-
त्यज्ये ’ त्यादिभिस्सर्वधर्मपरित्यागोक्त्या चानाश्रमित्वातिद्विरिति चेन्न;—
फलसङ्गकर्तृत्वादिविषयतया वा विधीयमानधर्मव्यतिरिक्तविषयतया वा यथा
सम्भवं तद्व्यवस्थापनस्य तत्र तत्रैवोपक्रमादिभिर्व्यक्तत्वात् । ‘ सन्याससंघ
गढानाहो तत्रमिच्छामि वेदितुम् ’ इति सन्यासत्यागतत्वयुमुत्सयोपसेदुषे
धनप्रमायोक्तं भगवता —

“ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित ' इति ।

एतेन—

“ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ।
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ”

इत्यादीन्यपि वाक्यानि सर्वकार्यस्वरूपनिषेधपराप्यपि मुक्तदशां समाधिदशां वाऽऽश्रित्य निर्वाह्याणि । अतो यथायथमाश्रमविशेषविषयां वा फलसङ्ग कर्तृत्वादिविषयो वा सन्न्यासपरित्यागादिवादः , न पुनस्त्वैरपर्यवसितम् इति सिद्धम् ।

एतेन ' न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' ' न्यास एवात्यरेचयत् । ' ' तस्मान्न्यासमेपां तपसामतिरिक्त्वाहु ' रि—
त्यादि, ' किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करि—
ष्यामः येषां नोऽयमात्मा ब्रह्मलोक ' इत्यादिकमपि धर्मविशेषादिविषयतया तत्रत्यात्मसमर्पणादिविषयतया वा यथायथं निर्बोद्धवम् ।; अतस्सर्वाश्रमपरि—
त्यागोक्तिसम्भवेपि प्रागुक्त एव न्यायः । न च तथास्ति, अपि तु ' त्रयो धर्मस्कन्धा ' इत्याश्रमान्विधाय ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती ' त्याश्रमनिष्ठाना मेव ब्रह्मविदाममृतत्वं श्रूयते। ' स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि सम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत ' इति यावज्जीवं गृहस्थधर्म निष्ठस्य ब्रह्मविदोऽपुनरावृत्तिरान्नाता । ' यो वा एतदक्षरं मार्गी ' त्यादौ च ज्ञानरहितकर्मणामन्तवत्फलसाधनत्वं ज्ञानपूर्वककर्मणां स्मिरफलसाधनत्वं चोक्तम् । अतो न कदाचिदपि यावज्जीवं स्ववर्णाश्रमोचितधर्मस्वरूप त्यागसम्भवः । यानि चान्यानि वाक्यानि सम्पातिपत्तश्रुतिम्मृतिवदृश्य-

मानानि स्वाचारानुरूपमतपरिचर्यया केषुचिदप्रसिद्धेषु वा नष्टक्रोशेषु वा अनिरूपितमूलागेषु वा पुराणेषु प्रक्षिप्य पठन्ति पापिष्ठा स्तानि प्रत्यक्षश्रुत्या दिपरिशीलनशालिनीषु गरिष्ठगोष्ठीषु नावकाशं लभन्ते ; तन्नामाप्येपि प्रसिद्ध विरोधेन नेतव्यमित्यत एवैतान्यपि निर्व्यूढानि ।

न च तृतीयः, अनाश्रमित्वाक्षेपकवचनादर्शनात् । जिवन्मुक्ते श्रुत्य र्थापत्तैवानाश्रमित्वसिद्धिरिति चेन्न;—सद्द्रूपणादेव तदसिद्धेः । अस्तु नित्यमुक्तिवशात्सर्वाश्रमत्याग इति चेन्न;—तस्या अपि मोक्षोपायोपदेशकशास्त्रा देव विस्तरतस्तत्प्रकरणे निषेधात् । चतुर्थस्तु विपरीत एव ।

अथ गौडपादहरिप्रभृतिभिराचरितत्वात्सर्वाश्रमपरित्यागोऽस्माभिः स्वीकृत इति चेत् ? हन्त सदाचारनिदर्शनतया महान्त इमे दुर्बलक्षणशूद्र सन्तानादयः शिष्टा निर्दिष्टाः, यदनुविधायिनोपि यूयं शिष्टैर्ब्रह्मिष्क्रियन्ते । हन्तैवं सति धर्मकोर्तिप्रभृतिभिः परिगृहीतत्वात्सौगतलोकायतिकादिसमय एव किं न स्वीक्रियते । न च वस्तत्परिग्रहेपि मुक्तिः प्रातिबध्यते । सत्यम्, तथापि येनाकारेण यावज्जीवं जीवनाय लोको रञ्जयितुं शक्यः तेन यथायथं वर्ता मह इति चेत्, सत्यमिदमन्तर्गतमुद्गीर्णं भवता, तदेव चार्वाकसमयरहस्यमिति तत्प्रहारेण प्रहृतमिदम् । न हि चार्वाकान् भवन्तोपि गोष्ठीषु व्यक्तमन्तर्भा वयन्ति । भजन्तु वा प्रकाशं चार्वाकाभिरुग्राम् । ननु ब्रह्मविच्छब्दोऽस्मासु प्रयुज्यमानो दुरपहव इति चेत् ? सत्यम्, अन्तिमूलतया निरर्थकोऽयमिति ब्रूमः । दिगम्बरादिद्विदानीमृष्यादिशब्दप्रयोगवत् । तत्त्वविद इति भवता स्वयं स्थानेषु समाहूयामह इति चेत् ? किमतः? तत्त्वावित्त्वमेवेति चेन्न;—तस्य विडम्बनपरत्वात्, भवदधीनकार्यलाभकालप्रतीक्षणद्वेति ।

नापि पञ्चमः, अधर्मत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि स्वाश्रमधर्मानुष्ठानकेशादा त्मानुसन्धानविच्छेदभयेन सर्वधर्मपरित्याग इति तु यथाहृदयं सत्यं वचः, तथापि श्रुतिस्मृत्यादयः शक्तानां धर्मलोपे प्रकुप्येराञ्जति प्रायश्चित्तेन प्रति

सन्धानं वा निरयंपतनं वाऽवश्यम्भावीति निश्चीयताम् । अयं हि राजस-
स्त्यागः । यथोक्तं “ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा
राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभे ” इति ।

पष्ठस्तु हेतुस्तदा शोभते, यद्यशक्तिरनाहार्या परमार्थभूता स्यात् ।
नक्षशक्तमधिकृत्य शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । न च तत्त्वतोऽशक्तिः, अन्येभ्यः
शक्तेभ्योऽनुतिष्ठद्भ्यो विशेषादर्शनात् । स्वहृदयविसंवादाच्च । सन्ति च
धर्मसाक्षिणोऽन्येपि—“ आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं
यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभेच सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमि ” इति ।
विधुरत्वादिदशास्वपि सर्वसामान्यधर्मादेरनुवर्तनीयत्वं तच्चलने च प्रायश्चित्तं
तदकरणे प्रत्यवायश्चेति ।

नापि सप्तमः, सामान्यानिर्देशमात्रेण तदसिद्धं विशेषतस्तदनिरूप
णादिति न कदाचिदपि बुद्धिपूर्वपापानामलेपसम्भव इति ।

ननु भवन्तोऽप्यन्यजपर्यन्तान्भगवद्भक्तता इति धावन्तरसमाचार-
विधवाय जायन्त इति समोयम्, अस्माकं पुनः को विशेष इति चेत् ?
मैवम्; किं त्वया मुक्तानां तेषां प्रतिष्ठार्चनादिरूपसम्भावनमुपप्लवकारणतयो
पन्यस्तम्, उक्तं जीवतामेवावज्ञादिपरिहारणान्येभ्य उत्कर्षभावनामिति ।
न प्रथमः, तेषां भगवदुपासनप्रभावविशेषनिर्देशोपेक्षाविद्याकर्मवासनादेहस-
म्बन्धादीनामाविर्भूतभगवत्साम्यानां जातिविशेषसम्बन्धाभावोपि भवतप्रतिष्ठा-
र्चनशास्त्रैः पुरुषान्तरख्यावर्तनाय पूर्वाकारमुपलक्षणीकृत्य तत्समाने विभ्वे
सन्निधाप्य सभाजनविषयतया प्रतिपादितानां तत्तच्छास्त्रपामाण्यानुसारेण
तत्तदुचितसभाजनं विधीयमानं कथं पुनरुपप्लवकारणमुक्तीतं भवता ।
मुक्ता वनन्तगरुडविष्वक्सेनतुल्या “ इमा ह्योकानि ” इति श्रुत्या भगव-
दनुसञ्चरणादिकं कुर्वन्तीति सिद्धम् । नापि द्वितीयः, अननैव शरीरेण
विद्यमानेषूपप्लवपर्यन्तसम्भावनस्य तेष्वभावात् । तथाविधेभ्योऽन्येभ्यस्तेषु

भगवद्भक्त्या सञ्जातमतिशयमाद्रियामहे, न पुनर्जात्यादिभेदमेव भवन्त इव स्वरूपतो निह्वयामहे, येनाचारविप्लवस्स्यात् । न च जात्याद्यनुरूपसम्बन्धा दिवर्जनाद्भगवद्भक्तेष्वपि तेष्ववज्ञादिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ;—तत्कालोचित स्पर्शवर्जनेपि स्त्रीधर्मिण्यामात्मजनन्यामिव मानसिकवाचिकसम्भावनासामर्थ्यवैभवेन पुराणेतिहासभगवद्वाक्यशतनिर्णीतेन शास्त्रानुसारिणामवज्ञाप्रसङ्गाभावात् । उक्तं च भगवता ' मद्भक्तान् शूद्रसामान्यान्नावमन्येत बुद्धिमानी ' इति । यथा--मतङ्गजतुरङ्गमविहङ्गमगोमृगादिषु पुरोहितामात्यसामन्तान्तःपुर-क्षुब्जकिरातवामनचधिरादिषु च महीपतिसमाश्रयणमहनीयतां गतेषु विशेषादनवमन्तव्येषु तत्तज्जातिगुणानुगुणवैषम्यव्यवस्थितमेवानुपाल्यते तथा भगवत्समाश्रितेष्वपीति न कश्चिद्दोषः । राजाधिराजस्य भगवतो राजवदुपचार इति न्यायात् । आदिभक्तानां अनन्तगरुडादीनामिच्छावतारभेदा इति पुराणप्रसिद्धम् । तेन तेषां प्रतिष्ठार्चनादिकं रामकृष्णादिभगवदवतारादीनामिवेति भक्तप्रतिष्ठाशास्त्रानुसारेण निर्णेतव्यमिति ।

इति शतदूषण्यां अलेपकमतमङ्गो नाम

पञ्चपण्डितमो वादः ॥६५॥

॥ थीरगु ॥

॥ अथ पदपठितमो वादः ॥

नमोऽस्तु ब्रह्मणे तस्मै वादरायणरूपिणे ।
यस्यैव ब्रह्मसूत्राणां रचना समुणाग्रते ॥
अद्वैतमतनिष्ठानामनुष्ठानतापाकृतम् ।
ब्रह्मसूत्रार्थवैरूप्यं तेषामथ निरूप्यते ॥

यदाहुः—आपादचूडं ब्रह्मसूत्रेषु निर्विशेषं ब्रह्मैवार्थः प्रपञ्चमिथ्यात्वं च स्पष्टमुपपाद्यते, तथाहि - यद्ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रकान्तं तदेव हि ज्ञाना नास्तीति श्रुतिप्रामाण्यप्रागल्भ्यात्तदनुसारिसूत्रस्वारस्याच्च निर्विशेषमिति निश्चिन्वन्ति महान्तः । तत्र बहुषु सूत्रेषु तद्विषयभूतासु श्रुतिषु च एकवचनान्तर्निर्देशादात्मैक्यं स्वरसतः प्रतीयते, सचात्मा पुनः “ न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्ग सर्वत्र ही ” त्यादिभिस्सूत्रकलापैर्निर्गुणत्वेन निर्णीतः ; “ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ” “ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ” “ आह च तन्मात्रमि ” त्यादिभिरनेकेष्वधिकरणेषु भेदप्रसङ्गो निराकृतः ; ब्रह्मव्यतिरिक्तानाम्पदार्थानां कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं “ मायामात्र तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ” त्यादिभिर्निर्गुणतरमुपपादितम् ; “ स-
म्पद्याविर्भावस्त्वेन शब्दादि ” ति मुक्तस्य स्वरूपाविर्भावमुपपाद्य, “ अ-
विभागेन दृष्टत्वा ” दिति ब्रह्मस्वरूपाविभाग एव फलतया जिद्विष्टः ; इत्थ
मापादचूडं शरीरकशास्त्रे बहुषु सूत्रेषु निष्पपञ्चनिर्विशेषब्रह्मात्मैक्यस्य प्रति
पन्नत्वादुपात्तकतिपयसूत्रव्यातिरेकानि सूत्राण्यपि निर्विशेषमेव परं ब्रह्मोपपा-
द्यन्तीति नीतिविदां निर्णयः ; यानि पुनस्सगुणब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्या-
नि, तानि गरुडमात्मानं जानीयादित्यादिष्विव तत्तदुपासनार्थकल्पिताकार-
विशिष्टब्रह्मपराणि क्रममुक्तिन्यायेन परम्परया मोक्षविश्रान्तानि ; कश्चित्तु

कलितेनाकारेण शाखाचन्द्रोपदेशन्यायेन उपलक्षणतया दर्शनेन ब्रह्मस्वरूपोपदेशपराणि; व्यास एवास्माकं आदिगुरुरूपनिपदनुसारिभिस्सर्वैरेवास्माभिरनुसर्तव्यः ; न च प्रमाणविरोधान् ब्रह्मसूत्राणामप्रामाण्यमन्यपरत्वं वा, तद्विरुद्धानामेव प्रमाणानामप्रमाणत्वात् ; अन्योन्यतस्तेषामभिमानिकप्रमाणानां विरोधश्च ; अभिमानप्रतिष्ठितं हि तत्तत्सिद्धान्तपरिगृहीतानां प्रमाणानां प्रामाण्यम् ; अन्यथा स्वसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् ; ततश्च प्रमाणाविरोधेषु विरोधेषु सत्स्वारस्यानुरोधेन व दरायणसिद्धान्तोऽयमिति निश्चिते तिष्ठ वा तत्र हृदयाक्रोशेन, तत्परित्यागेन वा हृदि विन्यस्तहस्तः पक्षान्तराप्यधिश्चेवेति ।

अत्रोच्यते, “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ” इति सूत्रमेव तावदद्वैतिनां न घटते, चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयतया जिज्ञास्यत्वायोगात् ; आरोपितगुणविग्रहादिविशिष्टस्याविद्यापरिणतिरूपत्वेन सुतरां जिज्ञास्यत्वायोगात् ; ब्रह्मशब्दार्थानुपपत्तेः प्रागेव प्रपञ्चितत्वाच्च ।

तथा “ जन्माद्यस्य यत् ” इति सूत्रमपि ब्रह्मस्वरूपलक्षणोपदेशपरम्, लक्षणं चासाधारणधर्मः, स कथं निर्विशेषे संघटते : उपलक्षणत्वेपि सुतरां सविशेषत्वमेव ! उपलक्षणाकारोपलक्ष्याकारपूर्वप्रतिपन्नाकारविभागविरहात् निर्विशेषस्योपलक्ष्यत्वमपि न सम्भवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् । सामानाधिकरणस्य गद्विशेषार्थनिष्ठत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सत्यज्ञानादिवाक्येष्वस्वरूपलक्षणवर्णनापटाटोपोप्युत्पाटनीय इत्युक्तं प्रागेव ।

शास्त्रयोन्यधिकरणमपि शास्त्रगम्यत्वाभावादेव निरस्तम्, तद्गम्यत्वे वा प्रमाणाविषयत्वात् दृश्यत्वमेव पार्थिवं गृह्णाति । व्यावहारिकशास्त्रगम्यत्वं तु व्यावहारिकानुमानगम्यत्वं वदपध्वस्तम् । भवता च प्रमाणप्रमेयखण्डनात् क्षत्रियवामाप्यमाप पाण्डववैद्विस्सिद्धोक्तमेव । वेदान्तशास्त्रस्यापि तर्कात्मकत्वात्तर्काणां स्वरूपलक्षणादिवखण्डनप्राचण्ड्यमेव शरणयतां कर्क किं

वा तदर्धानार्थतत्त्वव्यवस्थापनं कथञ्च तस्यावेदकता तत्त्वमस्यादिवाक्याना-
मिति परिपश्य । तथाच सर्वशास्त्रकुक्षिभरिनाध्यमिकोक्तिरेव विजयते ।

समन्वयसूत्रं च समन्वयमेव हेतुत्वेनोपाददाति, अन्वयस्तु भेदस्य
प्राणबन्धुरिति सर्वलोकविदितमेतत् ।

आनन्दमयाधिकरणे प्राप्तिर्यार्थमयत्-प्रयोगादानन्दाभ्यासस्य हेतु
त्वेनोपादानाच्च भेदबाध एव साम्राज्यमाटीकते ।

ईक्षत्यधिकरणेपि तदेवानुविदधाति, ईक्षणादिगुणयोगस्य मुख्यतया
भिधानात् ।

आकाशप्राणाधिकरणयोरपि ब्रह्मलिङ्गमेव पुरस्कियते, लिङ्गं पुनर-
साधारणधर्मः, निर्विशेषे किं लिङ्गं किञ्च वा साध्यमिति स्वयमेव विचारया
ज्योतिरधिकरणे चरणाभिधानं मरणायते मृपावादस्य, निर्विशेषस्य
कश्चरणः का वा दीप्तिरनुत्तमेषु लोकेषु ।

इन्द्रप्राणाधिकरणेपि “ प्राणस्तथानुगमादि ” ल्युपक्रमोपमंहारादि
पद्विभक्तात्पर्यलिङ्गोपेतमहावाक्यसामर्थ्यादिन्द्रन्तर्यामिणो महापुरुषस्यैव प्र-
साधनात्सविशेषपरत्वमेव । वाक्यं तावदन्विताभिधानेप्यभिहितान्वयेपि सवि-
शेषपरमेवेति तत्र तत्र क्रियासमभिहारेण साधितम् । वाक्यार्थोपि प्राणेन्द्रा-
दिवैशिष्ट्यात्मकत्वात्सविशेषरूप एवेति निरूपितः ।

एव शारीरोपक्रमसूत्राणां सगुणब्रह्मैवमर्थं समर्थिते त्रिपाद्यामपि अने
नैव न्यायेनार्थतत्त्वं निर्णेतव्यमधिगुणैरन्तेवासिभिः ; स्थालीपुलाकन्यायानु-
सारस्य न्याय्यत्वात् । आविरोधाध्यायसूत्राणां आदिमाध्यायशेषत्वाच्च पृथग-
भिधेयं तात्पर्यमवाशिष्यते । चैराग्योमयलिङ्गपादयोस्संसरतो जीवस्य संसार-
निवर्तकस्य च परमात्मनो मिथो वैषम्यमुच्यते, स एव भेदवादः । सुणोप-
संहारपादस्य नामैव निर्गुणवादस्य हृदयशूलम्, भ्रष्टाङ्गिभाववादीपि तस्यैव
क्षणञ्चरः। तेन त्रिभिरध्यायैस्सगुणैश्च निर्णीकते । फलाध्याये तु फलनिर्देश

एव निर्गुणवादिनां निष्कण्ठं प्रलापमाविष्करोति, परमात्मसेविनो जीवस्यैव
 सांसारिकफलसाधनपुण्यपापरूपकर्माश्लेषविनाशो देहादुत्क्रमणमर्चिरादिनां
 देवयानेन गमनं परं ज्योतिरुपसम्भव स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरपुनरावृत्तिश्चेति
 शारीरकपञ्चमाध्याये निर्गुणमशरीरगलक्षिमकमपरिवारकमविभूतिकं चिन्मात्र-
 मिति पारिभाषिकं ब्रह्म प्रतिपाद्यनाम् ।

यदुक्तं जिज्ञास्यतया प्रकान्तं ब्रह्मैव “ नात्माश्रुतेरि ” त्यादावपि
 प्रतिपाद्यत इति । तदसत्, “ ज्ञोत एव ” “ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ”
 “ परात्तु तच्छ्रुतेरि ” त्यादिभिस्तत्रत्यैस्सूत्रैरात्मशब्दनिर्दिष्टस्य तस्य ज्ञातृ
 त्वकर्तृत्वपरमात्मत्वादिप्रतिपादनात्, तस्य च सर्वस्य त्वदभिमतस्म-
 दभिमते वा ब्रह्मण्यसम्भवात् । अन्त्या सम्भवतीति चेन्न;—परिशुद्धस्वरू-
 पोपदेशदशायां प्रतिपक्षप्रातक्षेपपूर्वकस्य आन्तिसिद्धाकारसमर्थनस्य विरुद्ध-
 त्वात् । अन्यथा “ नात्माश्रुते ” रित्यधिकरणेपि यथालोकमुत्पत्तिविनाश
 योरेव समर्थनप्रसङ्गात् । यदि तत्र लोकनिद्धाकारप्रतिषेध उपचिकंसितः
 तर्हि लोकसिद्धं कर्तृत्वादिक्रमपि नास्तीत्येवोपदेष्टुं युक्तम् । यदि तत्रैव
 सूत्राणां तत्पर्ययमिति मनुषे, तदा प्रारब्धं त्वयैव सूत्रान्यथाकरणम् । अपस्तु
 तमात्मान्तरमिह कथं परीक्षयत इति चेन्न;— ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ’ त्यं
 त्रैव विषयतया ब्रह्मण इव अधिकारितया मुमुक्षोः प्रकृतत्वात्, तस्य च
 स्वरूपज्ञानावश्यम्भायित्वेन कचित्स्वरूपस्यावश्योपदेष्टव्यत्वात् । व्यवच्छेद्यं
 तया प्रधानमिव जीवोपि प्रथमाध्याये सर्वत्र प्रकृतः । यदि विषयत्वेनाप्रकृतं
 त्वादपरीक्षणीयता, तदा विद्येत्पाणादेरप्यपरीक्षणप्रसङ्गः ।

“ धर्मं जिज्ञासमानस्य तत्सम्बन्धिनिरूपणम् ।

यथैवं ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तं जीवनिरूपणम् ॥ ”

‘ किञ्च ’ ‘ अमग्गवस्तु मतानुपपत्तेरि ’ त्यत्रैव सच्छब्दवाच्यस्य परम्यं
 ब्रह्मण उतपत्त्यादिप्रातिपद्यात् “ नात्माश्रुतेरि ” रिति निरर्थकः पुनरारम्भः ।

अतो नात्र जिज्ञास्यतया प्रकान्तं ब्रह्मात्मशब्दनिर्दिष्टम्, अपि तु जिज्ञासाकर्तृतया प्रस्तुतो जीवः ।

यत्पुनरुक्तं एकवचनान्तनिर्देशादात्माद्वैतस्वारस्यमिति । " तदपि न, " श्रेष्ठश्चे " त्यादिसूत्रेष्विव जात्यैवयविवक्षया तत्प्रयोगसम्भवात् । तदुक्तमंशाधिकरणे " नात्माध्रुनेरित्यत्राप्येकवचनं जात्यभिप्रायमि " ति । याश्च तत्सूत्रविषयतया " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम " त्यादिश्रुतयं उपादीयन्ते, ताभिरपि सौत्रस्यैकवचनस्य जात्याभिप्रायत्वं व्यक्तम् ।

यद्युद्देश्यगतत्वेन बहुत्वमविवाक्षितम् ।

य एक इति निर्दिष्टमेकत्वं किं विवक्ष्यते ।

अत एव "वाजो नित्य" इत्यादिश्रुत्यन्तरमपि निर्व्युद्धम् ।

यत्तुभयलिङ्गाधिकरणे समस्तविशेषशून्यत्वं प्रत्यपादीति । तदप्यसत्, तत्र हेयगुणनिषेधेन समस्तमङ्गलगुणविशिष्टस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तदाह— " सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यती " ति । वाक्यस्थोभयलिङ्गशब्दानादरेणासन्निहितदे पास्यनिषेध्याध्याहारो न युक्त इति चेत्;— स्ववाक्यस्थस्यापि गुणस्य स्वरूपेन एव निषेधानुपपत्तेः । न हि गुणो गुणत्वादेव निषेध्यः ? वैपरीत्यात् । न च दोषकोटिनिक्षेपेण तन्निषेधः, सर्वज्ञत्वादेर्दोषत्वस्य प्रमाणाभावात् । अतः पारिशेष्यादोष एव निषेध्य इति स्थिते जागरितस्वप्नाद्यवस्थासु जीवस्य ये दोषाः पूर्वव्यधिकरणेषु प्रकृताः त एवात्र निषेध्यतया सूत्रकृदभिप्रेता इति स्पष्टमेव ज्ञातुं । ततश्च "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमसद्वचना " इत्यादिसूत्रेष्वपि नाप्रस्तुतानुपयुक्तत्वदभिमतार्यमिद्धिः । अन्यथा " प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय " इति समनन्तरमूत्रविशेषः । न हि तत्र प्रकृतं प्रतिषेधनीत्युक्तम्, अपि तु प्रकृतैतावत्वमिति । एतेन निषेधाना सर्वेषां विहितानुरोधेन विषयव्यवस्था कर्तव्येति दर्शयति ।

सामान्यस्य निषेधस्य विहितव्यतिरेकतः ।

निर्वाहम्भूतसिद्धश्च निर्गमेष्वयमभ्यते ॥

अत एव सन्ध्याभिकरणेपि “ मायामात्रमित्य ” इत्यदिना न प्रपञ्च-
मिथ्यात्वं विवाक्षितमिति गम्यते । मायाशब्दस्य च न मिथ्यात्ववानित्व-
मिति स्थान्तरे विशदं द्रष्टव्यम् । आह च—“ मायामात्र मित्यति च
स्वप्नानामप्यर्थानां जागृतावस्थानुभूतपदार्थैर्बभर्षमात्रेण मायामात्रत्वमु-
च्यत ” इत्यादि । “ मेघोदयस्सागरसन्निवेश ” इत्यारभ्य “ विष्णोर्वि-
चित्राः प्रभवन्ति माया ” इत्यादिषु मायाशब्दस्य विनिर्ग्रहविशेषपरत्वं-
मेवेति मुख्यतमुत्पादितम् । अन्वयस्य मिथ्यार्थवानित्वम्, तद्यप्यस्मिन्
सूत्रे स्वप्नार्थानामेव मिथ्यात्वमुच्यते, “ सन्ध्ये मृष्टिराह हि ” “ निर्वा-
तारं चैकेषुत्रादयश्चे ” इति पूर्वपक्षमुत्राभ्यां स्वप्नार्थानामेव प्रकृतस्य गवद्भिरपि
व्याख्यातत्वात् । सत्यं स्वप्नार्थमिथ्यात्वमधिकरणसाध्यम्, तत्र कैमुत्यन्त-
भाय जागरितानामपि मिथ्यात्वं “ कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ” त्यनेन
प्रदर्श्यत इति चेन्नः—विश्वमिथ्यात्वमिदं स्वाप्नार्थसत्यत्वपूर्वपक्षानुत्था-
नात् । अथ विश्वमिथ्यात्वमेव स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रदर्शनद्वारा अत्रैव प्रसा-
ध्यत इति मन्यसे? तदप्यसत्, प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रस्तुत्य स्वाप्नार्थनिर्दर्शन
स्योचितत्वात् । प्रथमसूत्र एव विश्वमिथ्यात्वप्रसाधनमुखेन विश्वस्य ज्ञान-
बाध्यतया ज्ञानप्रधानं शास्त्रारम्भणीयमिति भवद्भिस्समर्थनाच्च । अथ
बक्ष्यमाणोपजीवनेन शास्त्रारम्भमात्रं तत्र समर्थ्यत इति पश्यसि ? तदा नी-
तिनिबन्धनात्मकस्य सूत्रस्य व्युत्पाद्यमतिगन्धं स्यात् । किञ्च “ कात्स्न्ये-
नानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि ” त्यत्र न जागरणं पश्यामः । “ कात्स्न्य-
शब्देन तस्यापि सङ्ग्रह इति चेन्नः—प्रकृतैकदेशावाहिष्कारे तस्य व्युत्पत्तेः,
ततश्च स्वप्नार्थानां सर्वेषामेव मिथ्यात्वं विवाक्षितं स्यात् ; अन्यथा स्वप्नार्थ-
मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय जागरितार्थानामनभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुरुच्यत इति

व्यधिकरणं स्यात् । अतः स्वामार्थमिथ्यात्वसाधनाय तन्निष्ठमेवानभिव्यक्त
स्वरूपत्वं हेतुतया मुच्यत इति नात्रापि विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादनकथापि ।
यत्पुनः मोक्षोपायोपदेशदशायां “ आत्मेति तूपगच्छन्ति ” इति
ब्रह्मत्त्वैक्यानुसन्धानं सूत्रितमिति, तदपि न पश्यामः, आत्मशब्दस्य नानार्थ
रूढत्वात्, शरीरप्रतिसम्बन्धिनि रूढिप्रकर्षाच्च, ततश्शरीरीत्यनुसन्धानं सू-
त्रितं स्यात् । युक्तं चैतत्, ब्रह्मणस्सर्वशरीरित्वेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रपञ्चि
तत्वात् । यद्यपि स्वपर्यायोऽयमात्मशब्दो भाष्येऽन्वारूढः, तथ प्यन्ततोऽय
मेवार्थः प्रपञ्चयिष्यते । अत्राप्यधिकरणे वक्ष्यति—“ इदमेव शरीरात्म
भावलक्षणं तादात्म्यमात्मेति तूपगच्छन्तीति वक्ष्यती ” ति । विपरीतश्चायं
व्यपदेश आयुमतः, अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं ह्यत्र व्याख्यायते, तच्च आ-
न्तिरूपमिति भवतेष्टव्यम्, विलुप्ताहम्भावादिविष्टवसंविन्मात्ररूपत्वाभ्युपग-
मात् ब्रह्मणः; ततश्च मोक्षोपायतया आन्तिरेव सूत्रितेत्यायातम् । शालामा
लादिन्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनं तु सूत्रस्वारस्योपन्यासदशाविरूढम् ।
किञ्च इतिकरणस्वारस्यादत्र दृष्टिविधिसूचनमेव स्वरसम्, तथैव हि श्रुति
रपि “ आत्मेत्येवोपासीते ” ति, वाक्यं च “ आत्मेत्येव तु गृहीया ” दिति,
प्रसिद्धश्चायमर्थः स्मृतिष्वपि—“ ब्रह्माहमिति भावयेदित्या ” दिषु, तन्त्रेषु
च “ देवोऽहमिति भावये ” दिति । अतोऽत्र इतिकरणस्वारम्यात् “ मनो
ब्रह्मेत्युपासीते ” त्यादाविव दृष्टिविधित्वमात्रसिद्धौ उपास्यस्य दृष्टिविशेषण-
स्य चात्यन्तभेदस्य सार्वत्रिकत्वात् अत्रापि जीवब्रह्मणोर्भेद एवान्ततस्सूत्रित
स्यादिति नात्र भवतः कश्चिदवकाशः ।

यत्तु फलदशाया “ मविभागेन दृष्टत्वा ” दित्याविभागानुभवस्सूत्रित
इति, तदपि गन्दम्, अविभागशब्दस्य स्वरूपैदयनियतत्वाभावात् । वि-
भागो हि परस्परसम्बन्धपरिपन्थिधर्मविशेष इति विदुषा प्रसिद्धिः, तेनावि
भागोप्यपृथक्सिद्धिरेवेति सिद्ध्यति, न पुनः स्वरूपैक्यम्, तत्र तद्व्यवहारश्चौ

पचारिकः। अस्तु वा मुख्यः, तथाप्यनियतत्वादन्यथासिद्धः, वाङ्मनःप्रभृति-
समाच्चिदवस्थाविशेषमात्रविवक्षया “ अविभागोवचनादि ” त्यसूत्रयत्,
अत्र तु यथाप्रमाणमपृथक्सिद्धत्वविवक्षयायमविभागशब्दः, अन्यथा प्रमाण
विरोधादुपपत्तिविरोधाच्च ; प्रयुज्यते च मध्यस्था दण्डो द्वैवदत्ताद्विभक्तः
ज्ञातिगुणादिकं त्वविभक्तमति च । यद्वा विभागो भेद एवास्तु, अविभागश्च
भेदनिवृत्तिः, तथापि स्वरूपभेदोऽत्र निषिध्यत इत्यत्र न प्रमाणं पश्यामः,
प्रत्युत पूर्वापरसूत्रशतपरामर्शात्—“ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे ” ति उपान्त्य-
सूत्रसंवादान् निश्चिञ्जत्वसर्वज्ञत्वपरिमितसुखत्वनिरतिशयानन्दत्वादिबैधर्म्य
लक्षणभेद एव निषिध्यत इति स्वरसतः प्रतीयते, तत्कृतुन्यायोपि कृशोदरी
नाडुनिहितकीटवदादिभरणमृगतत्वादिवच्च साम्यापत्तयैव समञ्जसयितुं शक्यः।
अन्यथा दृष्टान्त एव तत्र प्रतिदृष्टान्ततामश्नुते ।

तदेवं भूयसां न्यायमसन्तमिदं कृत्वा त्वदुपन्यस्तानि कतिपयानि
सूत्राणि त्वदभिमतप्रतीपानि निदर्शितानि । ततश्चान्यपरान्तन्यपरविभागोपि
विलीनः । अत एवान्येषां भूयसां सूत्राणां कल्पिताकारपरत्वमुपलक्षणपरत्वं
वा नोत्प्रेक्षितुं शक्यम् । अन्याने तु सूत्राणि सगुणं सविभूतिकं च ब्रह्म
प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थस्त्वयापि दुरपह्ववः ।

अर्थवत्त्वेऽपि सूत्राणामन्योन्मार्धाविभागतः ।

सगुणं ब्रह्म वेद्यं स्यान्नचेत्सूत्रकथा मुथा ॥

आह च जन्माद्यधिकरणे—“ ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति
चक्षन्ति तन्भते “ ब्रह्मजिज्ञासा ” “ जन्माद्यस्य यत ” इत्यसङ्गतं
भ्यात्, “ निरतिशयवृहद्द्रष्टव्यं च ब्रह्मे ” ति निर्वचनात्, तच्च ब्रह्म जग
जन्मादिकारणमिति वचनाच्च ; एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुति-
गणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुत्यश्च न तत्र प्रमाणमि-
त्यादि । अयमभिप्रायः—प्रथमाध्याये सर्वत्र “ ईक्षेनेर्नाशब्दं ” “ आन-

न्दमयोभवासात् " " अन्तस्तद्धर्मोपदेशा " दित्यादिषु ब्रह्मणस्तद्धर्मविशेषै-
 र्बैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते, एवं जीवादिभ्यो भेदश्च प्रतिपाद्यते, " भेदव्यपदेशा-
 न्नान्यः " " कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च " " उभयेपि हि भेदेनैव मधीयते " " "
 " विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ " " भेदव्यपदेशात् " " आका-
 शोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् " " सुषुप्स्युत्क्रान्त्योर्भेदेन " इत्यादिषु सूत्रेषु
 तत्तच्छ्रुतिगतो भेदनिर्देश एव स्वशब्देन सूच्यते । " जीवमुख्यप्राणलि-
 ङ्गान्नेति चेत्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् " " न च स्मार्तमत-
 द्दर्माभिलाषाच्छारीरश्च " " नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च " " जीवमुख्य
 प्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं " इत्यादिषु प्रधानादिवत् जीवः स्वशब्देनो
 पादाय व्यवच्छिद्यते, " गुहां प्रविष्टा चात्मानौ हि तदर्शनादि " त्यादिषु
 स्फुटः ; अतः प्रथमाध्याये सर्वत्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दगुणविशिष्टं
 प्रकृतेरिव पुरुषादपि विलक्षणं च प्रत्यपादि, अयमेवार्थः ; स्थूणानिखननन्या
 येन द्वितीयाऽध्याये स्थिरीकृत इति सोपि तद्विषय एवेत्युक्तम् । तत्र च
 " इतरन्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः " इति जीवैक्यव्यपदेशमूलानेक
 दोषानाशङ्क्य " अधिकं तु भेदनिर्देशात् " " अश्वादिवच्च तदनुपपत्ति "
 रिति सूत्राभ्यां पर्यहार्थात् । तत्र चाभाष्यत- " ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्यावियु
 क्तावस्थामभिप्रेत्य इमं भेदं वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात्, न हि तदव-
 स्थस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि
 सन्ति, अनेनैव रूपेणद्याभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते, तत्सर्वं
 ऋषिद्यापरिकल्पितं त्वन्मते, नचाविद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्ति
 कारजतमोरीचिकाजलादिभेदवत्परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेणाधिकं तु भेदनिर्देशा
 दित्यादिषु प्रतिपाद्यते, ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य
 ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वं तस्य च स्मृतिन्मायविरोधपरिहा
 रश्च क्रियत " इति स्पष्टम् । अतोऽध्यायद्वयं विशिष्टपरामिति स्थितम् । तृती

प्रहविशेषादिभिरासौक्तत्वनिश्चये मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रादिष्वपि । काचि-
 त्कवेदविरोधादेर्यथाकश्चिदुपशयितव्यत्वात् । अत एवाह " सति सम्भव "
 इति । श्रुतिदूषणयोर्विरोधे सूत्रेष्वध्याहारादिकमन्याय्यम्, विरोधप्रसङ्गे
 पुनरध्याहारादिभिस्सूत्रं श्रुत्यनुगुणतया नेतव्यम् । नचासौ विभ्रम इति श-
 क्कितुमपि शक्यम्, सकलवेदशास्त्राप्रवर्तनाधिकृतत्वात्कचिदपि प्रमाणविरु-
 द्धार्यादर्शनत्वं परंप्रहातिशयाच्च । अतस्तदुक्तेषु सूत्रेषु यत्र क्वचित्प्रमाण
 विभ्रम इति यथं यथाश्चेत्समाधातव्यम्, नचास्ति विसंवाद इति दर्शितमिति॥

१ कावतार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां परमते सूत्रस्वारस्यभङ्गः

षट्षष्टितमो वादः ॥६६॥

समाप्ता च शतदूषणी ।

